

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLVI

2005

кн. 1-4

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или a, b, c и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието и в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956 а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956 б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известния на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на магнитен носител, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi - за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип - Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/6 от текста им.

Ръкописите се предават на магнитен носител (MFD-3.5") или компакт диск (CD) във формат Rich Text Format (MS Word с разширение RTF), и шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt.; Page Margins - 3,5; Space line 1,5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерено (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

**Археологически институт с музей
на Българската академия на науките**

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLVI

2005

кн. 1-4

Археология

ISSN 0324-1203

Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров, Иван Панайотов, Анелия Божкова, Евгения Генчева,
Методи Даскалов, Валери Григоров, Константин Дочев

Литературен редактор: Мирена Славова

Дежурен редактор: Валери Григоров

Arheologia (Sofia)

Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (vice-editor-in-chief),
Krum Bacvarov, Ivan Panaiotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Mirena Slavova.

Critic reader: Valeri Grigorov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@aclubcable.com

Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna St., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas@aclubcable.com

На корицата:

*Сребърен ритон с позлата от могилен гроб край Златиница,
Елховско (IV в. пр. Хр.)*

Снимка: Красимир Георгиев

On the cover:

*Silver rhyton with gilt from a grave under burial mound near Zlatinitsa,
Elhovo region (the 4th century BC)*

Photo: Krasimir Georgiev

©Археологически институт с музей, 2006

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Васил Николов. Престиж и белези на престиж в неолитното общество	7
Лиляна Перничева. Къснонеолитно селище в Дреновица, Петричко	18
Румяна Георгиева. Каничка от Карнобат с изображение на тракийски войн	32
Надежда Кирова. Късноантичната баня в северното разширение на Сердика	41
Павел Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част II)	55
Стойчо Бонев. Иконни образи в преславското изкуство през X в.	66
Венелин Бараков. Град и крепост през Второто българско царство	73
Борис Д. Борисов. Керамиката от периода на византийското владичество в българските земи (XI - XII в.) и от Второто българско царство (края на XII - XIV в.): основни прилики и разлики	86
Снежана Горянова. Трапезни съдове с пластична зооморфна украса от Преслав през XIII в.	95
Виолета Нешева, Цветана Комитова. Църквата „Св. Параскева“ (Св. Петка) в Мелник	100

СЪОБЩЕНИЯ

Васил Николов. Първи свидетелства за най-ранното солодобиване в Европа	109
Иван Хавезов, Елена Русева. Данни за производството на сол край Провадия през късния неолит: химически изследвания	117
Крум Бъчваров. Пластични изображения от праисторическото селище при Харманли	120
Мартин Христов. Могилен некропол от ранната бронзова епоха край Дъбене, Карловско (предварително съобщение)	127
Георги Китов. Проучвания на надгробната могила Светица край Шипка	137
Анастасия Чолакова. Ранновизантийски комплекс от железни сечива и предмети от Одърци, Добричко	147
Румен Иванов. Нов епиграфски паметник от Улпия Ескус	159
Методи Даскалов, Катя Трендафилова. Гроб с коланна гарнитура (втората половина на VI в.) край Рупките, Чирпанско	161
Константин Тотев. Процесиен кръст с надпис на кирилица от Националния археологически музей - София	171
Николай Овчаров. За някои редки накити и болярски инсигнии от XIV в.	177

ДИСКУСИИ

Георги Митрев. Отново за писмото на император Галерий и цезар Максимин Дая до хераклеите и местоположението на Хераклея Синтика	181
Раишо Раишев. „Лей линии“ и центричност в Първото българско царство	188
Николай Овчаров. За произхода на имената на скалния град Перперикон	193

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Дъглас Бейли, Даниела Хофман. Henrieta Todorova (ed.). Die prähistorischen Gräberfelder (Durankulak, 2). Deutsches Archäologisches Institut. Sofia, 2002.	201
Мария Гюрова. Laura Longo, Natalia Skakun (eds.). The Roots of Use-Wear Analysis: Selected papers of S. A. Semenov. Published in the occasion of the Congress „Prehistoric Technology“ 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy. Verona, 20-23 April 2005. (Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona, 2). Sezione scienze dell'uomo, 7. Verona, 2005.	202

Марио Иванов. Sven Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.	205
Христо Попов. Alexander Fol, Jan Lichardus (†), Vassil Nikolov (Hrsg.). Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Mainz, 2004.	209
Илия Мечков. Мурад Магомедов. Древнее Болгарское Царство на Кавказе. Махачкала, 2005.	219
Снежана Горянова. М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква светог Николе у Станичењу. Београд, 2005.	223
Гергана Илиева. Тотю Тотев (ред.). Преслав, 6. София, 2004.	227

ПРЕГЛЕД

Мария Гюрова. Международен конгрес „Праисторическа технология 40 години по-късно: функционалните проучвания и руското наследство“, Верона, 20-23 април 2005 г. Проблемът <i>quo vadis</i> пред една научна дисциплина	230
Бисерка Гайдарска. Международен симпозиум „Кратка разходка из Балканите: първите земеделци в Карпатския басейн и съседните райони“, Лондон, 20-22 юни 2005 г.	232
Мария Гюрова. Международен семинар „Социални и културни измерения на употребата на оръдия: перспективи при избора“, Нант, 3-5 септември 2005 г.	234
Иван Тодоров. Девети международен конгрес по тракология: Тракия и Понтийския свят, Кишинев - Вадул луи Вода, 6-11 септември 2004 г.	236
Красимира Карадимитрова. Изложба „Всички те са герои“, Клайнвекторф, Австрия, 4 май - 1 ноември 2005 г.	238
Дочка Владимирова-Аладжова. Временна изложба „Нови находки във фондовете на Националния археологически музей“, 13 декември 2005 - 28 февруари 2006 г.	240
Мирена Славова. Защитени дисертации	242
От Редакционната колегия на списание Археология	258
Сергей Торбатов. Списък на публикациите за 2005 г. на АИМ-БАН	259

IN MEMORIAM

Анелия Божкова. Александър Фол (1933-2006)	266
Публикувани през 2005 г. научни книги по археология на българските земи	267

CONTENTS

STUDIES

<i>Vassil Nikolov</i> . Prestige and signs of prestige in the Neolithic societies	7
<i>Lilyana Pernicheva</i> . Late Neolithic site at Drenovitsa, near Petrich	18
<i>Rumyana Georgieva</i> . A small jug from Karnobat with images of Thracian warriors	32
<i>Nadezhda Kirova</i> . Late Roman baths in the northern appendix of Serdica	41
<i>Pavel Georgiev</i> . Archaeological realia in Tarnovo Inscription of Khan Omurtag (Part II)	55
<i>Stoicho Bonev</i> . 10th century religious iconography in Preslav art	66
<i>Venelin Barakov</i> . Towns and fortresses in the Second Bulgarian Kingdom	73
<i>Boris D. Borissov</i> . Pottery in the periods of Byzantine domination over Bulgarian territories (11th and 12th century) and the Second Bulgarian Kingdom (the late 12th to 14th century): general similarities and differences	86
<i>Snezhana Goryanova</i> . Table ware with plastic zoomorphic decoration from 13th century Preslav	95
<i>Violeta Nesheva, Tsvetana Komitova</i> . St. Paraskevgi (St. Petka) Church in Melnik	100

REPORTS

<i>Vassil Nikolov</i> . First evidence for the earliest salt production in Europe	109
<i>Ivan Havezov, Elena Ruseva</i> . Evidence for the salt production at Provadia in the late Neolithic: chemical analysis	117
<i>Krum Bacvarov</i> . Plastic representations from the prehistoric site at Harmanli	120
<i>Martin Hristov</i> . Early Bronze Age tumulus cemetery at Dabene, near Karlovo (preliminary report)	127
<i>Georgi Kitov</i> . Excavations of the Svetitsa tumulus, near Shipka	137
<i>Anastasia Cholakova</i> . Early Byzantine hoard of iron tools and artifacts from Odartsi, near Dobrich	147
<i>Rumen Ivanov</i> . New epigraphic monument from Ulpia Oescus	159
<i>Methodi Daskalov, Katya Trendafilova</i> . A grave with belt mounts (second half of the 6th century AD) near Rupkite, Chirpan region	161
<i>Constantine Totev</i> . Procession cross with a Cyrillic inscription from the National Museum of Archaeology	171
<i>Nikolai Ovcharov</i> . Certain rare jewels and aristocratic insignia in 14th century	177

DISCUSSIONS

<i>Georgi Mitrev</i> . Once again on Augustus Galerius' and Caesar Maximinus Daia's letter to Heracleians and the location of Heracleia Sintica	181
<i>Rasho Rashev</i> . „Lay Lines“ and centricity in the First Bulgarian Kingdom	188
<i>Nikolai Ovcharov</i> . About the origins of the names of the rock town of Perperikon	193

REVIEWS

<i>Douglass W. Bailey, Daniela Hofmann</i> . Henrieta Todorova (ed.). Die prähistorischen Gräberfelder (Durankulak, 2). Deutsches Archäologisches Institut. Sofia, 2002.	201
<i>Maria Gurova</i> . Laura Longo, Natalia Skakun (eds.). The Roots of Use-Wear Analysis: Selected papers of S. A. Semenov. Published in the occasion of the Congress „Prehistoric Technology“ 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy. Verona, 20-23 April, 2005. (Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona, 2). Sezione scienze dell'uomo, 7. Verona, 2005.	202
<i>Mario Ivanov</i> . Sven Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.	205

<i>Hristo Popov</i> . Alexander Fol, Jan Lichardus (†), Vassil Nikolov (Hrsg.). Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Mainz, 2004.	209
<i>Illia Mechkov</i> . М. Магомедов. Древнее Болгарское Царство на Кавказе. Махачкала, 2005.	219
<i>Snezhana Goryanova</i> . М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква светог Николе у Станичењу. Београд, 2005.	223
<i>Gergana Illieva</i> . Тотю Тотев (ред.). Преслав, 6. София, 2004.	227

NEWS

<i>Maria Gurova</i> . Prehistoric Technology 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy International Congress. Verona, 20-23 April, 2005. Quo vadis problem faced by a a scholar branch.	230
<i>Bisserka Gaydarska</i> . International symposium „A Short Walk Through the Balkans: the First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions“, London, June 20-22, 2005.	232
<i>Maria Gurova</i> . Social and Cultural Dimensions of the Tool Use: Choice perspectives International seminar, Nantes, 3-5 September 2005.	234
<i>Ivan Todorov</i> . 9th International Thracological Congress, Thracians and Circumpontic World. Chişinău - Vadul lui Vodă, 6 - 11 September, 2004.	236
<i>Krassimira Karadimitrova</i> . Exhibition „They all are heroes“, Kleinvezdorf, Austria, May 4 - November 1, 2005.	238
<i>Dochka Vladimirova-Aladzhova</i> . Temporary Exhibition „New Finds in the Collection of the National Museum of Archaeology“, December 13, 2005 - February 28, 2006.	240
<i>Mirena Slavova</i> . Dissertations	242
<i>From the Editorial Board of Arheologia Journal</i>	258
<i>Sergei Torbatov</i> . Bibliography of the Institute of Archaeology and Museum - BAS, 2005	259

IN MEMORIAM

<i>Anelia Bozkova</i> . Alexander Fol (1933-2006)	266
Academic books on archaeology of Bulgaria published in 2005	267

Престиж и белези на престиж в неолитното общество

Васил Николов

Археологическите проучвания на неолитната епоха позволяват да бъдат изказани и хипотези за социалната структура на обществото в днешните български земи през VI хил. пр. Хр. То може да бъде дефинирано като егалитарно, в което положението на човека се определя от неговия пол и възраст. Някои особени лични качества обаче са основание за придобиване на престиж в неолитното общество, т.е. за придобиване на по-висока социална позиция на едно лице или група хора. Отделни носители на престиж могат да изпълняват при необходимост, но за ограничено време, и важни властови функции, т.е. да получат и висок статус.

Престижът като форма на авторитет на един човек или социална група има водеща роля в организацията на неолитното, т.е. на първото комплексно общество в българските земи. Носителят на престиж има потенциална възможност да направлява или контролира в значителна степен поведението на една общност. Необходимост от такава обществена роля се появява заради значителните промени, които производството на храна и блага налага в живота на обществото, напр. предизвикателствата на постоянния съвместен живот на сравнително големи групи хора, организацията на ползване на територията край селището, нуждата от взаимодействие в планирането и изграждането на селището и т. н. Собствеността на земята и вещите се превръща в основа на едно домакинство, вътрешната организация на което се направлява от авторитета на едно лице. Престижът на това лице може да му позволи да има водеща роля и на по-високо социално ниво, вкл. и в организацията на производството, разпределението на съвместно добити блага и контрола върху контактите с други групи (Steinhof, Reinhold 1996, 29-32; Pollock 1983, 2-43).

Престижът може да бъде придобиван и загубван. Притежаването и използването на особени (престижни) предмети е само една от възможностите за придобиване на престиж. Както показват етнографските

наблюдения върху синполитейни общности, придобиването на престиж понякога се основава и на извънредната щедрост при раздаване в определен случай на акумулираните блага. Жреческите функции и изявените умения в определена област могат да бъдат особено престижни. От друга страна, носителите на престиж имат достъп или контрол до производството или придобиването на някои блага, за чието разпределение в обществената група са отговорни. Те ръководят междуобщностния обмен и дейностите по създаване на временна организация за задоволяване на конкретни обществени потребности.

Понятието „престиж“ се използва сравнително често в археологическата литература, но рядко с ясна дефиниция. Закономерно се обвързва с интерпретацията на предмети като материални белези на престиж, но те често са определяни като такива по съвременните представи за ценност, без необходимия анализ. Освен това трябва да се има предвид, че престижът в обществото се основава не само на притежаването и използването на определени предмети, а предимно на личностни качества. И че престижът не е качество на личността, а е отношение между тези, които приписват престиж на една личност и самата личност, която е изпълнила и продължава да изпълнява очакванията на другите (Erdheim 1972, 26-28). Поради това изследването по археологически данни на престижа като аспект на социалната структура на неолитното общество може да бъде разглеждано в значителна степен само като въведение в много сложна проблематика.

Най-ранните указания за престиж на лица или групи могат да се свържат с появата на първите комплексни общества през късната праистория. Проблемът за разпознаването на категорията престиж в социалните отношения през неолита чрез евентуални белези в изкопаемата материална култура е много труден. Доколкото това теоретично е възможно, интерпретациите могат да се отнасят само за някои

аспекти на престиж, евентуално отразени в погребална обредност, останки от междурегионалния обмен на материални ценности, планиране на селища и постройки, притежаване на особено добре изработени предмети и т. н. Що се отнася до конкретни предмети, които биха могли да бъдат интерпретирани като престижни, те задължително трябва да отговарят поне на едно от следните условия: да са произведени от рядко срещана суровина; да имат „екзотичен“ произход, т.е. да са придобити чрез обмен или специална експедиция; да имат особена, дори уникална форма, създадена с внимание (Bernbeck, Müller 1996, 19). Трябва да се има предвид, че за всяка археологическа общност скалата на значимостта на белезите на престиж трябва да бъде възстановена въз основа на конкретни наблюдения и изследвания, защото всяка човешка общност има специфични критерии за стойност на вещите и поведението. Но във всеки случай, престижността на предметите нараства, ако са направени от изключително рядка суровина и то винаги само от тази суровина, или ако районът на произход на предмета или суровината е много отдалечен (срв. Eggert 1991). Важна насочваща информация за престижността на някои предмети носят техни имитати от подобен или друг материал. Критерият трудоемкост при създаването на вещь, постройка или обредно съоръжение може също да бъде успешно използван. И не на последно място по значение, важно свидетелство за престижност на предмет би било доказателството, че е създаден без профанни функции, а специално като белег на престиж.

Проучването на личен или групов престиж в неолитното общество в българските земи може да се оприе на ограничена изворова база, извлечена единствено от изкопаемата материална култура, т.е. на евентуални материални белези на престиж. При това много често няма данни за контекста на намиране на предмети или не са налични достатъчно теренни наблюдения за архитектурни съоръжения, потенциални носители на търсената информация; липсват и задължителните в някои случаи естественонаучни изследвания. Вероятно и затова досега не са предприемани целенасочени опити в изследването на проблематиката. По-горе посочих трите основни условия, поне на едно от които трябва да отговаря предметът, за да бъде интерпретиран като потенциално свидетелство за престижа на този, който го притежава или използва. Първите две условия много често са

тясно свързани, защото рядко използваната суровина обикновено има и далечен произход. И докато тези две условия често изискват и естественонаучни доказателства, третото е свързано с добро познаване на цялата синхронна изкопаема материална култура.

Обсидиан. „Вулканичното стъкло“ е „екзотична“ суровина през праисторическия период в българските земи. Що се отнася до неолита, засега има данни само за два малки отломъка, намерени съответно в извънжилищен контекст в най-горния строителен хоризонт на раннонеолитното селище София-Слатина и в сондаж в раннонеолитния пласт на селището Климент-Банята, Карловско (Nikolova 2000, 91). Не са правени изследвания за произхода им.

Опитите да бъдат търсени находища на обсидиан в българските земи, конкретно в Източните Родопи и по Черноморието, засега са неуспешни (Хозър 2004, 477-478). Явно е, че намерените в двете раннонеолитни селища отломъци имат по-далечен произход. Горните четири хоризонта на селището София-Слатина се отнасят към група Кремиковци, която е тясно свързана с раннонеолитната култура Старчево в централнобалканската зона. Като имам предвид, че в селища на култура Старчево се срещат единични обсидианови артефакти, чийто произход се свързва с района на Токай в дн. Североизточна Унгария (Трипковић 2001, 23-24; Tripkovic 2004, 187-188), допускам такъв произход и за отломъка от София-Слатина. Връзката на културата на подбалканските полета с група Кремиковци е добре документирана по редица признаци, така че е много вероятно произходът и на втория обсидианов артефакт да е свързан с централнобалканската зона.

Където и да се окаже зоната на произход на намерените обсидианови артефакти, явно са донесени отдалече. Това вече е основание за предположението, че принадлежат към групата на предметите, които носят престиж. От друга страна обаче, отломъците са с малки размери и случайна форма. Не е ясно дали са останки от производството на оръдие или на друг предмет, намирането на които би било много по-сериозно указание за търсен тогава престиж. Все пак съм склонен да приема, че намерените артефакти не са били без значение за престижа на техните притежатели.

Нефрит. Тази суровина може да се определи като „екзотична“ за праисторията на Балканите. Разпознаването на неолитни

каменни предмети от българските земи като изработени от нефрит започва едва в последно време, поради което представената тук информация е непълна (Костов 2004; Костов, Бакъмска 2004; Костов, Геннадиева 2004; Костов 2005), но все пак е база за необходими разсъждения.

Сред проучените досега над 1000 огладени каменни оръдия от няколко неолитни селища по горното течение на Струма (Гълъбник, Перник, Ваксево, Крайници, Сапарева баня) са установени и 19 от зелен нефрит (с много нюанси на цвета) (Костов, Бакъмска 2004; Костов, Геннадиева 2004). Това количество е около 2% от всички каменни оръдия от тази група. Имат типологическите белези на тесли, брадви и длета. Повечето са с малки размери (от 2,7 до 6 см) и по изключение със средни (до 8,3 см). Произхождат почти само от раннонеолитни пластове. Имат следи от използване. Най-вероятно извършването на някои по-фини дейности с нефритови оръдия на труда носи допълнителен престиж на техния притежател.

От раннонеолитното селище Елешница и от раннонеолитния пласт на тел Капитан Димитриево произхождат поне по две малки нефритови тесли, изработени от жълто-зелен или зелен материал.

Сред около 500 огладени каменни оръдия от новите разкопки в неолитния пласт на тел Караново са разпознати 10 нефритови брадви и тесли (2% от всички артефакти от тази група)¹, четири от които са изработени от зелен или жълто-зелен материал. Последните имат малки размери (3 до 3,3 см), докато останалите, изработени от сиво-зелен до тъмносив нефрит, са по-големи (от 3,8 до 8,5 см). Всички имат следи от използване.

От раннонеолитния пласт на селището Гълъбник произхожда уникален по своята форма и големина предмет от зелен нефрит, определян като „скиптър“ (Костов, Бакъмска 2004). Дълъг е 36,4 см, има ширина до 4,8 см и дебелина до 2,2 см. Единият му край постепенно изтънява и завършва с тясно острие, а другият е по-масивен, стеснява се и оформя заоблен връх. В задната лицева част е направен плитък жлеб. Повърхността на предмета е свършено полирана. Функцията на т. нар. скиптър е неясна, но във всеки случай няма следи от използването му като оръдие. Ако се съди по аналогии от по-късни периоди, освен че е носел значителен престиж на

притежателя си, предметът вероятно е служил и за отбелязване на негов (временен) статус.

И пак в раннонеолитното селище Гълъбник е намерен нефритов разпределител на нанизите от мъниста (Чохаджиев 1990, обр. 83). Има удължено триделно тяло (дължина 2,2 см), оформено от три линейно долепени бъчвовидни сегмента, всеки от които с пробит отвор по оста си. Повърхността на предмета е зелена и полирана. Функцията му е в значителна степен ясна, защото е намерен в контекста на няколко хиляди маниста. Заедно с нанизите, той несъмнено е носел престиж или може би е маркирал статуса на притежателя си.

От раннонеолитни селища произхождат поне четири малки нефритови предмета, определяни като амулети. Свастиковидният амулет от Кърджали има размери 3,7 x 4,2 см (Pejkov 1986, Abb. 3). Раменете на свастиката са оформени като жабешки крака. В средата е пробита дупка за носене на шнур. Повърхността е зелена и полирана. Амулетът има сложна семантика. Иконографията му дава възможност в четирите рамена да се разпознаят жабешки крака. В древните вярвания жабите са считани като средство за предпазване от безплодие и осигуряване на нормална бременност. Освен това, представящата дясно движение свастика е символ на възраждащата сила на слънцето. Връзката между слънцето и жабата е лесно установима: жабите периодически се появяват и изчезват с цикъл приблизително шест месеца, т.е. повтарят особеностите в цикъла на слънцето. Обединеният символ „свастика с жабешки крака“ в очите на неолитните земеделци явно е имал необичайна сила. Анализираният амулет вероятно е бил носен от жена, на която е трябвало да „осигурява“ периодично възраждащо се плодородие (Николов 2002а, 29). Амулетът от Елешница, Разложко, е с форма на змийска глава с дължина 2,4 см (Николов, Масларов 1987, обр. 31). Задната страна на главата е завършвала с халка за привързване (отчупена в периода на използване, а ръбовете са загладени). Светлозелената повърхност е полирана. Семантиката на амулета се поддава на реконструиране и явно е сходна с тази на амулета от Кърджали. Змията (смокът) е символ на връзката между фалическата сила и периодично възраждащия се космос. Други два амулета от зелен нефрит с полирана повърхност имат силно стилизирана антропоморфна форма - представят женска фигура в адорация. Изображенията могат

¹ Според диагностика на доц. Руслан Костов, направена през юли 2005 г. в Караново.

да се тълкуват и като фигура на изправена жаба, което за пореден път свързва семантично двата образа - на богинята Майка и на жабата като нейна хипостаза. Амулетът от Овчарово-гората, Търговишко, има височина около 6 см (Ангелова 1992, рис. 5), а този от Ковачево, Санданско, е частично запазен, но височината му е била около 4 см (Pernitcheva 1990, fig. 14 3). И двата имат в средата дупка за носене на шнур.

Представените четири предмета са изработени за неутилитарна употреба от рядка и „екзотична“ суровина, използвани са дори и след частичното им счупване (Елешница, Ковачево). Едва ли подлежи на съмнение, че наред със заложените в тях и предположени тук идеи, позволяващи да ги определя като амулети, те са били основание за придобиване на престиж от техните носители - може би жени във фертилна възраст.

Нефритовите изделия се срещат изключително рядко в неолитната материална култура в българските земи, което е и една от основните причини да предположа, че са белези на престиж. На Балканите не са познати коренни находища на нефрит, но има теоретична възможност за съществуване на нефритови гнезда сред други видове скали. Коренни находища са известни в Средна и Западна Европа (Geschwendt 1977; Костов 2004, 35-38). Засега въпросът за произхода на суровината на представените по-горе артефакти остава открит, но във всеки случай тя не е била достъпна за всички. Освен огладени оръдия, може би за специална употреба, от нефрит са правени и предмети с неутилитарни функции, т.е. с функции в обредната сфера или като специализиран белег на престиж, дори статус. И накрая трябва да обърнем внимание върху още една причина за престижния характер на нефритовите артефакти - заради високата му твърдост (6 - 6,5 по Моос), нефритът се обработва бавно и трудно, и изисква специални умения (Geschwendt 1977, 236-237). Високата трудоемкост и специализирания характер на производството на тези предмети допринася за включването им в групата на престижните белези.

Кремък. Кремъчните артефакти са често явление в неолитните селища, но липсата на достатъчно сигурни изследвания за местата на находищата позволява допускането, че част от суровината за тях произхожда от по-голямо разстояние и чрез това съответните артефакти биха могли да носят престиж. Основание за такова предположение ми дава наличието на

по-редки видове артефакти в раннонеолитни селища в североизточните части на Тракия (напр. т. нар. дълги пластини), които са изработени от по-качествена суровина, донесена евентуално от Източните Родопи (Цонев 2004).

Спондилус. Неолитните артефакти от раковина на мида спондилус в българските земи предизвикват интерес още от началния етап на тяхното регистриране, но не са били предмет на специално изследване, нито по отношение на териториално-хронологическото им разпространение, нито относно техния произход и социално значение. На базата на досегашните наблюдения и изследвания върху разпространението на праисторически предмети от спондилус в Европа и Западна Анатолия, най-убедително е свързването на произхода им с Егея (Müller 1997 и цялата по-ранна лит.). Това с пълна сила важи и за неолитната епоха в българските земи. Хипотезата за черноморския произход на част от спондилусовите артефакти от края на неолита и от халколита (Todorova 2002) е остро дискутирана (Müller, Herrera, Knossalla 1996, 84-86), но дори да бъде потвърдена, това ще се отнася само до находките от къснонеолитната фаза на култура Хаманджия в Добруджа. Явно е, че неолитните предмети от спондилус в българските земи отговарят на поне едно от условията за включването им в групата на белезите на престиж - произхождат отдалече и са донесени по пътя на обмяната или далечните експедиции.

В научната книжнина е публикувана информация, почти винаги с изображение, за около 30 спондилусови артефакта от 14 неолитни селища. По правило данните са оскъдни, по-подробна е само публикацията на предметите от тел Караново. За целите на това изследване е използвана и допълнителна, непубликувана информация, както от селища, проучвани под мое ръководство, така и предоставена ми от колеги. Със сигурност данните са непълни, но очертават тенденция, която едва ли ще бъде променена.

В раннонеолитни селища досега са установени над 50 предмета от мида спондилус. Голямата част от тях произхожда от територията на юг от Стара планина. Като видове предмети рязко преобладават гривните, почти винаги представени чрез отделни фрагменти. Следват куки и единични предмети. Гривните са максимално тънки и по правило имат малък отвор с диаметър, който обикновено не превишава 7 см - явно са носени от деца и млади

жени. Особено важно е да бъде отбелязано, че някои фрагменти от счупени гривни са дооформяни като амулети. Единичните предмети вероятно имат по-специфични функции, обикновено неясни, но явно извън профанната сфера. Като имам предвид, че гривните са носени от деца или млади жени, допускам възможността чрез това да е търсен или презентиран престижът на семейството, не само на неговия водещ член. Идеята за престижни семейства е изказана и след изследването на архитектурата и находките от Чаталхьоюк (Becks, Jacob 1996, 61, 68).

В къснонеолитни селищни пластове са намерени поне 40 броя спондилусови артефакти, както и отделни цели раковини. Териториално пак преобладават тези, открити в селища на юг от Стара планина. Параметрите на гривните не показват особености в сравнение с раннонеолитните. За разлика от вида и размерите на представените гривни, тези от финалнонеолитната първа фаза на култура Хаманджия в Южна Добруджа (некропол Дуранкулак) са масивни, принадлежат на друга традиция, вероятно и суровината има друг произход.

Очертаната картина подкрепя хипотезата за егейския произход на суровината на неолитните спондилусови артефакти от българските земи (може би с изключение на Южна Добруджа), което само по себе си ги прави белези на престиж. Заради структурата и размерите на раковините, огромната част от изработените предмети са гривни, а заради осигурявания престиж, след непреднамереното им счупване, частите им имат вторична употреба със същата цел, вкл. като амулети. И пак по същите причини, заради носенето им от деца и млади жени, а не от активното или по-възрастното поколение, гривните от спондилус осигуряват престиж или представят престижа не на конкретните членове, а на цялото семейство (срв. подобни изводи и за средноевропейския неолит - Müller, Herrera, Knossalla 1996, 93-94).

Трункулариопсис. От къснонеолитна боклучна яма в тел Капитан Димитриево, Пещерско, произхожда цяла раковина на охлюв *Trunculariopsis trunculus* (максимален размер около 5 см) (Николов 1999, 138). Представлява „екзотика“, защото най-близкото море, от което би могла да произхожда, е Егейско. Друга такава раковина не е позната от праисторически пласт в българските земи. Явно е използвана за акумулиране и представяне на престиж. Защо обаче е „изхвърлена“, при това цяла, в боклучна яма? Единият вариант на обяс-

нение е, че с течение на времето, предавана от поколение на поколение, раковината е загубила стойност. Такъв предмет, обаче, при това вероятно с „история“, по-скоро увеличава стойността си с времето. При това в същия период белега си на престижно средство запазват предметите от спондилус, също с егейски произход. Друго обяснение изглежда обаче много по-логично. Многобройни са етнографските данни от синполитейни общности, които свидетелстват за набиране на престиж чрез раздаване, унищожаване или депониране на предмети на престижа (Bernbeck, Müller 1996, 7-8, 12, 18, 25-26). Това може да бъде свързано с инфлация на стойностите на тези предмети и необходимост от тяхното количествено редуциране. Депонирането на предмети, които изразяват престиж, може да бъде разглеждано обаче и като жертва на богинята Майка, а собственикът на предмета/предметите чрез това свое действие със сигурност увеличава собствения си престиж (срв. за по-късно време Hansen 1994, 371-396). Много вероятно е намерената в боклучната яма (поради големите си размери е определена като бунище) цяла раковина от трункулариопсис да не е изхвърлена, а да е депонирана. Това позволява разширяване на обхвата на вариантите за набиране на престиж в неолитното общество в българските земи.

Дълго използвани предмети. Притежаването на предмети, предавани през няколко поколения, може да бъде и белег на престиж, получаван от техните собственици. Трудно е обаче установяването на такива случаи в неолитната материална култура, но все пак могат да бъдат представени отделни примери, основани на косвени данни. Представеният по-горе раннонеолитен нефритен амулет от Елешница, Разложко, с форма на змийска глава, е имал обособена халка за носене на шнур. След счупването ѝ, в задната част на макар и миниатюрния предмет е връзан плитък жлеб за връзване, което показва желание за по-нататъшно използване. Такъв е и случаят с раннонеолитен мраморен амулет от Сапарева баня с форма на горен щит на костенурка (Николов 1984). Отначало е носен на шнур през една дупка; след счупване, тази част е загладена и са пробити две други дупки със същата цел. След счупване при едната от тях е пробита допълнителна. Явно и двата амулета са предавани от поколение на поколение и заедно с предпазните и благожелателни функции са повишавали престижа на жените, които са ги носели. По-особен

е случаят с главата на керамична фигурка на леопард, открита в раннонеолитното селище Елешница, Разложко (Николов, Масларов 1987, обр. 28). Леопардът никога не е обитавал Балканите, което означава, че фигурката или е донесена от Анатолия, или е моделирана на място от анатолійски преселници. Засега тя е единствена от този вид на Балканите, което предполага неин особен статус в селището и района му. От друга страна, след отчупването на главата (явно непреднамерено), мястото на счупването внимателно е загладено и по принципа *pars pro toto* главата е използвана още дълго време. Няма никакво съмнение, че пластиката е представлявала значителна ценност и е носела изключителен престиж на хората, които са я притежавали или съхранявали.

Керамични съдове. Особено добре изработени и орнаментирани керамични съдове могат да бъдат средство за акумулиране на престиж. Основна роля в тази група съдове имат донесените от друго място. Но в очертанията на една археологическа общност разпознаването на „вносни“ съдове в едно селище е възможно почти само тогава, когато те са произведени в техниката и стила на друга археологическа общност. Много важно доказателство за престижния характер на „вносните“ продукти има наличието на местни имитации.

Съдове-импорти и съдове-имитати в раннонеолитни селища в Тракия. Основна характеристика на керамичния комплекс на раннонеолитната култура Караново I в Тракия носят съдовете с рисуванa орнаментация. По правило рисуваната украса е нанасяна с бяла боя върху червена, тъмночервена или кафява, почти винаги ангобирана повърхност. Срещат се и изключения, някои от които публикувах и обърнах внимание, че са донесени в Тракия от територията на раннонеолитната група Кремиковци, която се простира в Софийското и Златишко-Пирдопското поле (Nikolov 1989, 29). Междувременно станаха достъпни или бяха открити при разкопки и фрагменти от други съдове, които подкрепят тази теза². Затова ще представя накратко всички налични данни.

² Най-многобройни са фрагментите от полихромно или тъмнорисувани съдове от тел Казанлък. При това за отбелязване е, че няколко фрагмента от двете групи са открити в VIII-IV строителни хоризонти, принадлежащи на къснонеолитния период Караново III, което съответства на изказаната вече от мен теза за синхронност на този период в Тракия с края на ранния неолит в Златишко-Пирдопското поле и района на запад от него, т.е. за синхронност с последните етапи в развитието на група Кремиковци.

Съдове с полихромна украса. Почти винаги са представени лалевидни съдове, рядко - купи, гърневидни, по изключение и капаци. По правило имат червена ангобирана повърхност, по-рядко кафява. Орнаменталната композиция е изпълнена с два цвята бои. Подустийната украса и украсата на столчето (когато съдът има такава) са нанесени с бяла боя. Основната композиция е нарисувана с тъмна (от светлодо тъмнокафява и черна) боя, но мотивите ѝ са кантовани с бели точки, а по изключение - с бели линии. Въпреки разликата в цветовото изпълнение, представените полихромни орнаментални композиции са сходни по структура и иконография с местни образци. Фрагменти от керамични съдове с полихромна украса са установени в следните раннонеолитни селища или съответните пластове в селищни могили в Тракия: Ракитово (от 2 съда), Кап. Димитриево, Пещерско (от поне 10 съда), Черничево, Хисарско (от 1 съд), Казанлък (от 8 съда), Азмак до Стара Загора (от 2 съда), Караново, Новозагорско (от 1 съд) (голямата част са непубликувани; вж. също Николов 1993, обр. 4 3-8). Съдове с такива форми, технология и орнаментация са характерни за керамичния комплекс на раннонеолитната група Кремиковци, особено за нейната източна зона, т.е. за Златишко-Пирдопското поле (Николов 1993, 60) и конкретно за изцяло проученото селище Чавдар, Пирдопско. Сред рисуваната керамика от селището (Nikolov 1991) полихромните съдове представят основна характеристика на комплекса, който включва още съдове с бяла или тъмна украса. В района на тяхното създаване полихромните композиции са резултат от цвятови и иконографски компромис между две ясно различаващи се концепции в рисуваната орнаментация на Централните и Източните Балкани. Според техните иконографски и технологични белези, установените в тракийска среда малобройни полихромно украсени съдове са „внос“ от източната зона на група Кремиковци, а някои вероятно са и от самото селище Чавдар.

Съдове с тъмна украса от централно-балкански вид. Става дума за класическите видове рисуванa керамика, характерни за култура Старчево и старчевоидните групи на Централните Балкани. Установени са съдове със заоблени форми, обикновено дълбоки купи и купи, покрити с червена, кафява или бледорозова до оранжево-червена ангоба. Орнаментацията с виненочервена, светлокафява или тъмнокафява боя е изпълнена в иконографската

система на старчевоидните културни групи. Фрагменти от керамични съдове с тъмна орнаментация от централнобалкански вид са установени в следните раннеолитни селища или съответните пластове на селищни могили в Тракия: Капитан Димитриево, Пещерско (от 8 съда), Казанлък (от 10 съда), Азмак до Стара Загора (от 2 съда), Караново, Новозагорско (от 1 съд) (Николов 2002, табл. 100 2, 5-7; 101 1, 2, както и непубликувани материали). Като имам предвид произхода на представения по-горе вид, предполагам, че описаната група съдове в Тракия също е „внос“ от източните части на група Кремиковци, където керамичният вид, към който тя принадлежи, заема водеща позиция. Както и в случая с полихромно рисуваните съдове, няма алтернатива относно произхода на централнобалканския вид съдове в Тракия.

Съдове с тъмна украса от местен вид. Това са съдове, които по форма и ангоба не се различават от характерната за култура Караново I керамика. Те са орнаментирани обаче с тъмни бои. Мотивите и композициите, доколкото изобщо се поддават на възстановяване, по-скоро копират централнобалкански образци. Фрагменти от керамични съдове с тъмна украса от местен вид със сигурност са установени в следните раннеолитни селища или съответните пластове в селищни могили в Тракия: Капитан Димитриево, Пещерско (от 2 съда), Казанлък (от 4 съда), Стара Загора-Окръжна болница (от 1 съд) (Николов 2002, табл. 101 5, както и непубликувани материали). Без съмнение съдовете са местна изработка, но в орнаментацията имитират централнобалканската рисувана керамика, понякога само по цвят, в други случаи и като мотиви. Това е и най-доброто доказателство, че представените по-горе „вносни“ съдове са приемани в тракийска среда като белези на престиж. Явно поради трудности в доставянето на оригинална централнобалканска керамика са правени опити на място за нейното имитиране (копиране) с цел акумулиране на престиж.

Съдове с украса в ракитовски стил. По форма са предимно дълбоки купи и паници. Няколко цели форми и фрагменти от около 40 съда произхождат от селището Ракитово, което се отнася към началото на втората половина на култура Караново I (Николов 2002, табл. 44, 48, 50, 63, 74, 84, 92 и др.). Орнаментацията е изградена от специфични мотиви, различни от тези в Тракия, но показва добри паралели в Ана-

толия и конкретно в Хаджилар V-II (Николов 1986, 5-6). Съдовете явно са изработвани на място или в района на селището, но стилът на орнаментацията издава имитиране на анатолийски образци. Механизмът на контактите с Анатолия е неясен, несъмнено е свързан с движение на хора, но в изследвания тук аспект е важно, че в живота на селището функционират имитати на „отвъдморска“ керамика. Притежаването и използването на такива отличаващи се керамични съдове, освен всичко друго, представлява и носеща престиж „екзотика“.

Съдове-импорти в раннеолитни селища в Софийското поле. Основна характеристика на керамичния комплекс от втората половина на ранния неолит в Софийското поле (група Кремиковци) носят украсените с тъмна боя съдове. Това се отнася и за четирите горни строителни хоризонта на многослойното селище София-Слатина. Наред с подобна орнаментация, в принадлежащата към същия етап на ранния неолит група Градешница-Кърча в дн. Северозападна България е рисувана и специфична полихромна украса, изпълнена с плътни тъмни ленти и светлочервени линии върху бяла ангоба, нееднородна с тестото на съда. Формите на съдовете често включват и слабо изразен прелом, което носи допълнителна специфика на комплекса. Фрагменти от два такива импортни съда (гърневиден и купа) са установени в горните два строителни хоризонта на селището София-Слатина (Николов 1993, обр. 6 7; Сиракова 2004, 23, обр. 3 1). Притежаването на тези „екзотични“ съдове без съмнение провокира вниманието на другите обитатели на селището и определено носи престиж.

Съдове-импорти в къснелолитни селища. В най-ранния къснелолитен хоризонт на селището Кременик край Сапарева баня е намерен фрагмент от полихромно рисувана дълбока купа с украса от тъмнокафяви широки ленти и светлочервени линии върху кремава ангоба, нееднородна с тестото на съда. Фрагментът е малък и съответно е трудно да се определи дали съдът принадлежи на култура Димини-Цангли в Тесалия или на група Градешница-Кърча в Северозападна България. И в двата случая импортът произхожда от голямо разстояние и като се има предвид, че къснелолитният комплекс на III хоризонт в Сапарева баня се характеризира със сивочерна нерисувана керамика, представеният съд е истинска „екзотика“ и съответно е бил извор на престиж. Подобен е случа-

ят с гърневиден съд с тъмнокафява орнаментация върху светлокафява ангоба, фрагменти от които са намерени в периферията на голяма яма в тел Капитан Димитриево, Пещерско, отнасяща се към едноименната последна фаза на късния неолит в региона. Според технологичните си белези и вида на украсата (изпълнена с две или три успоредни линии) съдът принадлежи на култура Акропотамос по долното течение на Струма (крайните югозападни части на страната и в Северна Гърция). На фона на тъмната нерисувана керамика от периода Капитан Димитриево донесеният отдалече съд с рисуванa украса несъмнено съдейства за престижа на притежателите си. По такъв начин трябва явно да бъдат интерпретирани и малобройните съдове с връзана и инкрустирана украса от къснонеолитната тракийска култура Караново IV, регистрирани в няколко селища на запад от нейния обхват, т.е. на запад от линията Казанлък-Хасково. Фрагменти от такива съдове, предимно паници с украса от двете страни, произхождат от Перущица и Калугерово в западните части на Тракия, Бухово и София-Слатина в източните части на Софийското поле.

Използване на съдове на предци. Край пещта в къща от къснонеолитното селище Елешница, Разложко, е открит почти цял раннонеолитен антропоморфен съд със сферично тяло и висока цилиндрична шия; повърхността му е покрита с червена ангоба и е украсена с бяла боя (Николов, Масларов 1987, обр 2). Вероятно съ-

дът е бил изкопан след повече от половин хилядолетие от останките на съседното раннонеолитно селище. Тъй като поради липсващата устийна част той едва ли е можел вече да има утилитарни функции, остава предположението, че поставянето му в къснонеолитното жилище е акт на уважение към предците, което освен всичко друго, безспорно е носело и престиж за обитателите на тази къща.

Предлагам настоящето изследване като пръв, но поради това и непълен опит за извличане на информация за един особен аспект на обществените отношения през неолита в българските земи. Интерпретирането на материални останки като свидетелство за обществени отношения в безписмена среда винаги носи риск, но с анализирането и на други елементи на материалната култура, например на селищни планове и постройки, очакването за проникване в този аспект на нематериалния свят на ранните земеделци и скотовъдци ще намери, надявам се, сериозна подкрепа. Особено перспективно изглежда изследването на тази тема по отношение на следващата халколитна епоха в българските земи, когато наред с всички останали белези, особена роля играят предметите от мед и злато (Nikolov 1991a; Kienlin 1999)³.

³ Тази статия беше написана по време на изследователското ми пребиваване в Института за пра- и протоистория на Саарландския университет, Саарбрюкен, Германия през януари - февруари и ноември 2005 г., което беше осъществено със стипендия от фондация Александър фон Хумболт - Бон.

Цитирана литература:

Ангелова 1992: И. Ангелова. Предварителные результаты раскопок неолитического поселения Овчарово-гората. - *Studia Praehistorica*, 11-12, 1992, 41-50.

Костов 2004: Р. Костов. Праисторически нефритови зооморфни амулети от България. - *Вселена, наука и техника*, 2004, 5, 28-38.

Костов 2005: Р. Костов. Гемологична характеристика на нефритови праисторически (неолитни и халколитни) артефакти от територията на България. - *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, ГГФ, 1. - Геология, 97, 2005, 55-75.

Костов, Бакъмска 2004: Р. Костов, А. Бакъмска. Нефритови артефакти от раннонеолитното селище Гълъбник, Пернишко. - *Геология и минерални ресурси*, 2004, 4, 38-43.

Костов, Геннадиева 2004: Р. Костов, В. Геннадиева. Нефритови праисторически артефакти от Кюстендилско. - *Минно дело и геология*, 2004, 10, 35-37.

Николов 1984: В. Николов. Праисторически мраморни амулети от Югозападна България. - *Векове*, 1984, 1, 60-64.

Николов 1986: В. Николов. Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит. - *Археология*, 1986, 2, 5-10.

Николов 1993: В. Николов. Полихромно рисуванa орнаментация върху раннонеолитни керамични съдове от България. - В: В. Николов (ред.). *Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Г. И. Георгиев*. София, 1993, 59-68.

Николов 1999: В. Николов. Заключение. - В: В. Николов (ред.). *Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999*. София-Пещера, 1999, 137-138.

Николов 2002: В. Николов. Раннонеолитна рисуванa орнаментация (*Frühneolithische bemalte Ornamentik*). София, 2002.

Николов 2002a: В. Николов. За някои елементи на неолитната материална култура в Тра-

кия. - Годишник на Археологическия музей-Пловдив, 9/1, 2002, 22-32.

Николов, Масларов 1987: В. Николов, К. Масларов. Древни селища край Елешница. София, 1987.

Сиракова 2004: Е. Сиракова. Раннеолитно селище Слатина в София: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част II). - Археология, 2004, 1-2, 15-24.

Трипковић 2001: Б. Трипковић. Улога опсида на у неолиту: утилитарни предмети или средство престижа? - Гласник Српског археолошког друштва, 17, 2001, 21-42.

Хозър 2004: А. Хозър. Находища на обсидиан в Югоизточна България. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. София-Стара Загора, 2004, 472-482.

Цонев 2004: Ц. Цонев. Дългите пластини в контекста на източнобалканските и анатолийските ранни комплексни уседнали общества. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. София-Стара Загора, 2004, 254-263.

Чохаджиев 1990: М. Чохаджиев. Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. - Известия на Исторически музей-Кюстендил, 2, 1990, 5-22.

Becks, Jacob 1996: R. Becks, T. Jacob. Catal Hüyük - Zur Rekonstruktion von Prestige innerhalb räumlicher Strukturen. - In: J. Müller u. R. Bernbeck (Hrsg.). Prestige - Prestigegüter - Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum. Deutsche Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Archäologische Berichte, 6. Bonn, 1996, 57-79.

Bernbeck, Müller 1996: R. Bernbeck, J. Müller. Prestige und Prestigegüter aus kulturanthropologischer und archäologischer Sicht. - In: J. Müller u. R. Bernbeck (Hrsg.). Prestige - Prestigegüter - Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum. Deutsche Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Archäologische Berichte, 6. Bonn, 1996, 1-27.

Eggert 1991: M. K. H. Eggert. Prestigegüter und Sozialstruktur in der Späthallstattzeit: Eine kulturanthropologische Perspektive. - Saeculum, 42, 1991, 1-28.

Erdheim 1972: M. Erdheim. Prestige und Kulturwandel. Wiesbaden, 1972.

Geschwendt 1977: F. Geschwendt. Wie wurde der europäische Nephrit in der Jungsteinzeit gewonnen und verarbeitet? - Prähistorische Zeitschrift, 52, 1977, 232-238.

Hansen 1994: S. Hansen. Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhôneal und Karpatenbecken, 1. Bonn, 1994.

Kienlin 1999: T. Kienlin. Vom Stein zur Bronze. Zur soziokulturellen Deutung früher Metallurgie in der englischen Theoriediskussion. Rahden/ Westf., 1999.

Müller 1997: J. Müller. Neolithische und chalkolithische

Spondylus-Artefakte. Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion. - In: Hronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Espelkamp, 1997, 91-106.

Müller, Herrera, Knossalla 1996: J. Müller, A. Herrera, N. Knossalla. Spondylos und Dechsel - zwei gegensätzliche Hinweise auf Prestige in der mitteleuropäischen Linearbandkeramik? - In: J. Müller u. R. Bernbeck (Hrsg.). Prestige - Prestigegüter - Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum. Deutsche Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Archäologische Berichte, 6. Bonn, 1996, 81-96.

Nikolov 1989: V. Nikolov. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. - In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg, 1989, 27-41.

Nikolov 1991: V. Nikolov. Gemalte Ornamentierung auf Keramikgefäßen der frühneolithischen Siedlung Cavdar in Bulgarien. - In: Near Eastern Studies. Dedicated to H. I. H. Price Takahito Mikasa on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan, 5). Wiesbaden, 1991, 247-266.

Nikolov 1991a: V. Nikolov. Zur Interpretation der späteneolithischen Nekropole von Varna. - In: J. Lichardus (Hrsg.). Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 55). Bonn, 1991, 157-166.

Nikolova 2000: L. Nikolova. Towards the Neolithic and Copper Age Development in the Balkans. - In: L. Nikolova (ed.). Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory. BAR International Series 854. Oxford, 2000, 65-92.

Pejkov 1986: A. Pejkov. Zwei interessante Kultgegenstände aus der neolithischen Siedlung in Kărdžali. - Studia Praehistorica, 8, 1986, 208-211.

Pernitcheva 1990: L. Pernitcheva. Le site de Kovatchevo, néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad. - Studia Praehistorica, 10, 1990, 142-196.

Pollock 1983: S. Pollock. The Symbolism of Prestige. An Archaeological Example from the Royal Cemetery of Ur. An Arbor, 1983.

Steinhof, Reinhold 1996: M. Steinhof, S. Reinhold. Prestige und Prestigegüter im akkeramischen Neolithikum der Levante. - In: J. Müller u. R. Bernbeck (Hrsg.). Prestige - Prestigegüter - Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum. Deutsche Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Archäologische Berichte, 6. Bonn, 1996, 29-45.

Todorova 2002: H. Todorova. Die Spondylus-Problematik heute. - In: S. Hiller u. V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000, 415-422.

Tripkovic 2004: B. Tripkovic. The Role of Obsidian in the Neolithic: A Symbolic Expression of Human Domestication? - In: Actes du XIVeme Congrès UISPP, 2001, Section 9 and 10. BAR International Series 1303. Oxford, 2004, 181-189.

Prestige and signs of prestige in the Neolithic societies

Vassil Nikolov

Sixth millennium BC societies in Bulgaria can be defined as egalitarian, in which the status of the individual was a result of his/her sex and age. Some personal qualities were reason for earning of prestige in the Neolithic society, i.e. achieving of higher social position by an individual or group of individuals. Particular bearers of prestige could perform, if necessary, though for a limited period of time, important power functions as well, i.e. to achieve also a high status.

One could gain and lose prestige. The possession/use of special (prestige) objects was only one of the possibilities to earn prestige. However, the prestige in the society was based mainly on personal qualities. It was not a quality of the person but a relation between those who attributed prestige to the person and the person himself/herself who has met and continued to meet the expectations of the others. For that reason the study on the archaeological evidence related to the prestige as an aspect of the Neolithic social structures could be considered more or less as an introduction to very complicated problems.

The earliest evidence of prestige of individuals or groups could be related to the emergence of the first complex societies in later prehistory. It is very hard to identify the prestige in the Neolithic social relations through possible marks in the excavated material culture. As far as it is possible in theory, the interpretations could be related to some aspects of prestige only. As for particular objects, which can be interpreted as prestigious ones, they should meet at least one of the following conditions: to be made of a rare raw material; to be of „exotic“ origin, i.e. they have been acquired through exchange or special expedition; to have special or even unique shape as a result of a careful design. The prestigiousness of the objects increased if they have been made of extremely rare raw material (and always from this material), or the object or the raw material have been brought from a great distance. Important indicative information about the prestigiousness of some objects is provided by their imitations made of similar or different materials. The degree of the labor consumption related to the creation of an object, building or a ritual facility could also be used a criterion. Another important evidence for the prestigiousness of an

object would be any proof that it was especially created as a sign of prestige and did not have profane functions.

The research of personal or group prestige in the Neolithic societies in Bulgaria is based on limited evidence yielded by excavations only, i.e. possible material signs of prestige.

Obsidian. This „volcanic glass“ was an „exotic“ raw material in Bulgarian prehistory. Only two small flakes are known from the Neolithic; they were found at the early Neolithic sites at Sofia-Slatina and Kliment-Banyata (Karlovo region). Whatever the area of their origin was (most probably the Central Balkans), they were apparently brought from a long distance. This fact is already a reason to include them in the group of the prestige providing objects.

Jade. This raw material can be defined as „exotic“ in the Balkan prehistory. Jade objects are extremely uncommon for the Neolithic material culture in Bulgaria, which is one of the main reasons to suggest that they were signs of prestige. There are no jade deposits found in the Balkans though there is a theoretical possibility of jade beds existing among other rocks. The question of this raw material's origin is still lacking an answer but there is no doubt that there was a limited access to it. Beside polished tools (for special use probably), jade was used for objects with special functions, i.e. ritual functions, special sign of prestige or even of status. And there is one more reason for the prestigious character of these artifacts; because of its hardness the jade is difficult to shape and requires special skills.

Flint. Flint artifacts are quite common at the Neolithic sites but the lack of reliable research on flint deposits gives a reason to assume that part of the raw materials were brought from a longer distance, and it could turn these objects into prestige providing ones.

Spondylus. The map of *Spondylus* finds supports the Aegean origin of the raw material used for Neolithic *Spondylus* artifacts in Bulgaria (except maybe in south Dobruja); fact important enough to turn them into signs of prestige. Due to the structure and size of the shells, majority of the objects are bracelets, and because of the prestige provided, when broken accidentally, the parts were reused with the same aim, including as amulets. Again for the same rea-

sons, because they were worn by children and young women and not by the active or older generation, *Spondylus* bracelets provided or marked the prestige not of particular members but of the entire family.

Trunculariopsis. A late Neolithic garbage pit at Kapitan Dimitriev, Peshtera region, yielded a complete *Trunculariopsis trunculus* shell. It is „exotic“ because the nearest sea it could be brought from is the Aegean. It is the only piece yielded by a prehistoric layer in Bulgaria. It was apparently used for accumulation and sign of prestige.

Objects used for a long time. To keep objects inherited by several generations could also be a sign of prestige, earned by their owners. However, it is difficult to prove such Neolithic cases but few examples based on circumstantial evidence could be presented; a few finds from the early Neolithic sites at Elehnsitsa, near Razlog, and Sapareva Banya.

Pottery. Especially well-made and decorated pottery vessels could be a means of prestige accumulation. The imported vessels have the central position in this group. However, in the frames of an archaeological unit, the identification of „imports“ at particular site is possible only if they

were made with the techniques and in the style of another archaeological unit. A very important proof for the prestigious nature of the „imported“ goods is the presence of local imitations.

Pottery vessels imported from the Central Balkans and local imitations at the early Neolithic sites in Thrace: vessels with a polychrome painted decoration; vessels with dark painted decoration (Central Balkans type); vessels with dark painted decoration (local type); vessels with Rakitovo-type of painted decoration.

Pottery vessels imported in the early Neolithic sites in the Sofia Basin (Sofia-Slatina).

Pottery vessels imported from a long distance in late Neolithic sites: Sapareva Banya, Kapitan Dimitriev, etc.

Use of pottery vessels, which belonged to the ancestors, e.g. at the late Neolithic site at Elehnsitsa.

The interpretation of material remains as evidence for social relations in preliterate context is always risky but after the considerations of other material culture elements as well, e.g. settlement pattern and house plans, the expectation for better understanding of this aspect of the immaterial world of the early farmers would probably find serious support.

Къснонеолитно селище край Дреновица, Петричко

Лиляна Перничева

Праисторическото селище се намира непосредствено до западния край на село Дреновица в южните склонове на Огражден. То е разположено в ниския планински пояс недалеч от долината на река Струмешница. Надморската му височина е около 400 м. Селището заема билото и склоновете на нисък заоблен рид, спускащ се от север на юг. Слабо наклонените склонове на рида плавно преминават в равнинна местност, също с южна ориентация (обр. 1). Местността се е обработвала. Археологически материали бяха намерени по повърхността на площ около 1,5 дка в най-високата част на билото и по склоновете му, като основната част произлизат от м. Шлаков равнак.

Селището е открито при обхожданията на експедиция Струма и е проучено през 1980 г., когато бяха направени два сондажа, разположени на 30 м един от друг. Сондаж 1 се намираше на склона на рида, сондаж 2 - в неговото подножие.

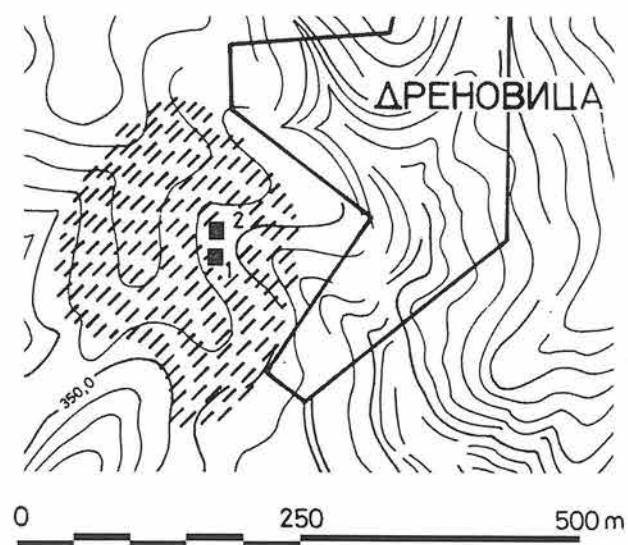
Акцентът на настоящата статия пада върху типологията на керамичния комплекс като основен източник на информация за датиране и културна принадлежност на праисторическия пласт; стратиграфията в сондажите ще бъде представена относително кратко. Каменните и кремъчни сечива са предмет на друго изследване.

Стратиграфия

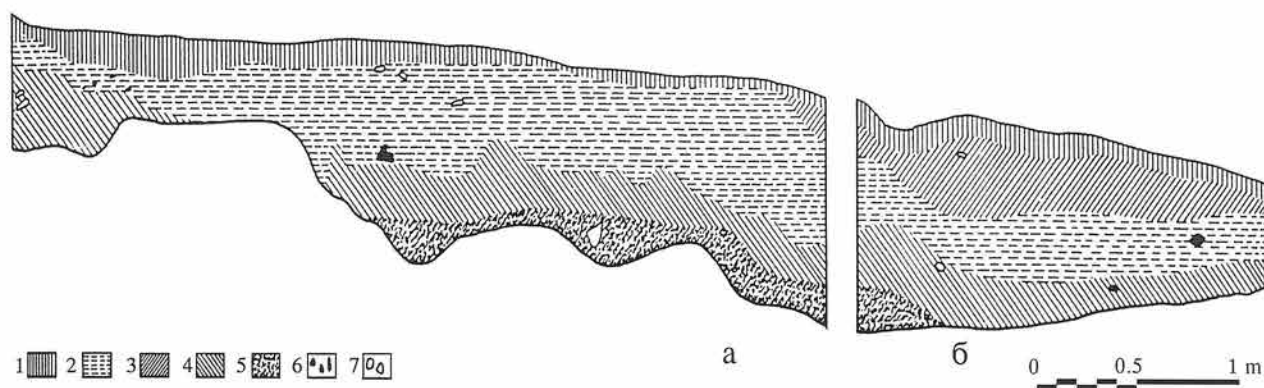
Сондаж 1 е с размери 6 x 3 м и дебелина на културния пласт от 0,90 до 1,40 м (обр. 2). Денивелацията на културните напластявания отчасти следва естествената денивелация на терена, отчасти има собствен наклон. Под орница от 0,20 - 0,45 м следва пласт с дебелина 0,20 - 0,60 м. Този пласт има различен интензитет на оцветяване в различните части на сондажа. Преобладава кафяво-червен седимент, наситен със силно обгорели мазилки. На дълбочина 0,70 - 0,90 м червеникавите напластявания преминават в светлосив пласт, дебел 0,30 - 0,40 м. Почти черните (горели) прослойки рязко се разграничават от последния пласт, който е сиво-кафяв до сиво-черен и се разкрива на дълбочина 1,20 - 1,40 м. В по-ниската си част пластът е черен и запълва ями или естес-

твени вдлъбнатини в терена. От този дълбок сектор на сондажа произлиза най-голямо количество археологически материал. Възможно е в случая да се касае за някаква вкопана структура (част от жилище?), запълнена с обгорели деструкции.

Сондаж 2 е с по-малки размери 4 x 2 м. В него отсъства кафяво-червеният дебел пласт. Пластовете са хоризонтални и по-хомогенни (обр. 3). Под орница, дебела до 0,30 м следва сиво-кафяв пласт с дебелина 0,25 - 0,70 м, наситен с голямо количество керамика и малко мазилки. На различни дълбочини в сондажа този пласт постепенно преминава в интензивно тъмен пласт (от тъмнокафяв до кафяво-черен) с дебелина до 0,90 м. Подобно на сондаж 1, там има два основни пласта, но с различна структура и цвят на пръстта. И в двата сондажа керамичният материал от различните дълбочини не показва никаква типологическа разлика. Очевидно в разкопаниите площи става въпрос за един хронологически хоризонт, евентуално с две строителни фази на обитаване, или за строителен обект с вкопана част (помещение?).

Обр. 1. Дреновица, Петричко. Топографски план на селището. Местоположение на сондажите
Fig. 1. Drenovitsa, near Petrich. Topographic map of the site. Location of the trenches

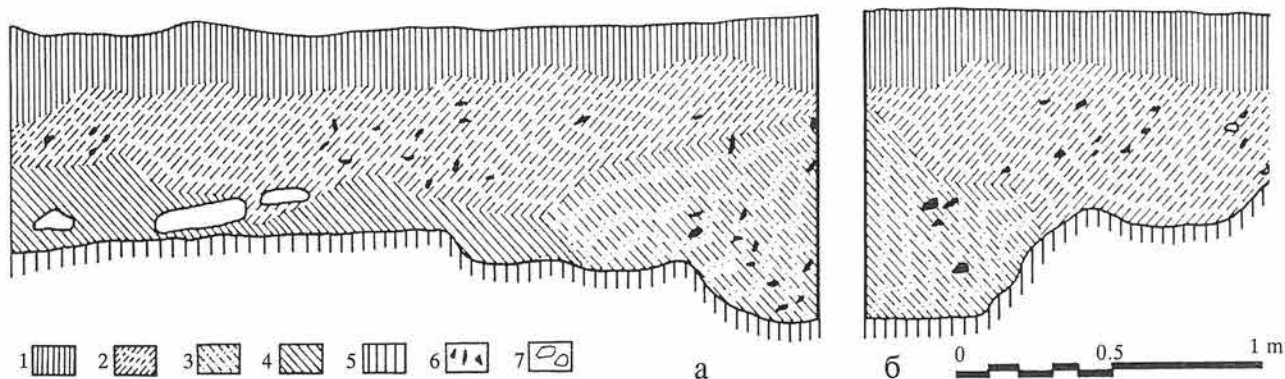
Обр. 2. Дреновица, Петричко. Сондаж 1: а) северозападен профил; б) североизточен профил
 Легенда: 1- орница; 2- кафяво-червен пласт; 3 - кафяво-сив пласт; 4 - сив пласт; 5- сиво-черен пласт;
 6 - мазилка; 7- камък

Fig. 2. Drenovitsa, near Petrich. Trench № 1: a) northwestern sector; b) northeastern sector
 Key: 1 – fallow layer; 2 – brown-red layer; 3 – brown-gray layer; 4 – gray layer; 5 – gray-black layer;
 6 – pieces of wattle-and-daub; 7 – stone

Керамичен контекст

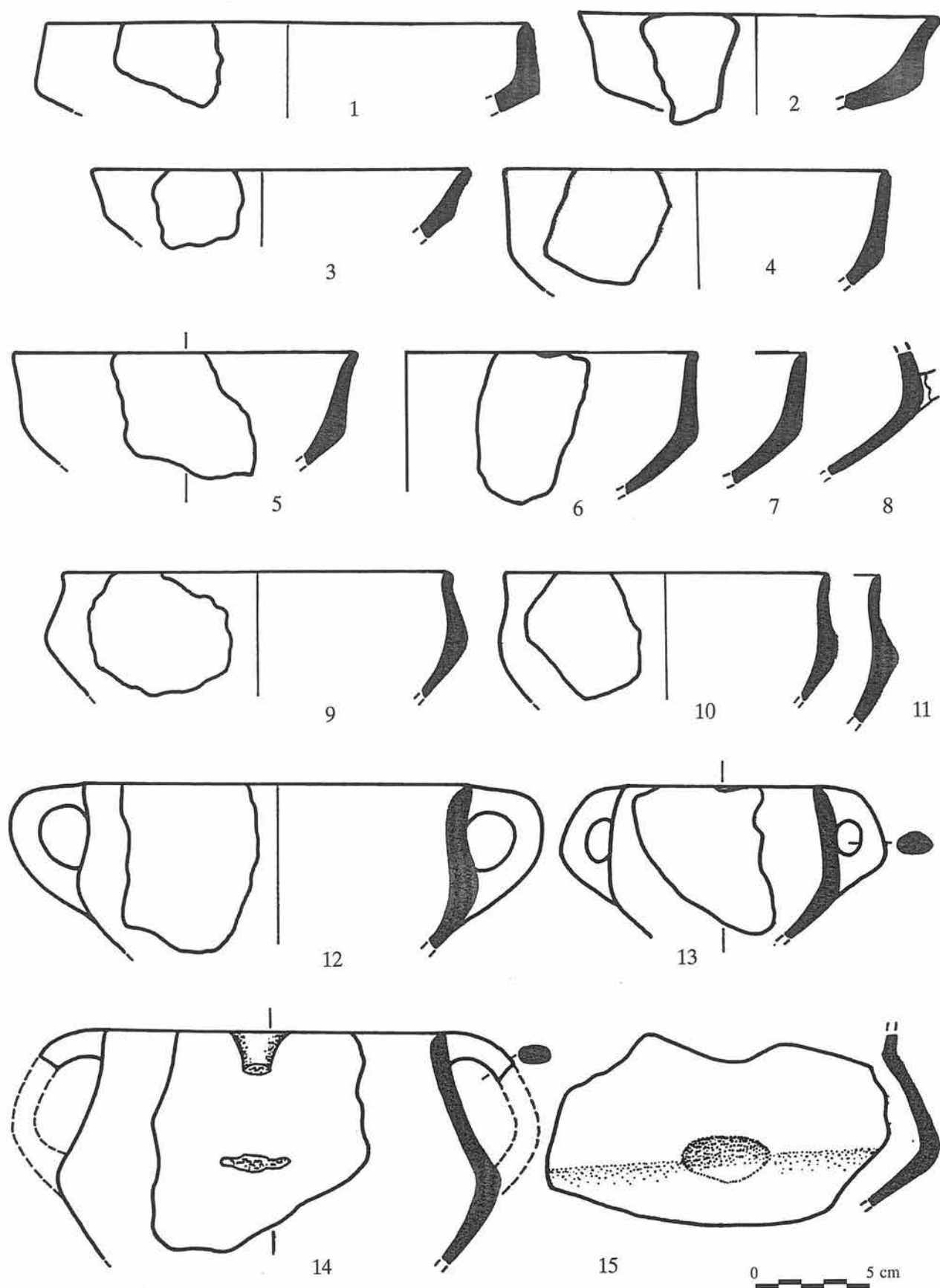
Анализ на технологията. Според макроскопския анализ, прави впечатление, че съдовете са изработени от еднообразна по своя състав глина и имат много сходен цвят и третиране на повърхността. Изхождайки от технологичните показатели, детайлно разделяне на керамичния комплекс на строго обособени технологични групи не е целесъобразно. С малки изключения, съдовете са изработени от глина с различно количество пясък, до зърнеста глина при по-дебелостенните съдове. В цветово отношение повърхността на съдовете, независимо от дебелината на стените, е подчертано еднообразна - кафяво-червена с различно наситен цвят, близък до този на тухла. Срещат се малко нюанси към по-

червеникав или по-кафяв цвят. Фрагментите със сив цвят са само около 2,1%. Повърхността на съдовете е добре загладена, но липсва ангоба и механично излъскване, поради което тя е повече или по-малко грапава на пипане. Изключение правят отделни фрагменти от тънкостенни съдове с малко фин пясък в глината, но те също са без допълнително покритие и не са излъскани. Около 9,8% от фрагментите, и то предимно тези от плоски блюда (подници), имат кафяво-сив цвят. При вкички съдове личи еднаква технология на изработка и приблизително еднакви условия на изпичане. Изхождайки предимно от цвета и количеството на опостнителя, могат да бъдат дефинирани следните не особено ясно разграничени технологични групи:

Обр. 3. Дреновица, Петричко. Сондаж 2: а) западен профил; б) северен профил
 Легенда: 1- орница; 2- сиво-кафяв пласт; 3- кафяво-черен пласт; 4- тъмнокафяв пласт; 5 - материк;
 6 - мазилка; 7 - камък

Fig. 3. Drenovitsa, near Petrich. Trench № 2: a) western sector; b) northern sector.
 Key: 1 – fallow layer; 2 – gray-brown layer; 3 – brown-black layer; 4 – dark brown layer; 5 – virgin soil;
 6 – pieces of wattle-and-daub; 7 – stone

Обр. 4. Дреновица, Петричко. Фрагменти от керамични съдове. Късен неолит
 Fig. 4. Drenovitsa, near Petrich. Pottery sherds. Late Neolithic

А. Съдове, изработени от глина с много пясък, рядко със следи от дребни счупени камъчета, кафяво-червен (рядко сиво-кафяв) цвят, загладена повърхност. Върху нея добре личат структурата на глината и видът на опостнителя. Застъпена е във всички кермични форми;

Б. Съдове, изработени от глина с малко фин пясък, кафяво-червен до оранжево-червен (по-малко от 1%), рядко кафяво-сив цвят. Преобладават тънкостенни фрагменти. Оранжево-червените тънкостенни съдове понякога имат светлосив лом, контрастен с външната и вътрешна повърхност. Повърхността е добре загладена, но без допълнително покритие. Застъпена е предимно при цилиндрично-коничните и биконични купи и при малките конични паници;

В. Съдове, изработени от глина с различно количество пясък; отличават се от останалата част от комплекса само по светлосивата повърхност. Тази керамична група не може да бъде сравнявана с тъмната монохромна излъскана или ангобирана керамика, типична за целия късен неолит. Към сивата зърнеста керамика от Дреновица трябва да бъдат отнесени отделни фрагменти от по-тънкостенни съдове със сива външна и кафява вътрешна повърхност. Застъпена е при всички керамични форми;

Г. Съдове, изработени от глина със средно количество примеси, с кафяво-сива външна и вътрешна огладена повърхност. Тази група обхваща плоските блюда, които в това селище са сравнително грижливо изработени.

Изпичането на съдовете почти винаги е равномерно и ломът е еднакъв на цвят с външната и вътрешна повърхност (с вече споменатите изключения). В отделни случаи при сиво-кафявата керамика се срещат по-тъмни петна. Очевидно е, че не са търсени специални цветови разлики или ефекти в процеса на изпичане. Преобладават съдове със средно дебели стени - 0,5 - 1 см, най-често 0,5 - 0,7 см. Те представляват 84,6% от целия керамичен комплекс. Съдовете с дебелина на стените над 1 см са само 4,9%. Тънкостенни съдове с дебелина на стените до 0,4 см са застъпени с 10,5%.

На различни дълбочини в културния пласт бяха намерени няколко фрагмента от сиво-черни ангобирани и излъскани съдове. Тези фрагменти изглеждат напълно чужди на керамичния комплекс в селището и вероятно представляват импорт.

Анализ на формите. При анализа на формите се придържам към общоприети-

те термини с утилитарен характер, които в този случай са основните видове - паници, купи, гърнета. Като критерий за определяне на дадена форма приемам най-общо метричния анализ за типология на форми, разработен от В. Николов (Николов 1998, 4-7). Веднага трябва да отбележа, че поради силно фрагментирания характер на керамиката, в много случаи височината на съда не подлежи на определяне и това е пречка за по-детайлно определяне на някои типове купи и гърнета, които имат сходен силует, но различни пропорции между ширината и височината на тялото. Липсата на цели или възстановени съдове също затруднява формативния анализ. Там, където има достатъчно данни, видовете форми са дефинирани до ниво тип, а в някои случаи са разграничени и варианти според силуета на тялото и оформяне на устийната част.

1. **Паници.** Съдове, чийто най-голям диаметър е при устието. Височината на съдовете и диаметърът на дъното не могат да бъдат достоверно възстановени. Тази форма е достатъчно ясно представена в селището, но с малък брой екземпляри.

1.1. Конични паници. Срещат се в два варианта.

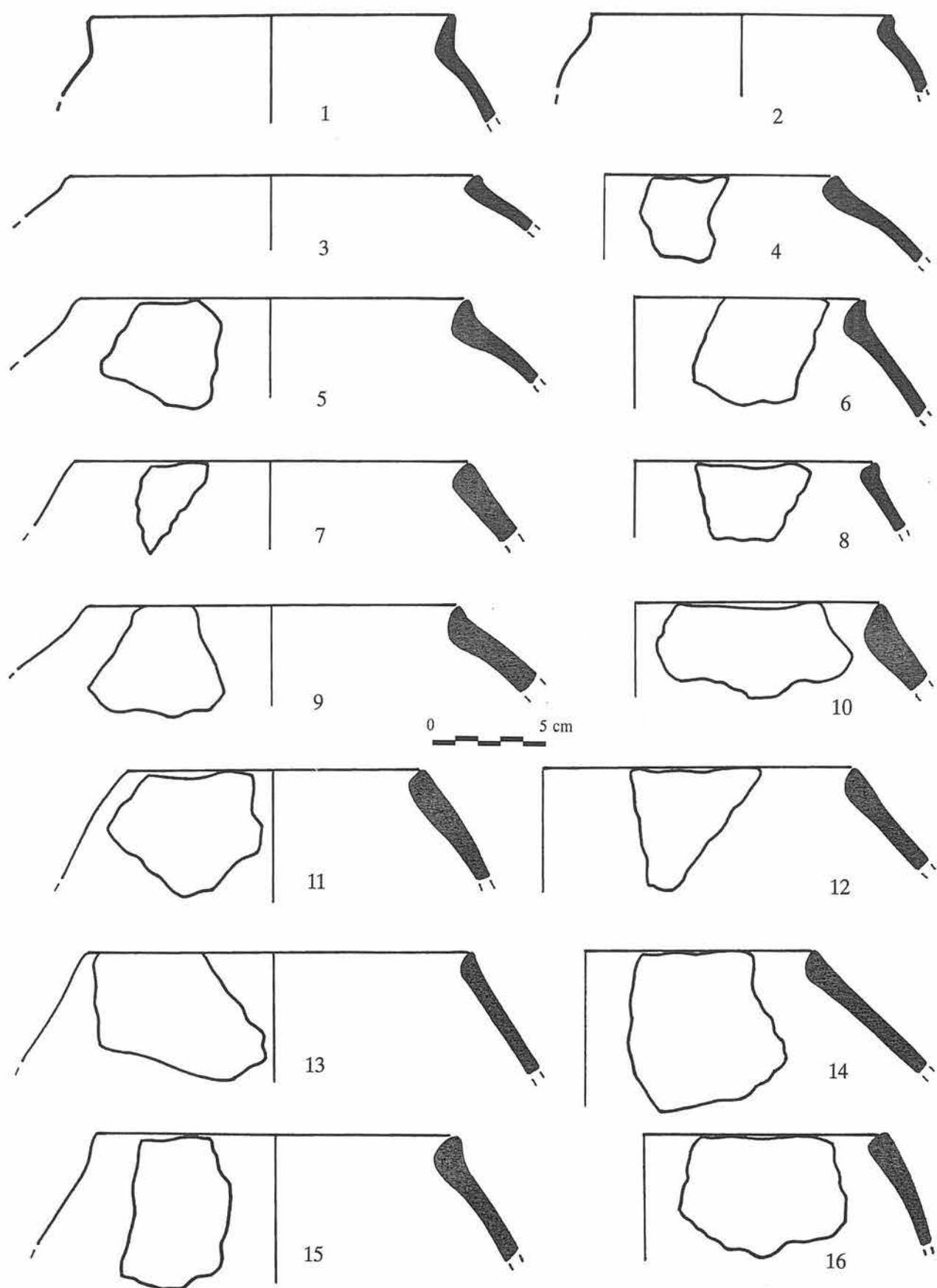
1.1.а. Конични паници с прави стени и голям диаметър на устието (до 30 см). Устието може да е слабо удебелено, устийният ръб - заоблен или изтънен (обр. 6 17-19).

1.1.б. Конични паници с относително малки размери и по-голяма височина. Имат подчертано обърнатоконична форма и прави или съвсем слабо заоблени стени. Изглежда са имали равно, непрофилирано дъно. Стените им се удебеляват симетрично към устието, устийният ръб е широк и хоризонтално отрязан, в един случай - скосен от вътрешната страна (обр. 6 9, 11, 16).

1.2. Паници със заоблено тяло. Диаметърът на устията е от 11 до 23 см. Те са сравнително рядко срещана форма. Ръбът на устието е слабо изтънен или заоблен (обр. 6 14).

1.3. Паници с двуделна форма и профилирано тяло, съставено от две обърнатоконични части. Преломът между тях е пречупен навън, удебелен или профилиран, ръбът на устието е слабо изтънен или заоблен (обр. 4 2, 3, 5).

2. Купи. Отговарят на условието устийният диаметър да е по-малък или равен на максималния диаметър на тялото, а височината да е по-малка или равна на максималния диаметър на съда (Николов 1998, 7). В много случаи обаче височините на съдовете са невъзстановими и е въз-

Обр. 5. Дреновица, Петричко. Фрагменти от керамични съдове. Късен неолит
 Fig. 5. Drenovitsa, near Petrich. Pottery sherds. Late Neolithic

можно някои купи, особено тези със сферично тяло да имат пропорциите на гърнетата. Купите са преобладаваща форма в керамичния комплекс и съдържат много типове и варианти според силуета на тялото и оформяне на устието.

2.1. Цилиндрично-конични купи. Те са много характерна и определяща част в керамичния комплекс. Съдържат няколко добре дефинирани варианта.

2.1.а. Цилиндрично-конични купи с непрофилирано тяло. Горната цилиндрична част обикновено е висока, със слабо удебелен, но непрофилиран прелом на тялото. Ръбът на устието е заоблен или слабо изтънен. Диаметърът при устието варира между 16 и 25 см. Само в един случай се среща вариант с ниска горна цилиндрична част, сключваща почти прав ъгъл с долната конусовидна част (обр. 4 1, 4, 6, 7).

2.1.б. Цилиндрично-конични купи с профилирано тяло със слабо изразен есвиден профил. Горната част е сравнително ниска и конкавна, устието - слабо извито навън, устийният ръб - заоблен или изтънен. Преломът на тялото е заоблен или остър (обр. 4 9, 11).

2.1.в. Цилиндрично-конични купи от предишния вариант, снабдени с две вертикални дръжки, започващи от устието (обр. 4 12).

2.1.г. Цилиндрично-конични купи с подчертано обемна средна част на тялото (обр. 4 1, 10). Този вариант, при който тялото е близко до триделност, е застъпен само с един фрагмент, но е много показателен. Среща се в една определена група селища от финала на късния неолит и началото на халколита в долината на Струма и Вардар (Перничева 1992, табл. 1).

2.2. Биконични купи. В голямата си част са близки по оформяне на тялото до цилиндрично-коничните купи и се отличават по слабо наклонените навътре стени на горната цилиндрична част, която при този тип е сравнително по-висока и самите съдове са по-дълбоки и по-затворени от тези в предишния тип. Според намерените фрагменти изглежда, че, именно, тези купи са били най-често снабдени с две вертикални дръжки, започващи от устието. В този тип могат да се дефинират следните варианти:

2.2.а. Непрофилирани биконични купи със слабо наклонена навътре горна част. Профилът е двуделен, ръбът на устието - слабо изтънен и заоблен (обр. 4 13);

2.2.б. Непрофилирани биконични купи със слабо конкавна горна част. Преломът е непрофилиран, ръбът на устието е слабо извит навън и изтънен (обр. 4 14);

2.2.в. Биконични купи с подчертана, вероятно ниска цилиндрична шия (обр. 4 15). Единственият екземпляр от този вариант има непрофилирано тяло и спада към групата на тънкостенната керамика. Триделната му форма също е показателна за една сравнително късна датировка на селището в рамките на прехода от неолит към халколит.

2.3. Дълбоки затворени купи. По своите пропорции подчертано едноделната форма в някои случаи би могла да се отнася към гърнетата с издуто сферично или слабо удължено заоблено тяло. Поради малките главно устийни фрагменти, височината на тялото на тези съдове не може да бъде достоверно установена. Някои от тези купи са имали големи размери. Диаметърът на устието им е 13 - 30 см. По-голямата част от вариантите на този тип имат удебелена устийна част и профилиран или скосен от вътрешната страна устийн ръб (обр. 5). Този тип купи са една от определящите форми в керамичния комплекс от Дреновица, характерни са за къснонеолитното селище Дамяница, Санданско, и за началото на халколита в Струмско, Благоевградско.

2.3.а. Купи със заоблено тяло, слабо удебелена отвътре устийна част и прав или скосен отвътре ръб на устието (обр. 5 7, 10, 11-14, 16);

2.3.б. Купи със заоблено тяло и подчертано профилирана навътре устийна част, с вертикално устие и силно изтънен устийн ръб (обр. 5 3-6). Стените са в различна степен наклонени навътре;

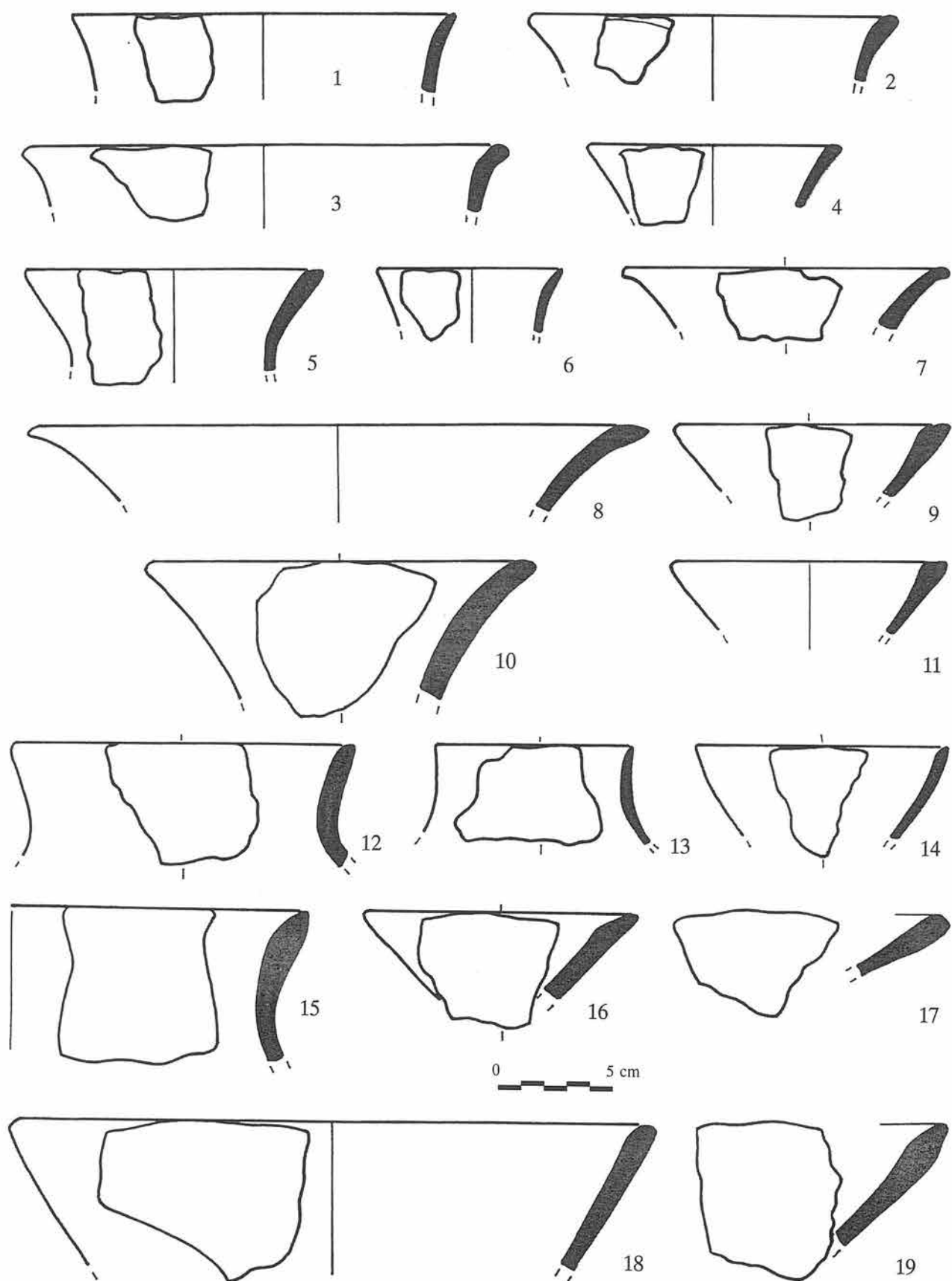
2.3.в. Купи със заоблено тяло, профилирано отвътре и слабо пречупено устие, което оформя съвсем ниска цилиндрична шия (висока 1 - 1,5 см) (обр. 5 1, 2, 5, 15);

2.3.г. Купи със заоблено тяло и непрофилиран прав или изтънен ръб на устието (обр. 7 10, 11).

2.4. Купи със заоблено тяло и ниска устийна част. Те имат ниска цилиндрична шия (1-2 см.). Ръбът на устието е слабо извит навън, изтънен или заоблен (обр. 7 1-4).

Последните форми са застъпени при съдове със средно дебели стени, по-рядко в групата на тънкостенната керамика.

3. Гърнета. Тук включвам само сигурните форми на гърнета, снабдени с цилиндрична шия и диаметър при устието 8 - 15 см (обр. 6 12, 13, 15). Тази форма е застъпена при всички керамични категории. Долната им част вероятно е удължено сферична или слабо биконична. Шията е висока 5 - 7 см. Ръбът на устието е прав или заоблен. Устийната част е конкавна и

Обр. 6. Дреновица, Петричко. Фрагменти от керамични съдове. Късен неолит
 Fig. 6. Drenovitsa, near Petrich. Pottery sherds. Late Neolithic

слабо извита навън, понякога симетрично удебелена в горната част.

4. Съдове с фуниевидна шия („фруктиери“). Те също са много типични за селището, а формата и пропорциите им ги доближават до купите, но се отделят в самостоятелна група. Фрагментите от фуниевидни шии са с разнообразен диаметър - от 8 до 26 см, което предполага и различни пропорции на телата на тези съдове (обр. 6 2-8, 10). Фуниевидните шии с по-малък диаметър вероятно принадлежат на съдове с удължено сферична или сферична долна част. Шийните части с голям диаметър на устието биха могли да са на съдове с елегантен профил от типа на „фруктиерите“, характерни за къснонеолитните форми от Тесалия и Северна Гърция.

Всички намерени устийни части от тези съдове са повече или по-малко конкавни, със заоблен, изтънен или прав устиен ръб. Тази доста разпространена форма е застъпена, както при обикновената, така и при тънкостенната, а дори и при дебелостенната керамика.

5. Плоски блюда (подници). Този характерен за Югозападна България вид съдове представлява съществена част от керамичния материал в Дреновица. Подниците имат диаметър от 15 до 40 см и често са грижливо изработени от сравнително добре пречистена глина със загладена горна повърхност. Оформянето на профилите на периферията е разнообразно. Блюдата са обикновено силно профилирани в долната си част, което считам, за преобладаваща позиция на този вид съдове. Горната им повърхност е по-добре загладена, а повърхността, съответстваща на профилираната периферия, е по-грапава. Вероятно именно тя е била заравяна в жар за изпичане на храна. Среща се обаче и обратният вариант - по-загладената повърхност съответства на профилираната периферия. Част от тези подници вероятно са имали форма на силно разлати паници (Николов 1987). Поради силно фрагментирания им характер, при което са запазени само малки части от периферията им, се въздържам да възстановявам евентуалния им наклон на много плитки паници, който не може да бъде достоверен в този случай. Представени в хоризонтална позиция, тези фрагменти дават достатъчно ясна представа за разнообразието на профилицията на тяхната периферия, което вероятно е свързано с утилитарната им функция (обр. 8 7-28).

Периферията на тези съдове във всички случаи е силно профилирана или прегъната, по-често към грубата им стра-

на. Срещат се много разнообразни профили - удебелена и право отрязана периферия, завита надолу; заоблено профилирана нагоре; силно удебелена и ъглесто профилирана отдолу; подвита нагоре или надолу; оформена с триъгълен профил; двустранно профилирана.

Вертикалните и езичести дръжки са застъпени във всички керамични групи. За по-дебелостенните съдове от типа на дълбоките купи или паници са характерни големи триъгълни дръжки - израстъци, силно извити нагоре (обр. 7 18, 22). Понякога те имат декоративно оформена с вдлъбнатинка крайна част (обр. 7 16, 17). Напречният им разрез е елипсоиден, рядко кръгъл. При някои съдове с биконичен прелом са застъпени и слабо подчертани пъпковидни декоративни израстъци (обр. 8 4).

Вертикалните дръжки започват от ръба на устието, много рядко - малко под него. Те имат сравнително издут силует и елипсоиден напречен разрез, понякога близък до кръг. С такива дръжки са снабдени някои конични и цилиндрично-конични купи (обр. 4 12-14) (обр. 8 1-3). Интерес представляват две вертикални дръжки, снабдени с малък конусовиден израстък в долната си част (обр. 7 15). Вертикални дръжки с роговиден или цилиндричен израстък в горната им част не бяха открити. Един фрагмент от полегата вертикална дръжка със сиво-черна излъскана повърхност, украсен с напречни широки канелюри, беше намерен в основата на сондаж 1 и вероятно представлява импорт (обр. 7 19).

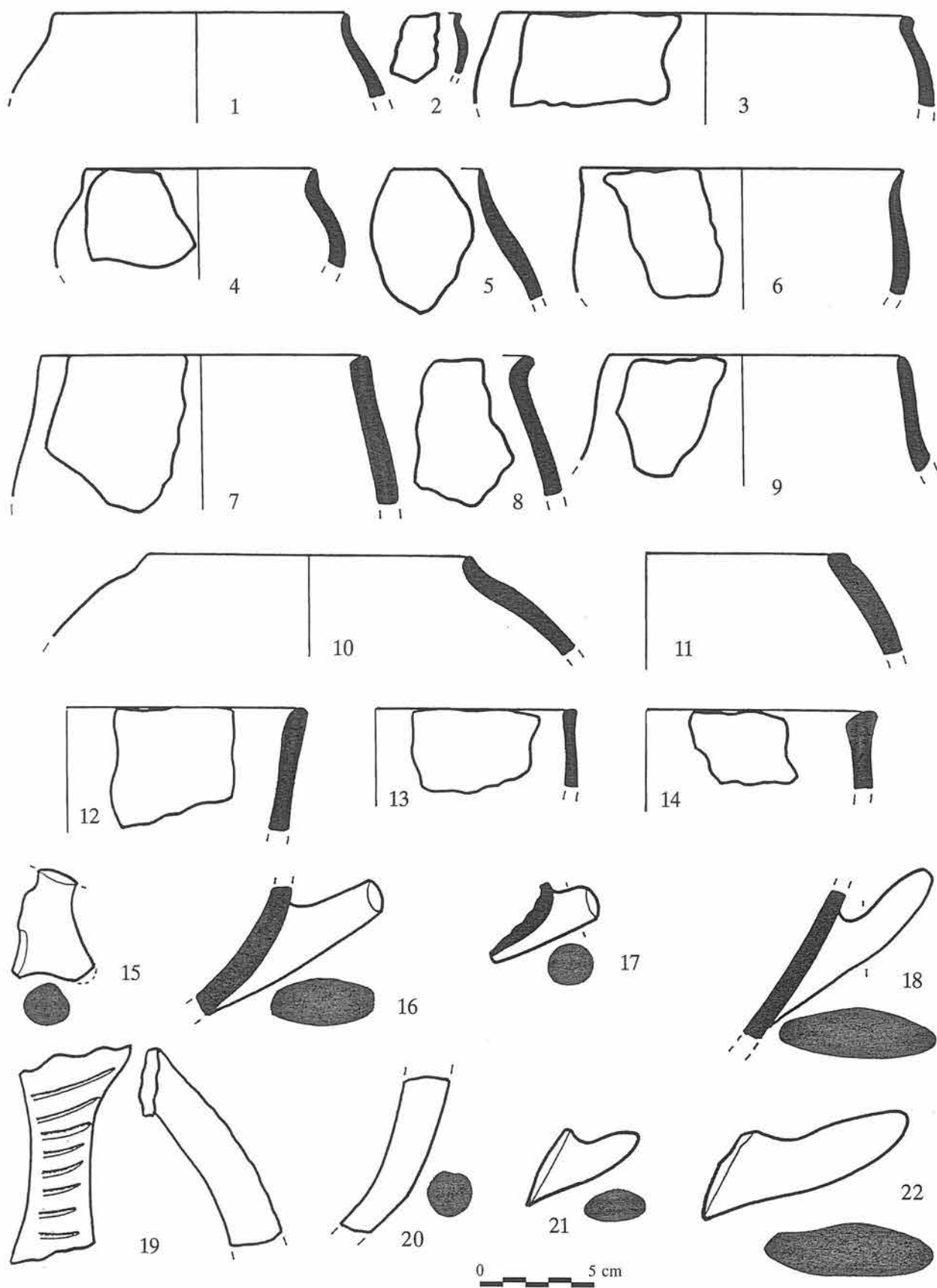
Дъната са плоски и непрофилирани. Рядко се срещат удебелени или конкавни дъна. Застъпени са и полуплътни цилиндрични високи столчета, които не могат достоверно да се свържат с конкретни керамични форми (обр. 8 29-35).

Учудващо обстоятелство в керамичния комплекс от Дреновица е пълната липса на орнаментирана керамика. Изключение прави само един фрагмент, украсен с успоредни врязани линии (обр. 8 6).

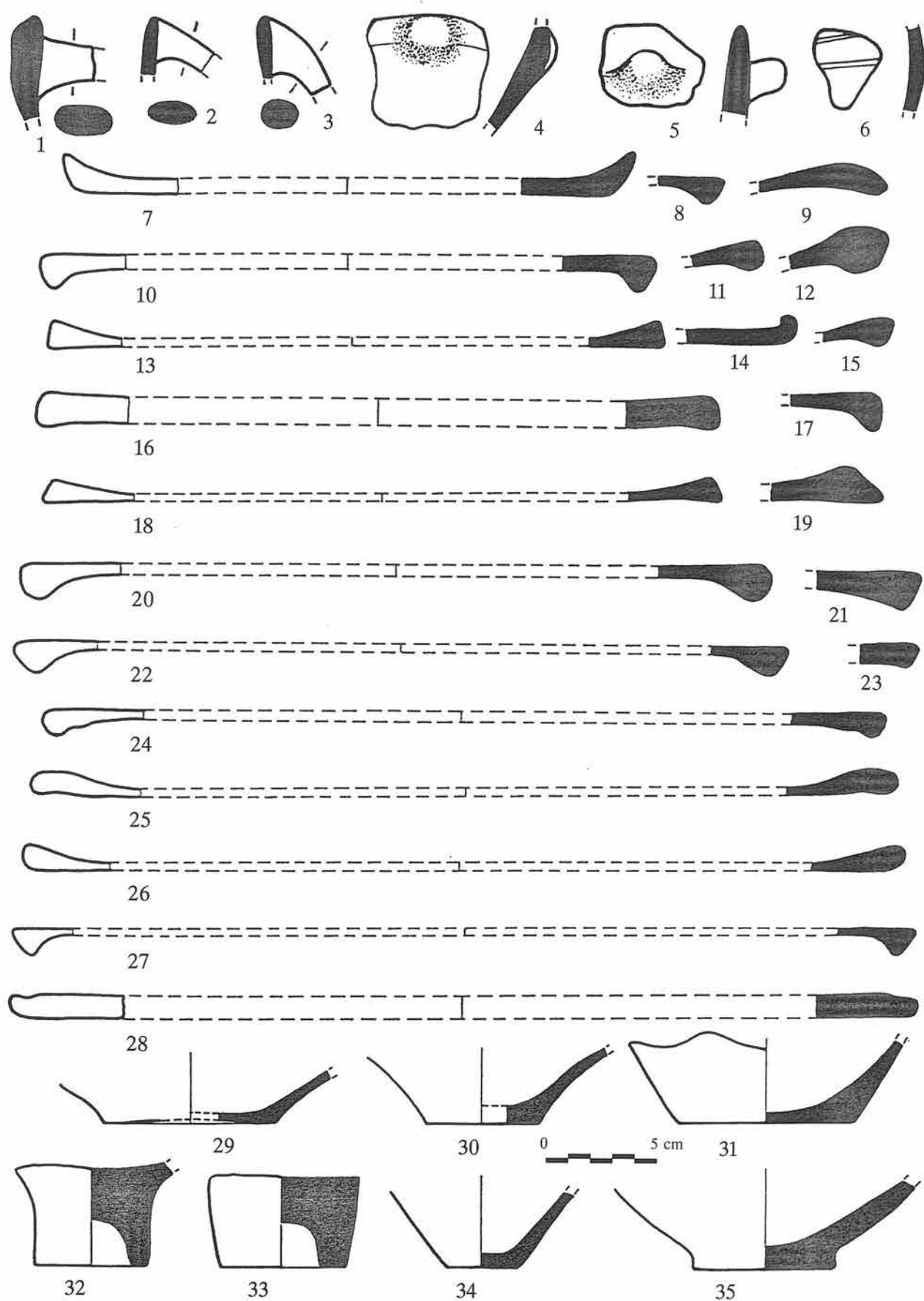
Антропоморфни фигури

Наред с керамичния комплекс, антропоморфната пластика от Дреновица е особено информативна за етнокултурната принадлежност на селището. Спирам се само на няколко по-запазени антропоморфни фигури, които представляват, както женски, така и мъжки изображения.

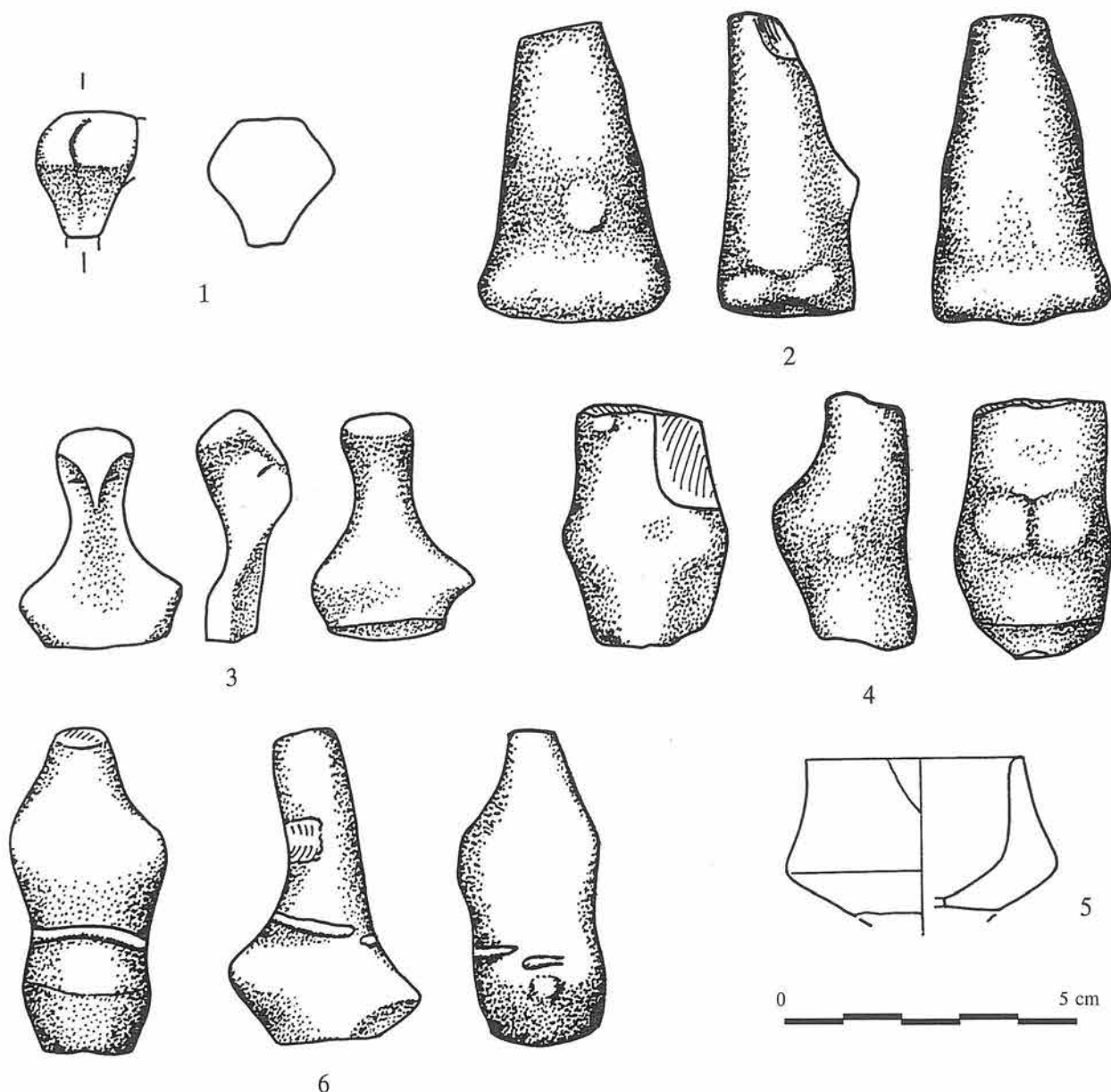
Една стояща мъжка статуетка спада към типа на фигурите със стълбовидно тяло. Последното има сплеснато цилиндрична форма и в долната си част се разширява в овална основа, върху която фигурата

Обр. 7. Дреновица, Петричко. Фрагменти от керамични съдове. Късен неолит
 Fig. 7. Drenovitsa, near Petrich. Pottery sherds. Late Neolithic

Обр. 8. Дреновица, Петричко. Фрагменти от керамични съдове. Късен неолит
 Fig. 8. Drenovitsa, near Petrich. Pottery sherds. Late Neolithic

Обр. 9. Дреновица, Петричко. Антропоморфни фигури (1-4, 6); миниатюрен съд (5)
Fig. 9. Drenovitsa, near Petrich. Anthropomorphic figurines (1-4, 6); miniature vessel (5)

солидно се закрепва. Горната част е отчупена; вероятно главата е била напълно схематична, от типа глави с голям човковиден нос. Половата принадлежност е подчертана и представлява единственият детайл върху фигурата. Тя е изработена от зърнеста глина и има сиво-кафява грапава повърхност (обр. 6 2).

Подобни силно схематизирани мъжки фигури произлизат от къснонеолитните пластове в Българчево III, Дамяница и Тополница, и трите селища в долината на Средна Струма (Тодорова, Вайсов 1993, 192-198). Този характерен за Югозападна България тип се среща и в южните варианти на култура Винча в Скопската котло-

вина (Санев, Стаменова 1989, 23, XII, 3). Присъщ е за финала на късния неолит в долината на Струма и Вардар.

Друг екземпляр представлява част също от стояща фигура. Полът не може да бъде определен по запазената част. Горната част на тялото е силно сплесната, гърди не са обозначени, ръцете са представени със слабо подчертани триъгълни израстъци. Долната част вероятно е била стълбовидна. Шията е удължена, главата е цилиндрична, темето е скосено и наклонено назад. Подчертаният нос е моделиран от двете странични плоскости на лицето, върху които с две удължени вдлъбнатини са обозначени очите; ушите и уста-

та не са моделирани (обр. 9 3). Фигурата е изработена от сравнително добре пречистена глина и има кафява добре загладена повърхност. Аналогични статуетки са намерени в Анзабегово IV. Този тип се среща през късния неолит и в долината на Средна Струма на север до Софийското поле (Вайсов 1984).

От третата фигура е запазен само торсът. Краката вероятно са стълбовидни или компактно моделирани, разделени с врязана линия само от задната страна. Тялото е цилиндрично, седалището е пластично изработено. От двете страни на ханша има по един пъпковиден израстък (обр. 9 4). В случая очевидно се касае за женска статуетка. Изработена е от зърнеста глина с небрежно загладена сиво-кафява повърхност. Този тип фигури е широко разпространен през късния неолит в цяла Югозападна България (Вайсов 1984).

Интерес представлява четвъртата статуетка, също стояща. Тя е сравнително добре запазена - отчупени са само краката и краят на главата. Горната част на тялото е сплеснато-елипсоидна, изработена без детайли. Ръцете са обозначени със съвсем слабо изразени триъгълни израстъци. Главата вероятно е била силно схематична, изобразена като човковиден завършек на тялото. За разлика от горната плоска част, долната част на тялото е релефно моделирана. Седалището е тясно, с подчертана стеатопигия. Над него, на поязната част посредством пластична лента е изобразен колан, който опасва задната и едната странична част на талията. Коланът е прилипен допълнително и частично е отчупен. Половият белег и тук е изобразен с подчертан конусовиден израстък. Краката, както личи от мястото на счупване, не са били изработени поотделно, а като компактно оформена цилиндрична долна част (обр. 9 6). Тази фигура е едно от най-добре моделираните схематични мъжки изображения, известни в този район. Като типология - с пластична долна, сплесната и схематично изработена горна част - тя добре се вмести в познатите типове антропоморфна пластика от Югозападна България.

Последната фигура представлява част от седалище със силно изразена стеатопигия, което е моделирано от две отделни симетрични половини. Гръдната част не е запазена, но по мястото на отчупване може да се предполага, че е била плоска и схематично моделирана, както при вече описаните керамични статуетки. В този случай очевидно се касае за седяща или полуседяща фигура. Краката вероятно са представлявали къси

конусовидни израстъци, изработени заедно или поотделно. Останалите подробности на тялото не могат да бъдат възстановени (обр. 9 1). Фигурата е изработена от пречистена глина и има кафяв цвят. В подобен стил, с неразделени крака, са моделирани някои раннеолитни фигури от Анзабегово (Gimbutas 1976, fig. 145) и горното поречие на Струма. Присъствието на този тип в Дреновица говори за продължителна традиция, запазена в антропоморфната пластика в района на долината чак до късния неолит. Това явление се наблюдава и в други късно-неолитни селища в Македония и Западна България (Перничева 1992а, табл. III).

Културна принадлежност и относително датиране

При типологическото съпоставяне на керамичния комплекс от Дреновица с керамичните комплекси от селищата в долината на Средна Струма, изпъкват следните разлики между тях. Специфичните белези на керамичния комплекс от Дреновица са:

- пълно отсъствие на сива и черна излъскана или полирана керамика;
- абсолютно доминиране на кафяво-червена монохромна керамика с неангобирана и неизлъскана повърхност;
- отсъствие на орнаменти от какъвто и да е тип;
- не е застъпена *black topped* керамиката и свързаните с нея форми;
- освен цилиндрично-коничните непрофилирани и слабо прифилирани форми, като основна форма за селището, се налагат дълбоки сферични съдове с профилирано или скосено отвътре устие;
- съдове с остър биконичен прелом на тялото не са застъпени.

Като цялостен комплекс, керамиката от Дреновица няма аналог. Керамика с подобна структура и цвят се намира в най-късния неолитен етап в селището Дамяница (Дамяница III), както и в селището Тополница-Премахон (Pernicheva 1995; Тодорова, Вайсов 1993). Сходни са преди всичко технологията на изработка на съдовете, цветът и начинът им на изпичане. Част от формите, регистрирани в Дреновица, имат точни паралели и при това в същата технологична група в споменатите къснелитни селища. Трябва да се отбележи и родството в антропоморфната пластика от Дамяница, Тополница и Дреновица.

В много отношения обаче керамичният комплекс от Дреновица е по-еднообразен от гледна точка на технологични видове, третиране и цветове, на повърхност и на орнамент. Редица белези, които са опре-

делящи в керамичните комплекси от късния неолит в южната част на долината на Средна Струма не са застъпени в Дреновица. Те са: червената ангобирана керамика с различни цветови нюанси и свързаните с нея форми; рисуваната керамика в стил Акропотамос, характерна в този период по цялото средно и долно поречие на Струма; голяма част от формите, присъщи именно на тези орнаментални стилове - амфоровидните съдове, профилираните съдове, украсени с различни варианти на канелюрата, паниците с удебелено отвътре устие са един от подчертаните белези на късната фаза на късния неолит в долината на Струма.

Посочените разлики обаче не са причини селището да бъде изключено от ареала на култура Тополница-Акропотамос, развила се в края на късния неолит в долината на Средна и Долна Струма. Считам, че селището принадлежи именно на този културен ареал и най-вероятно на неговия финал, синхронен с началото на ранния халколит. Като периферно и до голяма степен отдалечено от основните комуникации селище, по поречието на Струма, то има по-беден комплекс от къснонеолитни елементи, особено в областта на керамичния комплекс.

Паралели в археологическия комплекс на Дреновица също могат да се търсят в някои керамични форми и особено в антропоморфната пластика в Анзабегово IV (Gimbutas 1976).

В този случай се поставя и проблемът доколко на територията на Средна Струма, южно от Кресненското дефиле, орнаменталните способности на културата Тополница-Акропотамос са възприети успоред-

но с появата на една технологична традиция, свързана с кафяво-червеникава зърнеста керамика. Като изхождам от появата на рисуваната керамика в селища като Българчево и Струмско, изглежда, че тази технологична група се е появила и развила независимо от рисуваната керамика. Вероятно последната е приоритет предимно на селищата, разположени близо до поречието на голямата река. Както личи от Дамяница III, пълното налагане в района на тази технологична група е станало в самия финал на късния неолит.

Трябва да се отбележи също, че рисуваната керамика в стил Акропотамос има най-голямо разпространение през този етап на финалния неолит, а и в началото на халколита и на север достига до Кюстендилското поле. За разлика от нея червено-кафявата масова зърнеста керамика, позната от Дамяница III, Тополница и в най-чист вид от Дреновица, е характерна за сравнително ограничен район в долината на Струма между Кресненския и Скринския пролом.

Доколко типологическата разлика между керамичните комплекси от Дреновица и от споменатите селища е хронологическа или локална, по-вероятно е второто предположение. Изглежда, че селището при Дреновица представлява местен вариант на късния неолит или на самото начало на халколита. Липсата на орнаменталните мотиви, характерни за района през тези етапи на прехода от неолит към халколит, вероятно се дължи на отдалечеността му и отчасти планинско местоположение. Въпреки тази спецификация, селището се отличава с богато разнообразие на керамични форми.

Цитирана литература:

Вайсов 1984: И. Вайсов. Антропоморфна пластика из праисторическото поселение Курило - Кременица, Софийского округа. - *Studia Praehistorica*, 7, 1984, 43-63.

Николов 1987: В. Николов. Неолитни керамични съдове за приготвяне на храна (по материали от Югозападна България). - *Българска етнология*, 2, 1987, 29-35.

Николов 1998: В. Николов. Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси. - *Археология*, 1998, 3-4, 1-10.

Перничева 1992: Л. Перничева. Исследования халколита в среднем поречье реки Струма. - *Studia Praehistorica*, 11-12, 1992, 221-235.

Перничева 1992а: Л. Перничева. Принос към

проучването на антропоморфната пластика от праисторическото селище Курило, Софийско. - *Годишник на Националния археологически музей*, 8, 1992, 59-73.

Санев, Стаменова 1989: В. Санев, М. Стаменова. Неолитска населба „Страната“ во село Ангелци. - В: *Зборник на трудови*. Струмица, 1989, 9-28.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. София, 1993.

Gimbutas 1976: M. Gimbutas (ed.). *Neolithic Macedonia Reflected by Excavations at Auja, Southern Yugoslavia* (*Monumenta Archaeologica*, 1). Los Angeles, 1976.

Pernicheva 1995: L. Pernicheva. Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. - In: D. Bailey, I. Panayotov (Eds.).

Prehistoric Bulgaria. (Monographs in World Archaeology, 22). Madison, 1995, 99-147.

Late Neolithic Site at Drenovitsa, near Petrich

Lilyana Pernicheva

Two trenches were made: 6 x 3 m and 4 x 2 m respectively. The thickness of the cultural layer varied from 0.90 to 1.40 m. The stratigraphic situation was similar in both trenches: two main levels, one of them containing fire debris. The fired level was better registered in Trench № 1. Black layers attesting to a fired horizon were recorded at the bottom of both trenches. The pottery assemblage was homogeneous and attested to one Neolithic phase.

The classification of the pottery assemblage is based on relatively uniform criteria. The entire assemblage does not find exact parallels in the neighboring regions. It has at least three main typical features: the technological groups are relatively similar in color and surface treatment; there is no gray-black slipped and burnished ware; there are few decorated sherds. Though highly fragmented the pottery displays however a wide range of shapes. The main shapes are defined according to the diameters of the mouth and the body: plates, bowls, and jars. The types are defined according to the profile (conical, rounded, cylindrical-conical, biconical, semi-

spherical, almost completely spherical). The variants of the main types are defined according to the profile, the shape of the neck and the rim.

The anthropomorphs are quite instructive finds. The clay figurines, at least a couple of which are male, belong to the group of the column-shaped, highly schematized anthropomorphs, typical for the end of the late Neolithic in the Struma and Vardar valleys. Close parallels of Drenovitsa figurines are known from sites in the middle and lower Struma: Kurilo (near Sofia), Balgarchevo (near Blagoevgrad), Damyanitsa (near Sandanski), and Topolnitsa-Promachon.

Except for the Akropotamos style of painted ware and black-topped ware with channeling and burnished decoration, Drenovitsa pottery assemblage finds its closest parallels in Damyanitsa III and Topolnitsa-Promachon pottery assemblages. This fact as well as the great similarity of the anthropomorphs indicate that the site was related to the Topolnitsa-Akropotamos group and was probably a peripheral highland variant of the same group.

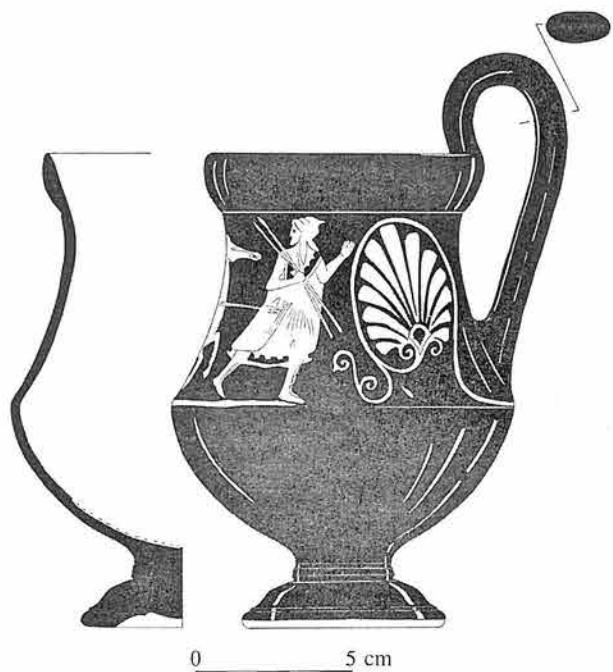
Каничка от Карнобат с изображения на тракийски войн

Румяна Георгиева

През 1996 г. беше разбита една надгробна могила в землището на Карнобат¹. След залавянето на иманярите в Исторически музей - Карнобат постъпиха иззетите от тях предмети: фрагменти от пет бронзови съда, между които хидрия, ойнохое и поданиптер, части от железни оръжия, бронзови стрели, две сребърни ножници (Георгиева 2002, обр. 4), парчета от атическа чернофирнисова и червенофигурна керамика, амфора и сива купа на високо кухо столче. При предприетите по-късно спасителни разкопки² в изхвърлената от иманярите пръст бяха намерени фрагменти от най-малко единадесет чернофирнисови³ и два рисувани съда, две полусферични бронзови копчета, едното от които покрито с тънка златна пластинка, парчета от железни оръжия, скоби, пирони и бронзови стрели. В гроба бяха открити още два фрагментирани бронзови съда и части от железни предмети.

По своето съдържание тази находка несъмнено се нарежда сред най-богатите в България⁴. Нейната стойност нараства още повече след реставрацията на две атически червенофигурни вази (Георгиева, 2005) върху едната, от които има изображения на тракийски войни.

Съдът представлява малка кана (вис. 15 см, с дръжката - 18,3 см), устие - 8,9 см, дъно - 6,6 см, чието тяло, в долната си част, е полусферично, а нагоре - с форма

Обр. 1. Карнобат. Кана. Рисунка
Fig. 1. Karnobat. Jug. Composition

на пресечен конус, който рязко преминава в издадено навън венче със заоблен ръб. Ниско профилирано столче оформя дъното. Елегантната, лентовидна дръжка се издига високо над устието и завършва в най-издутата част на съда (обр. 1). Каната е изработена от фина глина, добила след изпичането бледочервеникав оттенък. Фирнисът е плътен, черен и лъскав; долният външен ръб на столчето не е покрит, а е оставен в естествения цвят на глината.

Фигуралната украса е разположена върху коничната част на каната. Композицията е изградена от три човешки фигури: войн-конник и двама пехотинци (обр. 2). Сцената е разгъната между две обвити от ластар палмети, разположени от двете страни на дръжката (обр. 12). Тънка линия с цвѐта на глината отделя фриза (шир. 6 см) от долната половина на съда.

Изображеният вляво войн е показан в бяг надясно. Той е с островърха кожена шапка и наметка. Краката му са обути във високи, покриващи част от коляното ботуши с обърнат навън маншет и кръстосани връзки отпред. На дясното си рамо войнът носи две поставени успоредно едно на

¹ Неоценима помощ при написването на тази статия ми оказа Мария Рехо (АИМ-БАН), като ми предостави най-важните заглавия от липсващата в българските библиотеки литература по темата, за което искрено ѝ благодаря. Изказвам благодарност на Красимир Ников (АИМ-БАН), автор на фотосите и на графичните изображения.

² Археологическото проучване беше осъществено под ръководството на Румяна Георгиева и Димчо Момчилов, на когото благодаря за предоставената ми възможност да публикувам тази забележителна находка.

³ Обектът не е проучен докрай. По време на спасителните разкопки беше доразчистен един унищожен гроб, проверена изхвърлената от иманярите пръст и отнетата част от насипа на могилата. Според намерените дръжки от съдове броят на чернофирнисовите вази е бил по-голям.

⁴ Има основания да се предполага, че на полицията е предадена част от намерените вещи, а тези от благороден метал са били задържани или продадени. По всяка вероятност не произхождат от един гроб.

Обр. 2. Карнобат. Кана. Фриз
Fig. 2. Karnobat. Jug. Frieze

друго копие, а върху гърба му е праметнат луновиден щит. Лицето му е младо, с остра брадичка; под шапката се подава част от косата (обр. 3).

Пред него надясно препуска в галоп конник, който носи същите шапка, наметка и ботуши. С дясната си ръка той придържа до тялото на коня две дълги копия, чиито върхове стърчат пред гърдите на животното и докосват дрехата на вървящия пред него мъж⁵, а зад гърба му се вижда подобен щит. Лицето е младежко, с къса брада, а под шапката се показват кичури коса (обр. 4).

Третият войн е представен отново в бяг надясно, но главата му е обърната назад, към двамата следващи го спътници. С прегънатата в лакътя лява ръка и изпъната длан той сякаш им показва посоката, в която трябва да вървят или ги приканва да го следват. Мъжът също е с шапка, наметка и ботуши. Със свита дясна ръка той държи две копия облежнати на рамото му, които са кръстосани едно с друго (обр. 5).

И трите изобразени фигури носят типично за траките облекло и оръжие. Шапките им са островърхи, шити и почти еднакви. Висящите от страни и зад тила пухкави парчета показват, че са направени от лисича кожа. За такива тракийски шапки (ἀλωλεκίς) съобщават древногръцките пи-

сатели, а показаният върху каничката модел се среща често в рисуваната керамика и с него се представят най-често тракийски персонажи, включително и войни (Рехо 1999, 157-158 с лит.).

Наметките и на тримата мъже са еднотипни: дълга до прасеца, разширяваща се надолу дреха, прегъната в горния си край, така че се образува нещо като голяма „яка“. Тя покрива гърба почти до кръста, а краищата ѝ се събират отпред. Това е типичната тракийска ζειρά - плътно наметало, тъкано от коноп или от примесена с

Обр. 3. Карнобат. Кана. Тракийски пелтаст
Fig. 3. Karnobat. Jug. Thracian peltast

⁵ Каната е реставрирана трикратно. След окончателната ѝ реставрация, която е най-достоверна, са настъпили промени, предизвикани от повторното счупване на съда и изчистване на онези елементи, добавени от реставратора при първата възстановка. Те засягат частта около палметите, някои детайли от облеклото и позицията на двете копия, носени от конника. По тази причина има разлики между снимките и рисунките на съда след първоначалната му реконструкция (Георгиева 2002, 154) и приложените тук илюстрации.

Обр. 4. Карнобат. Кана. Конник с пелта и две копия
Fig. 4. Karnobat. Jug. Horseman with a pelta and a couple of spears

Обр. 5. Карнобат. Кана. Тракийски копиеносец
Fig. 5. Karnobat. Jug. Thracian spearman

козина вълна, изобразявано върху гръцките вази в два основни модела (Sahn 1973, 13-14; Zimmermann 1980, 430). Показаният върху каната модел е част от костюма на войни и ездачи, докато вторият е носен вероятно от пастири, и представлява наметка, която е по-широка в раменете, отколкото при подгъва и има пришита качулка или „яка“⁶.

Обикновено тези наметала са много пъстри, но в случая само са обточени по краищата с бордюро от назъбени ивици в контрастен цвят (черен). Върху наметката на първия воин над този бордюро има семпла украса, състояща се от две успоредни линии и един ред точки над тях (обр. 6).

Обр. 6. Карнобат. Кана. Тракийски пелтаст, детайл
Fig. 6. Karnobat. Jug. Thracian peltast, a detail

Ботушите на мъжете са тесни и високи. С такива ботуши са изобразени много от траките, рисувани от гръцките вазописци, носи ги и богинята Бендида (Zimmermann 1980, 430). Това са т. нар. ἐμβάδες, шити от кожа на елен или сърна. В горната си част те са с обърнат навън горен край и завършват с широк маншет; пристягат се върху краката с кръстосани отпред връзки.

Войните са въоръжени с по две копия и луновидни щитове (πέλτη). Пелтата, която представлява дървена рамка с опъната върху нея овча (козя) кожа, била смятана в древността за тракийско изобретение (Best 1969; Zimmermann 1980, 441-442). Тя често е изобразявана върху паметници на изкуството, но не винаги тези, които я носят, могат да бъдат идентифицирани като траки (Shapiro 1983; Best 1969, 12-16; 144). Показваните другаде способи за закрепва-

⁶ За разликите между тези наметки, за тяхното предназначение и приликата им с традиционния български ямурлук вж.: Сефтерски 1963, 381.

Обр. 7. Карнобат. Кана. Конник, детайл
Fig. 7. Karnobat. Jug. Horseman, a detail

нето ѝ към ръката тук липсват, защото мъжете са я преметнали на гръб.

Всяка от изобразените двойки копия е с еднаква дължина, но техните пропорции сочат, че копията, носени от пелтаста и третия войн са по-къси от тези на конника (обр. 9; обр. 11). По всяка вероятност става дума за онези леки копия за хвърляне, с които, според Херодот, били въоръжени тракийските пелтасти (ἄκόντια), тяхната дължина в случая съответства на един човешки ръст. Що се отнася до копията на конника (обр. 7; обр. 10) те напомнят т. нар. къса сариса (2-2,5 - 4,5 м), използвана от македонската конница по времето на Александър Велики (Markle 1982, 104-109). За участие в битка с две копия разказва още Омир, а по-късно въоръжени с по две копия конници могат да се видят върху македонски и тракийски монети от V в. пр. Хр., сред които тези на тракийското племе бисалти и на тракийските владетели Мозес (ок. 475 - 465 г. пр. Хр.) и Спарадок (ок. 445-435 г. пр. Хр.) (Юркова 1992, 22, 37-38, 218-219; Маразов 1993, 22-25). Персийски релефи от същото време представят с по две копия мъжете от народа *skudra*, обикновено отъждествяван с траките (Walser 1966, 35, 39, 95-97). Две копия понякога носи и тракийската богиня Бендида (Попов 1981, 73-74, 77), а гръцката вазопис изобилства с примери за сражаващи се с по две копия мъже и амазонки. Смята се, че символиката на въоръжението с две копия е свързана с ранното трако-пеласгийско наследство (Тачева 1991, 28-36), но заради увлеченията на атиняните по тракийската мода и практиката с две копия и/или с пелта да се представят изобщо персонажи с негръцки произход, се препоръчва определянето на тези, които ги носят, като траки да се из-

вършва само ако е налице комбинация между тракийско облекло, тракийско оръжие и свързан с Тракия сюжет (Zimmermann 1980, 441, 444).

Макар композицията върху каничката от Карнобат да не възпроизвежда познати митологични сцени и образи, няма никакво съмнение, че изобразените мъже са траки. Тази увереност се дължи не само на типичните за тях дрехи и оръжия или на факта, че съдът е намерен в тракийски погребален контекст, а защото почти същата рисунка украсява още един паметник с доказана тракийска принадлежност. Става дума за червенофигурната каничка от некропола на Аполония Понтика (обр. 13), смятана с основание за „най-изящното свидетелство“ за траките и тяхното въоръжение (Фол 2000, 36), която, според А. Леци-Хафтер е дело на *Eretria Painter* (Lezzi-Hafter 1997, 359)⁷.

Двете кани имат близък силует, въпреки че тази от Аполония е без запазено дъно, с различно оформена горна част и дръжка, която е с издатък за опиране на палеца в долния си край. Тъй като имат сходни пропорции и размери, може да се допусне, че дъното на каната от Аполония е било моделирано като при тази от Карнобат, макар че предложението от А. Леци-Хафтер вариант също изглежда правдоподобен (Lezzi-Hafter 1997, 364, Fig. 19).

Обр. 8. Карнобат. Кана. Копиеносец, детайл
Fig. 8. Karnobat. Jug. Spearman, a detail

⁷ В разрез с това мнение е изказаната в *L'or des Thraces* 2002, 138 (№ 209) хипотеза (по необясними причини тя подменя предложената за каталога на изложбата анотация от Р. Георгиева и Д. Момчилов), че не е изключено съдът от Карнобат да е произведен и в местно ателие, функционирало в някоя от гръцките черноморски колонии.

Впрочем, формата на двете кани не се среща сред рисуваните гръцки съдове. Въпреки това К. Цимерман търси типологическо сходство между каничката от Аполония и някои гръцки вази (Zimmermann 1981-82, 77-78), но според М. Лазаров подобни на нея съдове могат да се видят по-скоро сред керамиката на колело от V - IV в. пр. Хр. в Тракия и т. нар. *buchero* керамика в Еолия (Лазаров 1990, 56). Днес местният характер на формата не се оспорва (Lezzi-Hafter 1997, 363) и това се потвърждава от аналозиите на каничката от Карнобат сред съдове, открити в тракийски некрополи (Moscalu 1983, 100-107, 463-466; Георгиева, Бъчваров 1994, 22, 81, табл. IX, 3). Появата на втора кана с почти идентична форма и моделирането на дъното по елински маниер подкрепят мнението, че съдовете са били изработени по тракийски образец на мястото, където са

Обр. 10. Карнобат. Кана. Конник и копиеносец, детайл
Fig. 10. Karnobat. Jug. Horseman and spearman, a detail

рисувани (Lezzi-Hafter 1997, 363-364). Датата на каната от Аполония - 425 г. пр. Хр. (Lezzi-Hafter 1997, 359) и 430-425 г. пр. Хр. (Лазаров 2003, 112), и хронологията на предметите от гроба в могилата край Карнобат показват, че това е станало към края на третата четвърт на V в. пр. Хр.

Каната от Карнобат допълва списъка на една група от черно- и червенофигурни атически вази с изображения на траки, датирани от втората половина на VI до края на V в. пр. Хр. (Raesch 1981, 67 и сл.; Рехо 1999, 155, с лит.). Нарисуваната върху нея сцена я нарежда сред онези съдове, върху които са представени тракийски войни. Без каната от Аполония тя би се вместила в една обичайна рамка на тълкуване, но съществуването на два почти еднакви съда с идентична композиция повдига много въпроси, сред които и тези дали е възмож-

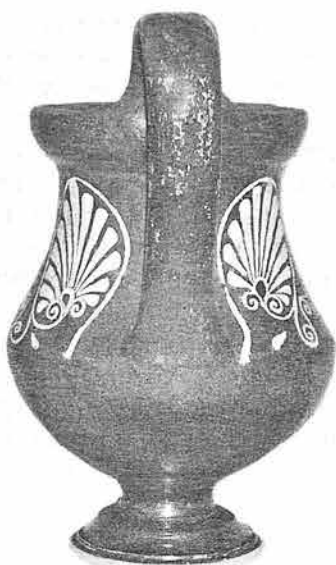
Обр. 9. Карнобат. Кана. Пелтаст и конник, детайл
Fig. 9. Karnobat. Jug. Peltast and horseman, a detail

но едната ваза да е реплика на другата, в едно ателие ли са изработени, за произведени по специална поръчка съдове с еднакъв сюжет ли става дума и какво представлява този сюжет.

Преди да се потърсят техните отговори, би трябвало да се разгледат рисунките и върху двата съда. Сравнението показва, че между тях има дребни разлики. При каничката от Аполония, например, фризът е отделен от долната половина на вазата с йонийска кима вместо с тясна червена линия. Палметите са с различен брой листа - съответно дванадесет/тринадесет при съда от Карнобат и четиринадесет - при този от Аполония, където най-дългият лист излиза извън очертанията на ластара. В каната от Карнобат липсва начупената линия, предаваща хълмистия терен, по който слизат мъжете от Аполонийската ваза. Има разлики и в изображенията на войните. Този вляво от Аполонийската каничка, например, държи в ръка, а не е праметнал

Обр. 11. Карнобат. Кана. Копиеносец, детайл
Fig. 11. Karnobat. Jug. Spearman, a detail

Обр. 12. Карнобат. Кана. Палмети
Fig. 12. Karnobat. Jug. Palmettes

на гръб пелтата, а щитът на конника се вижда само наполовина заради развяващото се зад него наметало. Освен това на кръста си ездачът носи някакво оръжие (къс меч?) (Zimmermann 1981-82, 77), чиято дръжка се подава отляво (заради счупването на това място не е ясно дали конникът от Карнобатската кана е въоръжен по същия начин). Лицата на мъжете върху каната от Аполония са по-изразителни и са не само с бради, но и с мустаци. Облеклото им е предадено с повече детайли. Под зейрата на двамата пехотинци се вижда част от препасана в кръста надиплена туника (риза?), а върху ботушите и шапките им са отбелязани дори петната по животинската кожа, от която са направени. Самите наметки са различно офор-

мени в долната си част, а орнаментите им са по-богати и по-отчетливо представени. Смята се, че третата фигура, която при каничката от Аполония е отчасти запазена, също е на пелтаст (Лазаров 2003, 112), но според съда от Карнобат той може би е копиеносец; не е изключено късите черти, запазени близо до палметата вдясно, да са част от пръстите на високо вдигнатата му ръка (Lezzi-Hafter 1997, 362, fig. 17). И при двете вази стойката на коня е еднаква, но има разлика в представянето на гривата, която при съда от Карнобат е по-къса.

Въпреки тези разлики несъмнено става дума за една и съща композиция и възможностите за нейната поява върху втори съд са най-малко три:

- първо е направена едната кана и по-късно, по памет или по неин образец, в същото ателие или другаде, от първия или от друг художник, е изработена втора за нов собственик;

- двата съда са рисувани по поръчка или един след друг от един и същ художник, или едновременно от двама художници за двама различни купувачи;

- в едно ателие, в определен период от време (и може би по конкретен повод), са били изработени повече съдове с такъв сюжет.

Нито една от тези възможности не е изключена, защото формата на съдовете и сюжетът са по тракийски вкус, а и двете кани произхождат от района на Черноморското крайбрежие, който е тясно свързан с трафика на стоки от гръцкия свят. Не е сигурно, че рисунките върху двата съда са дело на една и съща ръка, както мисли М. Лазаров (Лазаров 2003, 112). Това най-ясно се

Обр. 13. Кана, Аполония. Фриз (по М. Лазаров)
Fig. 13. Jug, Appollonia, frieze (after M. Lazarov)

вижда при представянето на облеклото, макар майсторството и в двата случая да е високо. Ето защо, без да оспорвам идеята за *Eretria Painter*, като автор на каната от Аполония смятам, че е по-вероятно съдовете да са направени на едно и също място от двама художници (учител и ученик?), принадлежащи на един и същ художествен кръг.

Има предположение, че върху вазата от Аполония е показано тракийско шествие (Zimmermann 1981-82, 77), но според А. Леци-Хафтер, там трябва да се видят само трима забързани мъже на открито, които не отиват нито на лов, нито на битка. Това би могло да бъде парад, казва тя, защото художникът *Eretria* има вкус към възкресяването на по-ранни сюжети, но заради конника, война зад него и изписаната, според нея, само за симетрия в композицията трета фигура може да се мисли, че той по-скоро е представил собствената си идея за тракийския херой. Ето защо тя смята, че мъжете отиват на смърт (скалистият терен е прагът към отвъдното), а това подсказва вероятността съдът да е специално изработен за гробен дар (Lezzi-Hafter 1997, 365-366).

Вярно е, че мъжете върху каните не са предадени по време на лов или битка, нито пък има подадки, че те вече са се състояли. Но готовността им за сражение личи от факта, че са въоръжени по начин, който съответства на различен род войска: сред тях има пелтаст, аконтист (при съда от Карнобат) и конник с две дълги копия, къс меч (при каничката от Аполония) и пелта. Тримата са показани в действие - забързани, прекосяващи планина (каната от Аполония), което може да означава, че ги очаква военен сбор или важна битка. Те сякаш са закъснели, но вече са наблизил и затова пелтастът от Аполонийската кана е взел щита си в ръка.

Възпроизвеждането на тази картина върху два съда неизбежно поставя въпроса дали все пак изображенията не представят някакъв познат на техните собственици сю-

жет - мит, легенда (например участието на Резос в Троянската война)⁸ или реално събитие от втората половина на V в. пр. Хр. (походът на Ситалк в Халкидика)⁹, свързани с участието или с победата на траки, предизвикали широк отзвук, както в Тракия, така и извън нея. Един повишен по конкретен повод интерес към тракийската военна мощ и тракийското хероическо минало може да е намерил отражение във вазописта така, както влизането на тракийските наемници в Атина при завръщането на Пизистрат през 540 г. пр. Хр. довело до появата на първите траки-войни върху атическите вази (Best 1969, 7; Shapiro 1983, 107-109). Макар да се смята, че образите на въоръжени траки (особено на пелтасти) върху керамиката след 490 г. пр. Хр. вече не са свързани с реални събития (Best 1969, 6), не е изключено за кратко време по специална поръчка или заради голямото търсене в едно ателие да са били създадени повече такива кани. Самият избор на тази форма, която е изключително популярна в Тракия, както сред съдовете от глина, така и сред тези от метал, очевидно е съобразен с вкуса на потенциалните потребители. Те явно са били траки и това обяснява липсата на надписи около фигурите, пропуснати не заради тракийската неграмотност (Lezzi-Hafter 1997, 365), а защото изобразената картина била разбираема за всеки от тях.

⁸ Предводителят на едоните Резос загинал при Троя в нощта на пристигането си. Според Омир водените от него траки дошли последни и съсипани от умора. Възможно е споменът за хероя да е бил подсилен от искането за пренасяне на костите му от Троя в Амфиполис при съграждането на града през 437 г. пр. Хр. Но опитът да се разпознае Резос в изображения върху тракийските монети от V в. пр. Хр. конник с две копия е категорично оспорен (Юркова 1992, 22 с. лит.).

⁹ Според писмените извори през 429 г. пр. Хр. одриският владетел Ситалк (ок. 445/440 - 424 г. пр. Хр.) предприел поход срещу Халкидика и Македония в изпълнение на договора му с Атина, който предвиждал изпращането на тракийски конници и пелтасти за потушаване на размириците в Халкидика. За този поход, според Тucidид, той събрал 150-хилядна войска и това направило силно впечатление на съвременниците му.

Цитирана литература:

Георгиева 2002: Р. Георгиева. Паметници на тракийската култура от Карнобатско. - В: История и култура на Карнобатския край. София, 2002, 144-155.

Георгиева, 2005: Р. Георгиева. Червенофигурен атически скифос от Карнобат. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov, 4. Sofia, 2005, 168-172.

Георгиева, Бъчваров 1994: Р. Георгиева,

И. Бъчваров. Тракийски некропол при село Професор Иширково, Силистренско. Силистра, 1994.

Лазаров 1990: М. Лазаров. Антична рисуванa керамика в България. София, 1990.

Лазаров 2003: М. Лазаров. Древногръцката рисуванa керамика от България. Варна, 2003.

Маразов 1993: И. Маразов. Двете копия на тракийския ловец. Изкуство, 1993, 2, 22-25.

Попов 1981: Д. Попов. Тракийската богиня Бендида. София, 1981.

Рехо 1999: М. Рехо. Траките и тяхното облекло върху атичската рисувана керамика. - В: Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо. Етнология на траките. София, 1999.

Сефтерски 1963: Р. Сефтерски. Ямурлукът в България - СНУ 50, 1963, 369-403.

Тачева 1991: М. Тачева. Символиката на въоръжението с две копия в античното балканско наследство. - Балкански древности, 1, 1991, 28-36.

Фол 2002: А. Фол. Тракийският Дионис. Книга трета. Назоваване и вяра. София, 2002.

Юркова 1992: Й. Юркова. Монетни съкровища от българските земи, 1. Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992.

Best 1969: J. G. Best. Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare. Groningen, 1969.

Cahn 1973: H. Cahn. Dokimasia. - RA 1973, 1, 3-22.

Lezzi-Hafter 1997: A. Lezzi-Hafter. Offerings Made to Measure. Two Special Commissions by the Eretria Painter for Apollonia Pontica. - In: J. H. Oakly, W. D. E. Coulson, O. Palagia (Eds.). Athenian Potters and Painters. The Conference Proceedings (Oxbow

Monographs, 67). Oxford, 1997.

L'or des Thraces 2002: L'or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Bruxelles. Europalia Bulgaria, 2002.

Markle 1982: M. M. Markle. Macedonian Arms and Tactics under Alexander the Great. - In: Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times. Studies in the History of Art. 1982, 87-111.

Moscalu 1983: E. Moscalu. Ceramica traco-getica. București, 1983.

Raeck 1981: W. Raeck. Zum Barbarenbild in der Kunst Athens im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. Bonn, 1981.

Shapiro 1983: H. A. Shapiro. Amazons, Thracians and Skythians. - Greek, Roman and Byzantine Studies, 24, 1983.

Walser 1966: G. Walser. Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis. Berlin, 1966.

Zimmermann 1980: K. Zimmermann. Thraker - Darstellungen auf griechischen Vasen. - In: Actes du IIe Congress International de Thracologie, 1. București, 1980.

Zimmermann 1981-82: K. Zimmermann. Thrakervase von Sozopol. - Acta Classica Univ. Scient. Debrecen, 17-18, 1981-1982, 73-81.

A small jug from Karnobat with images of Thracian warriors

Rumyana Georgieva

The object of this article is an Attic red-figure jug dated to late third quarter of the 5th century BC, found in a tumulus destroyed by treasure hunters near the town of Karnobat. The vessel is made of fine clay, pale red tinted after the firing. The glaze is thick, black and shiny. The shape is typical for the local pottery and finds many parallels among the pottery from the Thracian cemeteries.

The figural composition decorates the conical part of the jug. It consists of three figures: a warrior-horseman and a couple of foot soldiers. They are depicted running to the right; their clothes and armory are typical for the Thracians. The typical Thracian ζειρά is thrown on their shoulders. They wear tight-fitting boots (ἐμβάδες) made of deerskin on their feet. Their hats are pointed and are made of fox fur (ἄλωπεκίς). The warriors are armed with a couple of spears; one of the foot soldiers and the horseman carry crescent shaped shields (πέλτη).

There is no doubt that the depicted men are Thracians. It is indicated by the typical clothes and arms as well as by the picture itself, famil-

iar from another find, which is of undoubtedly Thracian origin: a small red-figure jug from Apollonia Pontica, considered by A. Lezzi-Hafter as an Eretria Painter's work dating to 425 BC. The existence of the same composition on both vases could be explained by at least three possible versions:

- initially, one of the vases was made; later on the second jug was copied or made from memory either in the same atelier or somewhere else and it was made either by the first painter or by another one for new customer;

- Either both vases or one after another were painted according to a client's commission by the same painter or it was done by two different painters for two different customers;

- In the same atelier, in a certain period (and maybe for a special occasion) several vases decorated with this composition were made.

All these versions are possible since the vessel shape and the subject matter are to the Thracian taste, and both jugs were found in the Black Sea region, an area closely related to the trade with goods coming from the Greek world.

Without challenging the Eretria Painter's authorship, we could suggest that the paintings on both vases were made in the same atelier by two painters (master and apprentice?) who belonged to the same artistic circle.

It is worth pointing out that the warriors are depicted ready to fight and with arms typical for various military branches: a peltast, an acontist, a warrior with a short spear, and a horseman with a knife, a couple of long spears and a pelta (shield). They are depicted hurrying, crossing a mountain (the jug from Apollonia), which might mean that they are going to an assembly or a decisive battle. For that reason it is possible that the composition

has been an echo of a legend (e.g. the participation of king Rezos in the Trojan war) or a real event from the second half of the 5th century BC (the military campaign of the Odrysian ruler Sitalkes to Chalcidice and Macedonia), related to the participation or the victory of Thracians in a battle and found response both within the territory of the Thracian tribes and outside it. It is suggested that the increased interest towards the Thracian military power and the Thracian heroic past related to a particular event resulted in the vase painting and for a short period, according to a special commission or because of the great demand, a number of such painted jugs were produced.

Късноантичната баня в северното разширение на Сердика

Надежда Кирова

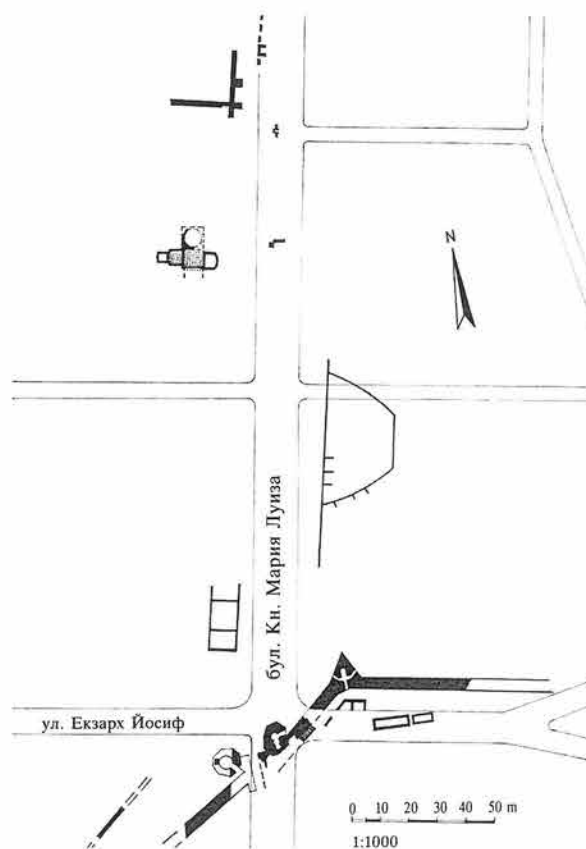
През 2004 г. във връзка с изкопни работи за ново строителство на бул. Княгиня Мария Луиза 47, под ръководството на К. Шалганов и Н. Кирова бяха извършени спасителни археологически проучвания на терен с площ 345 кв. м¹.

Обектът е на север от северната крепостна стена на античния град, в т. нар. северно разширение на Сердика, изградено през IV в. (обр. 1).

Установи се, че става въпрос за сграда с кръстовиден план, състояща се от шест помещения. Четири от тях са запазени изцяло, а две само частично (обр. 2). На базата на плана, запазените до известна височина хипокаустни тухлени колони, откритите *in situ* цели и фрагментирани тубули, фрагментите от бипедални тухли и гвоздеите за прикрепване на вътрешна стенна облицовка, още от самото начало на проучването стана ясно, че се касае за постройка с бански функции от типа *balneum*. Около едно централно, почти квадратно по план помещение (№ 5), са разположени кръстовидно четири други (№ № 1, 3, 4, 6). В западна посока на fuga допълнително е изградено още едно отделение - № 2 (обр. 3). Изглежда входът на банята е от североизток, където обаче не са разкрити никакви останки. Те вероятно са напълно унищожени от съвременното строителство. Сградата има ориентация ССИ-ЮЮЗ с 15° отклонение от север.

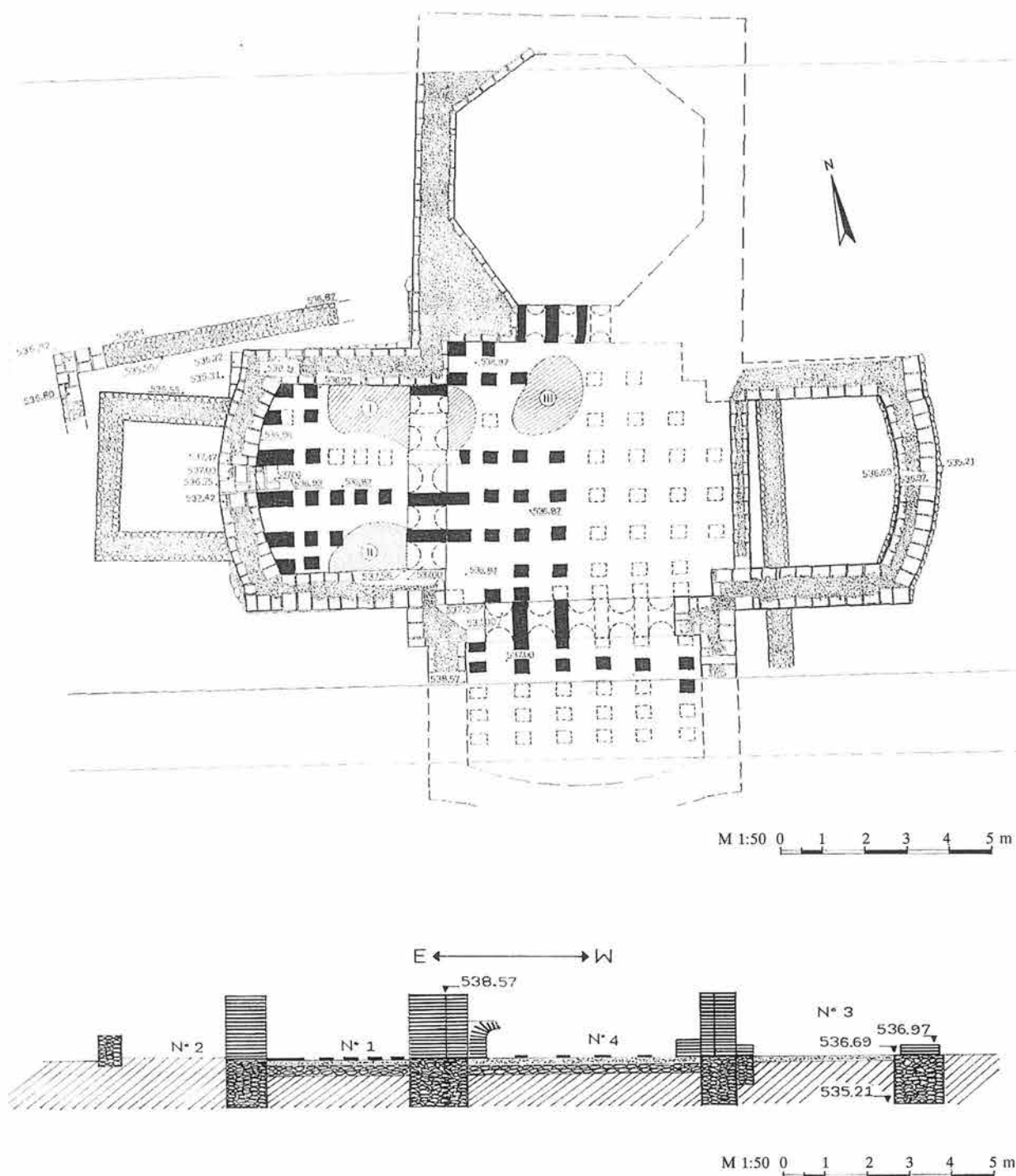
Субструкцията на банята е изцяло запазена в секторите на проучването, с височина 1,50 м и ширина 1,20 м. Градежът е в *opus caementicium* от средно форматни речни и ломени камъни, със стремеж към лицево подравняване, а спойката е от сивкавобял здрав хоросан, със слаби примеси на варовикови частици и натрошена строителна керамика. От направения сондаж при северния външен ъгъл между помещения № 1 и № 2 се установи субструкцията в тази част на сградата. Под суперструкцията личи банкет от три тухли подредени хоризонтално една до друга с формат 37 x

30 (видима ширина) x 4,5 см. Под този единичен тухлен ред следва градеж от речен и ломен камък със стремеж към лицево подравняване. Под основата на фундамента се проследява подложка от пясък с дебелина 15 см. Този пласт е своеобразен дренаж (предпазна мярка) срещу високите подпочвени води на това място през античността. За това, че подпочвените води са сериозен проблем в антична Сердика свидетелстват няколко сгради в укрепената част на града. Според някои автори, откритото хипокаустно съоръжение при ротондата „Св. Георги“, представлява система за изравняване на силно наклонения терен и съоръжение за вентилация (Венедиков, Петров 1964, 85-89). Наблюдение за хипокаустно съоръжение, използвано също за вентилация и предпазване от подпочвените води, е

Обр. 1. Сердика. Местоположение на обекта - топографско заснемане (автор К. Шалганов)
Fig. 1. Serdica. Site location, topographic map (made by K. Shalганov)

¹ Изказвам своята благодарност на К. Шалганов (ОП „Стара София“) за предоставената ми възможност да публикувам резултатите от археологическото проучване.

Обр. 2. Сердика. План и разрез на банята (автор К. Шалганов)
Fig. 2. Serdica. Plan and section of the baths (made by K. Shalганov)

направил и С. Бобчев при разкопките под сградата на ЦУМ (Бобчев 1964, 115). От Сердика е известна и тухлена гробница с хипокауст, очевидно като изолация срещу влагата (Иванов 1971а, 24).

Суперструкцията на банята е изцяло в *opus testaceum*, с максимално запазена височина до 1,73 м. Стените на помещенията са с дебелина 0,90 м. Качеството на градежа е много добро.

За съжаление, останки от водопроводната и канализационната система не бяха

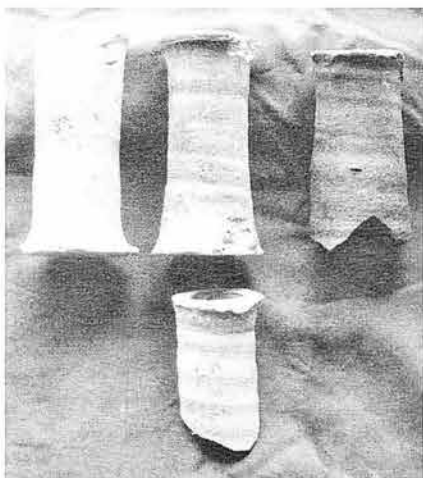
открити. Малко вероятно е да е използвана минералната вода, тъй като изворът е далеч, което би намалило много температурата на водата.

Хипокаустната инсталация на банята е наземна. Не е използвана вкопана или полувкопана конструкция, която свежда топлинните загуби до минимум, поради вече споменатия проблем с високите подпочвени води в Сердика. Такава наземна хипокаустна система се наблюдава при термите в Ескус (Фрова 1950, 38-58, обр.

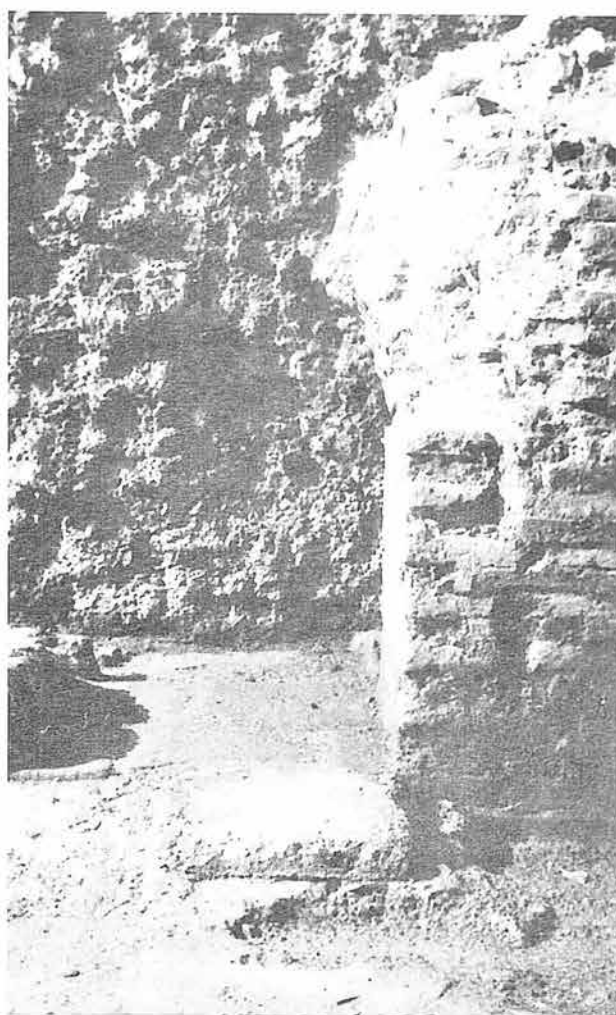
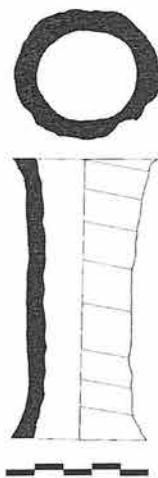

Обр. 3. Сердика. Общ изглед на банята
Fig. 3. Serdica. The baths, general view

6), Пауталия (Русева-Слокоска 1964, 35, обр. 2; Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978, 21, № 114; обр. 38-41; Слокоска и др. 2002, 256, обр. 8). Схемата на циркулация на топлия въздух е многопосочна (Иванов 1971, 93; Иванов 1971a, 25), поради така оформения кръстовиден план на банята. Предписанието на Витрувий за наклон на хипокаустните помещения към пещта тук не е спазен. Във вътрешността на помещения №№ 1, 4, 5, 6 (?), малко над нивото на субструкцията, върху основа от плътно наредени един до друг и трамбовани речни камъни, е излят пласт с дебелина 5,5-6 см от сивкаво-бял хоросан с примеси от камъчета и натрошена строителна керамика. Този вид подова настилка е познат от баните в Никополис ад Иструм, Хисаря и др. (Иванов 1971, 94; Иванов 1971a, 27 сл.). Върху нея, ориентирани по двете основни оси на сградата, са изградени редове от тухлени хипокаустни колони, споени с хоросан. Във височина са запазени само най-долните 1-2 реда тухли. Вместо вдвоєни колони, каквито обикновено се използват за хипокауста под басейните, в помещение № 1 към апсидата, са използвани

Обр. 4. Сердика. Тубули от стенно отопление
Fig. 4. Serdica. Tubuli for the wall-heating

Обр. 5. Сердика. Арка от аркадно-сводовата конструкция на прехода между помещения №№ 4, 5

Fig. 5. Serdica. An arch of the arcade construction between Chambers №№ 4, 5

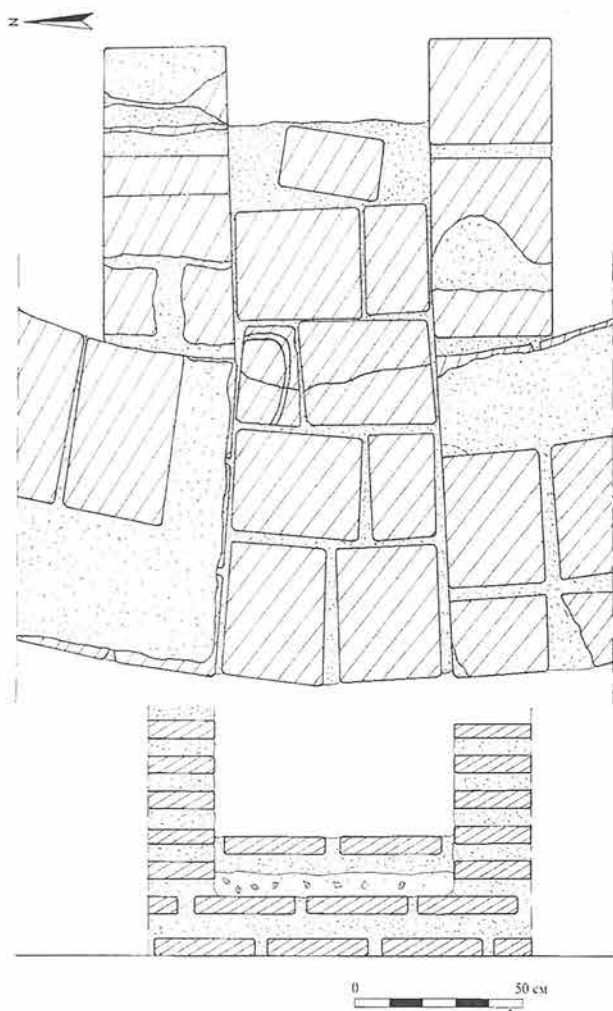
шест тухлени ребра с различна дължина, които усилват конструкцията. Такива ребра са установени и при апсидите в банята в Диногегия (Barnea 1967, 227, fig. 2).

Покрай стените на помещение № 1, на ниво хипокаустна инсталация, са открити глинени тубули (обр. 4), които свидетел-

Обр. 6. Сердика. Изглед на канала, водещ от префурниума към помещение № 1

Fig. 6. Serdica. The connection between the praefurnium and Chamber № 1

Обр. 7. Сердика. План и разрез на канала, водещ от префурниума към помещение № 1 (автор Н. Кирова)
Fig. 7. Serdica. Plan and section of the connection between the praefurnium and Chamber № 1 (made by N. Kirova)

стват за наличието на стенно отопление в сградата. Широкото приложение на *tubuli* е характерно за баните в източноримските провинции (Вачева 1994, 6). Те представляват цилиндрична тръба, разширяваща се в горната и долната част, със слабо изразени релефни канелюри, разположени спираловидно по повърхността отвътре и отвън. Изработени са от добре пречистена глина с примеси на слюда и кварц, изпечена до червено-кафяв цвят (дължина 14 см, ширина 6,8 - 7 см и дебелина на стените 1,1 см). Тубулите са поддържали най-вероятно мраморната стенна облицовка на банята, следи от която не бяха открити. Намериха се и ковани железни гвоздеи, които са закрепяли облицовката към тубулите, като по този начин между стените на помещението и облицовката се получава кухня, чрез която димът бива отвеждан извън сградата. По този начин топлият въздух е максимално оползотворен. Стенното отопление е достигало до петите на

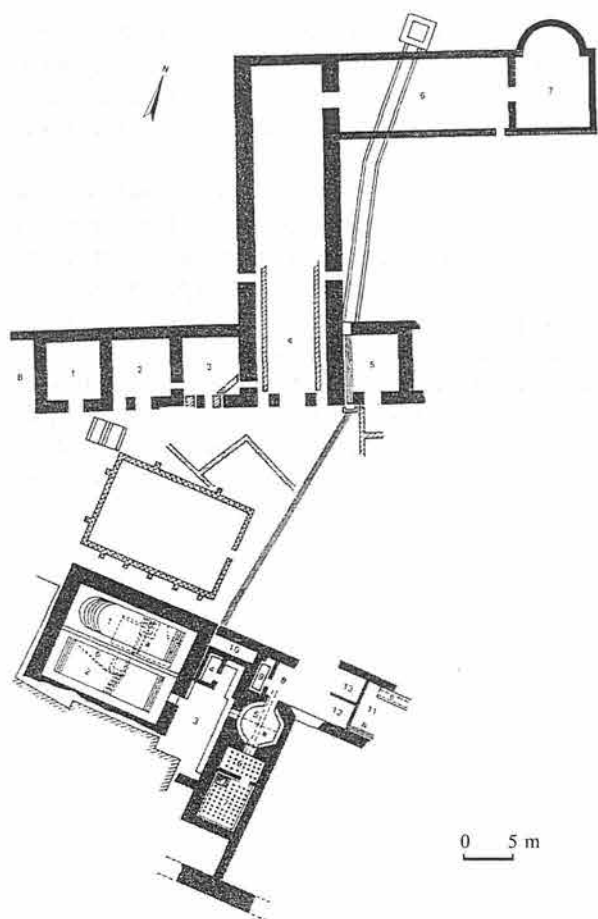
свода на помещенията.

Централното помещение № 5 е запазено като план, на ниво основа на хипокаустната инсталацията. Има почти квадратен план, с вътрешни размери 6,30 x 6,25 м, отделено от помещения № 1, 4 и 6 чрез „стълбово-аркадна“ конструкция. Между помещения № 4 и 5 е запазена частично една от петте арки (обр. 5), но са видими още две от стъпките от аркадната конструкция. Запазени са основите на 21 хипокаустни тухлени колони. На базата на запазените на място архитектурни останки се установи, че дебелината на суспензурата е 25-27 см, т.е. „светлото“ подово ниво на банята, в интериора ѝ, започва от ниво + 1,44 - 1,46 м над хоросановата основа на хипокаустните колони. Тъй като банята е запазена на ниво под на хипокауста, няма данни за самата суспензура, макар да са открити фрагменти от бипедални тухли, които са съставлявали втория пласт на суспензурата.

Помещение № 1 има също почти квадратен план, с дъговидно издадена навън западна стена и размери 4,40 м x 3,95 м. Личат основите на 10 хипокаустни колони, а общата им бройка може да се възстанови на 24. Запазена е част от арка, която принадлежи на аркадната конструкция, отделяща това помещение от централното, както и три от стъпките на общо петте арки. Най-вероятно в дъговидната част над суспензурата е била разположена вана за къпане с гореща вода.

Помещение № 4 е с неустановим в южна посока план, тъй като попада на юг от строителното петно. Вътрешната ширина в посока изток-запад е изцяло запазена - 5,50 м. Личат основите на девет тухлени колони. По аналогия с помещение № 1, където отстоянието между хипокаустните колони е същото, може да се предположи, че разглежданата зала има по-малък, от запазената ширина (около 3,00 м), вътрешен размер в посока изток-запад, тъй като разстоянието между колоните в посока изток-запад е по-голямо (55-62 см) от разстоянието между тях в посока север - юг (20-25 см). Възможно е това помещение също да е било оформено с апсида от юг.

Помещение № 3 е симетрично като план и разположение спрямо зала № 1. То е правоъгълно с дъговидно издадена източна стена и вътрешни размери 3,95 x 3,10 м. От запад, на ниво хипокаустно пространство, помещението е отделено от централното чрез стена. От вътрешната страна то е обмазано с хидрофобна мазилка, като има следи и от дъното на басейн.

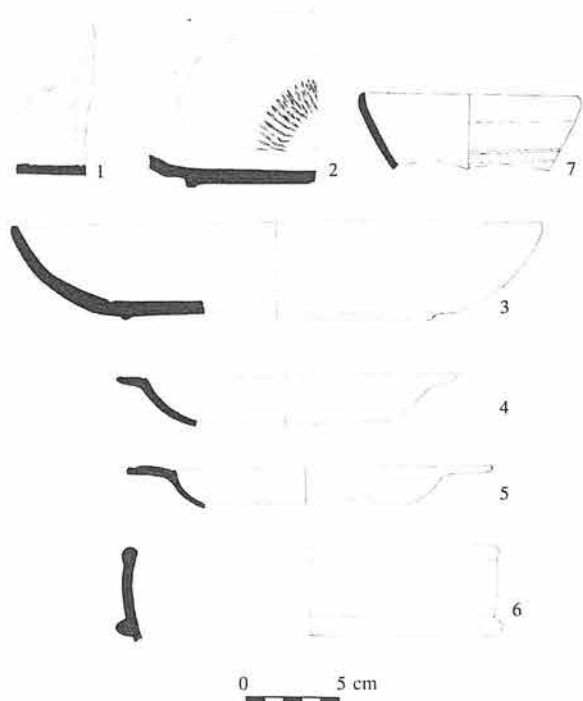
Обр. 8. Хисаря. План на късноримска баня в Диоклецианопол (по Маджаров 1993)
Fig. 8. Hisariya. Plan of the late Roman baths in Diocletianopolis (after Madzharov 1993)

Помещение № 6 е симетрично разположено спрямо частично запазеното от юг помещение № 4. По-голяма част от него е унищожена от следосвобожденската архитектура. Съхранена е само външната западна стена. На базата на архитектурните останки, помещението може да се възстанови като неправилен октогон, вписан в квадрат. Вътрешните му размери са: диаметър 6,75 м (С - Ю) x 5,40 м (?) (И - З). То е отделено на ниво подподоово хипокаустно пространство от централното помещение чрез аналогична стълбово-аркадна конструкция като при останалите зали, от която са запазени основите само на две арки. Ако се съди по симетричния план на помещенията, може да се преположи, че аркадата също е била носена от пет арки. Данни за наличието на хипокаустна инсталация в помещението липсват, тъй като дъното му е напълно унищожено от по-късното строителство и от бомбоубежището под сградата в северна посока. Наличието на аркадно-сводова конструкция свидетелства за хипокауст и в тази част на сградата.

Помещение № 2 е изградено допълнително, на фуга, към помещение № 1 и „възсяда“ частично субструкцията му. То има отново почти квадратен план и вътрешни размери 2,46 x 2,54 м. В сравнение с този на останалите, градежът е небрежен, от речни и ломени камъни, споени със сиво-бял хоросан. Дебелината на стените е по-малка от тази на останалите отделения - 65-66 см, плитко фундаментни. В посока запад - изток, от помещение № 2 към № 1, през дъговидната стена на последното, на ниво подподоово хипокаустно пространство, е оформен канал с трапецовиден план (обр. 6, 7). Наклонът на дъното на канала е плавен в посока запад - изток. Очевидно помещение № 2 е префурниумът на банята. В случая има специално обособено отделение от типа склад (Вачева 1994, 3), пристроено като помощно към основната сграда. В префурниумите обикновено не се наблюдава изграждането на подова настилка, което е засвидетелствано и тук. Входът към него не беше разкрит. Най-вероятно той е разположен в оста на огнището за по-добра тяга. Каналът между помещения № 1 и 2 е огни-

Обр. 9. Сердика. Останки от по-ранна сграда върху банята
Fig. 9. Serdica. Remains of the earlier building under the baths

Обр. 10. Сердика. Керамика с лаково покритие от римската епоха

Fig. 10. Serdica. Roman red slipped ware

щето (*fornax, furnus*) между префурниума и отопляемите помещения. Своеобразните „езици“, удължени в отопляемото помещение, са характерни за такива огнища (Вачева 1994, 4, обр. 11).

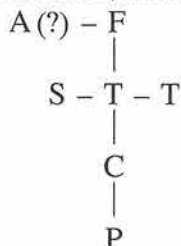
Затрудненията при определяне на функциите на отделните помещения идват от факта, че е унищожена североизточната част на сградата, където е бил разположен входът на банята. Затова ходовата линия в банята, на този етап, не може да бъде фиксирана. Тъй като става въпрос за сграда с бански функции бих приела, че помещенията са се развивали от най-хладното към най-топлото помещение. Изглежда в североизточната част на терена остава не само входа на банята, но и аподитериумът (съблекалнята). Възможно е в такава малка баня функциите на аподитериума и фригидариума да са обединени в едно помещение, какъвто е случаят с баня № 3 от антична вила № 2 при Монтана (Александров 1979, 25 сл., обр. 9, 10). В нея аподитериумът и фригидариумът са слети в едно помещение, завършващо с апсида, където е поместена и ваната за студена вода. Термите в Диногения нямат аподитериум, а неговите функции са поети от фригидариума (Варнеа 1967, 225). Вероятно помещение № 3 (басейн) от банята в Сердика е част от това общо отделение. Премахването на палестрата от баните,

намаляването на размерите на фригидариума и обединяването му с аподитериума е тенденция, характерна за късната античност, във връзка с въвеждането на християнството.

От помещение № 3 се преминава към централната зала, снабдена с хипокаустна инсталация. Съдейки по това и по относителната му отдалеченост от префурниума (от който то индиректно е получавало само топлина) изглежда помещение № 5 е използвано за тепидариум (топло помещение). От него в оста изток - запад се преминава към горещото помещение № 1 (калдариум). То е снабдено с хипокаустна инсталация и е разположено в непосредствена близост до префурниума. Като повечето калдариуми, отделение № 1 също има апсида на едната си страна. От двете страни на помещение № 5 в посока юг - север са разположени две допълнителни отделения - №№ 4 и 6. Първото може да се приеме отново за тепидариум, съдейки по хипокаустната инсталация и по отдалечеността му от топлоподаващото помещение. Често в плановите схеми на баните се срещат две топли зали (Heinz 1983, 23, Abb. 13; Heinz 1996, 2416, Abb. 1-3). Възможно е това отделение да е функционирало като калдариум, ако се приеме, че на южната му страна е съществувал втори префурниум, който доставя директна топлина за помещение № 4.

Помещение № 6 може да се интерпретира като судаториум, съдейки по плана му. Често пъти судаториумът не е отделно обособен, но когато го има, той обикновено е с кръгъл или октогонален план, тъй като тези форми най-добре запазват топлината. Престоят в него не е идентичен с престоя в калдариума, т.е. редуването на топла и студена вода, както и на топъл и влажен въздух със студен и сух, е задължително за доброто здраве (затопляне - гореща баня - изстудяване - потене). Възникването на баните се корени в народната медицина, за която потенето е начин за ефикасно лекуване на простудни и ревматични заболявания (Yegül 1992, 50 и цит. лит.). Обикновено судаториумът стои във връзка само с калдариума и фригидариума, а след това се преминава към аподитериума. В някои от случаите обаче той е свързан с тепидариума - Вайсенбург (Heinz 1996, 2420, Abb. 3), Ксантен (Големите терми) (Schalles at all 1989, 24, Abb. 22) и др., макар това да е характерно за баните от ранния период. Витрувий също съветва тепидариумът да се свърже със судаториума (или лаконикума). Такъв е

случаят и с настоящата планова схема:

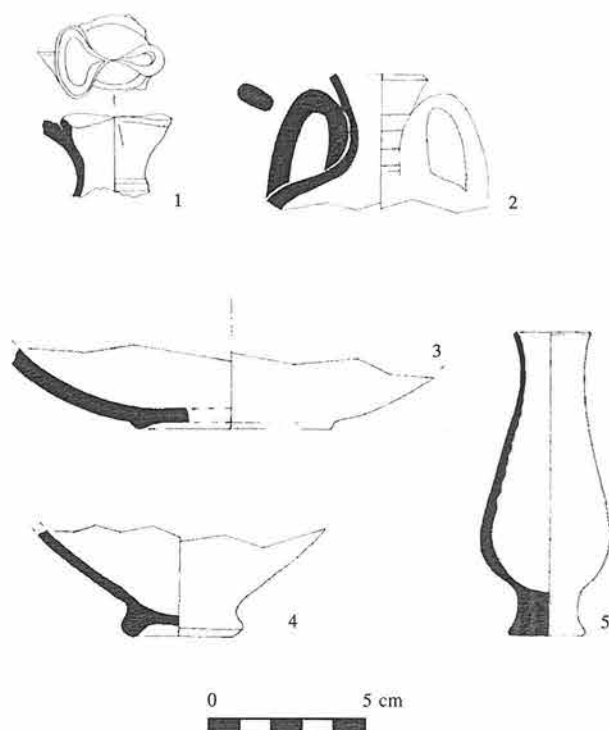

Осмоъгълните помещения са познати от Байе и Картаген (Yegül 1992, 99, figs. 104, 110, 111, 116, 122, 194, 206, 207), но те не са вписани в квадрат или правоъгълник. Октон, вписан в квадрат, е известен от архитектурния комплекс в м. Кайлъка при Плевен (Динчев 1997, 94 сл., обр. 97). Съдейки от плана на комплекса става въпрос за баня, може би към жилище или резиденция. Като време този комплекс стои близо до датата на изграждане на банята в Сердика. Двата паметника се намират извън укрепената площ на късноантичната Сторгозия и на Сердика. Осмоъгълното помещение от банята в Сердика намира известни аналогии с едно отделение от късноримска баня в укрепената част на Диоклецианопол (Маджаров 1993, 114, обр. 106) (обр. 8). То обаче е полукръгло в едната си половина, а в другата е половин шестостен. Определено е като преходно помещение, но мястото му в плановата схема на банята отхвърля такава идентификация. То стои в директна връзка с отделенията, снабдени с хипокауст, което означава, че не е използвано като преходно помещение. Свързано е и с помещение № 3, което трябва да се разглежда като фригидариум или тепидариум. В такъв случай е спазена установената и коментирана по-горе планова схема за античните бани.

В случая с банята от Сердика вписването на октогона в квадрат е направено с цел по-доброто запазване на топлината. Твърде възможно е това помещение от север да е имало собствено топлоподаване, което да му осигурява нужната топлина.

Банята или по-точно отопляемите помещения имат западно, югозападно изложение, което напълно съвпада с предписанията на Витрувий, който препоръчва помещенията с хипокауст да са обърнати към запад и юг.

Кръстовидният план на банята не е широко разпространен и е непознат до този момент в Сердика. Той е преходен вариант между верижния и блоков тип баня. Плановите решения при разглежданите сгради зависят от конкретните климатични и локални особености. Тук, за разлика от големите терми, не е задължително тя да е изградена по модела на други бани

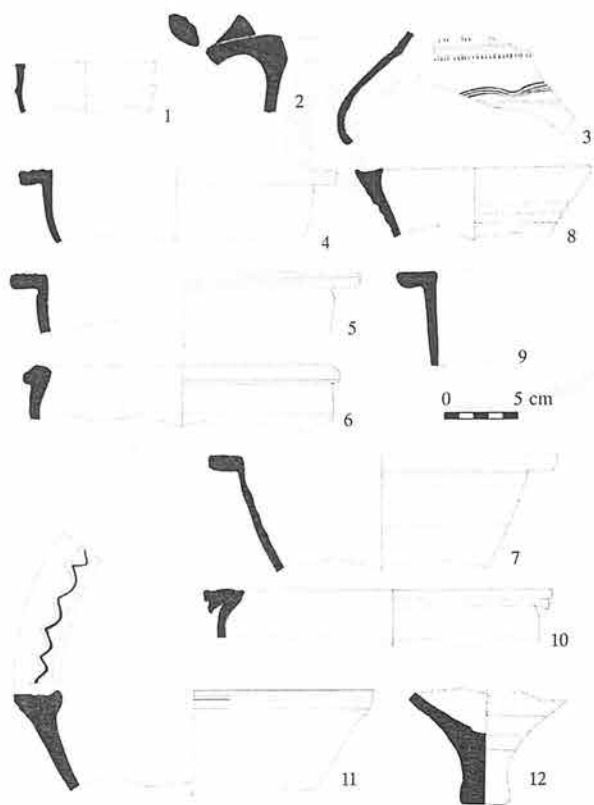
Обр. 11. Сердика. Керамика без лаково покритие от римската епоха

Fig. 11. Serdica. Roman unslipped ware

или да спазва определен канон. Този план е подходящо решение за малки обществени или частни бани като настоящата.

В процеса на проучването се установи, че банята е изградена на мястото на по-ранна постройка с правоъгълен (?) план, от която са запазени архитектурни останки под дъното на басейна и извън него в южна посока, и в непосредствена близост до северните стени на помещение № 1 и 2, където беше документиран добре очертан ъгъл от постройката (обр. 9). Градежът на субструкцията е *opus caementicium*. Запазената част от суперструкцията е изградена *opus testaceum*. Запазената част от стените, под басейна и северно от помещение № 1 и 2, не оформят прав ъгъл помежду си и е проблематична, макар и възможна, принадлежността им към една и съща постройка.

Проучването на останките от банята установи няколко преустройства. Помещение № 2 е изградено във втората фаза на функциониране на банската постройка. Най-вероятно преди изграждането на обособено помещение, ролята на котелно е изпълнявал само подветреник. Насипът във вътрешността говори също за две фази на използване. С тях е свързано и повторното настилане на канала, водещ към помещение № 1 (обр. 7). Впоследствие той е старателно запълнен, до запазената му височина, от три хоризонтални реда от фрагментирани и цели тухли, като между

Обр. 12. Сердика. Късноантична керамика
Fig. 12. Serdika. Late Roman pottery

тях няма хоросанова спойка, а само тънък, тъмнокафяв на цвят, чист от към странични примеси, почвен пласт. Стените на префурниума (Ю, 3, С) са „изрязани“ на едно ниво - възможно е това да се дължи и на много по-късни намеси в проучения терен, а вътрешността му беше плътно запълнена със строителни деструкции. Всичко това подсказва, че в определен момент сградата е изолирана в западна посока чрез „запушване“ на топлоподаващия канал между помещение № 1 и 2, а самото помещение № 2 е станало ненужно и е престанало да функционира. Може да се смята, че и самата сграда е прекратила дейността си като постройка с бански функции.

В процеса на проучването са разкрити три късносредновековни боклучни, ями (XVII - XVIII в.) (обр. 2 1-3) - две в помещение № 1 и една в № 5. Техните дъна са пробили хоросановата основа на хипокаустната инсталация на банята и са запълнени, до запазеното си ниво, с животински и птичи кости и фрагменти от фаянсови съдове и късносредновековна керамика. Това свидетелства, че на терена, върху останките от банята, през периода XVII - XVIII в., е съществувала постройка с частен или с обществен характер. Последното изглежда по-вероятно.

Керамика

Керамиката, открита при проучването на банята, е в нарушени от по-късно строителство стратиграфски пластове. Може да се различат три хронологически периода, според керамиката, които потвърждават хронологията на строителство на това място.

Керамика от римската епоха

Керамиката, която се идентифицира с римската епоха, е открита в сондаж до вътрешната, южна страна на басейна на банята. Очевидно тя е свързана със сградата от по-ранния период, намираща се на това място преди изграждането на банята. Открити са сравнително голям брой фрагменти от червенолакова керамика, които могат да се отнесат към средата на III, дори към късния III в.², т.е. има *terminus post quem* за по-късно изградената на това място баня.

Трапезна керамика

Преобладаващата част от откритата трапезна керамика е с лаково покритие, макар да са документирани и фрагменти без лаково покритие.

Трапезна керамика с лаково покритие

Керамиката е силно фрагментирана, цели съдове не са намерени. Представена е предимно от купи, паници и подноси (обр. 10). Керамиката е изработена от добре пречистена глина, изпечена до светлоохров цвят, с покритие от светлочервен лак. Запазени са фрагменти от елипсовиден поднос с украса от кръгове (обр. 10 1), както и от още няколко подноса с украса насечки, разположени в кръг на дъното от вътрешната страна на съда (обр. 10 2). Запазени са фрагменти от паници - тип Пб (Кабакчиева 1983, 2-3, обр. 26) - силно разлати полусферични съдове с ниско столче и заоблен ръб на устието (обр. 10 3). Подобни са известни от вилата при Ивайловград (Кабакчиева 1986, 52, тип I, вар. 1a). Различават се и фрагменти от силно разлати паници, със стени преминаващи в широк хоризонтален, сложно профилиран ръб на устието - тип X (Кабакчиева 1983, 7, обр. 10) (обр. 10 4, 5). Такива находки са открити отново във вила Армира (Кабакчиева 1986, 61, тип IV, вар. 2). Някои от паниците имат релефен и заоблен ръб на прехода от цилиндричната горна част към долната част на тялото (обр. 10 6) - тип VII (Кабакчиева 1983, 4, обр. 7), като намират паралели в материали от вила Армира (Кабакчиева 1986, тип III, вар. 36) и Каст-

² Благодаря на ст. н. с. II ст. д-р Г. Кабакчиева (АИМ - БАН) за съдействието при определянето на датировката.

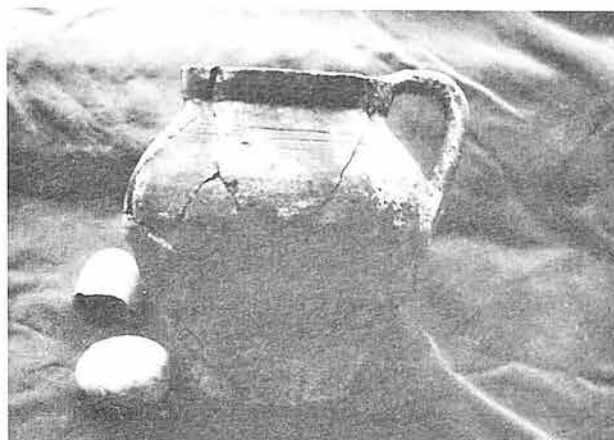
ра Мартис (Кабакчиева 2005, 87, табл. III/16). Открива се и фрагменти от малки и фини конични паници със завит навътре и заоблен устиен ръб (обр. 10 7). Те принадлежат към тип Ia (Кабакчиева 1983, 1, обр. 1a). Купите са с полусферична форма, заоблен устиен ръб и лаково покритие с оранжево-червен цвят.

Трапезна керамика без лаково покритие

Към трапезната керамика без лаково покритие принадлежат кани, паници и купи. Запазена е горната част от кана тип ойнохое, без лаково покритие (обр. 11 1). Изработена е от добре пречистена червено-кафява глина с фини примеси от слюда и шамот, добила след изпичането оранжево-червен цвят. Тя е снабдена с канелюри на прехода между шията и тялото. Открива се и други плътни дръжки от кани без лаково покритие. Запазен е и фрагмент от малка кана или амфориска с две дръжки, една от които липсва (обр. 11 2). Тя има заоблени плещи, конична шия с хоризонтални канелюри, конично устието и плоска, уховидна дръжка. Глината е фина, много добре пречистена, с примеси от слюда и пясък, изпечена до охрово-червен цвят. Различават се и разлати паници, и конични купи без лаково покритие, с червено-кафяв цвят на глината, някои с едри примеси от слюда и шамот (обр. 11 3, 4). Към трапезната керамика без лаково покритие се причислява и един унгвентарий (обр. 11 5). Съдът е малък (вис. 9 см), с S-овидна форма и конично, плътно столче. Глината е добре пречистена, изпечена до светлокафяв цвят. Унгвентарият, като форма и размери, намира точни аналогии с три съда от гроб от Стара Загора, които се датират към края на II в. (Буюклиев 1962, 46, обр. 3). Такива предмети, но по-големи по размери (15 см височина) са откривани и при други разкопки в София (Филов 1933, 23, обр. 21), както и от Нова (Маевски и др. 1974, 184, обр. 11). Тези предмети, с по-големи размери и по-грубо изпълнени, са интерпретирани от С. Бояджиев като приспособления за задържане на стенната облицовка при наличието на стенно отопление (Бояджиев 2002, 157, обр. 38). В настоящия случай обаче не може да става въпрос за тубул, тъй като откритият съд е малък, тънкостенен и изработен от фина и пречистена глина, което не му позволява да държи тежката мраморна облицовка на стените.

Късноантична керамика

Най-голям дял от керамичния материал, открит при разкопките, се датира в периода IV - VI в. Част от съдовете са покрити с характерната за късната античност зелена или жълто-кафява глазура.

Обр. 13. Сердика. Гърне с открити в него птичи яйца

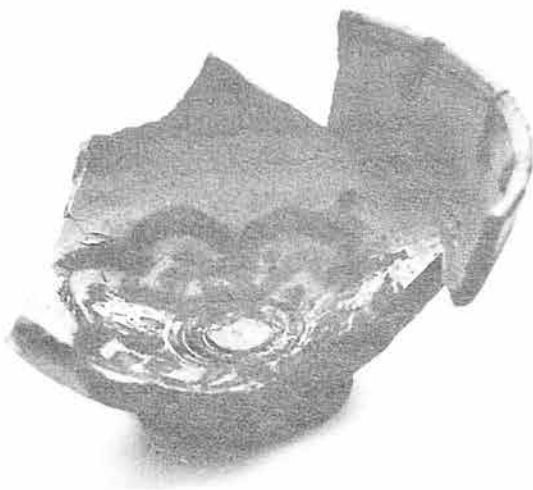
Fig. 13. Serdica. A pot with bird eggs in it

Трапезна керамика

Късноантичната трапезна керамика е представена от купи и кани с покритие от зелена или жълто-кафява глазура. Купите са малки (диам. 10 см) и имат сферична форма с изпъкнал ръб в най-широката част на съда (обр. 12 1). Запазените фрагменти (предимно дръжки) от кани са от тип I (Kuzmanov 1998, 86, Abb. 9). Произходът на този тип трябва да се търси в Панония. Формата е разпространена през целия IV в., като се срещат глазирани екземпляри като настоящите, така и кани без глазура. Това са крушовидни съдове със сложно профилирано устие и една уховидна дръжка, захваната за устието (обр. 12 2). Дръжката е характерна с плътния триъгълен издатък в горната си част, излизащ над нивото на устието. Кафяво-жълтата глазура покрива външната част на съда.

Излъскана керамика

Запазен е един фрагмент от излъскана керамика със сив цвят. Той представлява сложно профилирано гърне, стесняващо се в горната част (обр. 12 3). Украсата се състои от хоризонтални и вълнообразни канелюри, както и от вертикални набождания. Съдът намира аналогии като форма с един съд от Лозарево, който е датиран в края на IV - 70-те години на V в. (Вагалински 2002, 129, Г 275). Формата принадлежи към тип IX (Вагалински 2002, 129). Съдът от Сердика, по отношение на украсата, намира повече паралели с гърнета от тип XIII (Вагалински 2002, 130, Г 282 - 285). Подобни гърнета без дръжки, открити на юг от Долен Дунав, се датират в рамките на V - VI в., докато екземплярите от румънска Добруджа са по-ранни (IV - V в.). Излъсканата керамика от Сердика се причислява към II хронологическа група, II подгрупа, съдовете от която се

Обр. 14. Сердика. Керамика от османския период
Fig. 14. Serdica. Pottery from the Ottoman period

отнасят към средата на IV - V в. За втората хронологическа група е характерна комбинация между врязана и излъскана украса, каквато се вижда и върху съда от Сердика. Вълнообразните и коси линии също са типични за този вид керамика.

Кухненска керамика

Многобройна е групата на кухненската керамика от късната античност. Срещат се, както глазирани съдове, така и такива без глазура. Доминират големите, полусферични, конусовидни или цилиндрично-конични, масивни и дълбоки купи с дебели стени и голяма вместимост, без лаково покритие (обр. 12 4-9). Обикновено са с широк, хоризонтален ръб на устието, понякога профилиран. Устията са четириъгълни, скосени или заоблени и често имат канелюри по външната повърхност. Глината е с червено-кафяв цвят, с примеси от пясък, слюда и шамот. Екземплярите принадлежат към купите от тип I, VI, VII и VIII (Кузманов 1985) и могат да се датират най-общо в периода IV - V в. Купи с подобна форма, но без глазура, са известни и от Кастра Мартис (Кузманов 2005, 129 сл., табл. II - IV). Срещат се и екземпляри с широк, масивен, профилиран, извит навън и увиснал ръб на устието, и покрити със зелено-кафява глазура (обр. 12 10). Към кухненската керамика спадат и гърнета с биконична форма, равно отрязано дъно и устиен ръб, заоблени плещи и една уховидна дръжка, издаваща се над ръба на устието. Украсата е във формата на канелюри по плещите на съда. Едно гърне с такава форма, пълно с птичи яйца, се откри в яма № 3 (обр. 13). Вътрешната страна на бордюра му е покрита с неравномерно нанесена глазура със зелен цвят. Украсата се състои от хоризонтални канелюри, нанесени

по плещите на съда. Гърнето е неравномерно обгорено от външната страна. Този съд принадлежи към групата на гърнетата от тип I (Кузманов 1985, 47). Вероятно става въпрос за преизползването на късноантичен съд през късното Средновековие от обитателите на това място. Възможно е случайно съдът да е попаднал в ямата, заедно с късносредновековната керамика.

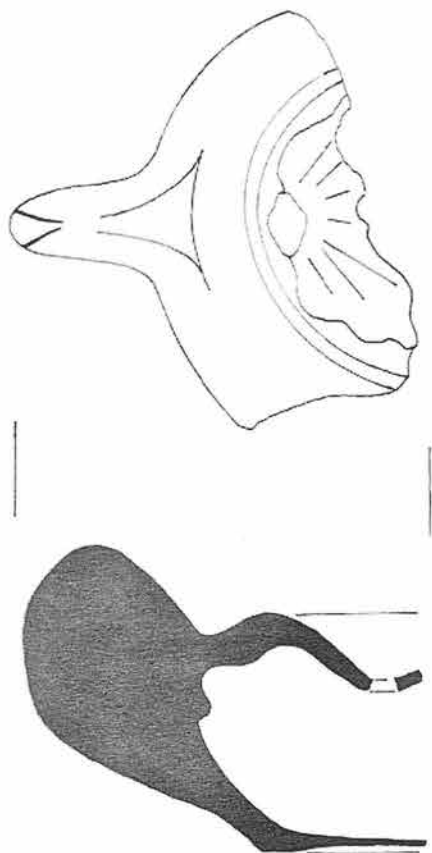
Към кухненската керамика причислявам и един мортарий (диаметър 40 см) с конична форма и масивно, широко, профилирано устие (обр. 12 11). Покритието е от кафяво-зелено-жълта глазура по вътрешната повърхност и по устието. Глината има червен цвят, недобре изпечена, отвтър със сив лом и примеси от пясък, слюда и шамот. Украсата се състои от вълнообразни канелюри по ръба на устието. Съдът принадлежи към мортариите с глазура от тип II (Kuzmanov 1998, 89, Abb. 15). Намира точни аналогии с екземпляр от Кастра Мартис (Кузманов 2005, 134, № 65). Формата е част от репертоара на глазираната керамична продукция от Панония I (Bonis 1991, 93, Abb. 2, 20-22; 113, Abb. 14). Мортарият се датира най-общо през последната четвърт на IV - средата на V в.

Керамична тара

Сред керамиката, открита при разкопките на банята, преобладават фрагментите от амфорна тара. Съдовете са силно фрагментирани, дъна и устия почти липсват. Различават се фрагменти от големи сферични амфори, изработени от добре пречистена глина, добила след изпичането наситен червен цвят. Те имат покритие от белезникава ангоба. Прави, широки канелюри покриват тялото на съда. Могат да се причислят към гребенчатите амфори от тип I, вариант 1 (Кузманов 1985, 9 сл.), които се датират в IV - V в. Идентифицирани са и фрагменти от големи яйцевидни

Обр. 15. Сердика. Фаянс от османския период
Fig. 15. Serdica. Faience from the Ottoman period

Обр. 16. Сердика. Лампа с изображение на раковина върху диска

Fig. 16. Serdica. A terra-cotta lamp with a shell depicted on the discoid part of the container

амфори с широки, плитки и заоблени канелюри по тялото (тип II) (Кузманов 1985). Запазено е едно плътно, конично краче от вретеновидна амфора (обр. 12 12). След изпичането глината е добила червено-кафяв цвят, с примеси от слюда, едър пясък и шамот. Открити са и фрагменти от малки конични амфори с тесни и заострени канелюри, добили след изпичането розов или жълт цвят. Глината е с примеси от слюда, пясък и шамот. Запазени са и големи лентовидни или овални дръжки от амфори с надлъжни канелюри. Амфорната тара се датира най-общо в IV - V в.

Късносредновековна керамика

В трите боклучни ями, в помещения №№ 1 и 5, бяха открити фрагменти от фаянсови съдове и късносредновековна глазирана керамика (XVII - XVIII в.).

Трапезна керамика

Керамиката от турския период е представена от фрагменти от съдове с масивни дъна и покритие от глазура върху бяла ангоба, която служи за изглаждане на неравностите по тези съдове, изработени от не добре пречистена глина, с много примеси и шупли. След изпичането глината е добила светлочервен цвят. Паниците са разла-

ти, с издаден навън устиен ръб. Покритието е от безцветна или цветна (жълта, тъмно или светложелена, жълто-зелена) глазура от вътрешната страна на съда. Устието от външната страна понякога също е покрито с глазура. Купите имат полусферична форма, с покритие от вътрешната страна от жълто-зелена глазура или безцветна глазура. От външната страна глазурата обхваща само устието, докато често стените са покрити частично с бяла ангоба, която липсва в долната част. Запазени са дръжки от кани с тъмно-зелена глазура или без глазура. Орнаментите (когато са налице) са във формата на по-тънки и пошироки вълнообразни линии, коси насечки или оформени като единични или двойни розети на дъното от вътрешната страна на съда, нанесени с помощта на четка (обр. 14). Цветовете, в които са изпълнени орнаментите, са кафяво и тъмозелено.

Сред късносредновековната керамика различавам фрагменти от фаянсови съдове (обр. 15). Такива са откривани на много места при археологически разкопки в София (Станчева 1960, 111-152). Фаянсовите съдове от настоящия обект са внос и като форма принадлежат към групата на купите. Един от тях е силно разлат, с полусферична форма, ниско, пръстеновидно столче и издаден навън ръб на устието. Орнаментите са разположени върху дъното от вътрешната страна - около осемлистна розета са наредени други растителни мотиви - по-малки розети и клонки с цветове. По бордюра украсата е геометрична, във формата на вписани триъгълници. Купата принадлежи към групата на фаянса в бяло и синьо - т. нар. тип Дамаск. Това е най-разпространеният и добре известен тип в периода XVI - XVII в., характеризира се с ярък контраст между искрящо-бялата основа (ангоба) и орнаментите в различни нюанси на синьото. Най-отгоре съдът е покрит със златиста глазура. Открито е и дъно от друг фаянсов съд с цилиндрична форма и ниско пръстеновидно столче. От външната страна над столчето съдът има пояс от меандри върху черен фон. Над него е развита част от растителна украса в тъмозелено - островърхи бръшлянови (?) листа с върховете надолу. Глината е песъчлива, грапава, бежова на цвят. Съдът е покрит с глазура в бежово и отгоре са нанесени кафяви жилки с ефект на мраморизиране. Един от съдовете се числи към групата на филджаните. Той има полусферично тяло и ниско пръстеновидно столче. От външната страна е разположен медальон с монограм на арабика

оцветен в синьо. Характерна за този съд, както и за всички останали от тази група, е употребата на дребни цветни мотиви, поради невъзможност да се развият сложни композиции върху малката повърхност (височина около 5 см). Бледосиният цвят на монограма, липсата на блестящ бял фон, разливането на тоновете и несъвършения рисунък говорят за датировка от времето на упадъка на „турския фаянс“ - XVIII в. Освен това малките съдове и по-специално филджаните са непознати сред репертоара на фаянса от периода XV - XVII в. (Станчева 1960, 123 и цит. лит.).

Керамични лампи

Освен този материал са открити фрагменти от две керамични лампи, изработени в калъп. Едната е значително по-запазена (обр. 16). Налице е част от конкавния диск, ограден с един релефен пръстен, с широки конвексни плещи, плътна плоска дръжка с канелюри и конкавно дъно. Тя е изработена от добре пречистена глина с примеси от слюда, след изпичането е добила бежово-кафяв цвят. Лампата е с покритие от тъмно-оранжев до кафяв лак, силно обгорял. Върху диска е изобразена раковина. Лампата принадлежи към тип XXI, вариант 2 (Кузманов 1992, 22, № 91-95; Loeschcke 1919, type VIII, L). Най-вероятно е произведена в местно ателие, тъй като има близко сходство с други екземпляри от Сердика, макар и с различно изображение (Станчева, Григорова 1976, 216, обр. 13). Типът се датира в първата половина на III в. Като форма, изображение и лаково покритие лампата намира аналогии с екземпляри от Нове (тип IV, вариант A) (Čičikova 1987, 158 сл., № 48-59).

Втората лампа е силно фрагментирана. Запазена е само част от плоските плещи и част от стените. Покритието отново е лаково, силно изтрито, с оранжево-червен цвят. Глината е бежово-кафява с примеси на слюда. По диска личат релефни канелюри.

Тежести

При проучването е открита една тежест за тъкачен стан (вертикален), с форма на пресечена пирамида с почти квадратна основа. В горната част тя е с дупка. Изработена е от добре пречистена глина с червено-кафяв цвят и примеси от слюда и пясък.

Монети

Намерена беше една монета (обр. 17)³:
лице Бюст на императора надясно, с драпирана дреха;

околовръст - зрънчест кръг и надпис:

DN CONSTANTIVS PF AVG

опако Войн върви наляво, пробоща паднал конник;

околовръст - зрънчест кръг и надпис:

FEL TEMP REPARATIO

отдолу A SIS

АЕ 3, диаметър 18 мм

Монетата е добре запазена, сечена е по времето на имп. Константин II (337-361 г.) в Сиция след 354 г., т.е. през II-ия период след монетната реформа. Открита е при аркадата между помещения №№ 4 и 5 на ниво под хипокауста. Монетата, макар и косвено, допълва и потвърждава хронологическите данни от масовия керамичен материал за обекта - IV в.

Датировка

На базата на всичко казано до тук хронологията на обекта е следната. Първоначално на мястото е изградена сграда, най-вероятно с правоъгълен план, която, въз основа на керамичния материал, се датира във втората половина на III в. Банята с кръстовиден план започва да функционира през последната четвърт на III - първата четвърт на IV в. За този период е типично изграждането на малки обществени бани, които нямат напълно развита схема, сравнени с баните от класическия период. Към средата на IV (втората половина) - първата половина на V в. сградата преставя да функционира като банска постройка. Част от нейните помещения са преустроени, вероятно в жилища. С този период се свързва по-голямата част от керамичния материал. Възможно е напускането на банята да е отражение на процеси, характерни за цялата Римска империя във връзка с християнизацията. През този период много от баните са преустроени в сгради с други функции, а част от големите бански постройки остават nedovършени (Yegül 1992, 314 ff.). В периода XVII - XVIII в. върху останките от банята се появява нова, много по-късна постройка, с неизяснен план, с която могат да се свържат боклучните ями и материалите в тях. Следосвободенското масивно и дълбоко фундирано строителство на жилищната сграда частично разрушава и интегрира в сутерена си съществувалите на това място архитектурни останки.

Тухленият и здрав градеж на банята говори за сграда с обществен характер. Тя се е намирала в т. нар. северно разширение на Сердика и изглежда е обслужвала тази част на града. Разширението е изградено през IV в., на север и северозапад от града, с цел увеличаване на укрепената площ на

³ Благодаря на ст.н.с. д-р Б. Божкова (АИМ - БАН) за определянето на монетата.

Сердика. Възможно е изграждането на това разширение да е останало недовършено поради липса на средства или поради невъзможност за ефикасна отбрана. Факт обаче е функционирането на обществени сгради в тази част на града през късната античност. Наличието на по-ранни материали е свидетелство за живот на север от града, извън крепостната стена, преди изграждането на допълнително укрепление. Изглежда през римската епоха северно от града са били изградени сгради с обществен и по-специално с религиозен характер, съдейки по открития храм на Зевс Хюпсistos в близост до банята, както и други архитектурни останки (Бобчев 1989, 39, №№ 11а, 33, 37,

Обр. 17. Сердика. Монета на Констанций II
Fig. 17. Serdica. A coin of Constantius II

39а, 40). На базата на откритите материали стигам до извода, че животът на това място е просъществувал с известни прекъсвания от римската епоха до днес.

Цитирана литература:

Александров 1979: Г. Александров. Антична вила № 2 край Монтана. - Известия на музеите от Северозападна България, 4, 1979, 9-64.
Бобчев 1964: С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954 г. в участъка на ЦУМ и около него (Участък III). - В: Сердика, 2. София, 1964, 37-57.
Бояджиев 2002: С. Бояджиев. Сердика. - В: Р. Иванов. (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 125-180.
Буюклиев 1962: Х. Буюклиев. Нови гробни находки в Стара Загора и околността. - Археология, 1962, 4, 45-51.
Вагалински 2002: Л. Вагалински. Излъскана керамика от I - нач. VII в. южно от Долен Дунав (България). София, 2002.
Вачева 1994: К. Вачева. Конструктивни и технически особености на отоплението на римските бани в България. - Археология, 36, 1994, 1, 1-8.
Венедиков, Петров 1964: И. Венедиков, Т. Петров. Църквата „Св. Георги“ в София. - В: Сердика, 1. Археологически материали и проучвания. София, 1964, 77-108.
Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешните български територии. София, 1997.
Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978: Ц. Дремсизова-Нелчинова, Л. Слокоска. Археологически паметници в Кюстендилския край. София, 1978.
Иванов 1971: Т. Иванов. Употреба и устройство на хипокауста в България. - Годишник на Националния политехнически музей, 1, 1971, 91-107.
Иванов 1971а: Т. Иванов. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България. - Археология, 1971, 1, 23-44.
Кабакчиева 1983: Г. Кабакчиева. Типология и хронология на глинени червенолакови паници

в Тракия (I - IV в.). - Археология, 1983, 4, 1-12.
Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамика от вилата при Ивайловград, II - IV в. (Разкопки и проучвания, 15). София, 1986.
Кабакчиева 2005: Г. Кабакчиева. Римска и сива излъскана керамика. - В: Кастра Мартис - квадрибургий и кастел. София, 2005, 81-127.
Кузманов 1972: Г. Кузманов. Римска баня в Пауталия. - Музей и паметници на културата, 12, 1972, 4, 11-16.
Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV - началото на VII) (Разкопки и проучвания, 13). София, 1985.
Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. Колекция на Националния археологически музей. София, 1992.
Кузманов 2005: Г. Кузманов. Късноантична керамика. - В: Кастра Мартис - квадрибургий и кастел. София, 2005, 128-180.
Маджаров 1993: К. Маджаров. Диоклецианопол, 1. София, 1993.
Маевски и др. 1974: К. Маевски, С. Парницки-Пуделко, Л. Пресс, С. Колкувна, З. Сохадски, З. Табаш, В. Шуберт, Е. Колендо. Археологически изследвания в западния сектор на Нове през 1967 - 1969 г. - Известия на Археологическия институт, 34, 1974, 176-203.
Русева-Слокоска 1964: Л. Русева-Слокоска. Римска обществена сграда. - Археология, 1964, 1, 33-44.
Русева-Слокоска 1989: Л. Русева-Слокоска. Пауталия, 1. Топография, градоустройство и укрепителна система. София, 1989.
Слокоска и др. 2002: Л. Слокоска, Л. Стайкова-Александрова, Р. Спасов. Пауталия. - В: Римски и ранновизантийски градове в България, 1, 2002, 251-266.
Станчева 1960: М. Станчева. Турски фаянс от София. - Известия на Археологическия инсти-

тут, 23, 1960, 111-152.

Станчева, Григорова 1976: М. Станчева, К. Григорова. Колекция от глинени лампи в Музея за история на София. - В: Сб. Сердика - Средец - София. София, 1976, 209-224.

Филов 1933: Б. Филов. Софийската църква „Св. Георги“. София, 1933.

Фрова 1950: А. Фрова. Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. - Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 34-58.

Barnea 1967: J. Barnea. Les thermes de Dinogetia. - Dacia, 11, 1967, 225-252.

Bonis 1991: E. Bonis. Glasierte Keramik der Spät Römerzeit aus Tokod. - Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 43, 1991, 1-2, 87 - 150.

Čičikova 1987: M. Čičikova. Pottery Lamps from Novae (Lower Moesia). - Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie) I-e - IV-e siècle. - Из-

вестия на Археологическия институт, 33, 1987, 153-172.

Heinz 1983: W. Heinz. Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus in römischen Reich. München, 1983.

Heinz 1996: W. Heinz. Antike Balneologie in späthellenistischer und römischer Zeit. Zur medizinischen Wirkung römischer Bäder. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 2, 37.3. Berlin, New York, 1996.

Kuzmanov 1998: G. Kuzmanov. Spätantike glazierte Keramik aus Bulgarien. - Archaeologia Bulgarica, 2, 1998, 1, 81-95.

Loeschcke 1919: S. Loeschcke. Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens. Zürich, 1919.

Schalles at all 1989: H. J. Schalles, A. Rieche, G. Precht. Die römische Bäder. Köln, 1989.

Yegül 1992: F. Yegül. Baths and Bathing in Classical Antiquity. The Architectural History Foundation. New York, 1992.

Late Roman baths in the Northern appendix of Serdica

Nadezhda Kirova

Subject of this article are the baths to the north of the fortified town of Serdica - the so-called Northern Appendix of the town - excavated in 2004. A cruciform building consisting of a central space (Chamber № 5) and four chambers in every shoulder of the cross (Chambers №№ 1, 3, 4, 6) was unearthed. The entire building was made of bricks except for Chamber № 2, which was made of stone. This chamber abuts the building to the west. The building had a symmetrical ground plan. Chambers №№ 3 and 1 end with apses to the east and west respectively. Chamber № 6 has an irregular plan; it is an octagon, inscribed into a square.

The floors and walls of Chambers №№ 1, 4, 5 and 6 were heated by a hypocaust evidenced by remains of piers, tubuli and nails, which fixed the marble slabs on the walls. The hypocaust was constructed on the ground level and not beneath it due to the high level of the water-table in Serdica. The building's foundations were laid on a sand layer, which served as a drainage facility.

Chamber № 3 was interpreted as a swimming pool. It was probably part of the frigidarium (cold bath). Chambers №№ 4 and 5 functioned as tepidarii (warm baths), and Chamber № 5 was used as a caldarium (hot room). This space is the nearest one to Chamber № 2, the latter functioning as a praefurnium. Chamber № 6 could be interpreted as a sudatorium, a steam room.

The baths were constructed in the late 3rd or early 4th century AD over the remains of an earlier building, which has been dated to the second half of the 3rd century AD. In a certain moment the praefurnium stopped functioning, the connection between Chambers №№ 2 and 1 was closed and the building changed its function. Judging from the pottery - amphorae and green-glazed ware - the functional change could be dated to the second half of the 4th or early 5th century AD. In 17th or 18th century a new building was erected on the same spot (it is not certain if it was public or private one), dated by the late Medieval pottery and faience found in it.

Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част II)

Павел Георгиев

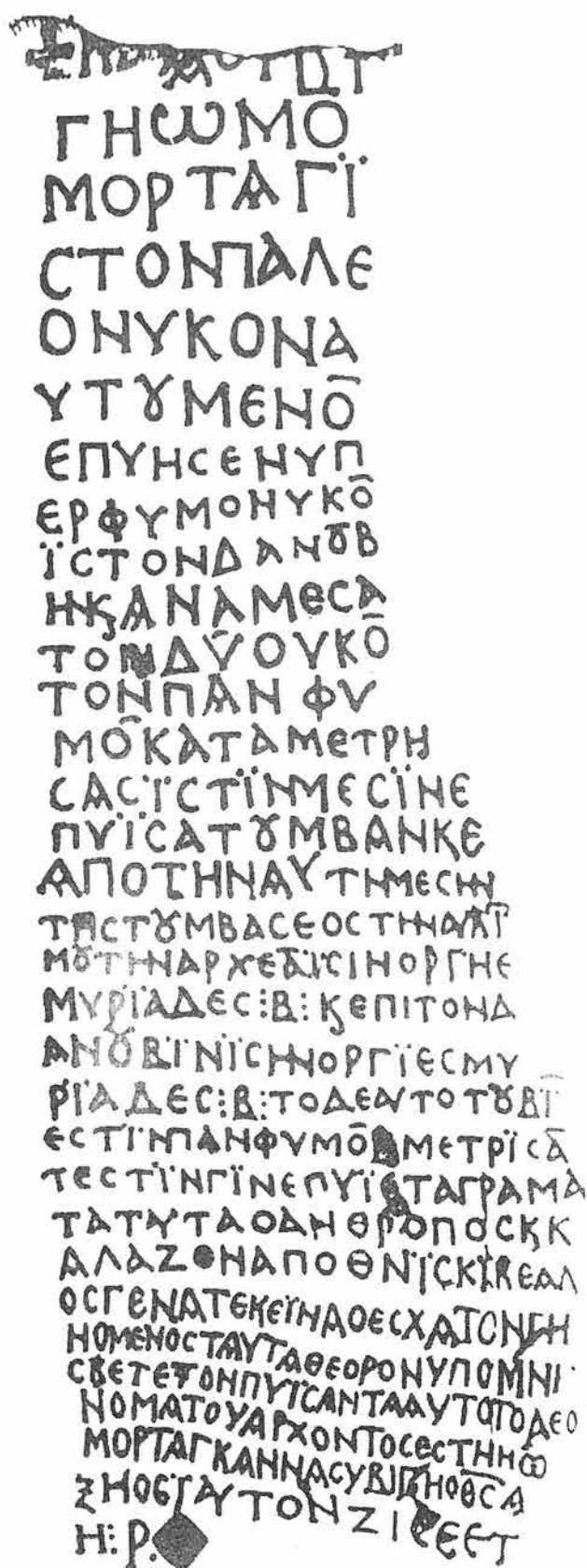
Анализът на данните за мястото на първоначалния Дунавски дом на хан Омуртаг очерта в първата част от настоящата работа две възможности: при езерата Гърлица или Олтина. Изборът между двете засега зависи от очертаната ос на основата на Търновския надпис, от Девненската низина през централна точка в т. нар. Стохълмие към Дунав. Исторически свидетелства насочват към нейното идентифициране с пътя покрай границата между римо-византийските провинции Втора Мизия и Малка Скития.

5. Административната граница между Втора Мизия и Малка Скития и (пра)българите от VII-VIII в.

След продължителна дискусия меридионалната част от тази граница е установена по долината на Суха река - от нейните извори при Изгрев, община Суворово, където достигала до градската територия на Одесос, до вливането ѝ в езерото Олтина (Торбатов 2000, 72-73, fig. 7). Минаващият успоредно на нея път, има продължение право на юг към крепостта на „Гьол баши баир“ при село Езерово, която се е намирала в западен край на градската територия на Одесос и може да се отъждестви с „така наречената Варна“ (Георгиев 2004а, 103 и сл.; Георгиев, под печат). Пътят е част от *via millitaris* от византийската столица към Долен Дунав и се явява *limus*, т.е. напречен път-граница (Paulys-Wissowa 1927, col. 572). Трасирането му по права линия, от сухопътната военна база на Девненското езеро („така наречената Варна“) към базите на речния флот на Дунав при Алтинум (за Втора Мизия) и при Флавиана (на езерото Мурлеану) (за Малка Скития), е било от стратегическа важност за късната Империя. Разстоянието между сухопътната и речната военни бази отговаря на посочените в надписа 40 000 големи боспорски оргии и се равнява на сто километра (обр. 2). Какви са били основанията на заселените се в края на VII в. (пра)българи да възприемат тази вътрешна граница на Империята за особена ос на своята етническа и държавна територия?

Според Равенския аноним от края на VII или началото на VIII в., дошлите от Го-

ляма Скития Аспарухови българи „обитават отскоро ... между Тракия с Македония и Долна Мизия“ (ЛИБИ 1958, 393). Съгласувано с информацията на Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, че през 680 г. българите се заселили „при така наречената Варна, близо до Одесос“ и особено на Анастасий Библиотекар, че това станало „на границите на Одесос (курсив и превод на П. Г.)“ показва, че те се настаняват, т.е. изграждат опорни пунктове на своята власт изключително по административни граници, и по-специално по границата между Долна Мизия и формираната едва в края на III в. Малка Скития, която преди това е принадлежала към диоцеза Тракия (Велков 1984, 156-157; Торбатов 2002, 5, 13). В тази връзка следва да се напомни за свидетелството на Исидор Севилски (VII в.), който сочейки римо-гръцка етимология за названието „българи“, пише: *Burgarii a burgis dicti, quia crebra per limites habitacula constituta burgos vulgo vocant* (Шрайнер 2004, 206). В превод този израз гласи: Бургариите са наречени на бургите, защото често разполагат своите жилища по границите, наречени престоноародно бурги. Цитираните информации потвърждават и уточняват известието на Анастасий Библиотекар, че Аспаруховото заселване е било концентрирано „при границата“, но не само на Одесос, където е „така наречената Варна“, а изобщо между Втора Мизия и Малка Скития (по-рано между диоцезите Мизия и Тракия). В този смисъл, границата с минаващия покрай нея меридионален път се явява устройствена ос за земите, контролирани от (пра)българите. Теофан Изповедник определя тази територия като *τοῦ ἐκεῖσε μεσογαίου*, а Патриарх Никифор - *τοῦ ὑπερκεκτεμένου μεσογαίου*. Анастасий Библиотекар превежда въпросният *μεσοгей* с *mediterraneo*, т.е. буквално като средиземие, като всички изтъкват неговата много добра укрепеност. Това позволява да се идентифицира горележащото средиземие със Стохълмието или територията с укрепленията, разположени между Втора Мизия и Малка Скития. Подобно структуриране на етническа и държавна територия (пра)българите познават още от Из-

Обр. 1. В. Търново. Църква Св. Четиридесет мъченици. Факсимиле от надписа на хан Омуртаг (по В. Бешевлиев)

Fig. 1. Veliko Tarnovo. Holy Forty Martyrs Church. Facsimile of Khan Omurtag's inscription (after V. Beševliev)

точното Приазовие, където то е регистрирано изрично още от Прокопий Кесарийски (ГИБИ 1959, 137-138). Живеещите там „множество хунски племена“ и кимерийци - утигури населяват също две зони: средиземие (τὴν μεσόγειον) и крайбрежие (παράλια) (Георгиев 2005, 38). Бих искал да подчертая също, че територията в делтата на Кубан, непосредствено около Фанагория, е известна през античността и средновековието като „остров“ (Георгиев 2005, 39-40).

Картографирането на останените от (пра)българите, отсам Дунав, паметници очертава наличието на зона, която обхваща вътрешните части, както и границите на бившите римо-византийски провинции Втора Мизия и Малка Скития, като повечето от нейните центрове се концентрират при тяхната обща граница (обр. 2). Това, най-вероятно е територията на българското „средиземие“.

В този смисъл съпадението на очертаното в Търновския надпис трасе с *limes-a* между Малка Скития и Втора Мизия не е резултат от случайност, а факт от изключителна важност за нова оценка на характера на раннобългарската държавност и култура на Долен Дунав.

На тази основа приемам, че споменатите в Омуртаговия надпис строежи са се намирали по пътя между Девненското езеро и езерото Олтина на Дунав. Той, както вече отбелязах, отговаря на разстоянието от 40 000 „български“ оргии, т.е. на сто километра. Неговата южна точка е „старият му дом“ на границата между Одесос и Марцианопол („така наречената Варна“), където още Аспарух разполага центъра на своята държава. Строежът на Дунавския дом може да се търси при Алтинум, откъдето е започвала границата между двете римо-византийски провинции под (пра)българска власт. Изглежда че, още в края на VII в. тези две военни средища на Империята се превръщат в главни опорни пунктове и на новосъздадената държава.

6. Локализация на първоначалния „Дунавски дом“

Според Р. Вулпе римската крепост Алтинум е била разположена първоначално на източния бряг на езерото Олтина, на около 2,5 км, северозападно от едноименното село, върху хълма Макуца и е известна като *Cetatea din capul dealului* („Крепостта на края на хълма“). Тя има форма на правоъгълник, извит дъговидно на изток (Zahariade 1988, 119, fig. 16). Описва се като землено укрепление с размери 190 x

80 м. Румънските изследователи го приемаха доскоро за римско (Tabula 1969, 22)¹.

Български учени отстояват тезата, че то може да се свърже с раннобългарската землена фортификация (Рашев 1982, 17, 109, 116; Torbatov, 2000, 72). Това се потвърждава от започналите през 2001 г. разкопки на румънски археолози. Според тях укрепеното с вал „градище“ е от „византийско“ време и засега се датира по керамика и други ранносредновековни материали към X-XI в. (Chiriac, Custurea 2002, 222; Chiriac et al. 2004, 222-224). Под средновековния пласт се откриват и материали от римската епоха. Земленият вал е със запазена височина 2,5-3 м, а самото укрепление заедно с неукрепено селище се разполагат на площ над 10 хектара. Сведенията на П. Полоник за изваждани от тук обработени камъни се потвърждават с откритите през 2003 г. блокове с размери 0,70 x 0,50 x 0,30 и 0,50 x 0,30 x 0,25 м.

Приема се, че по-късно Алтинум се премества на западния бряг на езерото - на 4 км, северозападно от дн. село Сату Ноу, Румъния. Там се намира крепост с приблизително квадратен план и площ от около 6 хектара (Торбатов 2002, 378-379, бел. 24). Намерените византийски монети и печати са главно от X-XI в., но са регистрирани и редките за своето време монети от времето на императорите Теофил (829 - 842) и Лъв VI (886 - 912) (Custurea 2000, 151; Chiriac 2001, 113-121). Това показва, че късноантичният Алтинум функционира и през ранното средновековие. В близост е изследван некропол с трупоиизгаряния и керамика „пастирски“ тип. С тези си черти той е подобен на некропола при Разделна, разположен срещуположно на крепостта, която отъждествявам с „така наречената Варна“ (Димитров 1987, 269).

Основната роля на военния лагер Алтинум през късната античност е да охранява базата на военния флот на провинция Втора Мизия, който е акостирал във водите на езерото Олтина (Vulpe 1970, 43-45; Chiriac 1984, 301 ff.). Охраняван е от поделение от помощни войски във Втора Мизия, наречено в *Notitia Dignitatum*: *milites nauclarii Altinensis* (Aricescu 1970, 301).

Горепосочените предварителни данни сочат че, по бреговете на езерото Олтина трябва да се търсят следи от ранносредновековни селища, както и останки от землено и каменно строителство, които могат да се свържат с първоначалния български

„Дом на Дунав“. Точната му локализация е затруднена, тъй като липсват конкретни доказателства, но трябва да се търси при крепостта край Сату Ноу или в ранносредновековното землено укрепление на отсрещния бряг на оттока на езерото към Дунав, което лежи върху останки от по-старо римо-византийско укрепление със значителен център за производство на строителна и битова керамика.

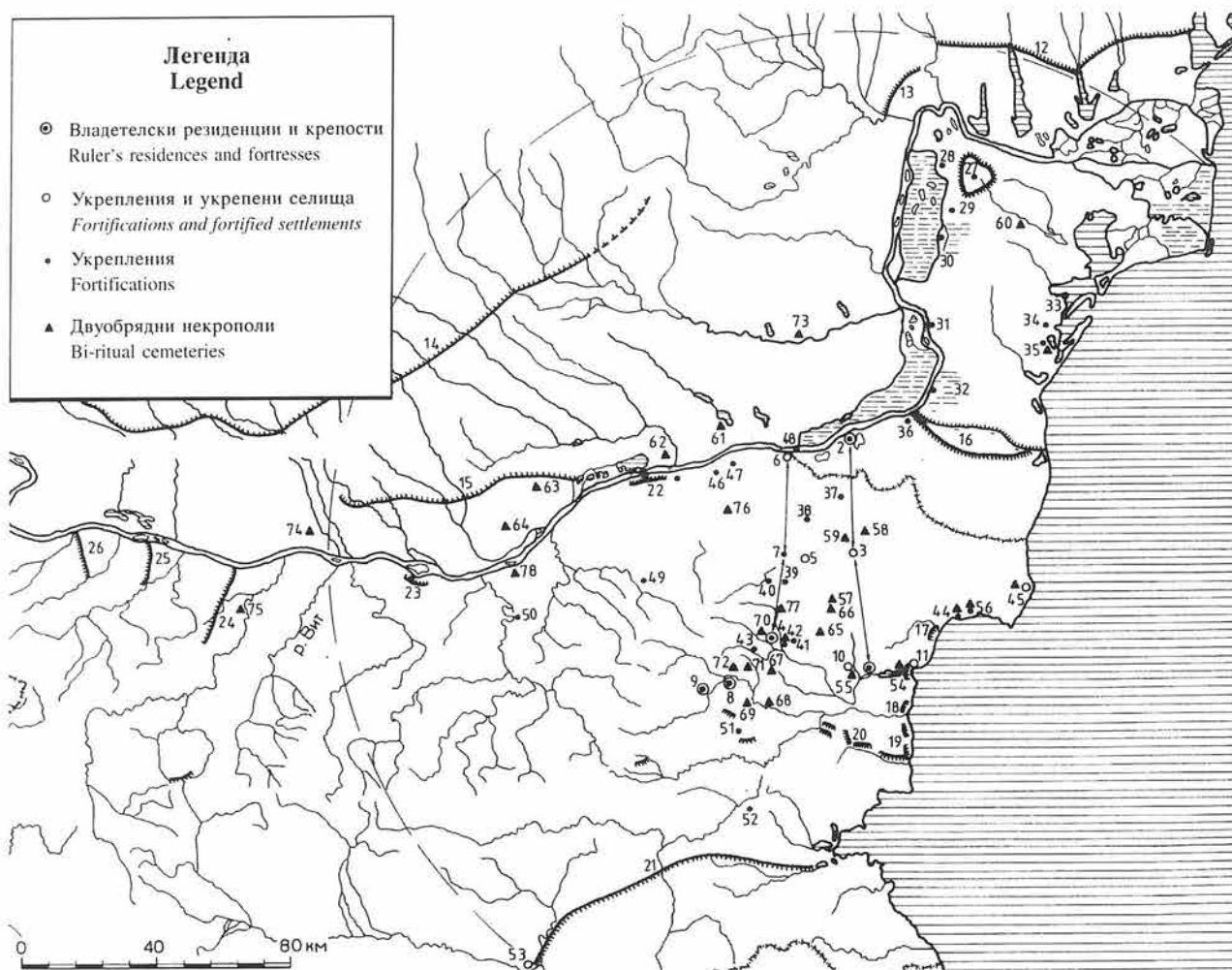
Езерото Олтина изглежда запазва ролята си на важен пристан за големи кораби и през средновековието. Ана Комнина сочи изрично, че езеро с име Озолимна се намира „над Стоте хълма“ (τῶν Ἑκατὸν Βουνῶν ὑπερθεῖν) и е „най-голямото по диаметър и периметър и не отстъпва по големина на никое от езерата, споменавани някога от географите“. Говорейки за езерото, византийската принцеса сочи изрично, че в него акостират „многочислени големи и товарни кораби“ (νῆας). Понятието за корабен пристан в гръцкия език е сходно: νῆεξ, νῆεσι (от νᾱῦς) и можем да се запитаме дали изразът ΤΟΝΔΑΝΟΥΒΙΝΙΣΗΝ в Търновския надпис не означава всъщност „Дунавски корабен стан“?

Засега мога само да допусна, че българското име на старото Дунавско селище е включвало, по стара номадска традиция, названието на реката. Например, разположеният на река център на хакаската държава, според Худад ал-Алам се наричал Кемиджет, т.е. град на Кем (Енисей) и в него „живее Киргиз-каган“ (Кызласов 1968, 72; Степи 1989, 57). В този смисъл названия като „дом на Дунав, „авлин на Туча“ и др. могат да се приемат за отглас на една архаична практика от Централна и Средна Азия. Важно е също да се подчертае, че в Хакасия и в други централноазиатски държави се поддържа практиката на използване на „северна“ и „южна“ резиденции. Според Ал-Идриси в страната на киргизите имало 4 големи града, „окръжени със стени и фортификационни съоръжения и обитавани от трудолюбиви, храбри и мъжествени народи“ (Кызласов 1968, 72).

Основания за съществуване на първостепенен по важност за българската държава център на Дунав при езерото Олтина могат да се открият и в някои по-късни писмени източници. Пълноценното доказване на мястото на Дунавския „дом“ на българските владетели от VIII-IX в. обаче е в пряка зависимост от резултатите от археологическите проучвания на румънските археолози.

Трябва да признаем обаче, че нито наличните археологически данни, нито текс-

¹ Тук земляният лагер се характеризира като „голям“, с площ от 4 ха.

Обр. 2. Карта на (пра)български археологически паметници VII-IX в.

Легенда: Владетелски резиденции и крепости: 1. Крепост при Езерово (т. нар. Варна) (Стар дом); 2. Алтинум (Преславен дом на Дунав-I); 3. Тиликион (при Дряновец, Добричко) (Всеславна могила-I); 4. Столица Плиска (Плиск оба); 5. Крепост при Войниково (Кавурга) (Всеславна могила-II); 6. Дуросторум-Дръстър (Преславен дом на Дунав-II); 7. Землено укрепление при Кладенци (Всеславна могила-III); 8. Аул при с. Хан Крум (Авлин на Тича); 9. Аул Столица Велики Преслав; 10. Марцианопол (Диакене); 11. Одесос (съвр. Варна и „Аспаруховият“ вал).

Укрепления и укрепени селища: 12. Долнобесарабски вал; 13. Галацки вал; 14. Северна Новакова бразда; 15. Южна Новакова бразда; 16. Добруджански валове; 17. Вал при Батова; 18. Вал при устието на Камчия; 19. Вал при с. Шкорпиловци; 20. Старопланински валове; 21. Еркесия; 22. Валове при Тутракан и при с. Дунавец; 23. Беленски вал; 24. Островски вал; 25. Хайредински вал; 26. Ломски вал

Укрепления: 27. Никулицел; 28. Жижила; 29. Туркоя; 30. Печеняга; 31. Гиздарешти; 32. Сеймени море; 33. Журиловка; 34. Синое; 35. Истрия - укрепено селище и некропол; 36. Расова; 37. Полковник Чолаково; 38. Алеково; 39. Вълнари; 40. Кус; 41. Стан; 42. Нови пазар-укрепление и некропол; 43. Кабиюк; 44. Балчик - укрепен лагер с некрополи; 45. Шабла - селище с некропол (?); 46. Малък Преславец; 47. Попина; 48. Дервент-Пъкуял луй Соаре; 49. Хума; 50. Стърмен; 51. Риш; 52. Карнобат; 54. Констанция

Двуобрядни некрополи: 55. Варна 1-3; 56. Девня 1-3; 57. Топола; 58. Бдинци; 59. Черна; 60. Налбант; 61. Султана; 62. Кирноджи; 63. Фрътеши; 64. Изворул; 65. Добротич; 66. Караманите; 67. Хитово 2 и 3; 68. Нови пазар; 69. Мадара; 70. Кюлевча; 71. Ивански; 72. Върбяне; 73. Дибич; 74. Дивдядово; 75. Слободзия; 76. Обършия Ноуа

Fig. 2. Map of (Proto)Bulgarian archaeological sites dated from the 7th to 9th century AD.

Key: Ruler's residences and fortresses: 1. Fortress at the village of Ezerovo (the so-called Varna) (Old home); 2. Altinum (Glorious home on the Danube-I); 3. Tylikium (at the village of Dryanovets, near Dobrich) (The most glorious mound-I); 4. Pliska, the capital (Plisk oba); 5. Fortress at the village of Voinikovo (Kavurga) (The most glorious mound-II); 6. Durostorum-Drastar (Glorious home on the Danube-II); 7. Earthen fortifications at the village of Kladentsi (The most glorious mound-III); 8. Aul at the village of Khan Krum (Avlin on the Ticha river); 9. Aul Veliki Preslav, the capital; 10. Martianopolis (Dyakene); 11. Odessus (modern city of Varna and „Asparukh's“ earthen rampart)

Fortifications and fortified settlements: 12. Lower Bessarabian rampart; 13. Galatz rampart; 14. Severna Novakova brazda; 15. Yuzhna Novakova brazda; 16. Dobruja ramparts; 17. Rampart at Batova; 18. Rampart at the Kamchia river estuary; 19. Rampart at the village of Shkorpilovtsi; 20. Stara Planina ramparts; 21. The Erkesia; 22. Ramparts near Tutrakan and the village of Dunavets; 23. Belene rampart; 24. Ostrovo rampart; 25. Hayreddin rampart; 26. Lom rampart

Fortifications at: 27. Niculitzel; 28. Gigilia; 29. Turcoia; 30. Peceneaga; 31. Ghizdarești; 32. Seimeni mare; 33. Zhurilovka; 34. Sinoe; 35. Istria, fortified settlement and cemetery; 36. Rassova; 37. Polkovnik Cholakovo; 38. Alekovo; 39. Valnari; 40. Kuss; 41. Stan; 42. Novi Pazar, fortified settlement and cemetery; 43. Kabiuk; 44. Balchik, fortified camp and cemeteries; 45. Shabla, settlement and cemetery (?); 46. Malak Preslavets; 47. Popina; 48. Dervent-Pacuiul lui Soare; 49. Huma; 50. Starmen; 51. Rish; 52. Karnobat; 54. Konstantia

Bi-ritual cemeteries: 55. Varna 1-3; 56. Devnya 1-3; 57. Topola; 58. Bdintsi; 59. Cherna; 60. Nalbant; 61. Sultana; 62. Kirnogi; 63. Frătești; 64. Izvorul; 65. Dobrotich; 66. Karamanite; 67. Hitove 2 and 3; 68. Novi Pazar; 69. Madara; 70. Kyulevcha; 71. Ivanski; 72. Varbyane; 73. Dibich; 74. Divdyadovo; 75. Slobodzia; 76. Obirșia Noua

та на Търновския надпис, позволяват да се твърди, че Омуртаговият строеж се е намирал непременно на езерото Олтина, така както не може да се твърди, че историческата Варна е действителната столица на този владетел.

Изглежда, че изместването на Дунавския аул на българската държава от езерото Олтина по посока на кастела Дуросторум е извършено още преди управлението на хан Омуртаг. Тогава, именно, край самия кастел Дуросторум-Дръстър, а след това и в самия него, трябва да са били пренесени надписи, като този с името и делата на хан Крум (796 - 814) (Бешевлиев 1979, 115), или са били изсечени нови от името на хан Омуртаг (Георгиев 2004а, 29-31).

6. Основни насоки за локализация на „всеславната могила“

Промяната на мястото на постоянния държавен център и особено констатираното изместване на Дунавския „дом“, обуславят смяна на мястото на центъра на Стохълмието, който остава винаги по средата на разстоянието между двете основни владетелски резиденции.

А. При Дряновец, Добричко

Разполагането на т. нар. „всеславна могила“ в средата на пътя от историческата Варна към Алтинум позволява тя да бъде отъждествена с късноантичното укрепление при Дряновец, Добричко, идентифицирана със споменатия от Прокопий Кесарийски Тиликион (Torbatov 2000, 67, fig. 3).

Крепостта се намира в скалистата долина на Суха река, по която е бил трасиран имперският военен път от „така наречената Варна“ към Алтинум. Тя се намира точно по средата на стокилометровото разстояние между тях и това изглежда е било от голямо значение за раннобългарските представи за пространствената характеристика на (пра)българската етническа територия. Крепостта Тиликион има издължена неправилна форма с дължина 247 и максимална ширина 71 м, като защитената ѝ площ е 1,2 ха. Откъм по-достъпната ѝ северна страна се намират останки от каменно-землен вал. Проучвания не са провеждани. За периода VIII-X в. в землището на Дряновец са фиксирани две селища, разположени върху поселения от римската епоха (Материали 1995, 205). При нея именно е бил устроен средищният бивак на Стохълмието и той изглежда е оставал в геометричния център на държавната територия (обр. 2). Разстоянието от Тиликион до устието на Дунав например е равно на това между него и устието на река Вит (Utus), по която е минавала за-

падната граница на Втора Мизия. То се равнява приблизително на 150 км. Същото може да се отмери и на югозапад към Констанция (дн. Симеоновград), където завършва българското гранично укрепление Еркесия. В това няма нищо изненадващо. То е прокарано след сключването на мирния договор между България и Византия през 816 г. (Георгиев 1999, 131 и сл.) и е съвременно на описаната в Търновския надпис ситуация в българското „средиземие“. Това разстояние се равнява на 60 000 „български“ оргии. Мярката е може би големият радиус на „българската земя“, докато малкият, в размер на 20 000 оргии, очертава територия заселена изключително с (пра)българи и може да се тълкува като хански домен. Към последния извод навежда описанието на земята на хазарския хаган през X в. (Плетнева 1976, 11, 48). Според текста на писмото на хазарския цар Йосиф доменът се определя като „град на царицата“ и това е „градът, в който съм се родил“ (Коковцов 1932, 132). Този израз съответства на израза от Чаталарския надпис, където хан Омуртаг се афишира като „владетел на земята, в която съм се родил“ (Бешевлиев 1979, 201-202). Доменът на хазарския хаган се определя с квадратна или по-точно с трапецовидна форма и големина до 50 фарсаха, т.е. около 300 км, като в него са разположени станове за зимовища и летовища. В случая ханският домен може да се определи в границите на малкия кръг с център античната крепост Тиликион, която изглежда е играла най-продължително ролята на средище на „вътрешната земя“ в Дунавска България.

Б. При Войниково, Тервелско

Изместването на „столицата“ в Абобското поле още през втората половина на VIII в. налага промяна и на мястото на т. нар. „всеславна могила“. Тя следва да се търси в района на запад от Дряновец, Добричко по линията: Войниково-Кладенци-Скала. Най-вероятно е „всеславното“ войсково убежище да е било разположено при ранновизантийската крепост до Войниково, Тервелско (стар. Кавруга, Кавурга) (Шкорпил 1993, 28 и сл.; Бобчева б.г., 31; Материали 1995, 194). Напоследък тя се идентифицира убедително със споменатото от Прокопий Кесарийски укрепление (ἔρριμα) без име, разположено „наляво“ (т.е. западно) от Тиликион (Torbatov 2000, 67-68, fig. 4, 7). По наблюдения на К. Шкорпил там се намира голям и добре укрепен пътен възел с развита селищна мрежа, разположен при многобройни „стари“ кла-

денци, така че местността е предлагала отлични възможности за изграждане на значима база-убежище за номади през ранното средновековие.

Крепостта при Войниково е със стени от дялани блокове и спойка от червен хоросан (дебелина 2,80 м) и от тази гледна точка е близка до облика на новите градежи на хан Омуртаг. Пред стената е установено землено укрепление с неизяснена датировка. Регистрирани са находки характерни за културата от „преселението на народите“. Над останките от късноантичната крепост е установено ранносредновековно селище с площ около 2 ха, датирано по керамика, коланни апликации и византийски монети през X-XI в. Археологически проучвания там не са правени, но по наличните данни началото на средновековното селище може да се отнесе, според мен, към началото на IX в.

В. При Кладенци, Тервелско

Разполагането на „Дунавския дом“ в кастела Дуросторум, според мен, се е наложило около 822 г., едва след като постоянният държавен център е установен трайно в Абобското поле. В резултат на това, стокилометровото пътно трасе между столицата и Дунавската резиденция се измества още по-на запад. По това време ролята на „всеславна могила“ се поема от земленото укрепление при Кладенци, Тервелско, за което се знае, че се намира точно в средата на пътя Плиск обá - Дръстър. От тогава изглежда то е получило местно название, запазено като Перегон-касаба, в чиято основа стои славяноезично определение за пътна станция за смяна на коне (Ваклинов, Станилов 1981, 5). Укреплението е изградено към края на VIII или началото на IX в. и по форма и пропорции е умалено копие на столичната вътрешна крепост в Абобското поле (повероятно на неправилно трапецовидната „дървена“ крепост, без кули, отколкото на каменната крепост) (Георгиев, Димитров 2004, 112-113). Природо-географските му особености и особено изобилието на източници за изворна вода го доближават до особеностите на укреплението при Кавруга (Войниково). По площ укреплението при Кладенци е равно на площта на ранносредновековното селище край крепостта при Войниково.

През X-XI в. функциите на укреплението при Кладенци са били поети от новопостроена каменна крепост, разположена наблизко в землището на съседното село Скала (Йотов, Атанасов 1998). Според мен, са налице известни данни тя да бъде

отъждествена със споменатия от Ана Комнина административен център от XI в. с име Главиница.

7. Епитетите-титули

Представените в Търновския надпис строежи се отличават от тези в Чаталарския по това, че са придружени с епитета „преславен“ или „всеславен“. Липсата им при „авлина на Туча“ е обяснима с оглед на това, че той не е бил същинска *regia*. Отсъствието им за действащата столица Плиск обá обаче изглежда озадачаващо, особено като се има предвид, че Чаталарският надпис е изготвен след Търновския. Причината според мене трябва да се търси в особения смисъл на името на самата столица, което изглежда не се е нуждало от прилагателна характеристика. Примерът с името на по-сетнешната столица Велики Преслав, за което не без основание се приема, че се основава на епитета преславен, подсеща че последният датира от времето, когато тамошният аул е бил второстепенна резиденция като „Домът на Дунав“ спрямо Плиск обá. Така или иначе, съществуват доказателства, че при хан Омуртаг с „преславен“ и „всеславен“ са титуловани центрове на българската държава, без действащата столица. Това подсказва, че с тях са обозначавали спомагателните владетелски резиденции, а не постоянния държавен център, както обикновено се допуска (Поливаннъй 1987, 558). Тези заключения се затвърждават и от текста на БАЛ, където с епитета „велики“ са определени градове като *Дръстъръ градъ* или строежи като *прѣзидъ отъ Дунава до море*, но не и столицата със сакрално име *Плюска градъ*.

Другият въпрос, който поставят епитетите от Търновския надпис е за тяхната съотносимост и субординация. Може да се приеме, че с „преславен“ са били означавани само съпътстващите официалната престолнина резиденции, докато като „всеславни“ се сочат не само те, но и средищният център на земята Карвунска (Стохълмие), т. нар. могила, т.е. Курган (Кургон). Това ме кара да заключа, че при хан Омуртаг „Старинният“ негов дом „при Варна“ е била само резиденция-съпътник на възстановяваната в Абобското поле столица, както впрочем и новопостроеният Дунавски дом. Прозвището „всеславен“ изглежда има обобщаващ характер, подчертаващ славата на най-старите български средища. Склонен съм да мисля, че то е използвано под влияние на древнотюркската традиция (Георгиев 2004а, 31). Що се отнася до „преславен“, той очевид-

но има своята история в гръкоезични текстове. С определението οἰκῆματα περιφανέστερα Приск обозначава дворците на Атила в Панония (ГИБИ 1954, 107-108). Така характеризира Константин Багренородни и „триклиния на Юстиниян“ (Const. Porphy. 1829, 762, 15)².

Неговото водещо значение е на „прочут“, „известен“ и се прилага при описанията на всички значими строежи в Константинопол и Рим (Kiossopolou 1998, 71-79). Чрез τοὺς παλαιούς, т.е. древностите си, градът става носител на колективната памет и гордост за поколенията. Такава ще да е ролята и на аналогичните или сходни по смисъл епитети за Омуртаговите строежи в Търновския надпис. Неслучайно, в епическата поема „Дигенис Акрит“ византийска Анкара е наречена τὸ περίφημον καὶ μέγα κάστρον τὸ δυνατόν τε καὶ κατοχυρωμένον (Foss 1977, 81). Така тя е провъзгласена за „прославена, велика, носител на власт и силно укрепена“. В този смисъл приемам, че Омуртаговите строежи са титуловани в Търновския надпис съвсем преднамерено като *древни* и *преславни* (курсив П. Г.). По този начин, със средствата на римо-византийската литературна традиция, е подчертано тяхното значение за българите, като носители на стара слава и центрове на изконна легитимна власт.

За наличието на тюрко-българска традиция в титуловането на държава и градове още преди създаването на Дунавска България дават информация Теофан Исповедник и Патриарх Никифор. Зад определенията ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη или ἡ πάλαια καλούμενη μεγάλη Βουλγαρία изглежда стои автентично самоназвание на държавата в Източното Приазовие. За него говори Константин Багренородни, който нарича тукашната държава на (пра)българите: τῆς μαύρης Βουλγαρίας, превеждайки буквално на гръцки като „черната България“. В тюркските езици понятието за „велик“, „голям“, както и за „черен“, е *kara*, така че предаденото от Теофан и Патриарх Никифор название на Кубратова България е гласяло на тюрко-български език *Kara-Bulgaria* (Гадло 1968, 4-8; Георгиев 2000, 46 и сл.). Епитетът „велик“, както и собственото име „Слънчев“, които виждаме да се използват в имената на първоначалните столици на Дунавска България, са носени

и от центъра, състоящ се от отделни номадски станове-курени в околностите на античния Хермонаса и неговия средновековен приемник Тмутаракан, ако се съди от едно късно свидетелство в „Слово о полку Игореве“ (Георгиев 2005, 34 и сл.). Така че с убеденост мога да заключа, че рангът и значението на строежите от Търновския надпис е бил „кодифициран“ в името на две традиции: домашната - тюрко (ирано)-българска и възприетата на Долен Дунав римо-византийска. Отглас от тази вече установена практика в българската държава е употребеният в БАЛ епитет: *гради велик* (Иванов 1972, 282)³.

Точният превод е „големи градове“ и отразява преди всичко огромните площи, върху които са разположени селищните агломерации с лагерен характер, като тези при античните градове Одесос-Марцианопол (така наречената Варна), Дръстър, Дионисопол, Истрия и др. Те се отнасят очевидно за ранен период, тъй като в самата летопис се свързват със „строителната“ инициатива на *Испор* царь.

В апокрифната летопис строежите на легендарния владетел Изот са определени като *гради чьсти зѣло*. Той се приема с основание за събирателен образ на владетелите между основателя на държавата и покръстителя Борис-Михаил, така че е резонно да заключа, че става въпрос изключително за строежи от края на VIII и първата половина на IX в., включително и от времето на хан Омуртаг. Епитетът „напълно чисти“ приляга главно за „новите“ центрове на държавата, като втората столица Плиска обѧ, „аулите“ при Кладенци и на Тича, както и други лагерни селища със землено-дървена фортификация, изградени из основи на ново или застроено преди това място.

От всички тях изглежда само столицата е носела собствено име, без епитет-титул. В представите на своите съвременници, по силата на една древна традиция, идваща още от бронзовата епоха, името на главния град е посветено на Слънчевото божество. Останалите центрове са означени с „описателни“ наименования, сочещи тяхното място, обикновено на река или друг водозточник, отново по силата на една архаична традиция, заключаваща се във вярата, че „реката е бог на човека“ (Плетнева 1982, 98, бел. 31). Такова е най-вече името на новия строеж на Тича. Този на Дунав,

² За епитетите на византийските градове вж. Rhoby 2004, 207 ff. и специално цитираната там неотпечатана работа на M. Grünbart.

³ Много е вероятно определението *велик* да е същожалка на тюркското *kara*. Срв. Георгиев 2000, 46 и сл.

както и при „така наречената Варна“, или разположения между тях, които водят началото си преди създаването на Дунавска България, получават титул „преславен“ или „всеславен“. В това отношение „българският“ епитет е отражение на използването в късноантичните извори за Дуросторум, Томи и други градове определение: πόλις ἐλίσημος (ГИБИ 1954, 74-75).

Създава се впечатлението, че епитетът „преславен“ се отнася само за стари, преизползвани от българите градове или крепости. Той обаче фигурира в името на „третата столица“ „Велики Преслав“ в БАЛ: велики градъ Прѣславъ (Йорданов 1995, 71-80), като там епитетите-титули „велик“ и „преславен“ са използвани за собствено име“ (Успенский 1905, 236; Дуйчев 1968, 32).

При подобно осмисляне на епитетите-титули и използването им като собствени имена изглежда, че някои градски центрове, които са загубили първоначалното си значение, придобиват звание-име като „Малкия Преслав“. Такъв е случаят с Омуртаговия „авлин на Тича“ през късния IX и особено през X в. (Diaconu 1987, 290-291). Новото си название той получава, въпреки че не го е притежавал като епитет, главно поради непосредствената си близост до издигащата се към средата и втората половина на IX в. резиденция с *regia*, бъдещата столица Велики Преслав. По-различен е поводът за получаване на епитета „преславен“ за име на град на Дунав. Там той е наречен „Преславец“, най-вече заради водещото си значение в този район и изглежда също под влияние на географската си близост до старите „преславни“ български владетелски резиденции на Дунав в периода VII - IX в. и най-вече спрямо първоначалната при късноантичния Алтинум. Това трябва да се приеме за нов ориентир при локализация на все още търсения „Преславец“ на Дунав (Йорданов 1995, 76-79 и цит. лит.).

8. Значението на термина „дом“

От направения до тук преглед става ясно, че резиденциите, означени с термина „дом“, имат специално значение. В рангово отношение те стоят по-високо от „авлина на Туча“. Значението им е подчертано допълнително чрез епитетите „преславен“ и „всеславен“. В случаят с „дома“ на Дунав става въпрос за втория по значение държавен център (Гюзелев 1993, 6), който по време на основаването на Дунавска България е Дуросторум-Дръстър. Това твърдение, открито в късен домашен източник, е по-скоро отражение на факта, че при хан Омуртаг Дръстър наистина се превръща във втора столица. Случаят със „Старият

дом“ в Девненската низина изтъква допълнителни аргументи за нейната обществено-политическа значимост по времето на Омуртаг. Изрично трябва да обърнем внимание на това, че Търновският надпис не споменава за строителство на владетеля там. В текста тя е спомената без старото си сакрално име **Плюска градъ** (Плиск обѧ), но с почитателните епитети „старинна“ и „всеславна“. Посочването ѝ така в домашен писмен паметник от началото на IX в. е обусловено от нейната слава на първоначален държавен център и носител на легитимна власт от периода VII - VIII в.

Всичко това води към заключението, че владетелските „домове“ към времето на хан Омуртаг са били два вида: заварени и новопостроени и са държавни центрове с регламентирани права в управлението. Допълнителни основания за подобно заключение предоставя „всеславният“ строеж в средата на етническата и държавна територия (т. нар. „могила“), който едва ли случайно е оставен без характеристиката „дом“ на владетеля.

Названието „дом“ не може да се приема само в буквален смисъл. Гръкоезичният термин изглежда и тук е превод на аналогична по значение тюрко-българска дума. Тук е мястото да припомним, че у тюрко-монголските народи резиденциите, включително и столичните центрове, се означават именно като „домове“ (Бартольд 1968, 137, 146; Кызласов 1960, 59). Обикновено за целта се използва тюркското „Ив“, „Улуг ив“ (Велик дом) или пък персийското Сарай (двор, дворец). В Тува самите градища се наричат „бажин“, което означава буквално „дом“. Така че имам основание да възприема термина „дом“ от Омуртаговите надписи като традиционно означение на укрепена владетелска резиденция: основна и постоянна или спомагателна и временна. Класически пример за именуване на „крепост“ с термина „дом“ предлага името на хазарския „град“ Саркел. Според Константин Багренородни то означава, на езика на хазарите, Белият Дом (ḫṣṣṣṣṣ ḫṣṣṣṣṣ) (Константин Багрянородний 1989, 170-171, 334). Руски източници превеждат това ирано-тюркско име като Беляя Вежа, което още по-точно отразява номадския характер на този степен център, както и схващането на неговото име като „дом“.

Заключение

В резултат на анализа на текста върху Търновската колона и неговата съпоставка с Чаталарския надпис, може да се заключи, че те не са само строителни надписи, а и посветителни паметници, които отразя-

ват важни промени в държавната уредба през първите години от управлението на хан Омуртаг. Хронологическата граница между тях е в периода 816 - 821 г. и издаването им е свързано най-вероятно с възстановяването на мирните отношения с Империята и получаването от Омуртаг на титъла „от Бога архонт“. Отличителна черта на това държавно и архитектурно строителство е съчетаването на традициите и иновациите, както от градоустройствена, така и от гледна точка на използваната терминология в името на старинността и изконността на българската държавна традиция.

Търновският надпис е имал за задача да увековечи историческото наследство в началото на управлението на хан Омуртаг. В него са посочени предшествениците на столицата от IX в. Плиска обá - нейният предшественик край Одесос, подновената с нов строеж агломерация, някъде на изток от Дръстър, както и „всеславното“ убежище между тях, което е традиционен център на овладяната от (пра)българите в края на VII в. укрепена област Стохълмие. И трите могат да се разпознаят сред споменатите по-късно в Българската апокрифна летопис строежи от времето на основателя на държавата Аспарух: Плюска град и Дръстър град, както и Карвуна (като определен център). За нейния автор те са само исторически названия на запазилите се по това време центрове. Зад тях обаче стоят истински ранните държавни центрове на Аспа-

рухова България: „така наречената Варна“, Алтинум на Дунав и ранновизантийският Тиликион. Забележително е, че въпреки настъпилите реални промени на основните държавни центрове, и двата Омуртагови надписа не говорят изрично за това. Едва ли е случайно. Според мен, по този начин те акцентират върху устойчивостта на българската държавност.

Чаталарският надпис, който е изсечен няколко години след Търновския, е продължение на летописа на владетеля. Той е имал за задача да увековечи изграждането на нов център на Тича, разположен близо до „новата“ столица в Абобското поле, където владетелят „остава“ не само формално, но и ефективно. Там ханът мести елитна част от своята войска и изгражда свой жилищен дворец. На пръв поглед изглежда, че строежът на Тича се явява в някаква степен приемник на Дунавския „дом“ или на „всеславното“ войсково средище на Стохълмието. „Авлинтът на Туча“ обаче не е „всеславен“ строеж. Той е без статут на „преславен дом“ и не представлявала същинска *regia*. С такива функции са били все още споменатите в Търновския надпис центрове. Едва по-късно, изглежда вече в християнско време, с подобна привилегия е бил натоварен близкият Велики Преслав, което личи не само от специфичното му наименование, но и от разкритата в центъра му предстолична „тронна палата“ (Ваклинов 1977, 191-193). Това обаче е тема за друго изследване.

Цитирана литература:

Бартольд 1968: В. Бартольд. Сочинения, 5. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва, 1968.
Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.
Бобчева б. г.: Л. Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. София, б.г.
Ваклинов 1977: С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI-XI в.). София, 1977.
Ваклинов, Станилов 1981: С. Ваклинов, С. Станилов. Кладенци - ранносредновековно селище. Варна, 1981.
Велков 1984: В. Велков. Добруджа през късната античност (IV-VI в.) - В: История на Добруджа, 1. София, 1984, 156-173.
Гадло 1968: А. Гадло. О черных и внутренних булгарах. - В: Доклады по этнографии, 6. Ленинград, 1968, 4-8.
Георгиев 1999: П. Георгиев. Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. - В: Археологически и исторически проучвания в Ново-загорско. София, 1999, 131-140.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Плискова-Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие. - В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 7. В. Търново, 2000, 43-59.
Георгиев, Димитров 2004: П. Георгиев, Я. Димитров. Проучвания на Дървеното укрепление в Плиска през 2004 г. - Археология, 2004, 3-4, 112-113.
Георгиев 2004: П. Георгиев. Теодориада - Юстиниановият „град“ при Одесос и мястото на българското заселване през 680 г. - В: Образ и слово. Сборник в чест на проф. А. Джурова. София, 2004, 103-120.
Георгиев 2004а: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I). - Археология, 2004, 3-4, 27-36.
Георгиев 2005: П. Георгиев. Фанагурис - Томитуракан и Великая Болгария. - Античная древность и Средние века, 36. Екатеринбург, 2005, 34-50.
Георгиев, под печат: П. Георгиев. Прабългарска Варна. Опит за археологическа характеристика.

- ка. - Проблеми на прабългарската история и култура, 4 (под печат).
- ГИБИ 1954:** Гръцки извори за българската история, 1. София, 1954.
- ГИБИ 1959:** Гръцки извори за българската история, 2. София, 1959.
- Гюзелев 1993:** В. Гюзелев. Отново за столиците на средновековна България. Някои нови гледища и хипотези - *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 1993, 3-11.
- Димитров 1987:** Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.
- Дуйчев 1968:** И. Дуйчев. Проблеми на средновековната история на Преслав. - В: Преслав, 1. София, 1968, 29-38.
- Иванов 1972:** Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1972.
- Йотов, Атанасов 1998:** В. Йотов, Г. Атанасов. Скала - крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.
- Йорданов 1995:** И. Йорданов. Името на Преслав в писмените източници. - Плиска-Преслав, 7, 1995, 71-80.
- Коковцов 1932:** П. Коковцов. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932.
- Константин Багрянородный 1989:** Константин Багрянородный. Об управлении Империей. Москва, 1989.
- Кызласов 1960:** Л. Кызласов. История Тувы в Средние века. Москва, 1960.
- Кызласов 1968:** Л. Кызласов. Низами о древне-хакасском государстве. - Советская археология, 1968, 4, 69-76.
- Материали 1995:** Материали за археологическа карта на Североизточна България. - Плиска-Преслав, 7, 1995.
- Плетнева 1976:** С. Плетнева. Хазары. Москва, 1976.
- Плетнева 1982:** С. Плетнева. Кочевники Средневековья. Москва, 1982.
- Поливянный 1987:** Д. Поливянный. Город в политической мысли средневековой Болгарии. - Втори конгрес по българистика. Доклади, 6. Българските земи през древността. България през средновековието. София, 1987, 558-566.
- Рашев 1982:** Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долен Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982.
- Степи 1981:** Степи в эпоху Средневековья. Москва, 1981.
- Торбатов, 2002:** С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (краят на III-VII в.). София, 2002.
- Успенский 1905:** Ф. Успенский. Надписи староболгарския. - ИРАИК, 10, 1905, 173-242.
- Шкорпил 1993:** К. Шкорпил. Шоце Durostorum-Marcianopolis. - Добруджа, 10, 1993, 27-31.
- Шрайнер 2004:** П. Шрайнер. Характерни черти на византийската дворцова култура. Императорският дворец в Константинопол. - В: П. Шрайнер. Многообразие и съперничество. София, 2004, 35-49.
- Aricescu 1970:** A. Aricescu. Quelques précisions sur le carte de la Scythia Minor. - *Dacia*, 14, 1970, 297-309.
- Chiriac 1984:** C. Chiriac. Notitia Dignitatum si unele probleme privind flota militara pe limesul scitic. - *Studii și cercetari de isorie veche*, 35. 1984, 4, 301-310.
- Chiriac 2001:** Un nouveau sceaux de Gregorios Mavrokatakalon decouvert à Oltina (dep. De Constanta). - *Études Byzantines et Post-byzantins*, IV (rec. et publ. Par Em. Popescu et T. Teoteoi). Jasi, 2001, 113-121.
- Chiriac, Custurea 2002:** C. Chiriac, G. Custurea. Oltina, com. Oltina, jud. Constanta. - In: *Cronica cercetarilor arheologice din Romania. Campania 2001*. București, 2002, 155, 222.
- Chiriac et al. 2004:** C. Chiriac et al. Oltina, com. Oltina, jud. Constanta. - In: *Cronica cercetarilor arheologice din Romania. Campania 2003*. Bucuresti, 2004, 134, 222-224.
- Custurea 2000:** C. Custurea. Circulatia monedei byzantine in Dobroudjea (sec. IX-XII). Constanta, 2000, 94 (Satu Nou (com. Oltina).
- Const. Porph. 1829:** Constantinus Porphyrogenetus De cerimoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1829.
- Diaconu 1987:** P. Diaconu. De nouveaux à propos de Presthlavitz. - *Südost Forschungen*, 46, 1987, 290-291.
- Foss 1977:** C. Foss. Late Antique and byzantine Ankara. - *Dumbarton Oaks Papers*, 31, 1977, 81.
- Kiossopoulou 1998:** A. Kiossopoulou. La ville chéz Manuel Chrisoloras: Σύγκρισις Παλαιάς. - *Byzantinoslavica*, LIX, 1998, 1, 71-79.
- Paulys-Wissowa 1927:** Paulys-Wissowa. Real-Enzyklopädie, 13. Stuttgart, 1927.
- ЛИБИ 1958:** Латински извори за българската история, 1. София, 1958, 393.
- Rhoby 2004:** A. Rhoby. Die byzantinischen Epitheta Nikaias. - *Byzantinoslavica*, LXII, 2004, 207-216.
- Tabula 1969:** Tabula Imperii Romani: Romula-Durustorum-Tomis, 35. Bucuresti, 1969.
- Torbatov 2000:** S. Torbatov. Procop. De Aedif. IV, 7 12-14 and the Historical Geography of Moesia Secunda. - *Archaeologia Bulgarica*, IV, 3, 2000, 58-77.
- ГИБИ 1954:** Гръцки извори за българска история, 1. София, 1954.
- Vulpe 1970:** R. Vulpe. La limite méridionale de la province romaine de Scythie. - In: *Studia balcanica*, 1. Sofia, 1970, 33-47.
- Zahariade 1988:** M. Zahariade. Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum (Bibliotheca de archaeologiae, 49). București, 1988.

Archaeological Realia in Tarnovo Inscription of Khan Omurtag (Part II)

Pavel Georgiev

Continuing his comment on the inscription, the author identifies the so-called „most glorious mound“, i.e. the central fortification in the „Land of the hundred hills“, with fortresses along the road from Devnya lowland to the Danube. A conclusion is made that the three building projects from the inscription have been launched along the administrative border between the Romano-Byzantine provinces Moesia Secunda and Scythia Minor. This fact is supported by early written sources about the settling of the Protobulgars along the Lower Danube in the late 7th century AD. They mention that the Protobulgars settled permanently „in burgoi“ at the inner administrative borders of the Empire. These fortresses were called „mounds, hills“ in the by the (Proto)Bulgarian chronicles. In a sense, the earliest centers of the Bulgarian kingdom were already existing Roman and Byzantine fortresses along the administrative border between the two provinces, which became part of Asparukh's Bulgaria. This fact supports the identification of „the Old home“ with the fortress near the village of Ezerovo, which seems to be the fortified center of „the so-called Varna“ in the late 7th century AD. The first „Home on the Danube“ is identified with the base of the river fleet of Moesia Secunda at Altinum on the Oltina Lake, mentioned by Anna Comnena as Ozolimna. The so-called „most glorious mound“ should be the middle point of the road (limus) between the above mentioned locations, and the most probable site is the fortress of Tylikium (the modern village of Dryanovets, near Dobrich) mentioned for the first time by Procopius of Caesarea.

The transfer of the state capital from Devnya lowland to Aboba field necessitated a shift of the three traditional centers on the (Proto)Bulgarian ethnic territory, which could be identified with the „inner land“ mentioned in the sources. The rise of Plisk oba to a leading state center caused a western shift of the „structural“ axis of the inner territory. At that time, as early as the late 8th century AD, the Home on the Danube was transferred near to the Romano-Byzantine Durostorum-Dorostol, most probably in its vicinity, near the bay at the Garlitsa Lake. The role of „the most glorious mound“, i.e. the main center of the „Land of the hundred hills“ in this period, was performed by the anony-

mous Byzantine fortress near the village of Voinikovo (former Kavurga, Kavruga). The establishment of the Khan's residence at Plisk oba, evidenced by the Chatalar Inscription of Khan Omurtag, made in 821-822 AD, led to a new shift of the satellite state centers. „The home“ on the Danube was transferred behind the walls of the late Roman/early Byzantine Durostorum-Dorostol; the earthen fortifications near the village of Kladentsi, built probably as early as the late 8th century AD and situated also in the middle of the road between the capital Plisk oba and Drastar became the center of the „Land of the hundred hills“. In the 10th or the first decades of 11th century AD, the stone fortress at the village of Skala was built in a close proximity, which could be identified with Glavinitsa mentioned in the written sources.

After a study on the epithets-titles accompanying Khan Omurtag's constructions, the author concludes that „glorious“ or „the most glorious“ were the ones, which were ruler's residences and functioned as state centers. The actual capital, bearing its own sacred name, was not called „glorious“ or „the most glorious“. According to the old Turkic tradition it was designated as „home“ of the ruler, together with the auxiliary residence on the Danube. Omurtag's „avlin on the Ticha river“ was neither designated as „home“ nor called „glorious“ or „the most glorious“. This epithet was attributed, although later on, to the other center on the Ticha river - Veliki Preslav - which, as early as it was established a second state center, seems to be given epithets embedded in its own Slavic name.

The final conclusion of the article stresses on the fact that both Tarnovo and Chatalar Inscriptions of Khan Omurtag were not only inscriptions related to architectural events but also texts reflecting important changes in the organization of the Bulgarian state in the first half of the Khan's reign. Tarnovo inscription was aimed at immortalization of the historical heritage of the ruler, who settled permanent and established new state centers in Aboba field and on the Danube. Chatalar inscription, which was cut on a column, stressed on the newly constructed „avlin on the Ticha river“ near Khan's permanent residence; an event, which seemed to open a new stage of the administrative organization of the Bulgarian state.

Иконни образи в преславското изкуство през X в.

Стойчо Бонев

За произведенията на преславското изкуство, върху които са представени християнски сцени или отделни персонажи, се знаеше малко до 70-те години на XX в. Те бяха ограничени в няколко забележителни творби, рисувани върху бяла глина или моделирани от такава. Първостепенно място сред тях заемат голямата икона на Св. Теодор (Господинов 1914, 125, табл. XXXIII) и релефният лик на светец от манастирското ателие за рисувана керамика в м. Патлейна (Господинов 1937, 203-204; Тотев 1988, 60, обр. 45), както и рисуваният допоясен архангелски образ от ателието при Кръглата църква (Тотев 1988, 45-46, обр. 22). Тези великолепни произведения и до днес остават между най-ярките достижения на ранносредновековната българска иконопис от края на IX и началото на X в. Още с появата си те предизвикват огромен интерес в българската и чуждата

историография, и достойно представят иконописния жанр в преславския художествен кръг. Като се прибавят и няколко фрагментирани образци с човешки изображения от двете най-рано проучени местонаходища, количеството на постъпилите находки все пак не беше достатъчно, за да се направят изводи за стиловите им особености или за някои закономерности в облика на представените.

По-късно, когато от редица архитектурни ансамбли на територията на Преслав постъпиха много находки с християнски сюжети, картината за разпространението на иконните образи се разшири значително. По-важното обаче е, че те са представени не само върху белоглинна керамика, но обхващат и други художествени техники, постигнати със средствата на изографисването и чрез изтънчена резба или прецизна отливка.

Трябва да се подчертае, че и в този период най-многобройни отново са образците на рисуваната керамична иконопис, илюстрирана в цялото ѝ многообразие от богатите на икони колекции от рисувана керамика, съхранени в манастирите в м. Тузла-лъка (Тотев 1982, 45-74), и северозападно от Царския дворец в м. Под Зъбуите (Тотев 1998, 105-107, табл. 49-54). Продукцията на тези две ателиета е твърде различна като стил, рисунък и колорит, и издава широкия кръг от творчески похвати, прилагани от преславските керамичари и художници. Специално иконите от манастира Под Зъбуите, повечето от които са малки с арковидно извит горен край, са по-изчистени откъм линия и сигурност на контура. Доколкото може да се установи, те са по-богати като съчетание на багрите и са с по-изяснена концепция за въздействието на образите. Иконите от това ателие показват еднаквост при представянето на изобразените личности по отношение на позите, овала на главата и на издължените аскетични лица, на широко отворените, насочени към зрителя очи, на косата, закриваща част от високото чело в някои случаи, в други - тя е силно оредяла и представена с редки линии, на издължения нос и добре оформената брада (обр. 1, 2). Насочвам

Обр. 1. Велики Преслав. Рисувана керамична икона със светец
Fig. 1. Veliki Preslav. Painted glazed ceramic icon of a saint

вниманието към тези отличителни черти на образите от рисуваните керамични икони, тъй като ще се види, че те се наблюдават в почти същия вид и трактовка при образите, моделирани от друг материал. Този стил се налага като водещ във вкуса на интелектуалните среди на столицата. Единични екземпляри са открити извън манастира, където е производственият център на голямата колекция, в комплекси, приемани от изследователите като граждански, т.е. при потребителите на това изкуство, които почти винаги са и негови представители (Тотев 1988, обр. 15, 23; Бонев 1993, 75-76, обр. 14 а, б).

През 1973 г. при разкопките на един от големите архитектурни комплекси в равнинната част на Преслав, известна като Селище, беше намерена находка, която не остави никакво съмнение за разпространението на иконния образ и в творбите на малката пластика. Това е дясно крило на триптих, резбовано от кост (Бонев 1980, 51-53). Върху лицевата му страна, във висок релеф, са разположени един над друг образите на Св. Николай Мирликийски и Св. Йоан Златоуст. Иконографията и при двамата е приблизително еднаква. Представени са бюстово, срещу зрителя. Двамата Велики отци на църквата са облечени в епископски одежди, които включват фелон с правоъгълно деколте и заметнат през плещите омофорий. Върху него са връзани кръстове с триъгълни завършени на раменете. При Св. Николай майсторът е отбелязал и дрехата, която светецът носи под фелона. Гънките на облеклото са предадени схематично с отвесни линии. Изображенията са постигнати чрез техника на високия моделиран релеф, при който след очертаването им и отнемането на фона са допълнително скулптирани, за да се получат необходимите детайли по фигурите. С еднакви, но много силно въздействащи средства, са предадени чертите от физическия облик на двамата светци (обр. 3). Лицето е скуесто и завършва с малка брада, а при Св. Николай тя е леко раздвоена. Косата е къса, сресана напред. Специално подчертани са и двете уши, а носят е дълъг, тънък и прав. Най-силно впечатление в двата образа правят очите. Те са широко отворени, съсредоточени до самовглъбяване, изразителни и строги. Подчертавайки ги с двойни релефни елипсовидни пояси, резбарят е разгърнал в най-голяма степен своите възможности да проникне в душевния мир на изобразените. Ликовите на Св. Николай и Св. Йоан Златоуст, осъществени по такъв начин, намират поразително сходство с релефния керамичен

Обр. 2. Велики Преслав. Рисувана керамична икона със светец

Fig. 2. Veliki Preslav. Painted glazed ceramic icon of a saint

образ на светец от Патлейна, който, въпреки че, е постигнат с други технологични средства, има същата моделировка и същите изразни характеристики (обр. 4).

През 1987 г. серията на преславски иконографски творби се попълни и с едно произведение на малката метало пластика (Бонев 1998, 80, обр. 35; Бонев 2004, 418-425, обр. 1). Археологическата среда, в която беше открита тази находка, я датира категорично в X в. Тя представлява кръгъл оловен медальон с диаметър 1,2 см. На лицевата му повърхност, в оградено от по-висок ръб поле, е поместено релефно бюстово изображение на светец. Фигурата е фланкирана от кръстове, получени от по четири изпъкнали зърна, отбелязващи краищата на раменете им (обр. 5). Ще се ограничи в разсъжденията за предназначението на медальона и за идентификацията на образа върху него.

Задача на настоящата статия е да се обърне внимание на онези стилови особености, които се наблюдават при образите върху белоглинните рисуванни плочки, костния триптих и оловния медальон. Фигурата на светеца от оловния медальон стои

Обр. 3. Велики Преслав. Дясно крило на костен триптих със Св. Николай и Св. Йоан Златоуст
Fig. 3. Veliki Preslav. Right panel of a bone triptych with the images of St. Nicolas and St. John Chrysostom

фронтално срещу приемащия посланието. Косата е предадена със зрънчеста структура и покрива част от челото на издължения и с широко отворени очи лик. В поплитък релеф са отбелязани нимбът, гънките и деколтето на широката дреха, спусната свободно по тялото. Самото то е със силно намалени пропорции.

Наскоро стана известна и още една подобна находка, преминала от частна колекция във фонда на РИМ - Шумен. И при нея на лицевата повърхност е представено бюстово изображение на неидентифициран светец, чиято иконография е постигната със същите изразни средства. Разликата е, че на новопостъпилия паметник светецът е с вдигната пред гърдите десница за благослов. Ясно е, че това е набор от

сходни творби на металопластиката, произведени в преславски ателиета с категорична датировка в X в.

Представените произведения на християнското изкуство дават възможност да се направят наблюдения за общите стилови особености на изображенията, които отвеждат към важни изводи за произхода на наложилите се иконографски типове в преславския художествен кръг през X в.

Преди всичко, в тях се налагат нарушените пропорции на фигурите, които ярко контрастират с естествения прототип. В общата композиция на силуета главата е подчертано уголемена за сметка на скъсеното тяло. Дрехите са представени схематично, с много малко, но най-необходимите и характерни детайли, насочващи към мястото на образите в йерархията. Опростяването на редица елементи, като косата и облеклото, е направено, за да може по-ярко да се подчертае духовната същност на изобразените личности. Лицата са в центъра на смисловото и композиционно решение, което е характерно за изображенията в цялото източнохристиянско изкуство. Те са скулести, ъгловати и са на реални, живи хора. В рисунката няма и следа от стилизация. Широко разтворените очи, аскетичните ликове, застиналата фронтална постановка на фигурата подчертават духовното начало в човека и акцентират върху духовната сила на изобразените. Повече от очевидно е, че този изобразителен маниер се е наложил във всички прояви на изкуството в Преслав от края на IX и началото на X в., които носят иконографски сюжети и това вероятно е станало в търсене на собствени пътища за налагането и развитието на християнската идеология. Сравнявайки старобългарските иконни образи с такива от съвременното им византийско изкуство се откриват съществени разлики. След възстановяването на иконопочитанието в средата на IX в., през X в. и след това изкуството в Константинопол търси нови изразни средства и обръща поглед към Античността и към класическите форми на изобразителност.

Въпросът за произхода на иконографските типове в старобългарското изкуство стои по друг начин. Той възниква още с първите добити екземпляри на белоглинната рисуванa икона и с увеличаването на тяхното количество и тематика. Търсени-ята в тази насока продължават и до днес. Нямам за цел да се впускам в подробности и да проследявам сложния път на науката до достигането на правдоподобно становище за корените на рисуванния керамичен

образ в Преслав през Х в. Само ще отбележа, че повечето автори, занимали се с него, настояват за източния му, старохристиянски произход с характерните елементи на християнското изкуство в Египет или Предна Азия от средата на първото хилядолетие. Сред чуждите учени това са А. Грабар (Грабар 1925, 555-573), Ж. Еберсол (Ebersolt 1931, 560), Н. Кондаков (Кондаков 1929, 125), а от българските - същата идея се застъпва от Н. Мавродинов (Мавродинов 1959, 237-256), С. Ваклинов (Ваклинов 1977, 208-216) и от В. Иванова-Мавродинова (Мавродинова 1976, 63-119). Всички тези автори, след сериозен анализ и привличане на аналогии, стигат до твърдото убеждение, че преславският рисуван керамичен образ е вдъхновен, а може би е и пряко привнесен, от източните провинции на Византия, където раннохристиянското, сирийско-палестинско изкуство се е съхранило през дългите години на иконоборчество. Напоследък се появи и още едно категорично становище, което, според мен, сполучливо и аргументирано доразвива тезата за източния характер на преславската керамична икона (Овчаров 2002, 56-59). В крайна сметка днес трябва да се приеме за безспорно, ако не директният ѝ произход, то във всеки случай решаващото влияние на старохристиянските и специално сирийско-палестинските изобразителни традиции върху тази проява на старобългарското изкуство.

Мисля, че няма да е излишно да направя отклонение и да разкажа един случай с българската изследователка В. Иванова - Мавродинова. В края на 70-те години на ХХ в. започнах работа над крилото от костения триптих с образите на Св. Николай и Св. Йоан Златоуст. Произведението беше без аналог, а и знанията ми вероятно са били още в процес на формиране, защото интерпретирането му вървеше трудно. Точно тогава, през 1977 г., на посещение в Преслав, на преклонна възраст и може би за последен път пристигна В. Иванова. Преодолях притесненията си и ѝ показах находката. Силно впечатлена, тя дълго я разглежда и след размисъл отсече: „Корените на това изкуство трябва да се търсят в старохристиянския Изток. Помислете за Сирия и Палестина.“ Не си спомням дали този съвет е трасирал мисленето ми, но по-нататъшните ми занимания потвърдиха безпогрешността на нейното заключение. Отличителните особености в стила на един представител на преславската малка пластика като костния триптих, които се откриват и в рисуваните иконни образи, се

Обр. 4. Велики Преслав. Релефен образ на светец от бяла глина

Fig. 4. Veliki Preslav. Plastic image of a saint made of white clay

откроява още по-отчетливо, когато се съпоставят с творби от същия материал, изработени дори не в Константинопол, а в други византийски градски центрове през Х в. и по-късно. Там официалното столично изкуство е достигнало и въпреки отдалечеността им влиянието му е осезаемо (Зверуго 1975, 127-128, обр. 71).

Обърнах внимание, че същите стилови похвати са използвани при изображенията на светци, изпълнени релефно и от глина, и от метал. Ясно е, че подобен изобразителен маниер се е наложил трайно в изкуството на Преслав в края на IX и началото на Х в. Той намира благотворен източник в изкуството на старохристиянския Изток, съхранило своя художествен език в провинциите на Византийската империя. В самата Византия през IX-X в. изкуството няма единороден характер. Заедно с изтънченото и повлияно, по думите на В. Лазарев, от „античния импресионизъм“ константинополско дворцово изкуство, се открива и друго, развивано от творчески кръгове приближени повече към широки слоеве на населението извън столицата. Именно то е съхранило богатото наследство и ценностите, разработени от изкуството на цялата източнорхристиянска цивилизация, с харак-

Обр. 5. Велики Преслав. Оловен медальон със светец
Fig. 5. Veliki Preslav. Lead medallion with an image of a saint

терните старохристиянски елементи (Лазарев 1986, 21-35).

Принципите, критериите и специфичната изразност на това изкуство навлизат в старобългарския духовен живот и се разпространили не само върху иконните образи, но и върху целия жанров спектър и изобразителен репертоар на преславската култура и изкуство. Те се прилагат последователно във всички техни прояви и се превръщат в официалната им идейна платформа. Примери за тази „идеологизация“ се откриват във всички сфери на живота във втората българска столица, но в най-изчистен вид са в произведенията на официалното изкуство. Характерните черти на старата източнохристиянска изобразителност определят стиловете особено-сти на първите ръкописни книги. Миниатюрната ръкописна украса в старохристиянски стил, илюстрира преди всичко глаголическите, но и първите кирилски текстове (Мавродинова 1976, 104-116; Лихачева 1965, 365-374; Джурова 1981, 21). Подобна констатация възхожда към дейността на Светите братя Кирил и Методий, за която изследователите са категорични, че е протичала в съответствие с принципите на раннохристиянските провинциални традиции (Vavrinek 1971, 13-14). Техните ученици, стъпили твърдо на посочения от учителите им път, са пренесли тези принципи в деянията и творчеството си в средновековната българска държава.

В кръга на тази духовност и съобразно нейните естетически критерии са изпълнени повечето от произведенията на декоративната скулптура в Преслав, а също и най-ярките творби на малката пластика. Съвсем не е случаен фактът, че докато през X в. плетеницата изчезва от репертоара на цариградското приложно изкуство, в преславския художествен кръг тя се прилага в естествената ѝ роля на рамка, ограждаща изобразителното поле. Открива се по горния ръб на двата капители с лозови листа (Василиев 1972, обр. 56) и на великолепната резба върху костена пластина с паун от м.

Бял бряг (Бонев 1998 а 75-76, обр. 1, 2). При тези паметници плетеницата е с изчистено класическо начертание, повлияно не от съвременната мода, а от множеството примери дело на средиземноморските цивилизации през старохристиянската епоха.

Елементите на старохристиянската орнаментика характеризират известните облицовъчни, цокълни плочи от мрамор, открити отдавна в централните дворцови сгради и в базиликата на Гебе клисе (Шкорпил 1931, 218, табл. XIII, XXXIX-XLII). Ако не са сполии, те повтарят подобни плочи, които са със сигурен старохристиянски произход. Впрочем, от изкуството на ранновизантийската епоха е силно повлиян целият репертоар на преславската каменна пластика. Бази и капители, архитрави и корнизни дялове, подови мозаечни пана следват формата, орнаменталната и декоративната система, получила развитие в рамките на Византийската империя през IV - VI в. С риск да стигна твърде далеч ще отбележа, че от своя страна старохристиянските архитектурни традиции са залегнали и са прилагани последователно в началото на ранносредновековното българско църковно строителство. Издържани в такъв стил са няколко големи базилики в Преслав, чиято датировка в края на IX в. не предизвиква колебания, могат да се считат за техен продукт. Всички автори, имали шанс да попаднат на такива паметници и след това да ги обнародват, отбелязват редицата архаични компоненти в техния план и в архитектурната им реализация (Иванова 1926-1931, 230-231; Тотев 1976, 43, обр. 2,3; Овчаров и др. 1991, 19-23, план III; Тотев 2004, 72, обр. 6, 7). Особено важно е, че на същите традиции са подчинени старобългарската литургика (Смядовски 1983, 11-15) и погребална практика (Георгиев 1993, 79-107). През X в. масовите столични некрополи са все още извън чертите на укрепената градска територия. Погребването вътре е изключение само за много важни особи, както е и в големите центрове на ранновизантийската епоха (Grierson 1962, 21-36). Само век по-късно тази традиция е вече нарушена.

Посочените примери, по мое мнение, са достатъчни, за да се очертае интелектуалната атмосфера в Преслав от края на IX и началото на X в. В този период старобългарската култура е представена най-ярко от духовния живот и изкуство в столицата. В нея те се явяват наследник и продукт на идеология с богати многовековни традиции вплетени и в проявите на

художественото творчество. По същото време в официалното изкуство на Константинопол те отстъпват място на нови тенденции със съвсем различен естетически израз и художествени форми.

Иконните образи в произведенията на преславското изкуство са развити в местни условия от творци със задълбочени познания за основите на християнската догматика, с дълбоката вътрешна убежденост в мистичното въздействие на изобразителния репертоар на старохристиянското изкуство и с високи възможности за неговото претворяване. Това изкуство е съхранило художественият език на източно-

християнския свят (Сирия, Палестина, Кападокия). За разлика от модерните по-веи и елитаризма във византийската столица, то се запазва в провинциите на империята и остава близо до своя първоизточник. Точно изкуството на стария източнорхристиянски свят става господстващо в ранносредновековната българска държава и най-вече в нейния столичен център, за да определи облика на старобългарската култура и изкуство за повече от половин столетие. То налага своя ярък отпечатък и върху иконографските типове по забележителните творби на преславското приложно изкуство.

Цитирана литература:

- Бонев 1980:** С. Бонев. Новонамерено произведение на малката пластика. Костен триптих от Преслав - X в. - Проблеми на изкуството, 1980, 4, 51-53.
- Бонев 1993:** С. Бонев. Архитектурен комплекс в Преслав. - В: Преслав, 4, 1993, 56-78.
- Бонев 1998:** С. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата IX - XIV в. В. Търново, 1998.
- Бонев 1998 а:** С. Бонев. Една творба на преславската малка пластика. - Археология, 1998, 3-4, 73-78.
- Бонев 2004:** С. Бонев. Творби на металопластиката със светци от Преслав. - В: Преславска книжовна школа, 7, 2004, 418-425.
- Ваклинов 1977:** С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI - XI в. София, 1977.
- Василиев 1972:** А. Василиев. Каменна пластика. София, 1972.
- Георгиев 1993:** П. Георгиев. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. - В: Преслав, 4, 1993, 79-106.
- Господинов 1914:** Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна. - Известия на Българското археологическо дружество, 4, 1914, 113-128.
- Господинов 1937:** Й. Господинов. Керамична работилница в Патлейна. - ИИД, 14-15, 1937, 203-204.
- Грабар 1925:** А. Грабар. „До история“ българской живописи. - В: Сборник В. Златарски, София, 1925, 555-573.
- Джурова 1981:** А. Джурова. 1000 години българска ръкописна книга. София, 1981.
- Зверуго 1975:** Я. Г. Зверуго. Древний Волковыск X - XIV вв. Минск, 1975.
- Иванова 1926 - 1931:** В. Иванова. Проучване на църквата Гебе клисе. - Годишник на Народния музей, 5, 1926 - 1931, 229-232.
- Кондаков 1929:** Н. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929.
- Лазарев 1986:** В. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1986.
- Лихачева 1965:** В. Лихачева. Два листа с сирийскими миниатюрами. - BSL, 26, 1965, 365-374.
- Мавродинов 1959:** Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.
- Мавродинова 1976:** В. Мавродинова. Култура и изкуство през времето на Първата българска държава. - В: История на българското изобразително изкуство, 1. София, 1976, 63-119.
- Овчаров и др. 1991:** Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав, 1. Преславската патриаршия през X в. София, 1991.
- Овчаров 2002:** Н. Овчаров. Рецензия на Т. Тотев. Керамичната икона в средновековна България. София, 2001. - Археология, 2002, 2, 56-59.
- Смядовски 1983:** Т. Смядовски. За старохристиянските черти на преславската култура. - Археология, 1983, 3, 11-15.
- Тотев 1976:** Т. Тотев. Базилика при Сакалова могила в Преслав. - В: Преслав, 2, 1976, 38-57.
- Тотев 1982:** Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка“ - център на рисуваната керамика в Преслав през IX - X в. София, 1982.
- Тотев 1988:** Т. Тотев. Преславската керамична икона. София, 1988.
- Тотев 1998:** Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998.
- Тотев 2004:** Т. Тотев. Базилика в Стамбол йолу на Велики Преслав. - В: Преслав, 6, 2004, 57-75.
- Шкорпил 1931:** К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. - В: Сборник България 1000 години. София, 1931, 183-275.
- Grierson 1962:** P. Grierson. The Tombs and Objects of the Byzantine Emperors (337-1042). - DOP, 16, 1962, 3-63.
- Ebersolt 1931:** J. Ebersolt. Céramique et statuettes

de Constantinople. - Byzantion, 6, 1931, 559-563.
Vavrinek 1971: V. Vavrinek. Krestianstvi na Velkui

Moravě a vyznan byzantské misie. - Z neistarsich dejin
slovnů na území. Uherské Hradiste, 1971, 8-16.

10th century religious iconography in Preslav art

Stoycho Bonev

The article considers fine arts pieces with Christian saints' images dated to the 10th century AD. The selected examples employ various techniques: white clay modeling, bone carving, metalwork. The images are made by painting, relief making, carving, and casting. They display common stylistic features: the same body and posture representation, details of clothes and especially the faces arranged in the center of the composition. The eyes wide open, the ascetic-looking faces and the stiff frontal body view emphasize the spiritual aspects of the human nature and accentuate the spiritual power of the depicted persons. This was the dominant manner for all Preslav arts from the late 9th to the early 10th century AD, each of them searching for their specific ways of establishing and development of the Christian ideology. The author makes the conclusion that the Old Bulgarian iconography embraced art traditions of the Orthodox East preserved in the provinces of the

Byzantine Empire. The principles, criteria and special expressiveness of the Old Christian art infiltrated into the Old Bulgarian spiritual development and penetrated the entire spectrum of Preslav arts and culture. They were consistently applied to all their manifestations and turned into their official platform. The typical features of the Old Orthodox representation define the stylistic features of the miniature painting, calligraphy, decorative sculpture and figurines. The church architecture, liturgics and burial practices developed according to the Old Christian traditions. On this background the author argues that the iconographic types, which developed in Preslav reflected the general intellectual atmosphere of the Second Bulgarian capital. They were developed in a local environment by artists who were well educated in the Christian dogmatics, deeply convinced in the mystic influence of the Old Christian arts and having high skills to reproduce it.

Град и крепост през Второто българско царство

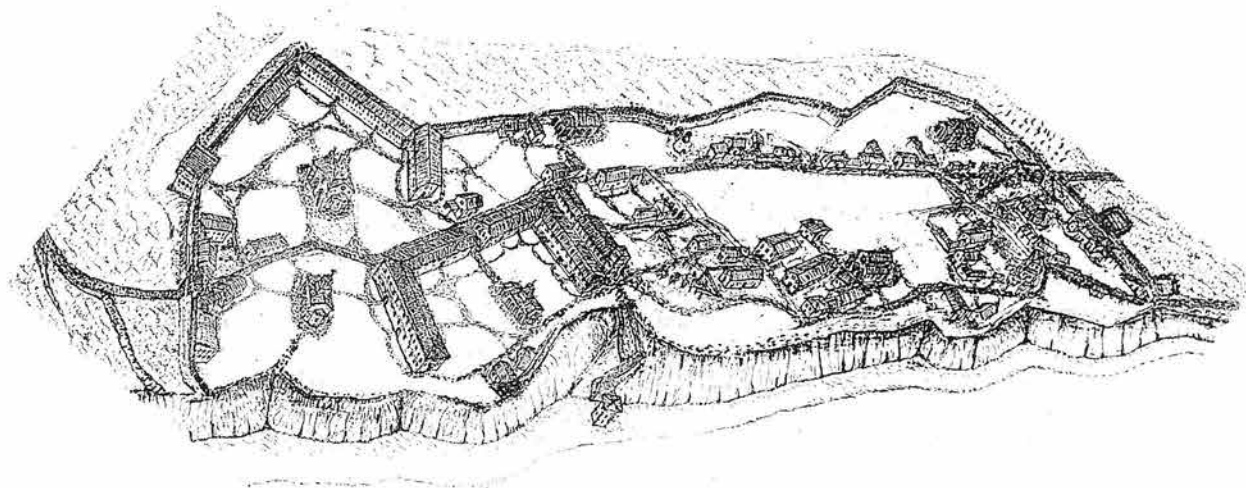
Венелин Бараков

Първите каменни крепости в средновековна България се появяват в началото на IX в. Това са известните от писмените извори аули - примерите обхващат Плиска, Преслав, Пъкуйул луй Соаре, Мадара, Хан Крум и др. Тези крепости представляват укрепени хански резиденции и седалища на военни гарнизони. Като такива те са средство за управление на вътрешната област на българската държава. Някои автори са склонни да виждат в аулите първите градове на България (Рашев 1994, 175).

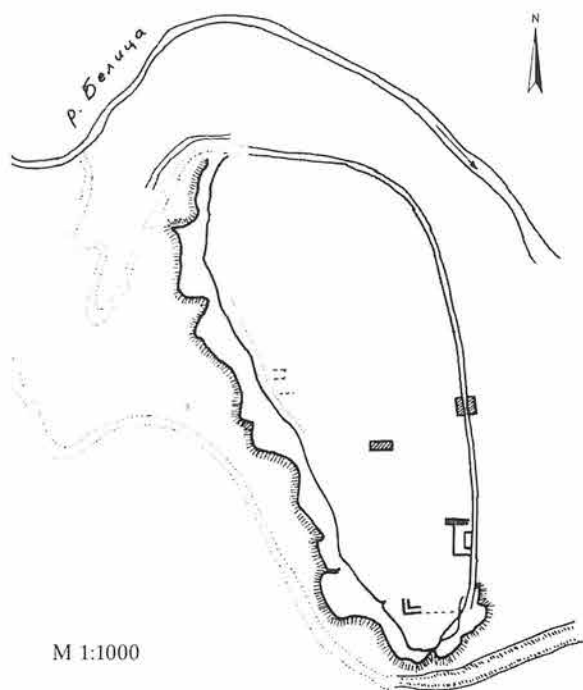
Присъединяването към първоначалното ядро на българската държава (Мизия) на земи, населени със славяни от българската група (Източна Сърбия и Македония), и настъплението на българите в Тракия, има за цел завладяването на някои живи византийски градове (превземането на Сердика има най-голямо значение) и строеж на нови крепости върху основите на изоставени късноримски и ранновизантийски градски центрове (Дръстър, Видин, Белград, Скопие и др.). Повечето от тези укрепления се изграждат като административни центрове на новите земи (комитати). Системата на комитатите е окончателно завършена при управлението на хан Омуртаг (814-831) с изключение на Деволия комитат (Венедиков 1979, 96). При така структурираното държавно и административно устройство на България („вътрешна област„ и комита-

ти) ролята на каменните крепости е преди всичко политическа и военна - резиденции на хана, висшите боили и административните управители на деветте области. Откриването на сгради и находки, свързани с военния бит в тези крепости означава задължително и присъствие на военизирано население.

Зачестилият маджарски набези при цар Петър (927 - 970) и особено руското нашествие рефлектират върху характера на селищната мрежа, което води до появата на каменни укрепени селища на естествено защитени места - главно на север от Стара планина (Скала, Руйно, Окорш, Мездра, Перник и др.). Тези селища преживяват период на подъем през първата половина на XI в., но повечето от тях загиват в следствие на печенежки набези. Печенежкото усядане в тема Паристрион оказва траен ефект върху българското селищно устройство. По-голямата част от българското население или мигрира в Тракия, или се установява в полупланинския район на Централна и Западна Стара планина на естествено защитени терени в Дунавската равнина, където създава укрепени селища. Причина за това е стремежът към по-голяма сигурност, с който се налагат и нови тенденции в селищното развитие на българското общество (Христов, Бараков 2002, 14-15).

Обр. 1. Червен, Русенско. Цитадела, XIV в. Аксонометрична възстановка (В. Бараков)
Fig. 1. Cherven, near Ruse. Citadel, 14th century AD. Axonometric reconstruction (V. Barakov)

Обр. 2. Килифарево. Крепостта Градът.
План (В. Бараков, Й. Алексиев)
Fig. 2. Kilifarevo. Plan of the fortress at Gradat
(V. Barakov, Y. Alexiev)

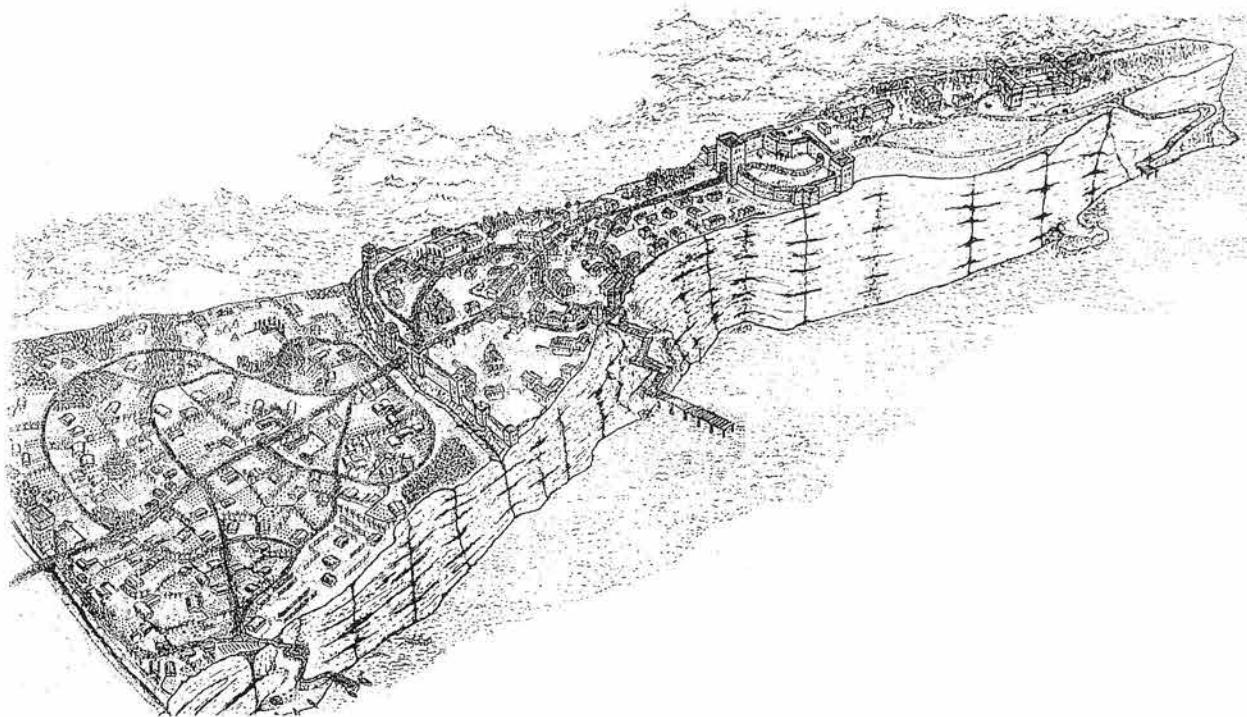
През XI - началото на XII в. на природно защитени места (възвишения, хълмове и пр.), като резултат от зачестилите нападения на различни степни народи на юг от Стара планина, възникват военни крепости, които изпълняват различни функции (седалища на военни части, укрепления за охрана на пътища и пр. - Мезек, Минерални бани и др.), и постепенно придобиват характеристики, които ги доближават до синхронните им по време градски центрове (изграждане на сложна укрепителна система).

Единадесетият век е преломен в историческия път на градовете в Европа и бележи възхода на градския живот във византийските владения. През XII в. това явление се съпътства от бурен икономически и демографски подем. Византийското владичество на българските земи оказва сериозно влияние върху развитието на селищните форми и тяхната трансформация. Налице са няколко тенденции, които характеризират селищната организация през този период:

1. Възраждат се някои от ранновизантийските градове, разрушени през VI-VII в. или използвани като обикновени крепости след присъединяването им към българската държава, вследствие на нейното териториално разширение през IX в. (Варна, Месемврия, Сердика, Филипопол, Берое, Анхиало, Созопол, Никопол на Места и др.).

Просперитетът на византийските градове и връщането им към нов живот през XI-XII в. се съпровожда с обществено строителство в техните граници (Варна, Сердика, Филипопол, Месемврия) със създаването на укрепени и неукрепени квартали (подградия) (Филипопол, Велебуздион - Кюстендил), с бурно развитие на занаятчийското производство и търговията (Месемврия, Варна, Никопол на Места), с изпълняване на ролята на средища на транзитна търговия и важни пристанища (Варна, Месемврия, Анхиало). Основният извод, който се налага от тези процеси е, че урбанизацията обхваща преди всичко късноантичните градски центрове на юг от Стара планина и по Черноморското крайбрежие. Динамичната картина на развитие на града през XI - XII в. предлага възможности за обособяването на градските центрове в няколко групи в зависимост от продължителността на живота в тях. Голяма част от късноантичните градове претърпяват повторен разцвет през епохата на византийското владичество - Варна, Филипопол, Берое, Сердика, Месемврия, Созопол, Анхиало и др. Създава се стабилна основа от градове, която се запазва и по-късно през Второто българско царство, когато градския живот процъфтява. Други градове, преживяли етап на просперитет през X в., макар да не загубват значението си и градския си облик, през XI - XII в. регистрират период на западане, което се изразява в липсата на ново мащабно строителство и в преизползване на старите сгради и съоръжения - Преслав, Дръстър. Старите български столици Плиска и Преслав продължават своето развитие, но губят значително от своя предишен монументален облик. Голяма част от територията на техните т. нар. вътрешни градове се заема от жилищата и работилниците на обикновеното градско население, което организира свои квартали. Плиска след известно съживяване през първата половина на XI в., е окончателно напусната в средата на XI в., като животът в нея никога повече не се възстановява.

2. През XI-XII в. се регистрира подем и в строежа на редица крепости на десния бряг на Дунав. Голямата река става отново граница за Византия и империята се стреми да контролира движението по реката и към Паристрион чрез система от градове (Белград, Видин и Дръстър) и укрепления, повечето издигнати в края на XI-XII в. (Пиргос, Лом, Новград, Никопол, Свищов). Някои от тези крепости възникват върху по-ранни неукрепени селища (Никопол, Свищов). Укрепленията по Дунав изпълняват

Обр. 3. Калиакра. Средновековният град, XIV в. Аксонометрична възстановка (В. Бараков)
 Fig. 3. Kaliakra. The medieval town of, 14th century AD. Axonometric reconstruction (V. Barakov)

военни функции по охрана и контрол на реката. По същото време (средата и втората половина на XII в.) във вътрешността на Паристрион, в предпланинските райони на Централния Предбалкан, по поречието на Русенски лом, Севлиевските и Микренските възвишения, и хълмовете в Западна Стара планина, изникват крепости, които неправилно се идентифицират като част от някаква въображаема отбранителна линия по Стара планина. Тези укрепени селища с българско население са резултат от новите социални и политически взаимоотношения във Византия - примерите обхващат Търново, Червен, Ловеч, Хоталич, Г. Оряховица, Килифарево и др. Появата им се дължи на раздаването на големи поземлени имения - пронии от страна на централната власт на български аристократи, било заради участие в армията или за други заслуги към императора. Резиденциите на тези управители на имения са в споменатите по горе укрепления. От техните среди се формира онази нова аристокрация, възстановила политическото съществуване на българското царство. На юг от Балкана укрепените селища Крън, Кричим, Цепина, Мелник и др. показват сходен път на развитие.

В края на XII в. тези крепости, възникнали върху основите на ранновизантийски укрепления, бавно и постепенно увеличават своето население, стават центрове на

занаятчийско производство и средище на обмен на стоки, и еволюират в селищната йерархия, променяйки своята структура. Тези селища - Търново, Червен, Мелник, Ловеч, Видин, Калиакра, Мелник, Цепина и др., придобиват протоградски облик, който най-пълно се проявява през XIII-XIV в., и те стават основните градове на Второто българско царство. Възстановяването на мрежата от градски селища през XI-XII в. и стабилното развитие на градския живот създава условия за процъфтяването на града през XIII-XIV в. в рамките на възобновената вече българска държава.

Във времето на Второто българско царство политическата действителност налага като основни населени места укрепените селища - градове и крепости, изградени на естествено защитени места - хълмове и платовидни възвишения. Археологическото им проучване показва, че градовете и крепостите са носители на богата и разностранна историческа информация за културата на населението, което ги е създадо, и за епохата през която са функционирали. Това ги превръща в най-важния извор за реконструкцията на живота от края на XII до края на XIV в.

В многобройните опити за идентификация, т.е. кои селища са градове и кои военни укрепления или просто укрепени селища с други функции, както и при възможностите за тяхното класифициране, сред

изследователите рядко се достига до единно мнение. Причините за това са нееднократно коментирани от автори, занимаващи се с проблемите на селищния живот. Сред най-често поставяните въпроси са: какво представлява градът; кои са неговите характеристики и функции; градът крепост ли е и обратното; кои са отличителните особености на крепостите от XIII-XIV в. и по какъв начин могат да се разграничат от градовете и т.н. (Панова 1996, 69; Овчаров 1995, 32-38; Бараков 2005, 351-352). Тези въпроси са предмет на настоящата статия.

Извори и терминология

Характерът на изворите позволява те да бъдат обособени в две големи групи. В първата група попадат писмените сведения на средновековните историци и хронисти. Втората - включва веществените паметници. Двете групи извори са еднакво важни за идентифицирането на укрепените населени места, както и за определянето на тяхната категория и функции. В същото време те не са равностойни. Писмените извори често предоставят оскъден материал и създават впечатление за неопределеност на използваните от средновековните автори термини, с които са означавани градовете и останалите укрепени селища. Много по-пълна информация предоставят самите укрепени населени места, особено когато са проучвани чрез системни разкопки. Тяхната археологическа характеристика определено е по-сигурния начин за припознаването им като различни форми на селищен живот.

От писмените източници става ясно, че „град“ и „крепост“ са универсалните термини за определяне на най-значимите укрепени населени места на Второто българско царство. Думата „град“ се поставя пред имената на такива селища като Търново, Ловеч, Шумен, Червен, Видин, Мелник и пр. (ГИБИ 1983, 51; ГИБИ 1971, 255; ГИБИ 1983, 351; Дуйчев 1944, 165; Антонова 1967, 79-83; Иванов 1970, 248-249; Дуйчев 1944, 30). В същото време тя се употребява и за по-незначителни селищни центрове като Козяк, Мъглиж, Кричим, Твърдица, Баткун и пр. (ГИБИ 1980, 143; ГИБИ 1971, 259; ГИБИ 1980, 145; ГИБИ 1971, 191). В някои случаи се използва умалителното „градче“ (например за Търново в края на XII в.) (ГИБИ 1971, 153) или се подчертава особено голямо значение на някой център с израза „голям град“ (например за Пловдив и Несебър) (ГИБИ 1971, 256; ГИБИ 1980, 154). Естественят въпрос, който възниква, е дали всички тези селища са градове през разглеждания

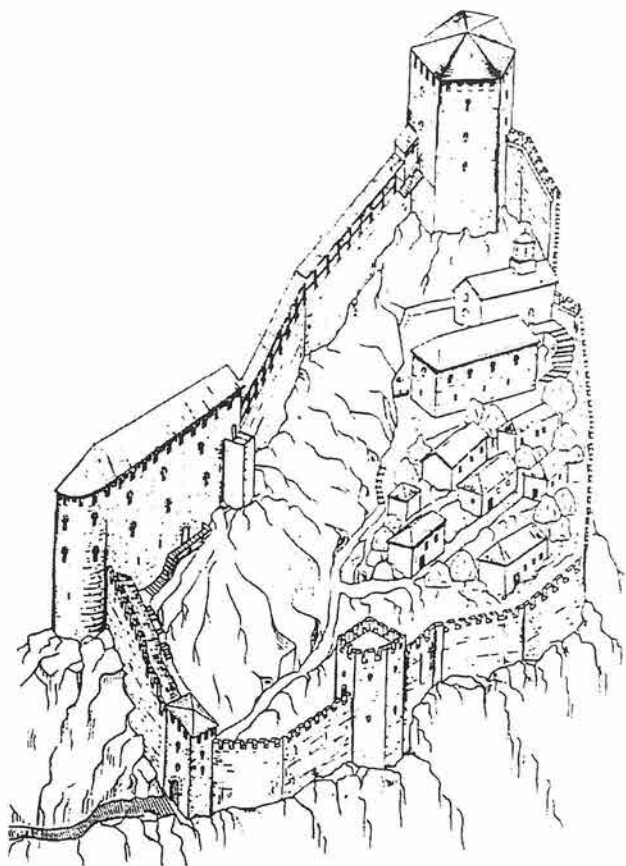
период (края на XII - края на XIV в.)?

Писмените извори не дават категоричен отговор. Няма и ясни данни за това какво трябва да се разбира под термина „град“ и кои са неговите характеристики. Причините за това състояние трябва да се търсят в обстоятелството, че за хората на средновековието подобно дефиниране не е необходимо. То е видно за тях от устройството, структурата и значението на населеното място. Съдържанието, което влагат средновековните автори в понятието „град“ е многозначно, често пъти с известни нюанси, в зависимост от контекста в който е поставен. Многобройните примери показват, че старобългарската дума *градъ* (Витовската грамота на цар Иван Шишман (1371-1395) от 1382 г.) (Иванов 1970, 380-382; 600), притежава както собствено, определено значение за обозначаване на градската селищна форма, но и служи за отбелязване на отделни части на града, които са самостоятелно укрепени и обособени в общата му топография (например град Трапезица в средновековен Търнов (Иванов 1970, 383; ГИБИ 1980, 380). Често пъти се използва за припознаване на укрепления, които изпълняват специфични функции (военни крепости - Ватрахокастрон, Вукелон, Ефраим, Мнеакос, Твърдица, Мъглиж, Лардея, Устра и др.) (ГИБИ 1980, 380; ГИБИ 1971, 183-184; 286-288). В по-широк смисъл с думата „град“ се назовават всички укрепени населени места, независимо от тяхната големина и значение. Става ясно, че писмените извори не поднасят в „готов вид“ определения за града и трудно могат да се използват за идентификация и за създаване на типология на градовете на Второто българско царство. Тяхната роля е съществена защото проправят пътя за научната дедукция, като средство и метод за дефиниране на съдържанието при изясняване на характеристиките на този феномен на средните векове - града. В писмените извори е налице известна диференциация на градовете, те не са равнопоставени, а образуват йерархична структура и търпят динамика в развитието си. Това също е задача на системно научно дирене.

Аналогично е и състоянието на употреба на думата „крепост“ в източниците. В хрониките, историческите съчинения и официалните надписи често се споменават крепости, строежи и ремонти на укрепления (Иванов 1970, 30-31; ГИБИ 1980, 380; ГИБИ 1971, 256-258; Попконстантинов, Антонова 1993, 357; Златарски 1921, 231). Налице е лексикално разнообразие на използваните термини - *φρούριον*, *οχυρωματα*,

асту, ерѹца, тѣвѣрдъ, тѣвѣрдѣнна, градѣнще и пр., които най-общо означават крепост, укрепление (Иванов 1970, 582-583; ГИБИ 1971, 160, 183-184; ГИБИ 1971, 256-250, 268). Терминът „крепост“ има също двузначно измерение. От една страна употребата му е начин да се изтъкнат укрепителните съоръжения на едно населено място, предвид тяхната изключителна важност за отбраната. Смисълът, който се влага в тези случаи е технически, т. е. крепост е всяко селище, което е укрепено, оградено с крепостни стени (ГИБИ 1971, 256-258; ГИБИ 1980, 381). През Средновековието защитните съоръжения са основна, неразделна част от топографията и устройството на всеки по-значим селищен център. Фактът, че средновековните градове винаги имат укрепено ядро и отделни укрепени части е условие, което поражда употребата на думата „крепост“ като технически термин за града - населено място със сложна укрепителна система. Така селища с безспорен градски характер са назовани в изворите крепости (например Мелник в началото на XIII в., Берое в началото на XIV в., Стенимахос през XIII в. и пр.) (ГИБИ 1971, 160; ГИБИ 1980, 380). В други случаи терминът визира самостоятелно укрепени и обособени в общия план на града пространства (цитадели, замъци, самостоятелно отбраняващи се кули от типа „пиргос“ и др.) (ГИБИ 1971, 174; ГИБИ 1980, 382).

От друга страна думата „крепост“ се използва със значение на укрепено място със специфични функции, предимно военни, като седалище на военен гарнизон, и като селищна категория (укрепено селище), с акцент върху наличието на крепостни стени (ГИБИ 1971, 183-184, 186; Нешри 1984, 94). Различното съдържание при употребата предполага неяснота при идентификацията на укрепените селищни форми, т.е. кое е град и кое е укрепление, и главно невъзможност чрез термина „крепост“ да се дефинират типове укрепени населени места. Ако средновековният автор няма нужната осведоменост или пряко впечатление за функциите и мащаба на укрепеното населено място, той подхожда чисто технически, като го качествява като крепост и пояснява, че това е голяма, силна, мощна крепост (ГИБИ 1971, 185; ГИБИ 1971, 187; ГИБИ 1980, 380; Нешри 1984, 94). Тази особеност, най-вече на византийските исторически съчинения датиращи от XIII-XIV в., забелязва още П. Мутафчиев. Той посочва, както склонността на византийците към „учена“ архаизация, така и факта, че термините, които се използват за

Обр. 4. Копсис. Цитадела, XIV в.
АксонOMETрична възстановка (В. Дочева)
Fig. 4. Kopsis. Citadel, 14th century AD.
Axonometric reconstruction (V. Docheva)

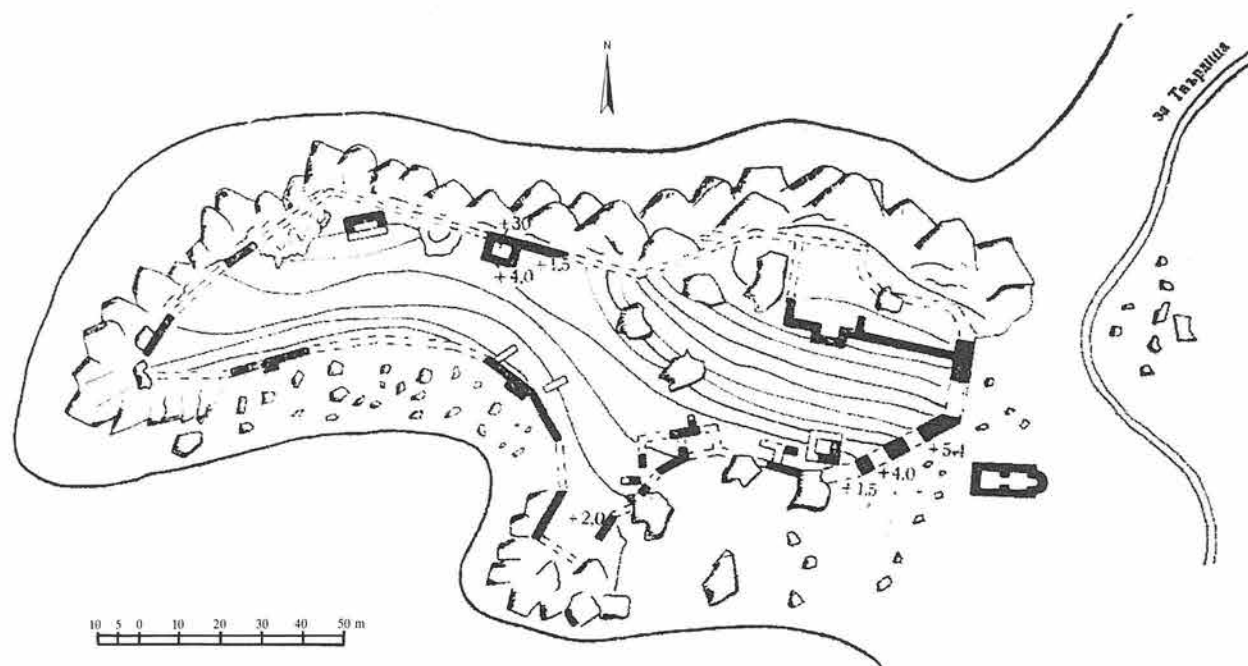
означаването на дадени реалности и процеси, губят своята определеност, т.е. понятията не съответстват на конкретното съдържание (Мутафчиев 1973, 587-588).

Анализът на данните от писмените извори показва, че те не са достатъчни за разкриване на действителното състояние на селищните структури от края на XII - края на XIV в. Археологическите проучвания дават по-обективна и вярна представа за характеристиката на градовете и останалите укрепени селища на Второто българско царство.

Идентификация

Изходната база за разграничаването на същинските градове на Второто българско царство от синхронните им крепости, се явява археологическата характеристика на укрепените населени места. Те са свидетелства за приблизителния брой на населението, за неговата социална организация, за извършваната дейност от различните съсловия (упражняване на власт, занаяти, изкуство и др.), за етническия състав на обитателите на населеното място и пр.

Градовете и крепостите от края на XII до края на XIV в. показват както общи ха-

Обр. 5. Крепостта Твърдица, план (по А. Попов)
Fig. 5. The fortress at Tvarditsa, plan (after A. Popov)

рактеристики в топографията, които са резултат от политическите условия и общественото развитие, така и различия, продиктувани от самата структура и функции на населеното място, от различната концентрация на население и неговите възможности за организация и съжителство в името на общи интереси (Ваклинова 1995, 3).

Съсредоточаването на хора, обединени от общи цели, в едно укрепено населено място пряко рефлектира върху неговата площ, която се превръща в обитавано пространство. За градовете на Второто българско царство обитаваната площ е значителна: Търновград (хълмовете Царевец и Трапезица; западния склон на хълма Момина крепост; крайречната ивица на Янтра между хълмовете - над 250 дка, (Попов 1985, 25-42); Месемврия (острова - 250 дка) (Гюзелев 1981, 325-326); Червен (скалния рид и подножието до реката - 200 дка) (Димова 1985, 45-46); Калиакра (обр. 3) (скалния нос - 150 дка) (Джингов 1991, 9-11), (Карвуна - 150 дка) (Сотиров 1993, 172); Пловдив (Трихълмието и неговото подножие - 250 дка) (Морева 1995, 83); (Никопол - хълма - над 45 дка) (Аспарухов 1997, 5-11); (Овеч - 30 дка) (Кузев 1980, 11); (Шумен - над 30 дка) (Антонова 1995, 10); (Варна - около 30 дка) (Кузев 1962, 111-126); (Цепина 25 дка); Стенимахос (около 20 дка) и т.н. Изключения не липсват - Копсис (обр. 4), (8 дка); Крън (6 дка); Агатопоп (2-3 дка), но тези селища са причислени към категорията на градовете, защото в тях са налице други характеристики (наличие на власт, упражня-

ване на градски занаяти). Малката им площ се обуславя от тяхното географско положение, от избирането им за центрове на регионални владения от страна на извънстоличната аристокрация и пр. Това е еволюция в развитието им от обикновени крепости към градове (Крън, Копсис), от ролята им на важни икономически средища - емпории (Агатопоп, Созопол) и пр.

Крепостите имат по-малка обитавана площ, която отговаря на тяхното място и значение в селищната система. При някои крепости се наблюдават структури доближаващи се до тези на града (сложна укрепителна система, самостоятелно отбранаващи се кули и др. - Крамолин (Милчев и др. 1995, 91-105), Раховец (Алексиев, Вачев 1992, 7-40); Баткун, (Цончев 1944, 14; Гиздова 1983, 73), Вукелон, до днешното Маточина (Бояджиев 1975, 1-8). При крепостите обаче процесите, които обуславят тези структури, са в зародишно състояние, т.е. не формират съсловия и институции, характерни за града, и свързаната с тях архитектура. Съвсем предпазливо може да се констатира, че крепостите имат обитавана площ от 1-2 до 10 дка. Крепости с по-големи размери са изключения. Те показват увеличаване на населението, организация на обитаваното пространство - постепенно развитие към средновековни градове (Баткун, Лютица, Твърдица, Крамолин, Раховец и др.). Липсата на системни разкопки (или тяхното публикуване) затруднява реконструкцията на това развитие.

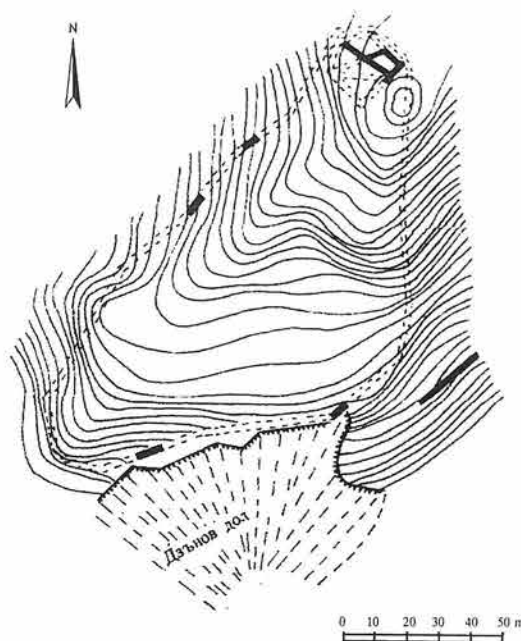
Топографията и на градовете и на кре-

постите показва предпочитане за заселване и строеж на природно защитени места - скалисти възвишения, високи хълмове със стръмни и отвесни склонове, платовидни терени, оградени от една или повече страни от река или друг водоизточник. Топографските характеристики на градовете и крепостите предопределят вида на укрепяването и вътрешната организация на пространството, съобразено с конфигурацията на терена.

Строителството на крепостни стени свидетелства за придържане към локалните особености на терена. Често териториалното унаследяване на населени места от късноримската и ранновизантийската епохи, е свързано с използване на елементи от по-ранната фортификация - зидане над по-ранни крепостни стени, следване на трасетата на старите крепостни куртини, ситуиране на порти и кули върху разрушени такива от посочените епохи и пр. Тези особености се наблюдават, както при градовете (Червен, Калиакра, Шумен, Несебър, Филипопол и др.), така и при крепостите (Ватрахокастрон, Лютица, Мъглиж, Вукелон и др.), без да има утвърдени стереотипи, като най-често в укрепителната система на едно населено място са налице оригинални решения на местните майстори. Поради тези причини градовете и крепостите имат най-различна форма - от овална и издължена до многоъгълна, и такава, която трудно може да се определи. Крепостната стена често има начупена траектория. В повечето случаи тя огражда цялата обитавана територия, но се срещат и примери, при които куртината прегражда само най-достъпната част на обитаваното пространство.

Техниката на градеж на крепостните стени и при градовете, и при крепостите е идентична - зидария от ломени камъни, споявани с бял хоросан или кал. Често се използва сантрачна система. За градовете и крепостите на Второто българско царство не е характерно спазването на т. нар. *pomerium*, според който от вътрешната страна на крепостната куртина трябва да има незастроена площ за свободното маневриране на защитниците.

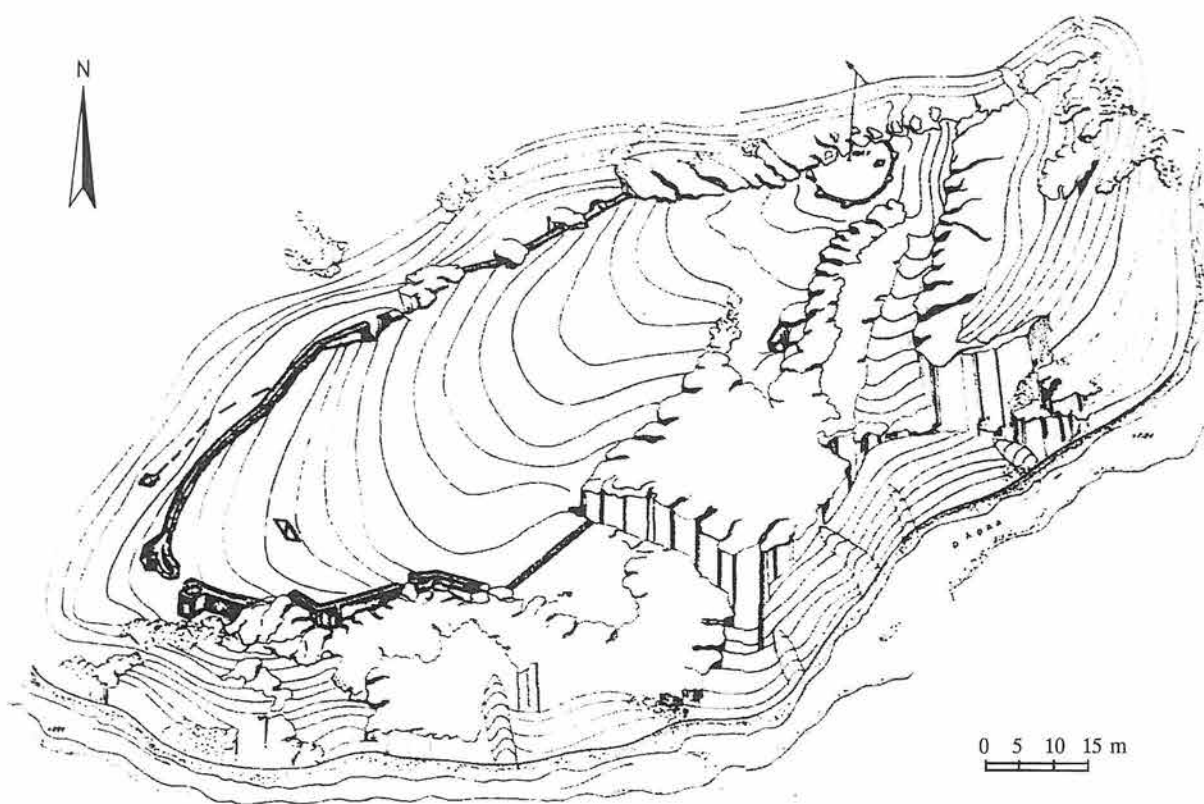
По отношение на фортификацията различията между град и крепост са особено показателни. За градовете е характерна сложна и многостепенна укрепителна система. Крепостите най-често имат една порта, докато градовете са с най-малко две, три и повече порти (Търновград - 5 порти; Трапезица - 2; Червен - 4; Пловдив - 4; Калиакра - 3; Шумен - 3).

Обр. 6. Крепостта Чилечито, план (по А. Попов)
Fig. 6. The fortress at Chilechito, plan (after A. Popov)

Често главният вход на града представлява сложен портален комплекс (Търново, Калиакра, Шумен, Овеч и др.). Главните и второстепенните порти на градовете имат едно важно значение - да осигуряват достъп и възможности за свободно преминаване на голям брой хора, живеещи на това място. Освен портите по укрепителната система в градовете има и вътрешни порти, които са част от стените, оформящи отделни затворени вътре в града пространства, ограничаващи по този начин една зона от друга (Търново, Преслав, Калиакра, Пловдив, Шумен, Хоталич). По укрепителната система на градовете се изграждат множество потерни, които в крепостите са изключения или броят им е сведен до една-две.

Основните елементи, които изграждат вътрешната структура на градовете от една страна и на крепостите от друга, показват значителни различия, както в количествено отношение (брой сгради), в пространствената организация, така и в съотношението между отделните постройки и комплекси. За градовете са характерни сгради, които съответстват на обществената стратификация на населението, на неговите нужди и специфични функции (израз на които е и самата градска структура), които се извършват в очертанията на града. Тези елементи и съоръжения могат да се обособят в няколко групи: 1. Наличие на монументални сгради и комплекси; 2. Брой, тип и разположение на църквите; 3. Присъствие на елементи на благо-

Обр. 7. Крепостта Мнеакос, план (по Н. Овчаров, Д. Коджаманова)
Fig. 7. The fortress at Mneakos, plan (after N. Ovcharov, D. Kodzhamanova)

устройство - улици, площади, съоръжения за отводняване, водоснабдяване и съхраняване на вода; 4. Численост, гъстота и оформяне на жилищните постройки; 5. Брой, големина и разпределение на некрополите; 6. Вид, качество и количество на откритите в тези съоръжения движими находки (монети, накити, предмети на бита и лукса, импортни материали и т.н.).

От данните за вътрешната структура на крепостите, с които българската археология разполага, трябва да се отчете факта, че съвсем малка част от тях са проучвани чрез редовни разкопки. Могат да се определят следните типове сгради и съоръжения: жилища, църква, водохранилище, понякога вътрешна кула (свободно-стояща или включена в укрепителната система), изградена винаги на високо място (крепостта „Градът“ при Килифарево) (Бараков, Алексиев 2006, под печат) (обр. 2); крепостта „Калето“ при Крън (Попов 1982, 61-67); крепостите Колена и Чилечито (обр. 6), (Попов 1982, 60-61; 106-107), „Калето“ при Добродан (наблюдения на автора). Прави впечатление съотношението между застроена площ и свободното от сгради пространство, като последното преобладава (Попов 1982, 29-91). Има крепости, в които някои от тези съоръжения липсват. При други вместо кула, на най-

високото място се изгражда малко, вътрешно укрепление, което се явява основна доминанта в пространствената схема на крепостта - Мнеакос (обр. 7) в Източните Родопи (Овчаров 2003, 62-65), крепостта „Паунов камък“, край Тъжа (Попов 1982, 74-75), крепостите при Градница, Крамолин и Здравковец, Габровско. Присъствието или отсъствието на даден елемент в структурата на крепостите е указание, че те са изпълнявали нееднакви функции в организацията на селищната система, пътната мрежа и военния живот (т.е. става въпрос за различни типове крепости). От друга страна, това е доказателство за тяхната вътрешна еволюция, разрастването им, достигане до нивото на средновековни градове, или свидетелство за упадък им. Вглеждането в археологическата характеристика на крепостите и анализването ѝ трябва да става предпазливо, без абсолютизиране на данните, които тя разкрива.

В резултат на системните разкопки през последните 50 години се проучиха и се проучват известните от писмените извори градове на Второто българско царство, чиято същност и градска характеристика не се поставят под съмнение - Търновград - (Попов 1985, 25-42), Червен (Димова 1985, 33-128), Шумен (Антонова 1995, 29-82), Ло-

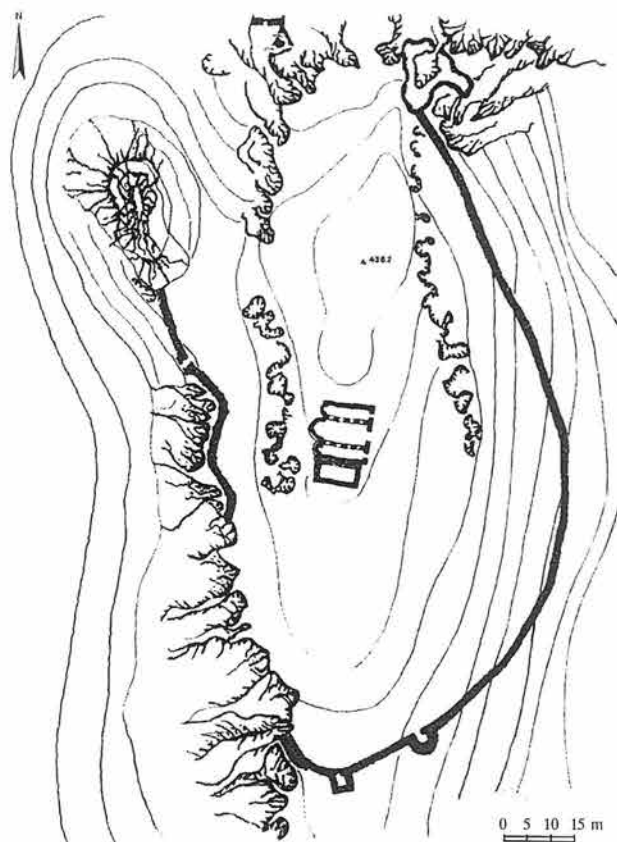
веч, Видин (Вълов 1987, 47-57), Калиакра (Джингов 1979, 23-29; Йосифова 1993, 58-63), Филипопол (Морева 1988, 129-141; Морева 1995, 83-95) и т.н. Като изключва градовете по Черноморското крайбрежие, във всички останали господства вертикализма. Организацията на обитаваното пространство започва отгоре надолу и в общи линии следва посоката цитадела - каменна крепост (същински град - подградие), като броят на последните два елемента може да е повече от един. Могат да бъдат изведени няколко по-важни особености на вътрешната организация: в очертанията на каменната крепост се наблюдава гъсто застрояване с жилищни, занаятчийски, стопански и култови сгради (обр. 1, 3); налице са планирани решения и стремеж към обособяване на специфични зони с важно обществено значение (например около църквите има малки площадни пространства; подобни свободни от постройки терени се откриват около и покрай сградите с представителни функции - двореца и патриаршията на Царевец в Търнов; т.н. „замък“ в Червен; „замъка“ Баба Вида във Видин и др.). Уличните артерии в градовете са предварително планирани както и местата за търговия и обмен (градския пазар). Обособяването на отделни квартали около църкви в очертанията на каменната крепост или подградието е друг важен елемент, присъщ на града. Всички посочени компоненти взети заедно липсват при крепостите, или се констатира в зародишно състояние или в етап на развитие.

В града се наблюдава пренаселеност, видна от гъстотата, големината и разположението на жилищата, която контрастира на малкото застроена площ в крепостите. Изключенията по-скоро допълват картината на селищното развитие, еволюирането на крепостите и тяхната трансформация в укрепени градове.

При идентификацията е важно да се разглеждат комплексно елементите на археологическата характеристика и да се отчита динамиката в развитието на укрепените населени места на Второто българско царство. Всички съоръжения, разкрити чрез разкопки, изграждат външния облик и вътрешната структура на укрепеното населено място, като тяхното присъствие или отсъствие може да се възприеме като указание за промяна в типа и функциите на всяко отделно укрепено селище, или за констатиране на наличие или отсъствие на градски характер на изследвания обект.

Характеристики и функции

Степенуването на укрепените селища е

Обр. 8. Боровица. Крепост, план (по Н. Овчаров, Д. Коджаманова)

Fig. 8. The fortress at Borovitsa, plan (after N. Ovcharov, D. Kodzhamanova)

в пряка връзка със значението, което има дадено населено място. Градове са онези селища, които имат политически, административен, икономически и културен статут. Думата „град“ обединява всички тези функции на населеното място. Крепостите имат друго значение, при тях липсват повечето от характеристиките, които определят града като такъв. В повечето случаи крепостите са селищни или военни форми, с ясно изявиени една или най-много две функции (например съчетаване на селищна категория и военни функции). И при градовете, и при крепостите, посочените характеристики са ясно доловими по археологически път, както в общите компоненти на топографията, така и в различната вътрешна структура на обитаваното пространство.

Градът формира комплекс от качествени характеристики, които са типични единствено за него, и което е особено важно, те се намират в постоянно взаимодействие и зависят една от друга. Такива характеристики и черти на градското средище са:

- наличие на власт, направляваща живота на града, гарантираща ред и законност;

- концентрация на население с разнороден социален статус, което се занимава с различни видове дейности, като преобладават т.нар. градски дейности (упражняване на управленчески, административни и военни дела; търговия; занаяти, за които се изискват специални умения - създаване на изкуство и книжовност. Характерни за градските дейности са диференциацията и разделението на труда.
- наличие на пазар - средище за обмен и контакти;
- ролята на християнската църква; изграждането на храмове поддържане и подхранване на чувството за принадлежност на гражданите към една общност, към една ценностна система - тази на православните християни. Силата на чудотворните икони светите мощи, съхраняващи се в църквите на града, представлява мощен притегателен фактор за хората на средновековието;
- доминация на съответния град. Той стои начело в йерархията на системата от селища в района, при която той изпълнява ръководна роля.

От тези характеристики и черти на града произлизат всички останали функции, които обикновено му се приписват.

Основните функции на крепостите са:

- да приютяват и защитават население в мирно време и в случай на опасност;
- да служат като център на феодално владение;
- да изпълняват ролята на военен пункт и др.

При теренни обхождания и редовни разкопки се регистрират две форми на обитаване - постоянно и временно, като последната се среща по-рядко. При първия тип укрепления се открива каменна архитектура - различни по предназначение постройки - жилища, църква, водохранилище. Такива укрепления често еволюират в посока към средновековни градове - Баткун, Лютица, Боровица (обр. 8), Мъглиж, Твърдица (обр. 5), Градница, Крамолин), Перушица и пр. В изворите те са отбелязани с термините *πολις* или *πολιχιον*, т.е. градче. Във втората група крепости следите от каменни сгради са изключения и културния пласт е много тънък (крепостта Стринава до Царева ливада, Градът при Килифарево) (обр. 2). Трета група крепости заемат междинно място, а именно, укрепления, които са изпълнявали успоредно с функциите на убежища и ролята на военни пунктове за охрана на важни пътища и проходи; за

контрол на определена територия и пр. През развитото средновековие липсват чисто военните крепости от типа на римските *castra* или късноантичните военни лагери, които все още се строят през XI - първата половина на XII в. Тези крепости са строени от централната власт за контрол и охрана на определена територия (най-често гранични земи, планински проходи и важни пътища). В укрепеното им пространство се откриват следите от дървени постройки и находки, свързани с военния бит. Ако тези крепости са обслужвани от постоянен гарнизон, в най-високата и труднодостъпна част на крепостта, се изгражда друго, вътрешно укрепление, за нуждите на началника на гарнизона и неговите приближени.

Независимо от типологическата разнородност, крепостите имат една, или най-много две доминиращи функции, които са определящи за тяхната идентификация. Същевременно това ги отличава от градовете на Второто българско царство. Тази тяхна различна функция и характеристика показва място и статут, различни от тези на града. До голяма степен функциите на крепостите са резултат от специфичните дейности на населението, което ги изгражда и използва. Друг важен момент е, че дадена крепост търпи еволюция, динамика и трансформации, които се регистрират по археологически път. Всичко това ще бъде обект на друго изследване, което засяга разнообразието, систематизирането и класификацията на укрепените форми на Второто българско царство.

В заключение могат да се направят следните изводи: от писмените извори става ясно, че с термините „град“ и „крепост“ се означават селищни категории. В същото време те се употребяват и в чисто технически аспект, било във връзка с важността на укрепленията им или по чисто военни причини, или когато става въпрос за отделни елементи в общата топография на населеното място (комплекси със самостоятелна укрепителна система).

Град

Градовете на Второто българско царство са големи населени места (за мащабите на средновековието и в представите на тогавашните хора). В тях се концентрира многобройно население, упражняващо някои неспособности за другите селища дейности (книжовност, изкуство, търговия, лихварство и пр.). Средновековният град е отражение на социалната структура и стратификация на обществото. Градът е селище, в което съжителстват производства, идеи,

култура, власт. Тази многопластовост и полифункционалност на населеното място, което се определя като град, намира материална форма в структурата и планирането на града, в пространствената организация, и в облика на сградите и съоръженията.

Средновековният град е жив, многофункционален организъм, който се явява средище на различни по характер, съдържание и насоченост, дейности на населението. Като динамичен феномен градът е със сложно устройство и структура, които отразяват особеностите на социалната среда, (Бараков 2005, 351-352).

Крепост

Терминът обхваща различни типове укрепени населени места, които притежават както общи характеристики (фортификация), така и различна вътрешна организация на обитаваното пространство (архитектура, комуникации, водоснабдяване). Функциите на крепостите са основа за тяхната класификация - укрепени селища, убежища, военни укрепления, укрепени имения на аристократи и пр. В технически аспект крепост е всяко по-важно селище с мощна укрепителна система, в което са съчетани и военни, и утилитарни функции.

В резултат на направения анализ към категорията на градовете на Второто българско царство следва да бъдат причислени: Търновград, Червен, Бдин, Калиакра, Преслав, Ловеч, Шумен, Средец, Мелник,

Дръстър, Велбъжд, Боруй, Пловдив, Копсис, Стенимахос, Варна, Созопол, Несебър, Анхиало, Агатопоп, Никопол, Цепина, Хоталич, Овеч, Карвуна, Крън, Перперикон, Враца, Кричим, Никопол на Места, Свищов, Красен кале до Панагюрище, Урвич до Кокаляне, Ямбол. В тази система попадат само селища с категорични характеристики на градове и сравнително висока степен на изследване чрез разкопки. Извън нея остават населени места, които могат да бъдат причислени към тази категория, но тяхната ниска степен на проученост не позволява това. Те могат да бъдат идентифицирани като градове само по презумпция или ако изследователя се предовери на писмените извори. Системата е отворена и в нея могат да попаднат други обекти при задълбочаване на проучването им, и при разкриване на тяхната структура, чрез анализ на археологическата им характеристика.

Настоящата статия е опит да се потърсят отговорите на поставените в началото въпроси, без тя да има претенциите за универсалност на предложените разсъждения. Защото един такъв опит, макар да изхожда от определена методология, почти винаги страда от известна субективност, която поражда възражения и дискусия. В крайна сметка това са пътищата към изясняването на проблемите на селищния живот, които изискват обобщаване и научен синтез на един етап от изследванията.

Цитирана литература:

Алексиев, Вачев 1992: Й. Алексиев, Х. Вачев. Средновековната крепост Раховец при Горна Оряховица. - Известия на Историческия музей - В. Търново, 7, 1992, 7-40.
Антонова 1967: В. Антонова. Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост. - Известия на Народния музей - Шумен, 1, 1967, 79-84.
Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.
Аспарухов 1997: М. Аспарухов. Археологически приноси към историята на средновековния Никопол. Враца, 1997.
Бараков 2005: В. Бараков. Градът на Второто българско царство. Проучвания, постижения и перспективи. - В: Проф. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 348 - 355.
Бараков, Алексиев, под печат: В. Бараков, Й. Алексиев. Крепостта „Градът“ при град Килифарево. - Минало, 2006, (под печат).
Бояджиев 1975: С. Бояджиев. Крепостта при с.

Маточина. - Археология, 1975, 1, 1-7.
Ваклинова 1995: М. Ваклинова. Градът на българското средновековие. - В: Българският средновековен град. Технологии. София, 1995, 2-6.
Венедиков 1979: И. Венедиков. Военното и административното устройство на България през IX и X в. София, 1979.
Вълов 1987: В. Вълов. „Баба Вида“ - замък на владетелите на средновековния Бдин. - В: Средновековният замък в българските земи XII - XIV в. Сопот, 1987, 47-57.
ГИБИ 1971: Гръцки извори за българската история. - В: Извори за българската история. София, 8, 1971, 151-214; 214-303.
ГИБИ 1980: Гръцки извори за българската история. - В: Извори за българската история. София, 10, 1980, 138-396.
ГИБИ 1983: Гръцки извори за българската история. - В: Извори за българската история. София, 11, 1983, 8-93.
Гиздова 1983: Н. Гиздова. Средновековни крепости в Родопите на територията на Пазар-

- джишки окръг. - Известия на музеите от Южна България, 9, 1983, 69-78.
- Гюзелев 1981:** В. Гюзелев. Несебър. - В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1, 1981, 325-355.
- Джингов 1979:** Г. Джингов. Калиакра. София, 1979.
- Джингов 1991:** Г. Джингов. Калиакра. Крепостно строителство. София, 1, 1991, 22-183.
- Димова 1985:** В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII - XIV в. - В: Средновековният Червен. София, 1, 1985, 33-128.
- Дуйчев 1944:** И. Дуйчев. Из старата българска книжнина. София, 2, 1944.
- Златарски 1912:** В. Златарски. Асеновият надпис при Станимака. - Известия на Българското археологическо дружество, 2, 1912, 231-247.
- Иванов 1970:** Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1970.
- Йосифова 1993:** М. Йосифова. Градоустройство и архитектура на външния град в средновековна Калиакра (XIII-XIV в.). Предварително съобщение. - В: Приноси към българската археология, 2, 1993, 58-63.
- Кузев 1962:** А. Кузев. Средновековната крепост на град Варна. - Известия на Българското археологическо дружество, 13, 1962, 111-125.
- Кузев 1980:** А. Кузев. Овеч - Проват. - Музеи и паметници на културата, 1980, 6, 11-14.
- Милчев и др. 1995:** А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII - XIV в. в м. Градът при с. Крамолин. - Годишник на музеите от Североизточна България, 20, 1995, 91-105.
- Морева 1988:** Р. Морева. Укрепителната система на Пловдив през Средновековието. - Известия на музеите от Южна България, 14, 1988, 129-141.
- Морева 1995:** Р. Морева. Стратиграфски наблюдения върху средновековния пласт на Пловдив. - Известия на музеите от Южна България, 21, 1995, 83-95.
- Мутафчиев 1973:** П. Мутафчиев. Войнишки земи и войници във Византия през XIII-XIV в. - В: Избрани произведения, 1, 1973, 518-652.
- Нешри 1984:** М. Нешри. Огледало на света. София, 1984.
- Овчаров 1995:** Н. Овчаров. Град и замък на Балканите (XII - XIV в.). Въпроси на типологията и терминологията. - Минало, 1, 1995, 32-38.
- Овчаров 2003:** Н. Овчаров. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003.
- Панова 1996:** Р. Панова. Българският средновековен град през призмата на българската историопис и евро-американската урбанистика. - Родина, 1996, 3, 69-83.
- Попконстантинов, Антонова 1993:** К. Попконстантинов, В. Антонова. Епиграфски паметници от XII - XIV в. от средновековен Шумен. - В: Преслав, 4, 1993, 357-361.
- Попов 1982:** А. Попов. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. София, 1982.
- Попов 1985:** А. Попов. Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII - XIV в. - В: Царстващият град Търнов. София, 1985, 25-42.
- Рашев 1994:** Р. Рашев. Аул и град в България през VIII - IX в. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 170-177.
- Сотиров 1993:** И. Сотиров. Средновековният град Карвуна - възникване и местоположение. - Годишник на Националния археологически музей, 9 1993, 169-187.
- Христов, Бараков 2002:** И. Христов, В. Бараков. Античната и средновековна крепост до град Шипка. - Минало, 4, 2002, 9-15.
- Цончев 1944:** Д. Цончев. Баткун. - Известия на Историческото дружество, 19-20, 1944, 12-15.

Towns and fortresses in the Second Bulgarian Kingdom

Venelin Barakov

This article considers the central problems of settlement planning and development in the time of the Second Bulgarian kingdom: emergence and identification of fortified settlements and dominant settlement types from the late 12th to late 14th century AD. A critical study of both written and material sources from the relat-

ed period was made: the works of the medieval historians and chroniclers as well as the material evidence left by the people from the developed Middle Ages (fortifications, buildings, movable finds). It is suggested that the written sources mention various categories of fortified sites and there is a certain hierarchy of the for-

tified settlements. Town and fortress are the main terms standing for fortified sites. The author concludes that in the 13th and 14th century AD, the exactness of the concepts decreases due to the transformations of the fortified sites. The sites themselves reflect processes of varied nature: political, military, economic, and social. It is the reason for confusion of the researchers and makes impossible the correct identification of all fortified sites in the Second Bulgarian kingdom by using town and fortress only. The use of the terms is justified only in relation to a particular site's localization; a comparison between the information provided by the source and the evidence from the site should also be part of this process.

In view with all said above the archaeological evidence gains advantage. The differentiation between the real towns and the contemporary fortresses in the Second Bulgarian Kingdom is based mainly on instructive archaeological evidence yielded by fortified settlements, including the following components: area, topography, fortification, town planning, architecture (public and private buildings, churches), cemeteries, and small finds. The components of the instructive evidence provide information about various aspects of the fortified settlement: structure and size, social structure and activity of the population, and therefore this settlement's functions and importance. They form a base for identification of the existing sites described by the terms town and fortress from the 13th to 14th century AD.

The elements of the town structure differ considerably from the fortresses both in spatial (planning and proportion between particular buildings and architectural assemblages) and in quantitative aspect (number of buildings). The following groups of facilities were recorded in the towns: 1. Monumental buildings and architectural assemblages; 2. A considerable number of churches of various architectural types; 3. Various elements of the town planning: streets, squares, elements of the water supply facilities; 4. A great number and high density of houses and residential buildings; 5. More than one cemetery; 6. Variety of small finds (coins, jewelry and ornaments, everyday life articles). The elements of the internal structure of the fortress-

es are as follows: 1. Several residential buildings; 2. Church; 3. Water cistern; 4. Small fortified dungeon inside the fortress or a tower. The proportion between these elements, their presence or absence indicates the type of the fortress and its functions: fortified settlement, refugee, fortified residence of a layman or a clergyman, military fortification, etc.

The differences in the area/size, the density of the buildings and the organization of the inhabited space between the 13th and 14th century towns and fortresses, and the differences in their functions are clearly discernable on the background provided by the instructive archaeological evidence. The town is a multifunctional, dynamic formation, a center of various activities of the population. Its complex organization was a result of the mixed social milieu, which inhabited it. For that reason the town developed typical features that are specific for it, and are in constant interaction and depend on each other. Such typical features and functions of the urban center are: seat of the authority, a high concentration of population (for the Middle Ages) performing specific „urban“ activities (arts, scholarship, trade, and usury), existence of a market and market related activities, residence of the Orthodox Bulgarian Church and dominance of the town over a certain area.

The fortresses have one or a couple of functions at most: constantly inhabited fortifies settlements; refuges in case of a threat; military posts to control and guard certain territory, etc. Their classification is a subject of another work of this author. The important conclusion here is that the fortresses' function is the result of a specific activity of the population, which inhabited and used them. This term is used most often to describe technical characteristics and to designate each settlement of certain importance and strong fortification, comprising both urban and defensive functions.

In conclusion, it became clear that the terms town and fortress have designated urban categories mainly. They were used at the same time to describe certain technical aspects of the sites related to the significance of the fortified sites in military and political events or when particular fortified elements of the topography of a site were discussed.

Керамиката от периода на византийското владичество в българските земи (XI-XII в.) и от Второто българско царство (края на XII-XIV в.): основни прилики и разлики

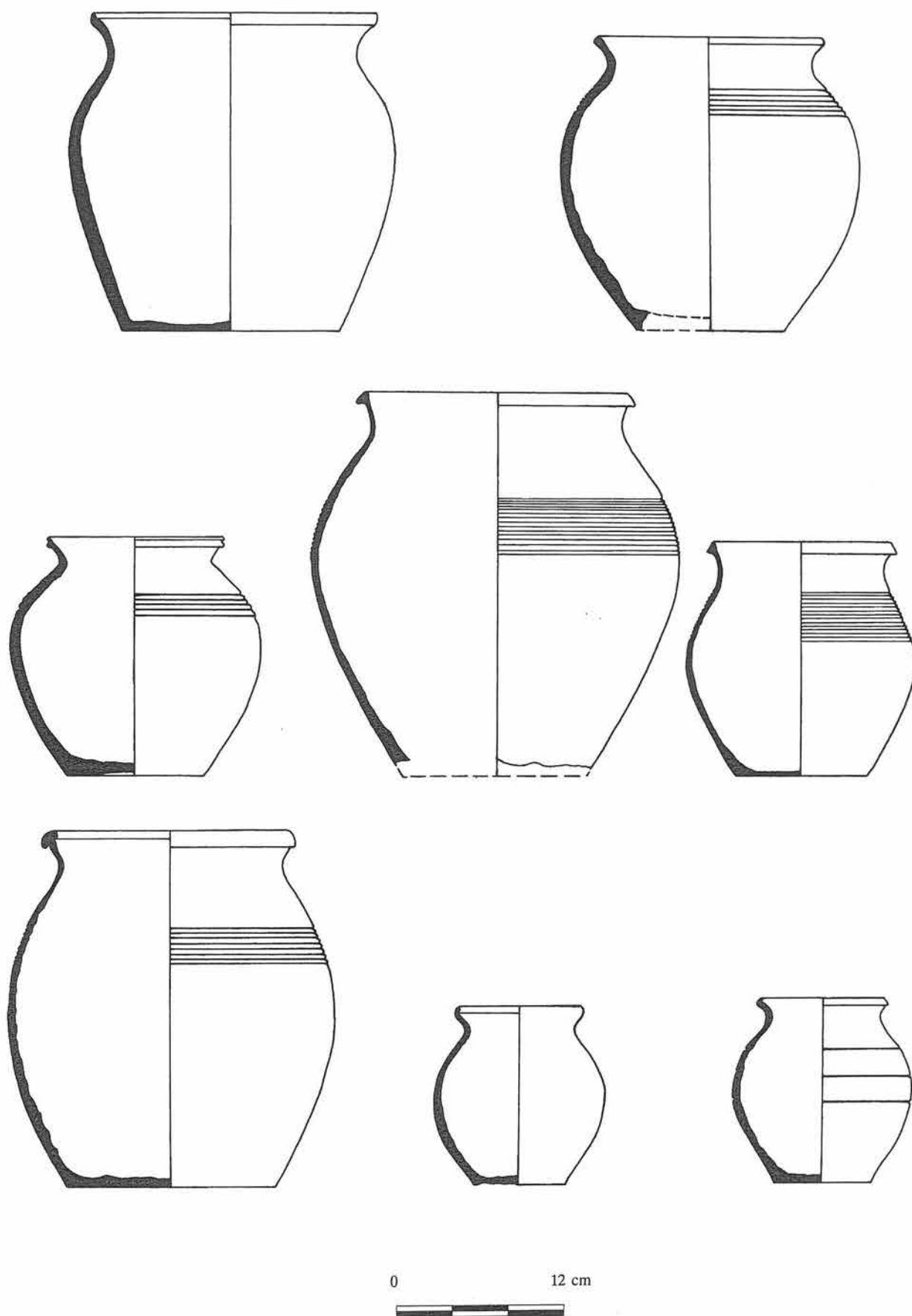
Борис Д. Борисов

В българската археологическа литература отдавна са залегнали някои дълбоко погрешни мнения относно характеристиката на керамиката от периода на византийското владичество (XI-XII в.). Дълго време, главно поради слабото ѝ проучване, една част от тази керамика е отнасяна към периода на Първото българско царство (VII-началото на XI в.), а друга - към Второто българско царство (края на XII-XIV в.). В последно време обаче се появила редица изследвания на керамиката от периода на византийското владичество. Тук на първо място трябва да се посочат проучванията на И. Щерева, посветени на керамиката със златиста ангоба (Щерева 1977, 7-18), монографията на П. Гатев, посветена на основните резултати от разкопките на средновековното селище край Ковачево, Пазарджишко (Гатев 1985, 11-97), на средновековните селища до Дядово (Borisov 1989, 135-260) и Караново, Новозагорско (Борисов 1994, 101-108), както и публикациите за керамиката от цяла поредица средновековни селища на територията на енергийния комплекс „Марица-Изток“ - Знаменосец (Борисов 1991, 219-241), Гипсово (Борисов 1995, 228-230) и Гледачево, Радневско (Борисов 1997, 129-183), крепостта край Искрица, Гълъбовско (Борисов 1993, 130-145) и др. Преди малко повече от 10 години беше цялостно публикувана и керамиката от средновековния Перник (Чангова 1992, 57-122). На художествената керамика от XI-XII в. беше посветено и специално дисертационно изследване от М. Манолова-Войкова (Манолова-Войкова 2000). Освен това би трябвало да се посочи и монографията, посветена на керамиката и керамичното производство през XI-XII в. от територията на днешна Югоизточна България, отпечатана през 2002 г. (Борисов 2002). Въпреки немалкия брой изследвания обаче и до ден днешен в литературата се появяват някои публикации (Алексиев 2004, 41-59), и монографии (Ов-

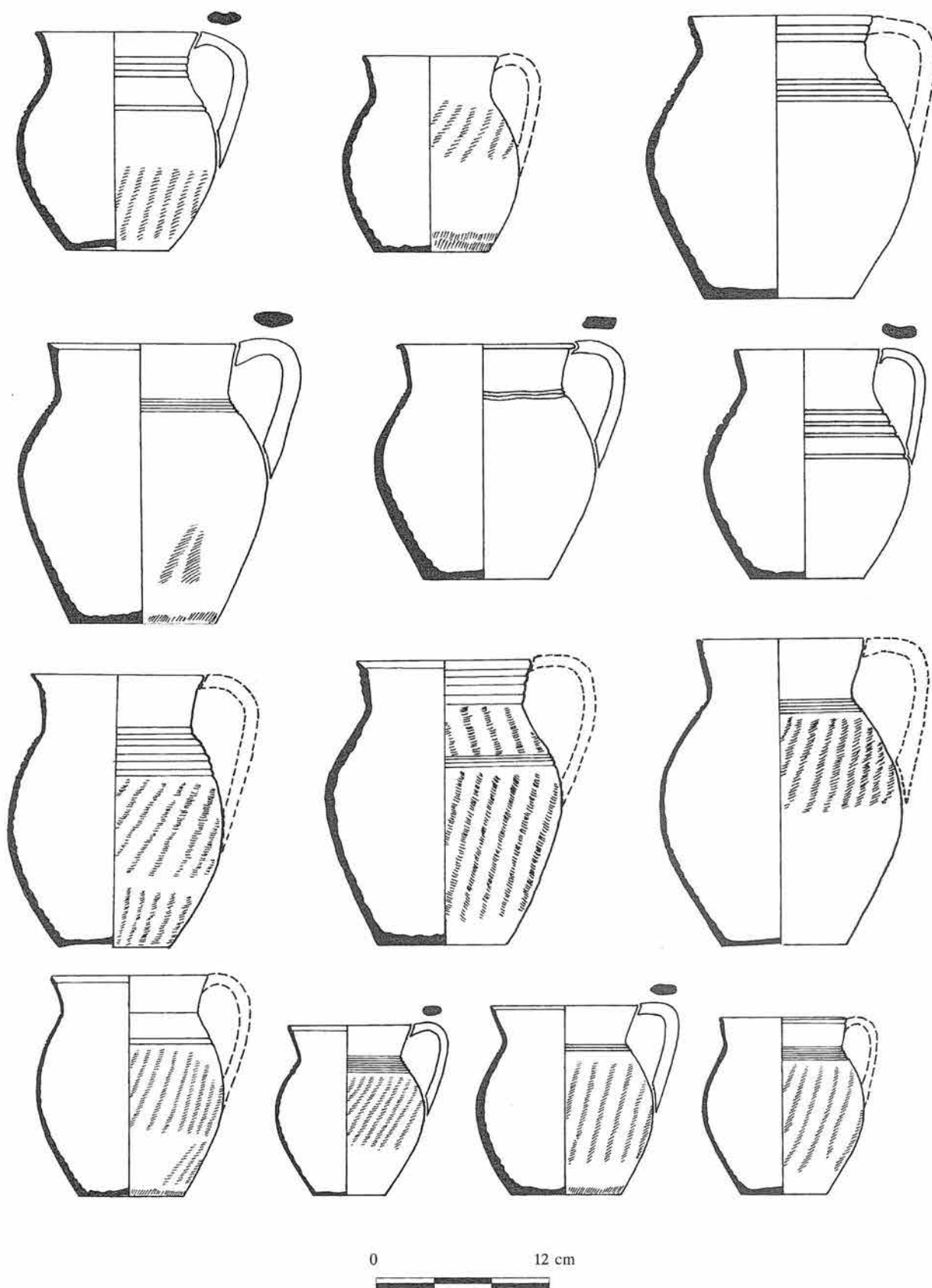
чаров 2000), в които керамиката от периода на византийското владичество в българските земи е погрешно характеризирана. Точно това предопредели и изборът ми на темата за настоящата статия, в която ще изложа съвсем накратко основните прилики и най-вече разликите между керамиката от XI-XII и тази от XIII-XIV в.

Разликите в керамиката от периода на византийското владичество в българските земи (XI-XII в.) и от Второто българско царство са технологични и формално-типологически. Първата е работена както на ръчно, така и на крачно грънчарско колело, докато втората е работена изключително на крачен грънчарски кръг. За керамиката от XI-XII в. е характерна добре пречистената глина със сравнително слаби примеси от дребни кварцови частици и шамот. Една от основните разлики на съдовете от XI-XII в. е наличието на голямо количество фина слюда в тестото, която е използвана като опостнител. По-късната керамика е с по-добре пречистена глина, което след изпичането ѝ придава известна „звънливост“, докато по-ранната се отличава с т. нар. „сипкавост“ или „хрупливост“.

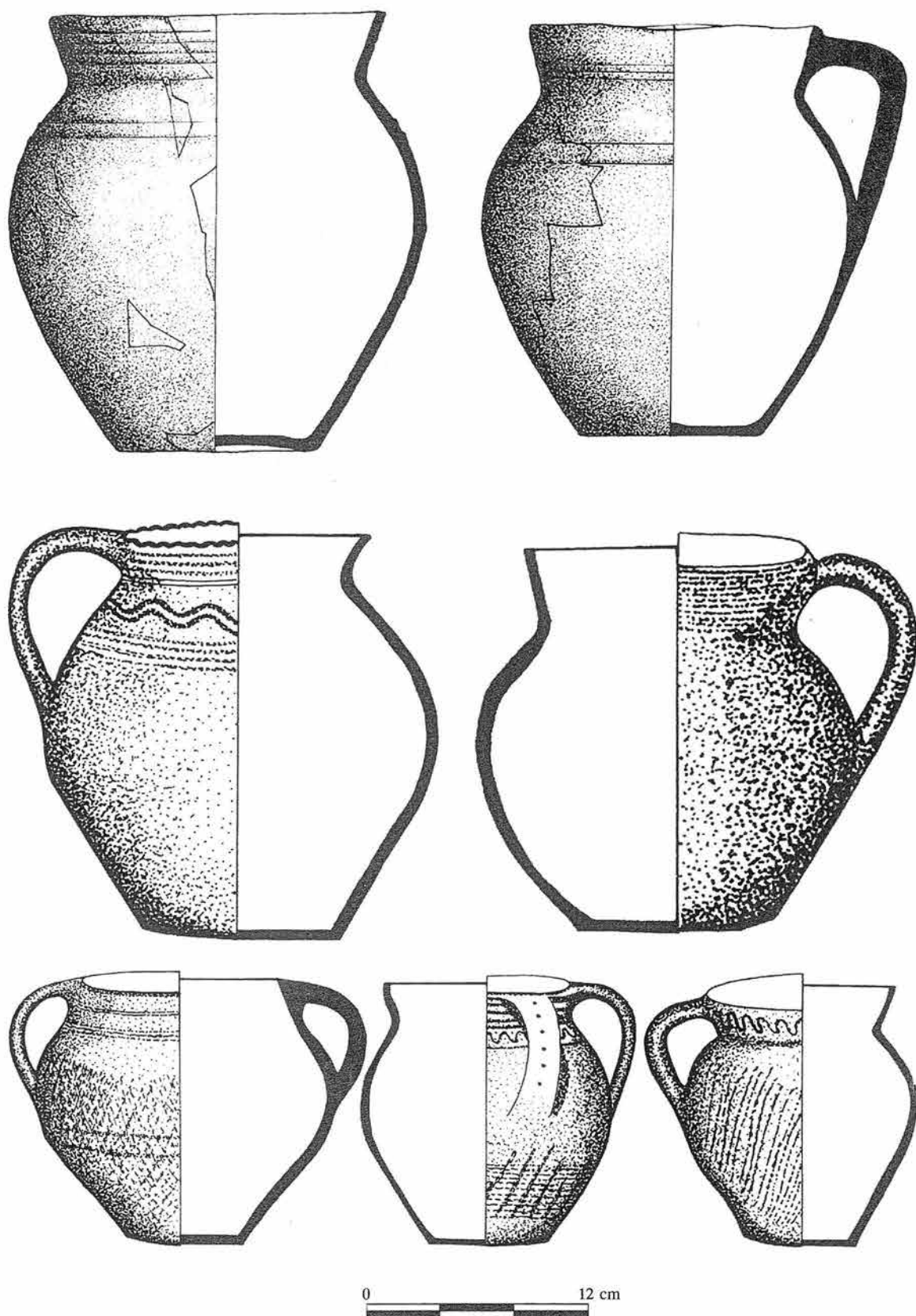
Съдовете, работени на ръчно колело, от XI-XII в. носят типичните за старобългарската керамика характерни черти и са нейно по-нататъшно развитие. Те са с по-тромави форми, а глината им е примесена в различна степен с дребен или по-едър пясък. След изпичането са получили сивочерен, кремаво-жълт, розово-червен, керемидено-червен, червено-кафяв, а по-рядко и червен цвят. Съдовете се отличават с дебелостенност, която при отделни екземпляри достига до 1 см. Много често от вътрешната страна на стените им личат неравности, вследствие на по-бавното въртене на колелото. Дъната са подсипани с пясък, а макар и рядко по тях се срещат все още и релефни знаци, които са широко разпространени през Първото българско царство. В същото време обаче е нали-

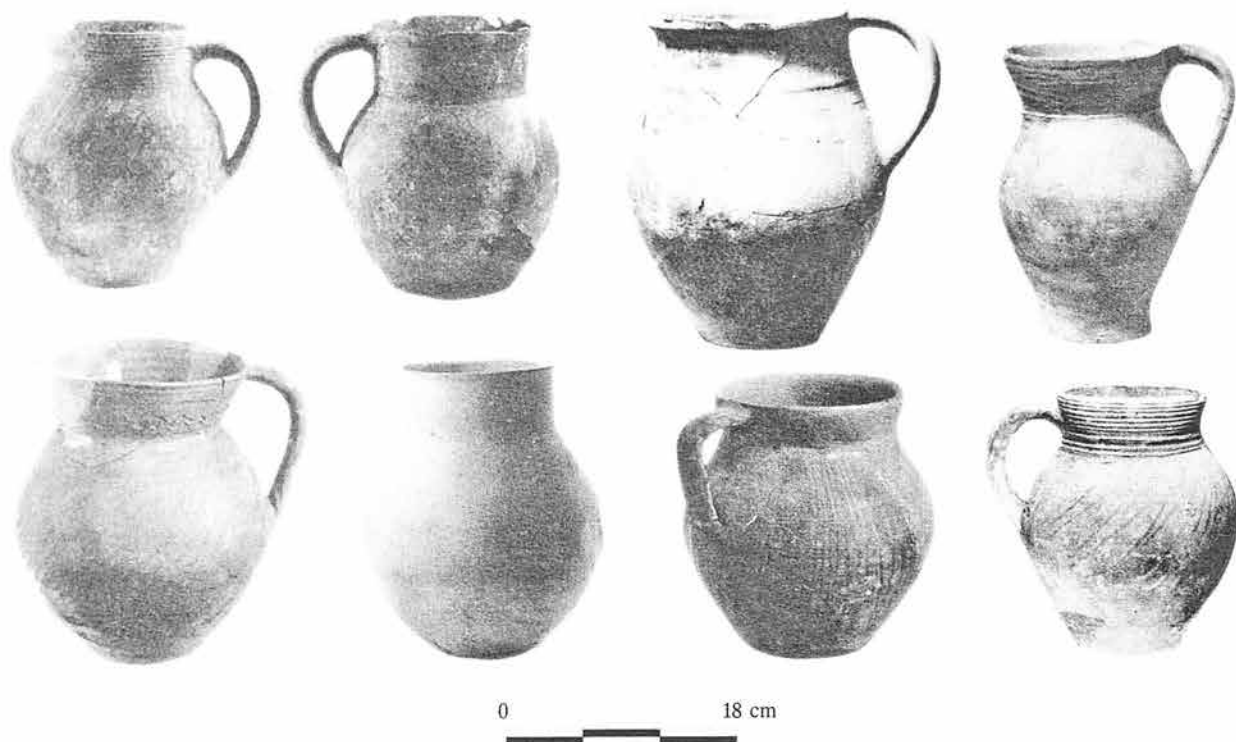
Обр. 1. Гърнета от XI-XII в., работени на ръчно колело, М 1:4 (по Б. Борисов)
 Fig. 1. 11th and 12th century jars made on a hand potter's wheel, scale 1:4 (after B. Borisov)

Обр. 2. Гърнета от XI-XII в., работени на крачно колело, М 1:4 (по Б. Борисов)
 Fig. 2. 11th and 12th century jars made on a treadle potter's wheel, scale 1:4 (after B. Borissov)

Обр. 3. Хотница, Великотърновско. Гърнета от XIII-XIV в., М 1:4 (по Й. Алексиев)
 Fig. 3. Hotnitsa, Veliko Tarnovo region. 13th and 14th century jars, scale 1:4 (after Y. Alexiev)

Обр. 4. В. Търново. Царевец, Двореца, гърнета от XIII-XIV в., М 1:6 (по С. Георгиева)
 Fig. 4. Veliko Tarnovo. Tsarevets palace, 13th and 14th century jars, scale 1:6 (after S. Georgieva)

це и тенденция към поява и разпространение на типичните за периода XI-XII в. характерни черти, които се изразяват в постепеното съсредоточване на украсата само върху раменете на съдовете, намаляване на релефните знаци по дъната, изтъняване на стените и известно изправяне на шийката в сравнение със съдовете от IX-X в. При тях украсата се състои основно от пояси от хоризонтално, а по-рядко и вълнообразно врязани линии, които по правило заемат раменната част. Украсата е поплитко врязана в сравнение със съдовете от Първото царство (обр. 1). По данни от керамиката от територията на днешна Югоизточна България тази група съдове бележи спад в разпространението си през XI-XII в. и заема едва 20% (Борисов 2002, 30, табл. 4). По-късно през времето на Второто царство те са изместени напълно от керамиката, работена на крачно колело.

Съдовете на крачно колело от XI-XII в. се отличават с по-стройни и тънкостенни тела. По вътрешната страна на стените имат следи от бързо въртене. Дъната са винаги рязани и допълнително загладени. В някои случаи по тях личат следи от ексцентрични окръжности от отрязването. Много често около тях, в най-долната част на стените, непосредствено до дъното, личат изгладени ивици, вследствие на допълнителното загладяване (обр. 2). При най-

широко разпространената категория - гърнетата, които заемат 40% от целите съдове и 72,82% от фрагментираните, се наблюдава изправяне и издължаване на шийката, която има вече пресечено-конусовидна форма и завършва с профилиран в различна степен ръб на устието. Изключително важна черта, която се появява през XI-XII в., е елипсовидната в напречно сечение дръжка, която винаги излиза от ръба на устието и завършва в най-издутата част на тялото. Новото при гърнетата, работени на крачно колело, е появата на излъскана украса, под формата на коси или по-рядко на вертикални излъскани ивици, която заема 44,91% от украсата, докато делът на врязаната украса спада до 53,82% (Борисов 2002, 141-144, табл. 8). От изключителна важност е и обстоятелството, че излъсканата украса се появява при керамиката на крачно колело, с което е неразривно свързана на територията на днешна Югоизточна България още към края на X в., а и през XI и особено през XII в. бележи непрекъсната тенденция към растеж, който по-късно продължава, както показват резултатите от разкопките на редица средновековни градове и селища от Второто българско царство (Георгиева 1974, 12-39; Георгиева 1985, 133-140; Цветков 1989, 64-67; Алексиев 2004, 44; Овчаров 2000, 39-46). Необходимо е да се подчертае, че из-

ложението до тук данни се отнасят само за керамиката от територията на днешна Югоизточна България, където крачното грънчарско колело навлиза най-рано. На територията на Централна Южна и Югозападна България картината постепенно се изменя, като нараства делът на керамиката, работена все още на ръчно колело. Достатъчно красноречиво доказателство за това са материалите от средновековното селище от XII в. край Ковачево, Пазарджишко, където съотношението на работената на ръчно към крачно колело керамика е 4:1 в полза на първата (Гатев 1985, 97). Още по-на запад, в Пернишката крепост, съдовете от групата на обикновената керамика са работени изключително на ръчно, макар и усъвършенствано колело (Чангова 1992, 77). Налице е и разлика със съдовете от Югоизточна България, както по отношение на мястото на дръжката, така и в украсата. При гърнетата от Перник дръжката излиза винаги от най-горната част на шийката, непосредствено под ръба на устието, докато при тези от Югоизточна България излиза направо от устието. Същото се отнася и за излъсканата украса, която липсва при съдовете от Югозападните български земи, и е неразривно свързана с крачното грънчарско колело. Още по-на запад - на територията на днешна Македония и Сърбия - през целия период XI-XII в., битовата керамика е работена отново само на ръчно колело, а крачното се появява едва към края на XIII в. Намерените съдове на крачно колело, както признават и самите изследователи, са вносни (Popović 1999, 237, fig. IV 5; Bajalović-Hadžić Pešić 1979, 64-67; Bajalović-Hadžić Pešić 1981). Вероятно тези съдове са били произведени точно на територията на днешна Югоизточна България и по търговски път са стигнали до западните предели на Полуострова.

От характеристиката на керамиката от XI-XII в. става съвсем ясно, че крачният грънчарски кръг, заедно със свързаната с него излъскана украса, навлиза в керамичното производство на територията на днешна България още към края на X или в началото на XI в. Това категорично опровергава изказаното от Т. Овчаров мнение, според което крачното колело било внедрено в българските земи след XII в., а излъсканата украса била изоставена през периода на византийското владичество (Овчаров 2000, 92-162).

Работената на крачно колело керамика от XI-XII в. продължава развитието си и по време на Второто българско царство, когато ръчното колело излиза от употреба. С течение на времето в различните катего-

Обр. 5. Червен, гърнета от XIII-XIV в., М 1:6
(по С. Георгиева)

Fig. 5. Cherven, 13th and 14th century jars, scale 1:6
(after S. Georgieva)

рии се появяват и разпространяват и нови типове и орнаментални мотиви в украсата, неизвестни през XI-XII в. Керамиката от XIII-XIV в. се отличава с добре пречистената си глина, без силикатни примеси и розово до керемидено-червен цвят след изпичането. Наблюдава се и постепенно изтъняване на стените. Дъната отново са рязани и допълнително загладени. При украсата се наблюдават съчетания на врязани и излъскани орнаментални мотиви, които покриват почти цялото тяло на съдовете (Алексиев 2004, 43-44). През XIII-XIV в. широко разпространение получават ямичките, които през XI-XII в. се срещат изключително рядко. Врязаната украса е насяна с по-остър единичен резец или гребен. Засилва присъствието си и релефната украса под формата на релефни пъпки, широко разпространени по стените на кани и стомни, каквито през по-ранния период се срещат много рядко. Към края на XIII в. се появява и рисуваната с бяла ангоба украса, която липсва при съдовете от XI-XII в. При същите категории от трапезната керамика от Второто българско царство се наблюдава полагане на безцветна глазура, обикновено без подглазурна ангоба, от вътрешната страна на съдовете, която понякога обхваща и горната част на гърлото отвън. Разлики има и при различните категории съдове. При някои типове гърнетата от XIII-XIV в. се забелязва тенденция към

изправяне на шийката, която през периода на византийското владичество се появява чак към края на XII в. и е изключително слабо разпространена. При други типове гърнета пък шийката има изразен конвексен профил на стените, което отново липсва при по-ранните съдове. Разлика се наблюдава и в дръжките на съдовете. През XIII-XIV в. те са подчертано по-закръглени или близки до окръжност в напречно сечение, докато тези от XI-XII в. са винаги плоски или елипсовидни. Освен това при много от гърнетата от Второто царство заоблените дръжки са с набодена украса, която има и технологическо предназначение. На последно място при по-късните съдове дръжките обикновено излизат под ръба на устието или от горната част на гърлото, което през XI-XII в. се среща при гърнетата от Югозападна, а липсва при съдовете от Югоизточна България (обр. 3-5).

Дотук се спрях накратко главно на технологическите и формални прилики и разлики между керамиката от периода на византийското владичество и тази от Второто българско царство. На типологическите няма да се спирам детайлно, тъй като това изисква огромно място и време. Не може обаче да не изтъкна и разликите по отношение на класификацията на керамиката. Както е известно повечето от изследователите са единодушни по отношение на класификацията на средновековната керамика и въз основа на предназначението ѝ в най-общи линии я разделят на съдове за пренасяне и съхраняване на продукти (тара), съдове за приготвяне на храна (кухненска), съдове за хранене и пиене (трапезна) и съдове със специално предназначение, към които се отнасят различни категории съдове, в зависимост от конкретния период (Плетньов 2005, 33-42). През периода на византийското владичество (XI-XII в.) първата група (тарата) е представена от амфори и делви; втората (кухненската) - от гърнета, котли с вътрешни уши, тенджери и гювечи; третата (трапезната) - от паници, купи, чинии, кани, стомни, амфоровидни съдове, чаши и бъклици, а към последната група се отнасят съдовете със специално предназначение - светилници, лампи, свещници и съдове за утаяване или дестилация. В общи линии повечето от категориите се срещат и през следващите XIII-XIV в., но има и такива, които не излизат извън рамките на XI-XII в. Към тях се отнасят котлите с вътрешни уши, които имат определено печенежки произход и излизат от употреба не по-късно от първата половина на XII в. Може би същото се отнася и за т. нар. „тенджери“, които по-всяка

вероятност също принадлежат към керамиката на късните номади.

Разлики има и в покритието по вътрешната или външна повърхност на съдовете. Така при керамиката от XI-XII в. се различават керамика без покритие, т.е. обикновена, и керамика с покритие от ангоба и глазура. От своя страна последната се дели на керамика със златиста и червена ангоба и глазирана керамика. Според украсата си глазираната керамика е обикновена глазирана, рисувана и сграфито. Същите групи керамика се срещат и по времето на Второто царство с изключение на керамиката със златиста и червена ангоба.

Керамиката със златиста ангоба се появява и получава широко разпространение през XI-XII в. Тук трябва да се отбележи, че този вид ангоба е нанасяна по външната страна на „затворените“ и по външната и вътрешна повърхност на „отворените“ съдове. С подобна ангоба обаче не са били нанасяни рисунки по съдовете, както твърди Т. Овчаров (Овчаров 2000, 88). Досегашните изследвания показват, че по-голямата част от нея се е произвеждала на територията на днешна Южна България. Вече е доказано със сигурност производството ѝ в Хисарлъка, в Сливен, който е един от най-големите керамични производствени центрове през XI-XII в. на територията на днешна България (Борисов 2002, 150-151). Такава керамика е произвеждана вероятно в Перник и Филипопол, а може би, и в Мелник и Кърджали (Манолова-Войкова 2000, 9). Украсата по керамиката със златиста и червена ангоба е най-вече врязана и излъскана, и не се различава от тази на обикновената керамика без покритие. При голяма част от съдовете със златиста ангоба обаче се наблюдава и рисувана с червена боя украса, която липсва при обикновената керамика. В хронологическо отношение тази група се появява по време на византийското владичество и излиза напълно от употреба към края на XII в., когато масово навлизат ефектните глазирани, рисувани и сграфито съдове. Тук трябва да отбележа, че подобни съдове от групата на художествената керамика са широко разпространени още през XI-XII в. дори и в най-малките средновековни села, където са били внесени от различните византийски производствени центрове - Константинопол, Коринт, Солун и др. Следователно глазираната, рисувана и сграфито керамика във всичките ѝ известни класове, е била достатъчно евтина, за да достигне и до най-бедните селски слоеве. Това напълно опровергава изказаните погрешни становища, според които т. нар. „лукозна“ керамика била много скъпа и достъпна само

за аристокрацията. Освен това от изключителна важност е и фактът, че производството на сграфито керамика в българските земи започва още в самия край на XI в. на територията на днешна Югоизточна България (Борисов 2002, 201-204).

За разлика от керамиката със златиста, тази с червена ангоба е сравнително много по-слабо разпространена, макар че в хронологическо отношение и тя не надхвърля рамките на византийското владичество. Въпросът за нейния произход и производство обаче е все още доста дискуссионен, въпреки че в последно време и бяха посветени редица изследвания (Борисов 2002, 153-156; Манолова-Войкова 2000, 11; Wendel 1997, 105-131; Wendel 2004, 71-81). Според някои изследователи тя е внесена по време на византийското владичество от източните византийски провинции. Според други автори пък керамиката с червена ангоба е произвеждана в днешните южнобългарски земи от заселеното тук павликянско население (Манолова-Войкова 2000, 11; Wendel 2004, 78-79). За съжаление обаче засега липсват категорични археологически доказателства за последното мнение.

В заключение трябва да се отбележи, че през XI-XII в. на територията на днешна България наред с обикновената е произвеждана и керамика със златиста ангоба, глазирана, рисувана и сграфито керамика. През този период се оформят няколко големи

производствени керамични центъра - Хисарлъка, в Сливен, Перник, Филипопол, селището над античната пътна станция Карасура. Продукцията на всеки от тях се отличава и със своите местни особености, които обаче се вписват в общата характеристика на керамиката от периода. По това време, в някои от производствените центрове на територията на Южна България, се произвежда ефектната глазирана, рисувана и сграфито керамика. Следователно през периода на византийското владичество керамичното производство отбелязва силен разцвет. Това отново опровергава изказаното от Т. Овчаров мнение, че през XI-XII в. византийското владичество влошава икономическото състояние на българите и се отразява върху керамичното производство и най-вече на украсата на глинени съдове (Овчаров 2000, 90). По време на Второто българско царство повечето от старите производствени центрове на територията на Южна България замират, на север от Балкана обаче се появяват нови - в столицата Търнов, Варна, Дръстър и други, които продължават старите, наложени през предходния период, традиции. Въпреки разликите между керамиката от XI-XII и XIII-XIV в. между тях съществува неразривна връзка и безспорна приемственост, които се изразяват както в технологията, така и в класификацията и типологията на керамиката.

Цитирана литература:

Алексиев 2004: Й. Алексиев. Средновековно селище при с. Хотница, Великотърновско. - В: Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник. В. Търново, 2004, 35-92.

Борисов 1991: Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. - „Марица-Изток“. Археологически проучвания, 1. София, 1991, 205-306.

Борисов 1993: Б. Борисов. Керамиката от средновековната крепост край с. Искрица и мястото и в керамичния комплекс на Североизточна Тракия през XI-XII в. - Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, 130-145.

Борисов 1994: Б. Борисов. Сравнителна характеристика на кухненската керамика от средновековното селище край с. Караново, Новозагорско. - Известия на музеите от Югоизточна България, 17, 1994, 101-108.

Борисов 1995: Б. Борисов. Сондажни проучвания на ранновизантийско и средновековно селище в землището на с. Гипсово, в комплекса

„Марица-Изток“. - „Марица-Изток“. Археологически проучвания, 3. Раднево, 1995, 227-243.

Борисов 1997: Б. Борисов. Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. - „Марица-Изток“. Археологически проучвания, 4. Раднево, 1997, 129-183.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XII в. от територията на днешна Югоизточна България. - „Марица-Изток“. Археологически проучвания, 6. Раднево, 2002.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг (Разкопки и проучвания, 12). София, 1985.

Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. - В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 7-186.

Георгиева 1985: С. Георгиева. Грънчарство. - В: Средновековният Червен, 1. София, 1985, 135-160.

Манолова-Войкова 2000: М. Манолова-Войкова. Луксозна керамика през византийското

владичество. Автореферат на дисертация за научната и образователна степен „доктор“. София, 2000.

Овчаров 2000: Т. Овчаров. Керамиката на Второто българско царство. В. Търново, 2000.

Плетньов 2005: В. Плетньов. За класификацията на средновековната керамика. - История, 1. 2005, 33-42.

Цветков 1989: Б. Цветков. Керамика. - В: Мелник. Градът в подножието на Славова крепост. София, 1989, 127-131.

Чангова 1992: Й. Чангова. Перник, 3. София, 1992.

Щерева 1977: И. Щерева. Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI-XII в.). - Археология, 1977, 3, 7-18.

Bajalović-Hadžić Pešić 1979: M. Bajalović-Hadžić

Pešić. Roads and Time of Imports of Byzantine Pottery with spiral motifs in to the Balkans. - Archaeologia Iugoslavica, 1979, 19, 64-67.

Bajalović-Hadžić Pešić 1981: M. Bajalović-Hadžić Pešić. Keramika u srednovekovnoj Srbiji. Beograd, 1981.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th - 12th Century). Tokyo, 1989.

Popović 1999: M. Popović. The Forteress of Ras. Beograd, 1999.

Wendel 1997: M. Wendel. Mittelalterliche Rotlackkeramik aus Karasura, Bulgarien. - Alteuropäische Forschungen. Weissbach, 1997, 105-131.

Wendel 2004: M. Wendel. Bemerkungen zur Mittelalterlichen Keramik des 11 und 12 Jh. aus Karasura (Südbulgarien). - Archaeologia Bulgarica, 8, 2004, 3, 71-81.

General similarities and differences between the pottery from the period of Byzantine domination over Bulgarian territories (11th and 12th century) and the pottery of the Second Bulgarian Kingdom (the late 12th to 14th century)

Boris D. Borissov

A number of allegations about the typical pottery features in the period of Byzantine domination (11th and 12th century) could be found in Bulgarian archeological literature. Some of them present a wrong view about the pottery from 11th and 12th century, which provoked me to write this article.

There are technological, formal, and typological differences between the pottery of these two periods. The earlier pottery was made on a potter's wheel moved by hand or foot, while the later one was made mainly on a treadle potter's wheel. In 11th and 12th century, the clay was mixed with a large quantity of fine mica and fine sand. This pottery continued the Old Bulgarian pottery traditions. Vessels had clumsier bodies and thicker walls. There were layers of sand on the bottom and signs were still incised on them (fig. 1). Incised decoration covered the vessels' shoulders only. The incised signs on the bottom decreased in number, the walls became thinner and the neck straightened. Later on, in 13th and 14th century, the potter's hand-wheel was completely replaced by the treadle wheel.

The 13th and 14th century ceramic vessels made on a treadle potter's wheel had slimmer

bodies and thinner walls. The bottoms were always cut off and smoothened afterwards. In some cases, the eccentric circles left by the cutting are visible (fig. 2). Burnished decoration as well as handles with oval section always connecting the rim and the carination appeared (fig. 2).

In 13th and 14th century, pottery vessels had well refined clay paste without sand inclusions. The vessels' walls became thinner; the bottoms were cut and smoothened afterwards. Some vessels were decorated with combinations of incised and burnished ornaments covering almost the entire body. White painted decoration appeared at the end of the 13th century. Some vessels had colorless transparent glaze on the interior part and on the rim. The handles were also different (figs. 3-5).

There is a difference regarding the interior or the exterior pottery surface as well. The 11th and 12th century layer yielded golden and red slipped ware, which is not found in the 13th and 14th century pottery assemblage.

The pottery analyses provided the conclusion that the later assemblage has been a direct descendant of the earlier one.

Трапезни съдове с пластична зооморфна украса от Преслав през XIII в.

Снежана Горянова

Богатият керамичен комплекс на Велики Преслав предоставя възможности за многостранно наблюдение и проследяване развитието на грнчарското производство и декорация. Това се отнася и за съдовете, украсени с пластични зооморфни фигури. Повод да се спра на тази проблематика ми дават няколко характерни фрагмента. Те са открити през 1992 г. в боклучни ями от XIII в., южно от представителните дворцови сгради. Датировката им се базира на целия керамичен материал и на монетните находки от ямите.

Обр. 1. Велики Преслав, XIII в. Фрагмент от устие на кана с глава на петел

Fig. 1. Veliki Preslav, 13th century. A rim sherd from a jug with a rooster's head

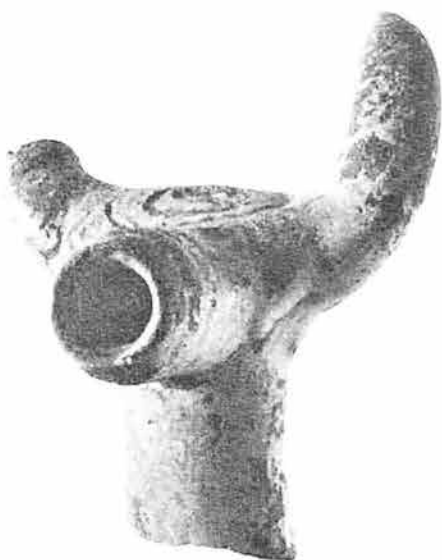
Първият фрагмент с височина 4,6 см, дължина 5 см и дебелина 0,5 см, вероятно е от устие на кана (обр. 1). Улеят за изливане представлява глава на птица. Пластично са предадени човката и силно изпъкналите очи от залепени и приплеснати топчета глина с дупка в средата. В горната част между очите чрез малки насечки е изобразен гребен. Не може със сигурност да се установи каква е птицата. Съдейки обаче по общия и вид, най-силна е асоциацията с петел, но е възможно да се

възприеме като орел или дори като паун.

Ангоба и светла масленозелена глеч са покривали плътно и равномерно устието на съда и самата скулптурна украса. Глината, от която е формуван съдът, е получила след изпичането неравномерно двуслойно оцветяване в светлокеремидено и сиво.

Другата фигура (обр. 2) е част от чучур, оформен като глава на бик с два масивни и дълги рога (единият е отчупен). Общата запазена височина на фрагмента е около 6 см, максимална ширина при рогата е 5,2 см, а разстоянието между тях е 3,1 см. Муцуната и шията на животното са разположени перпендикулярно една спрямо друга. Външният диаметър на муцуната на животното е 1,4 - 1,7 см, а на отвора - 0,75 см. Външният и вътрешният диаметър на шията са съответно 1,85 см и 0,9 см. Устата на животното е украсена с три, едва забелязващи се, врязани концентрични пръстена. Между двата масивни рога има украса от врязани извити линии, които имитират буюн кичур козина или някакво украшение на главата на бика. Очите са предадени чрез две малки вдлъбнати точки близо до основата на рогата, без да е спазена симетрия. Цялата фигурка (вероятно и целият съд отвън) е покрита с бяла ангоба и тънък слой жълто-зелена глеч. По фигурката има и непокрити петна. При печенето в чирепа под ангобата се е образувал сивочерен пласт с дебелина около 0,1 см. В долната част на муцуната има шуплест отпечатък, който може би е от опирането на съда до друг при печенето.

Към идеята, че съдът е подобен на широко разпространените в този период метални акваманилета, насочва открит двадесет години по-рано в непосредствена близост фрагмент (обр. 3). Запазена е част от бъчвидно тяло с диаметър на основата 7 см и два обли крака с височина 2,9 - 3,1 см (общата запазена височина на фрагмента е 6,6 см; дължина 4,9 см). Двете парчета са ако не от един, то от подобни съдове. Еднакви са глината, дебелината на стените, характерът и цветът на глазурата, като при втория фрагмент сивата ивица от изпичането в чирепа е между 0,3 и 0,5 см. Вероятно съдът или съдовете са били пълнени през неголям отвор

Обр. 2. Велики Преслав, XIII в. Чучур от керамично акваманиле с глава на бик

Fig. 2. Veliki Preslav, 13th century. A spout from a ceramic aquamanile with a bull's head

в горната част на гърба, а течността е изливана през чучура с глава на бик (обр. 4). Пример за такъв съд, но с форма на птица, е известен от керамичния комплекс на средновековния Херсонес (Zalesskaya 1989, 143-149, fig. 3, 4). Подобна е конструкцията на зооморфен съд с глава на петел, открит в античен некропол между Самоводене и Хотница, Великотърновско, датиран в IV в. и на теракотна детска играчка с подобно изображение (Султов 1968, 46-52, табл. III 3, 4). Много близък формален паралел съдът намира с керамично акваманиле, открито сред керамиката на потънал до Леринските острови, в близост до Кан (Франция) кораб (обр. 5). Чучурът му представя глава на жираф или друго четирикрако животно. Покрито е също със зелена глазура, макар в по-ярък и наситен нюанс (Amouric at all 1999, 1-18, fig. 12). Друг такъв съд с тяло на кон е намерен в Дудвах, района на Трнава, Словакия (Ruttkay 1979, 94-99, fig. 60).

Представените съдове, в технологично отношение, са част от керамична група характерна за цялата територия на България през XII-XIII в. Глазираните съдове от археологически пластове, датиращи от края на IX-X в., имат светлосив равномерен цвят на чирепа и плътна масленозелена или кафява глазура, нанесена направо върху глината. През XII-XIII в. в Преслав се появяват големи количества трапезни съдове, които са покривани с бяла или много светла кремава ангоба и маслена жълто-зелена глеч. Нейният цвят е малко по-светъл в сравнение с по-ранния период и е положена на тънък пласт. Данни за изработва-

не на такива съдове в Преслав дават производствените отпадъци, открити в яма във вътрешния двор между Тронната палата и Западния дворец (Ваклинова, Щерева 1979, 140). Използването на същите техники - начин на изпичане, глазура, ангоба, украса от малки релефни пъпки по дръжките и чучурите - показват множество керамични съдове от цялата страна (Angelova 1987, 112, fig. 7, 8; Атанасов, Йорданов 1994, 60, XXIV 107; Иванов 1920, 110, обр. 85, 86).

Животинските изображения са един от често използваните декоративни мотиви във всички периоди на развитие на човешката култура. Поразително впечатление прави фактът, че показаната тук глава на бик е най-близко до главите, украсяващи кръгови светилници от архаичната епоха в източното Средиземноморие (Megaw 1971, XI 1-4, XII 3). Тази прилика не е резултат на преки заемки, а на леко стилизиране на формата. Това показва и много близката форма на животните от акваманилето с жираф от музея в Кан, отнесено към X в., и това с муцуна на кон от Дудвах, датирано във втората половина на XV - първата половина на XVI в.

През ранното средновековие често се срещат пластични украси по дръжките на различни съдове от Преслав (Тотев 1987, 49) и от целия долнодунавски район. Добре позната е трапезната керамика с маслено-зелена глазура и украса от животински фигурки от Северна Добруджа, която румънските изследователи определят като вносна (Barnea at all 1967, 229-238, fig. 145; Diaconu, Vilceanu 1972, 89-97, fig. 33-42; Diaconu, Baraschi 1972, 49-66, fig. 44, 45).

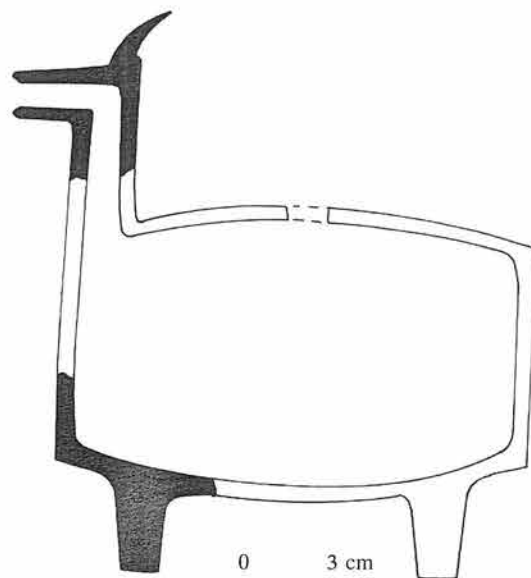
Обр. 3. Велики Преслав, XIII в. Част от керамично акваманиле

Fig. 3. Veliki Preslav, 13th century. Sherd from a ceramic aquamanile

Подобна декорация има керамиката в слоеве от XII - XIII в. от древна Русия (Макарова 1967, 55). Фигурките на животни най-често са разположени в горната част на дръжките. Прави впечатление, че заедно с новите явления в технологията през XII - XIII в. се променя и мястото на разполагане на пластичната украса. При съдове с по-големи размери различни реални или полуфантастични животни обгръщат телата им (Дончева-Петкова 1977, 126, обр. 39 в; Дончева-Петкова 1992, 133, обр. 29; Якобсон 1979, 130, обр. 81; Morgan 1942, Pl. I-III, VIII, XII). В много случаи тялото на животното вече не е изработено отделно и прилепено като украшение, а е функционална част от съда. Такива примери се откриват често - чучури с лъвски глави от Пернишката крепост (Чангова 1992, 107, обр. 101 1-3) и глава на елен или куче от Пъкулюл луй Соаре (Diasconi, Baraschi 1972, 96, fig. 39), чучур с глава на бик-кон от Ветрен, Силистренско (Атанасов, Йорданов 1994, 60, XXIV 107).

Развитие има и в смисловата натовареност на зооморфната пластична декорация. За целия период на средновековието е напълно приемливо изразеното от Т. Тотев и В. Залеская мнение, че съдовете с такава украса ползват като образец метални кани и чаши (Тотев 1987, 49; Zaleskaya 1989, 143-149). През ранното българско средновековие украсата от фигурки на кучета, мечета, птички, змии, гущери, овни, бикове и различни животни с неопределима същност вероятно носи по-осъзната семантика, продукт на още живия тотемизъм. Някои изследвачи виждат това силно изразено и в двете купи с бичи глави от златното съкровище от Над Сент Миклош. Според Геревич и Раш, споделящи мнението на Н. Мавродинов, животните гледали пиещия в очите и изпълнявали ролята на пазители, на око на съдбата (Gerevich, Racz 1983, 114, fig. 35). През XIII-XIV в. все по-голямо значение има естетическата стойност на грънчарските произведения.

Зооморфното пластично оформление на съдовете е познато от страните на Средна Азия до най-западните части на средиземноморския басейн, макар че по технология и колорит те носят чертите на различни епохи (Георгиева 1974, 142, табл. XXXVIII; Ботов 1985, 139-140, обр. 6; Kalantarian 1996, 127, Pl. 62; Cherry 1991, 48-51, fig. 62, 64-67; Amouric et al 1999, 1-18, fig. 12; Ruttkay 1979, 94-99, fig. 60). Тази констатация в още по-голяма степен е валидна за изображението на птицата. Освен в съдове-птици от Крумово кале, Търговишко (Овчаров 1982, 59-

Обр. 4. Велики Преслав. Графична възстановка на акваманиле (възстановка С. Горянова)

Fig. 4. Veliki Preslav. A graphic reconstruction of the aquamanile (reconstructed by S. Goryanova)

70, обр. 2в), от Перник (Чангова 1992, 110, обр. 105), Херсонес и Таврическият полуостров (Якобсон 1950, 115, обр. 8010, 217-218, обр. 126-128; Якобсон 1979, 140) те се настаняват трайно по дъната и стените на съдовете със сграфито украса. Съдове, чиято горна част напомня глава на птица, се изобразяват дори в стенописи и миниатюри от XIII в. от византийския художествен кръг - например в стенописи от Киевския събор „Св. София“, в миниатюра от Менология на император Василий II (ок. 986) от Ватиканската библиотека, в гръцка икона от Синайския манастир. Пример за такива съдове е иранска кана с излъскана украса от XII-XIII в. (Даркевич 1975, 170, обр. 262).

Немаловажен е и въпросът за смисъла на изобразените бик и птица, и появата на тези образи в района на Преслав през XII-XIII в. Бикът е един от най-разпространените символи, изобразявани по съдове, в скулптури и скулптурни групи, гравирани върху метал, още от зараждането на първите космогонични и религиозни представи. Като символ на животворящото преминаване в християнските вярвания и иконография, възприема смислова натовареност, отговаряща на тяхната догматика. Бикът, който в езичеството носи идеята за оплодяването, за живота, започва според Рабан Мавър, да се свързва като жертвено животно с представата за Христос. В митологията в „Отвличането на Европа“ бикът е Зевс (Юпитер). Средновековните европейски теолози го интерпретират като Христос, бикът - пратеник, който се натоварва

Обр. 5. Батагюер, Франция, X в.
Керамично акваманиле
Fig. 5. Batavguier, France, 10th century.
Ceramic aquamanile

с греховете на света. Телето - „жертва без грях“ - също е Христово възплъщение. Птиците също имат свое осмисляне в християнската иконография. Орелът като символ

на Христос представя едновременно Кръщението, Възнесението и Страшния съд. Петелът носи идеята за Бдителността и Добрия съвет, приписвани като качества на Богородица (Réau 1955, 84-85, 99, 102).

Едва ли може да се твърди, че майсторите грънчари, изработили двата трапезни съда от Преслав, са вложили в украсата толкова сложен и христологично обвързан смисъл. Вероятно такова чисто религиозно възприемане на изображенията е било до голяма степен чуждо и на хората, които са ги използвали. По-скоро са възприемали съдовете чрез естетическата им стойност. Тя от своя страна е мерило за майсторството на производителя. Апотропейните функции са запазени като дълбоко вкоренена народна традиция. Затова този тип керамични предмети имат естествено място в керамичното производство на Преслав и на Североизточна България.

Новостите, които настъпват в украсата на керамиката от Преслав, са резултат от развитието на технологията. Промяната не е концептуална, а отразява модата и естетическите усещания на едно ново време, на тринадесетия век. Такова развитие е естествено във всеки производствен кръг, какъвто е съществувал и в района на втората българска столица. Техническите нововъведения и обогатяването на творческите идеи, забелязващи се във времето между IX и XIII в., говорят за жизнеността на този кръг и на традициите, които той следва.

Цитирана литература:

- Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.
- Ботов 1985: К. Ботов. Редки изображения на търновската сграфито керамика. - В: А. Попов, В. Велков (ред.). Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 132-142.
- Ваклинова, Щерева 1979: М. Ваклинова, И. Щерева. Разкопки на Дворцовия комплекс в Преслав. - В: Археологически открития и разкопки. София, 1979, 140.
- Георгиева 1974: С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. - В: Царевград Търнов, 2. София, 1974, 7-186.
- Даркевич 1975: В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X - XIII века. Москва, 1975.
- Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI - края на X век). София, 1977.
- Дончева-Петкова 1992: Л. Дончева-Петкова. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. - В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 124-145.
- Иванов 1920: Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. - Известия на Българския археологически институт, 7, 1919/1920, 66-123.
- Макарова 1967: Т. Макарова. Поливная посуда (из истории керамического импорта и производство Древней Руси). - АН СССР. Свод археологических источников, Е1-38. Москва, 1967.
- Овчаров 1982: Н. Овчаров. Принос към проучването на българската средновековна керамика. - Годишник на Музеите в Северна България, 1982, 8, 59-70.
- Султов 1968: Б. Султов. Антични гробни находки от Великотърновски окръг. - Известия на Окръжния исторически музей - Велико Търново, 4, 1968, 41-56.

- Тотев 1987:** Т. Тотев. Керамични съдове от Преслав. - Музеи и паметници на културата, 1987, 1, 48-50.
- Чангова 1992:** Й. Чангова. Крепостта Перник VIII - XIV в. - В: Перник, 3. София, 1992.
- Якобсон 1950:** А. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII - XIV вв.). - Материалы и исследования по археологии СССР, 17. Москва-Ленинград, 1950.
- Якобсон 1979:** А. Якобсон. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979.
- Amouric at all 1999:** H. Amouric, F. Richez, L. Vallauri. Vingt mille pots sous les mers. Le commerce de la céramique en Provence et Languedoc du Xe au XIXe siècle. Catalogue d'exposition Musée d'Istres. Aix-en-Provence, 1999.
- Angelova 1987:** S. Angelova. Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen âge, provenant de Drastar (Silistra). - In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 1987, 93-114.
- Barnea at all 1967:** S. Barnea, M. Comsa, E. Comsa. Dinogetia. Bucuresti, 1967.
- Cherry 1991:** J. Cherry. Medieval Decorative Art. London, 1991.
- Diaconu, Vilceanu 1972:** P. Diaconu, D. Vilceanu. Pacuiul lui Soire, 1. Bucuresti, 1972.
- Diaconu, Baraschi 1972:** P. Diaconu, S. Baraschi. Pacuiul lui Soire, 2. Bucuresti, 1972.
- Gerevich, Racz 1983:** L. Gerevich, I. Racz. Der Goldschatz von Nagyszentmiklos. Budapest, 1983.
- Kalantarian, 1996:** A. Kalantarian. Dvin. Histoire et archéologie de la ville médiévale. Neuchâtel-Paris, 1996.
- Megaw 1971:** A. S. Megaw. Excavation at „Saranda Kolones“. Paphos, 1966-1967, 1970-1971. - In: Report of the Department of Antiquities Cyprus. Nicosia, 1971, 117-146.
- Morgan 1942:** Ch. H. Morgan. The byzantine pottery. Corinth, 11. Cambridge, 1942.
- Réau 1955:** L. Réau. Iconographie de l'art chrétien, 1. Paris, 1955.
- Ruttikay 1979:** A. Ruttikay. Stredoveké umelecké remeslo. Bratislava, 1979.
- Zalesskaya 1989:** V. Zalesskaya. La céramique byzantine de XIIe - XIIIe siècle de Chersonese. - In: Bulletin de correspondance Hellénique, 18, 143-149.

Table ware with plastic zoomorphic decoration from 13th century Preslav

Snezhana Goryanova

Several new articles were added to the collection of pottery vessels with plastic zoomorphic decoration from Veliki Preslav. They were found in garbage pits, which - to judge from the coins and pottery - date back to the 13th century AD. One of them is a rim sherds of a jug (4.6 cm high) with a spout shaped as a bird's head, most probably a rooster or an eagle. A couple of sherds belong to a ceramic aquamanile with a barrel shaped body (minimal diameter 7 cm), two rounded legs and a spout shaped as a bull's head with long and strong horns. Both vessels are slipped and covered with olive-green colored glazes. The jug is thin-walled and the clay of the sherd section has a uniform light red color due to firing. The aquamanile was slipped and 1/3 to 1/2 of the sherd section thickness beneath the slip is grey colored. Similar vessels with zoomorphic decoration were found in other Bulgarian sites, medieval Chersoneses (Ukraine), Central Asia, Transcaucasia, Central Europe and in the Mediterranean. Technologically, the sherds published here belong to a ware, which is typical for the entire Bulgarian territory in 12th and 13th century AD. The typical features of the

sherds - clay, firing, quality and colors of the slips and the glazes, and the location of the plastic decoration - relate the ware to the typical pottery production of 13th century Preslav and to the relevant archaeological evidence yielded by the area of the destroyed royal buildings. The zoomorphic decoration was very popular in the pottery production and the arts in all historic periods on a vast territory. In the early Middle Ages, the zoomorphic decoration in Bulgaria is usually on the jug handles or bodies. In 13th and 14th century AD the zoo- and anthropomorphic decoration more often turns into a functional element of the vessel. Such examples are found at Pernik, Kyustendil, Silistra and the village of Vetren, near Silistra. While in the Early Medieval period the animal representation was related to the totemism, in the Christian period it assumed a new meaning. Animals embodied various spiritual identities: Virgin Mary as the rooster, a bearer of Vigilance and Good Advice, and Jesus Christ as the calf, „a sinless sacrifice“. Although the suggested interpretations are only hypothetical, the apotropaic functions of such images have deep roots in the traditional culture.

Църквата „Св. Параскева“ (Св. Петка) в Мелник

Виолета Нешева, Цветана Комитова

Във връзка с предстоящата ѝ цялостна реставрация, през 2004 г. беше проучена археологически църквата „Св. Параскева“ (Св. Петка) в гр. Мелник¹. Тя е една от множеството църкви, свързани с историческото минало на града, които според различните изследователи са между 64 и 82 (Нешева 1996, 326 и цит. лит.). Почти всички те са достигнали до нас в руини, скрити под масивни насипи от разрушената им. Местата на някои от тях все още се помнят и по традиция се почитат от местното население. Така беше и с църквата „Св. Параскева“ до началото на разкопките. Мелничани и жители на околните села, сред които тя е известна със славянското си име „Св. Петка“, палеха свещи на руината и се стичаха в нея на храмовия празник 14 октомври.

Църквата се намира в източното подножие на платото „Св. Никола“, под Деспот-Славовия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ (Св. Зона). Изградена е върху предварително заравнена тераса на малка височина вдясно край извивка на древния планински път Мелник - Неврокоп, свързвал поречията на Струма и Места до началото на XX в. през близката югоизточна порта на града в м. Ключ. Околностите на църквата са изпълнени с развалини на постройки от средновековието и Възраждането. Тази част на Мелник, добре обособена териториално между две сливащи се дерета - Сушицкото и Баданишкото, заобиколена с исполински пясъчни пирамиди, е напълно изоставена след Букурещкия мирен договор и предизвикания от него демографски срив през 1913 г. Едва в последно време животът в нея се възвръща с ново строителство, в рамките на стари архитектурни обеми, във връзка с което през 1995 г. са извършени и първите теренни археологически проучвания. В челната част на квартала са разкрити руини на къща с два основни периода на градеж -

от XII-XIII в. и от XVI-XVII в., функционирала до началото на XX в. От първия период датира винарска изба, издълбана в ската в задната част на приземието, която е включена в новия архитектурен обем на Литовата къща-хотел. Тя е най-ранната засега известна ни изцяло запазена винарска изба в Мелник, а къщата - една от най-ранните каменни постройки в града².

Според стара схема на Мелник, публикувана от гръцкия историк Т. Влахос (обр. 1), там се е намирал югоизточният му краен квартал „Муртзу“. По предание той е наречен така на името на един византийски стратег Муртзуфлос, който при управлението на династията на Комнините бил изпратен на заточение от Константинопол в Мелник (Vlachos 1969, 11, Abb. 1). В неизползвано от учените досега сведение, от Хрониката на Георги Акрополит, се споменава византийски благородник от висок ранг, по дейност свързан с церемониала на Никейския двор - дворцовият примикирий Исаак Дука, когото наричаха и Муртзуфлон (ИБИ 1971, 181). Заедно със самия Акрополит, той е един от тримата пратеници на император Йоан Дука Ватацис (може би негов роднина) в една мисия при солунския деспот Михаил през 1254 г. Твърде специфичното име Муртзуфлон, по-скоро прозвище, ни дава основание да допуснем, че в преданието и в хрониката става дума за едно и също лице. В този квартал трябва да е било градското тържище през средновековието. Според сведения от архивни документи на Ватопедския манастир на Атон от XIV в., то се е намирало край манастира „Св. Богородица Пантанаса“, който, видно от мястото му в посочената схема (№ 12), е в непосредствена близост до него (Bompaire at all 2001, 173; Матанов 1997, 294).

На тази схема църквата „Св. Параскева“ е отбелязана под № 10. В Ктиматологията (Списък на имотите) на Мелнишката църковна община от 1872 г., днес в Атинската библиотека, под № 2 фигурира църква със същото наименование, но като

¹ Инициатор и дарител на реставрацията на паметника, и на предварителното му археологическо проучване е Живко Литов от Мелник. Археологически екип: ст. н. с. д-р В. Нешева (АИМ-БАН) - научен ръководител, н. с. Ц. Комитова (ИМ-Благоевград) - зам. ръководител, О. Миланова (ИМ-Видин), Е. Крондева (АИМ-БАН).

² Непубликувани досега данни. Разкопки н. с. Ц. Комитова (ИМ-Благоевград).

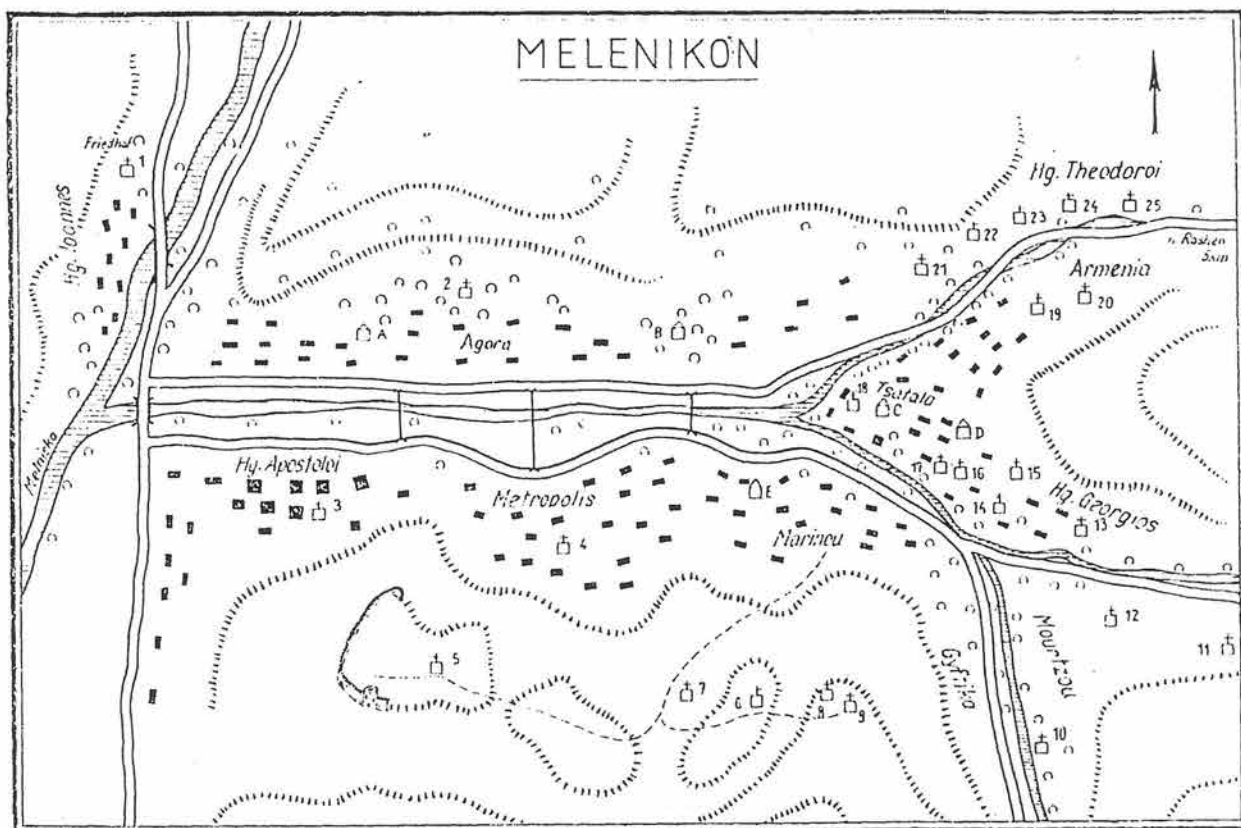
принадлежаща към квартал „Св. Варвара“, назован така по едноименната църква под Кордопулова къща, № 16 по схемата на Т. Влахос (Πεννας 1970, 94). Като се има предвид съседството на двата квартала, най-вероятно става дума за една и съща църква, въпреки че в друг архивен църковен списък, публикуван от френския учен П. Пердризе, в Мелник в кр. на XIX в. е имало две действащи църкви с името „Св. Параскева“ (Perdrizet 1907, 21). Едва ли е възможно две едноименни църкви да са в такава близост. Разглежданият храм е разрушен при земетресението, разтърсило града на 4 април 1904 г., свидетелство за което са няколко монети, открити при разкопките в насипа, сред които две, съответно от 1901 и от 1904 г.

Архитектура - план и градеж

По план (обр. 2) църквата е правоъгълна постройка с една полукръгла отътре и отвън апсида, с открито преддверие на запад, настлано с калдаръм, до което води външна каменна стълба с четири стъпала.

Поради денивелацията на терена южната ѝ стена на запазеното ѝ ниво опира в ската и служи като негова подпора, а край източната и северната ѝ стени ходовите нива отътре и отвън са различни (обр. 3). Външните размери на църквата са: дължина заедно с апсидата 15,40 м (от юг) и 15,80 м (от север), ширина (без преддверието) 9,05 м (от изток) и 8,92 м (от запад). Настилката на преддверието продължава на север, извън северната фасада на църквата, където крайт му е обрушен, поради което не може да се установи точната му дължина. Запазената дължина е 9,40 м, ширина е 2 м. До западната фасада на църквата, от двете страни на входа ѝ, и от юг е имало скамейки (ширина 0,35 м). Стените на наоса са доста масивни. Дебелината на южната стена и на западната е 0,90 м, на северната 0,75 м, на източната - 1 м, на стената на апсидата - 0,95 м.

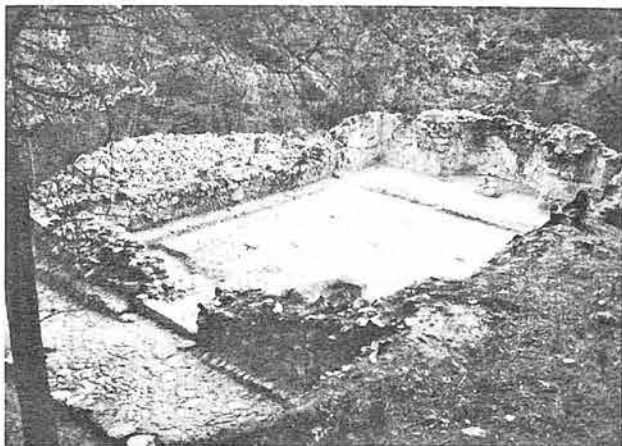
Олтарното пространство е добре изцяло (обр. 2). Апсидната конха с радиус 1,90 м е запазена във височина до 1,80 м. В

1 Hq. Ioannes	7 Hq. Anargyroi	13 Hq. Georgios	19 Zoodochos Pige	25 Hq. Anargyroi
2 Hq. Ioannes	8 Hq. Spyridon	14 Hq. Sabbas	20 Genesis Christu	A Türkisches Haus
3 Hq. Petros u. Paulos	9 Speliossa	15 Genesis Christu	21 Hq. Theodoroi	B Griech. Schule
4 Hq. Nikolaos	10 Hq. Paraskevi	16 Hq. Barbara	22 Hq. Basileios	C Byzant. Haus
5 Mone Hq. Nikolaos	11 Proph. Elias	17 Hq. Demetrios	23 Isodora tes Theotokou	D Haus Kordupalou
6 Hq. Charalampos	12 Pantanassa	18 Hq. Antonios	24 Hq. Panteleimon	E Türk. Bad

Обр. 1. Стара схема на Мелник (по Т. Влахос)

Fig. 1. The old plan of Melnik (after T. Vlachos)

Обр. 3. Мелник. Общ изглед на църквата след разкопките

Fig. 3. Melnik. The church after the end of the excavations, general view

двата края на източната стена са изградени в дебелината ѝ на височина 0,85 м от подовото ниво нишите на протезиса и диаконикона - полукръгли, с радиус съответно 0,45 и 0,40 м. На същата височина от подовото ниво в дебелината на северната стена е изградена още една ниша с радиус 0,40 м. Двете отстоят на равни разстояния от СИ ъгъл на храма и са свързани заедно с ритуала на проскомидията.

Олтарната трапеза (престолът) се е намирала в центъра на апсидата. Запазена е част от зиданата ѝ правоъгълна подпора с размери: 0,65 x 0,55 м. Цялото олтарно пространство е отделено от останалата част на наоса чрез леко повдигане на подовото му ниво средно с 0,15 м и посредством олтарна преграда, отстояща на 2,25 м от източната стена. Разкрита е основата ѝ, с дебелина 0,50 м, изградена в специално изрязано в скалния грунд легло от ломен камък на бял хоросан. Зидарията е запазена в един ред. В наоса, покрай стените отвътре, са разкрити зидани от камък на кал основи за седалки, с дебелина 0,45 - 0,50 м. Входът е от запад, с ширина 1,60 м. Запазен е прагът - оформен с голям камък с почти квадратно сечение, с две дупки за оси на двукрила врата, която се е отваряла навън (обр. 4). Портата е оформена с гранитна арка, открита в насипа.

Наосът е разделен на три кораба от три двойки дървени колони. Те са монтирани върху големи каменни плочи с недобре оформени краища, открити *in situ*. Двойката от изток е от вътрешната страна на олтарната преграда. Подът на църквата е настлан различно. Олтарното пространство, средно с 0,15 м по-високо от останалата част на храма, е с настилка от тухли, някои запазени *in situ*. В югозападната част

на наоса са установени три последователни подови нива. Първото, с около 0,20 м по-ниско от последното, е покрито с каменни и мраморни плочи, останки от които има в северозападната част на наоса и при входа. От тази настилка са извлечени каменните плочи, върху които са стояли дървените колони. Второто и третото нива се маркират от запазени на места фрагменти от бяла и синя хоросанови замазки, разположени една над друга (обр. 6 1, 2).

Стените на църквата са покрити с бяла хоросанова мазилка, пожълтяла с течение на времето под въздействието на атмосферните влияния. Липсват стенописи. Очевидно вътрешната украса на храма е била с икони и други потреби.

Сводът на апсидата е изграден от тухли, открити в насипа. Покривът е бил двускатен, с дървена конструкция и с дъсчана обшивка, отгоре с керемиди. Преддверието също е имало покритие с дървена конструкция, отгоре с керемиди, но едностранно.

Църквата е изградена изцяло от камъни - ломени и речни. Повечето от тях са необичайно големи, с добре обработени чела и страници, като наподобяват квадри. Свързващата смес е хоросан с различен състав, но има останки от градежи и на калова спойка. Приложена е сантрачна система - скрита и открита.

Покрай северната стена на църквата отвън има малък некропол с гробове на свещеници и дарители на църквата, свидетелство за който са намерените във фрагментарен вид мраморни надгробни плочи с надписи, с бордюри с зелено и червено, от XIX в. Заедно с единичните погребения е открит и масов гроб, най-вероятно свързан с църковно-освободителните борби в Мелник в края на XIX в. Гробовете са нарушени от разместването на земните пластове от земетресението през 1904 г. Тогава е разрушен и разкритият в северозападната

Обр. 4. Мелник. Църквата „Св. Параскева“. Поглед към олтарното пространство

Fig. 4. Melnik. The church St. Paraskevi. View at the altar

Обр. 5. Мелник. Църквата „Св. Параскева“. Вход на църквата
Fig. 5. Melnik. The church St. Paraskevi. The entrance of the church

част на наоса гроб.

Техника на градеж, строителни периоди, и датировка

В описания вид църквата е трикорабна едноапсидна базилика с дървен покрив (псевдобазилика). Според архитектурните и археологически данни, в строителната ѝ история, се открояват четири периода.

През първите три периода тя е принадлежала към широко разпространения на Балканите тип на еднокорабните храмове. Липсват данни за тухлен или каменен свод на наоса, което показва, че е била с дървен покрив, преобладаващ сред еднокорабните църкви в централните части на полуострова от епохата на средновековието и Възраждането (Препис 1988, 197). Това е характерно и за мелнишките еднокорабни църкви, които според конструктивните си особености образуват отделна група в рамките на българската и балканска култова архитектура (Нешева 1988, 44-52). Църквата е без притвор.

От първоначалния обем е запазена долната част на източната стена, на височина отвътре до основите на нишите за проскомидията и диаконикона, както и основи на останалите стени. В него липсват по-късните детайли - зиданата подпора за олтарна трапеза, каменните поставки за дървени колони, скамейките покрай стените. Олтарната преграда е ниска, зидана от камък върху разкритата основа. Сводът на апсидата е изграден от квадратни антични или ранновизантийски тухли (страна 0,30 м, дебелина 0,04 - 0,048 м). С такива тухли е покрит и подът на олтарното пространство. Подът на наоса е настлан с цепени каменни и мраморни плочи. Лицевият градеж е от едри камъни с обработени чела и страници, а пълнежът - от по-дребни камъни, обилно споени с бял хоросан, с примес от натрошен мел

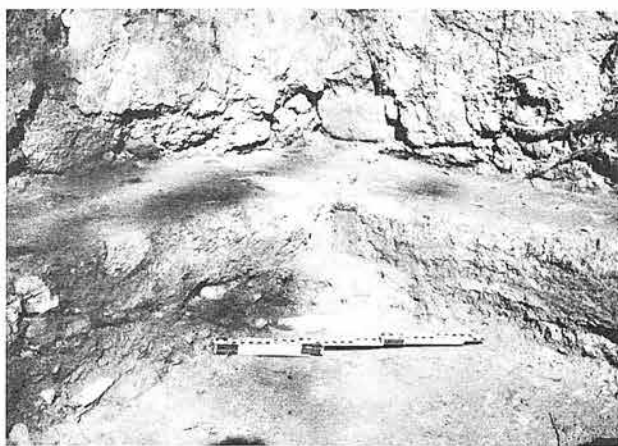
(варовик), придаващ му кремав оттенък. Сходен градеж е запазен в близката кула от градската порта в м. Ключ, от първия ѝ строителен период, който се датира в VI в.³, в кулата от портата край река Мелнишка, в която е намерена Юстинианова монета,⁴ както и в сектор от основите от ранновизантийската епоха (V - VI в.) на южната стена на т. нар. Малко укрепление. Такъв градеж не е констатиран в другите проучени досега при разкопки средновековни или възрожденски архитектурни паметници в Мелник.

По план църквата също се различава от останалите еднокорабни църкви на територията на стария град (платото „Св. Никола“ и дн. Мелник). Значителна част от тях вече е проучена по археологически път - 14 чрез разкопки и 3 чрез наблюдения, във връзка с консервационно-реставрационни работи (Нешева 1996, 332-337 и цит. лит., обр. 3 - 8). По функция те са квартални, фамилни и манастирски. Изградени са през XIII-XIV в., само една е възрожденска. Най-ранните са от I - III десетилетия на XIII в., свързано с предстоличния и столичен период на Мелник. Функционирали са непрекъснато до края на XIX - началото на XX в. Обновявани са след разрушения при унищожителни за града земетресения през втората половина на XVI - началото на XVII в. и през XVIII - средата на XIX в. Съпоставена с тях, въпреки някои общи черти, разглежданата църква се откроява като значително по-голяма и просторна, с по-масивни стени, с подчертано голяма полукръгла апсида, каквато в Мелник има само старата митрополитска църква „Св. Никола“ на едноименното плато, датираща от първия ѝ строителен период - втората половина на VI в. (Нешева 2003, 250-258). Правят впечатление и много по-стройната ѝ форма и пропорции. Съотношението между ширината и дължината на наоса е 1:1,4, което е характерно за ранновизантийската епоха (Чанева-Дечевска 1999, 34-35, 62-63, 116-117).

Изтъкнатите особености в началния градеж и план на църквата, и аналозиите ни дават основание да предположим, с голяма вероятност, че първият ѝ строителен период датира от ранновизантийската епоха, свързано исторически с църковното строителство при управлението на Юстиниан Велики (527 - 565), разгърнато в ши-

³ Разкопки н. с. Ц. Комитова (ИМ-Благоевград). Непубликувани досега данни.

⁴ Руините на тази кула се намират в частен имот, чийто собственик ни предостави сведения за монетата.

Обр. 6 1. Мелник. Църквата „Св. Параскева“.

Подови нива

Fig. 6 1. Melnik. The church St. Paraskevi.

The floor the church

роки мащаби заради необходимостта от покръстване на населението извън големите градове на Империята. Разположението ѝ в близост до югоизточната порта на Мелник, в м. Ключ, е в полза на това предположение. Тази порта свързва мелнишката крепост, по онова време, с други крепости по пътя към поречието на Места през Парилската седловина, по който е ставало отеглянето на оцелялото при аваро-славянските нашествия население от поречието на Средна Струма. За съжаление, с изключение на тухлите и на някои фрагменти от керемиди, сред находките от разкопките липсват такива, които биха могли да потвърдят тази датировка на църквата. Това обаче е нормално, като се има предвид няколкократното ѝ разрушаване по-късно и разчистването, и изхвърлянето в единственото възможно място - дерето, на насипите всеки път при възстановяването ѝ. С късната античност можем да свържем само една интересна находка - тухла (0,30 x 0,30 x 0,040 м) с вдълбани в нея конуси с дупчици - един в центъра и 6 кръговидно около нея (обр. 7). Половина от антична плоча с подобни конусовидни отвори, но с по-големи размери и от камък, е намерена в близкия Сандански и тя се интерпретира като плоча с мерни единици (Димитрова-Милчева 2002, 275, обр. 8). Други аналогии не са ни известни.

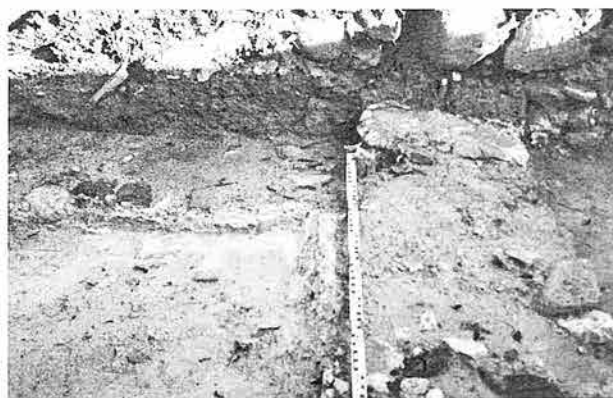
Ако църквата е ранновизантийска, то тя е функционирала твърде кратко време, защото в кр. на VI - първата половина на VII в. и Мелник, и регионът на Средна Струма са силно обезлюдени задълго в резултат на нашествията и на ред земетресения (Нешева 2003, 257). Разрушението ѝ е било съпроводено с пожар, засвидетелстван с опалена пръст и въглени върху ос-

танките от подовата настилка. Не е ясно кой е бил светецът-патрон през първия период. Като се има предвид местоположението ѝ, най-вероятно той е бил свързан с охраната на пътя и с основните му функции - военни, търговски.

През средновековието църквата е била възстановена по стария план. В градежа, запазен на места главно в източната част, е бил преизползван годният строителен материал от разрушения храм, но е добавен и по-дребен ломен и речен камък, който изглежда е преобладавал като количество в разрушената част на архитектурния обем, ако съдим по съотношението на откритите в насипа камъни. Свързващата смес е снежнобял много здрав хоросан, характерен, според данните от дългогодишните разкопки в Мелник, за каменните постройки от XII - XIV в. От същото време са и основната част от намерените фрагменти от керемиди. Както в първоначалното строителство, така и през втория период е използвана скрита сантрачна система.

С реконструкцията е свързано изграждането на правоъгълната подпора за олтарна трапеца, също от ломен камък на бял хоросан. Астрономическата ориентация на надлъжната ѝ ос я свързва с празника на Св. Параскева (Петка) 14 октомври. Тя обаче не съвпада с тази на наоса с апсидата. Такова изместване на оста се среща често при средновековни църкви, изградени върху развалините на ранновизантийски и се обяснява с промяна на патрона, както очевидно е станало и тук. Пример за това е църквата на Св. Параскева (Св. Петка) на дворецовия площад в столичния Търновград, в която се намират мощите ѝ (Нешева 2000, 44).

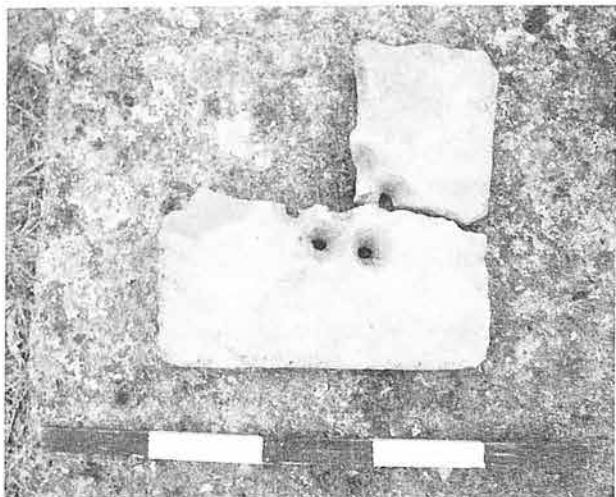
С втория строителен период на мелнишката църква се свързват откритите

Обр. 6 2. Мелник. Църквата „Св. Параскева“.

Подови нива

Fig. 6 2. Melnik. The church St. Paraskevi. The floor the church

Обр. 7. Антична тухла с конусовидни отвори
Fig. 7. Antic brick with conical openings

немногобройни фрагменти от битова керамика от края на XII - първата половина на XIII в. Сред тях се откроява почти цял съд - стомна с чучур, намерена натрошена в насипа край основите на северната стена отвътре. Тялото ѝ е било набраздено хоризонтално с пръсти и покрито с тънък слой червена ангоба. Ръбът на дъното е допълнително оглаждан. Намерени са още четири фрагменти от подобна керамика. Някои са с украса от врязани хоризонтални линии, явно от горната част на съдовете. Тази луксозна керамика е типична за Мелник през XII в. и първите десетилетия на XIII в. Тя е местно подражание на пофини червеноангобирани съдове, внос в града от Изтока и Беломорието (Нешева 1981, 39; Цветков 1989, 127-129). Описаните находки, наред с особеностите в градежа, са важни за датировката и реконструкцията на църквата. Съществено значение за това има и новото ѝ посвещение - на Света Параскева (Петка) от Епиват (Мала Азия), което в исторически аспект я свързва с цар Иван Асен II (1218 - 1241).

Установено е, че след 1231 г. култът към тази светица, с празник 14 октомври, се е слял с култа към другите две светици с името Параскева - Римлянка и Иконийска, с празници съответно на 26 юли и на 28 октомври (Нешева 2000, 135 сл.). Тъкмо този култ се развива и разпространява през III - VI десетилетие на XIII в. в югозападните български земи (Македония). Той е свързан с провъзгласяването и почитането на Преподобната Параскева от Епиват като Търновска и Българска закрилница след тържественото пренасяне на мощите ѝ в българската столица от Иван Асен II, станало след победата му над Теодор Комнин при Клокотница през

1230 г. Считаме, че тогава е била възстановена и посветена на Света Параскева (Петка) разглежданата църква. Известно е, че българският владетел обръщал особено голямо внимание на укрепването на църковната институция и нейната организация в тези земи, придружено с подмяна на епископи, строителство на църкви и манастири, дарителство. С цел да се популяризира сред местното население славата и величието му е специалното му монетосечене на златни и медни скифати в „столицата“ на Македония - Солун. От досегашните разкопки в Мелник произхождат четири медни скифати на Иван Асен II, които засега са най-големият брой монети на този владетел, открити на археологически обект в днешните държавни граници на България (Пенчев 1996, 340-343).

Църквата е преживяла още едно разрушение през османската епоха, след което пак е възстановена по стария план и в същия архитектурен обем. Според запазени фрагменти от стените, главно от юг, градежът през този трети строителен период е бил от камък със спойка от сивкаво-бял ронлив хоросан, много парчета от който се намериха и в насипа. Той е характерен за мелнишката архитектура през XVI-XVII в. Към това време се отнасят фрагменти от покривните керемиди и част от намерената битова керамика, както и две турски монети, открити при почистването на основата на зиданата олтарната преграда, и датиращи замяната ѝ с дървен иконостас. Подобна замяна на олтарна преграда, датирана с монета в XVII в., е установена при разкопките на средновековната църква върху възвишението източно от Болярската къща (Нешева и др. 1989, 73-74) и в други църкви от епохата.

С третия строителен период е свързано и изграждането на Г-образна скамейка в югозападния ъгъл на наоса, която по-късно е слята с надлъжна скамейка край южната му стена. Предполагаме, че възстановяването на църквата е станало след разрушаването за града земетресение от втората половина на XVI в., както е установено при разкопки на почти всички прочути досега архитектурни паметници.

Последният, четвърти строителен период датира от Възраждането (XVIII-XIX в.). Храмът трябва да е бил в по-разрушен вид от този, в който ние го разкрихме, защото възрожденските градежи - от камък със спойка калов разтвор, обхващат по-голямата част на сега запазените северна, южна и западна стени на наоса. При реконструк-

цията е бил променен планът - еднокорабната църква е превърната в трикорабна базилика с дървен покрив (псевдобазилика), с открит притвор от запад. Подобно явление е констатирано при археологическите проучвания на новата митрополитска църква в Мелник „Св. Николай Чудотворец“ и на католикона на близкия Роженски манастир „Рождество на пресветата Богородица“. И двете църкви (XVIII в.) лежат върху руини на по-малки еднокорабни храмове, изградени през първата половина на XIII в. (Димитрова 1989, 89-105, обр. 67; Нешева 1983, 8). За разлика от тях обаче при „Св. Параскева“ промяната не засяга външния облик на архитектурния обем, а само неговия интериор. Посочените две църкви засега се считат за най-ранните базилики с дървен покрив (псевдобазилики) в днешните български земи и заедно със „Св. Параскева“ са важно свидетелство, установено по археологически път, за типологическа диференциация в църковната архитектура през Възраждането, свързано с форми, елементи и конструкции, които

стоят далеч от старата монументална традиция в църковното строителство (Препис 1988, 203). Църквата „Св. Параскева“ има доста голямо сходство по план с две български църкви-псевдобазилики в Одрин - „Св. Константин и Елена“ и „Св. Георги“, построени през втората половина на XIX в. под влиянието на романтизма (Генчев 2003, 35-44; Иванов 2004, 52-53).

И през средновековието, и през Възраждането разглежданата църква е била енорийска (квартална). Тя е доминирала във височина над останалите сгради в квартал „Муртзу“.

Археологическото проучване на паметника има важно значение за изучаването на богатото църковно наследство на града. Получените данни обогатяват представите ни за развоя на мелнишката църковна архитектура през вековете, като от една страна потвърждават досега установената типология и хронология, а от друга показват индивидуалност и самобитност в черка на майсторите, свързани и с общия стил на епохите, в които те са творили.

Цитирана литература:

Генчев 2003: Х. Генчев. Български паметници в Република Турция. - В: Паметници, реставрация, музеи, 1, 2003, 35-44.

Димитрова 1989: Д. Димитрова. Квартал „Св. Николай Чудотворец“. - В: Мелник, 1. София, 1989, 89-105.

Димитрова-Милчева 2002: А. Димитрова-Милчева. Сандански (Sandanski) (Свети Врач) от античността до средновековието. - В: Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 269-294.

Иванов 2004: И. Иванов. Фотограметрично и геодезично документиране на българските черкви „Св. Св. Константин и Елена“ и „Св. Георги“ в град Одрин, Република Турция. - В: Паметници, реставрация, музеи, 3, 2004, 51-54.

Матанов 1997: Х. Матанов. Княжеството на Драгаш. София, 1997.

Нешева 1981: В. Нешева. Средновековният Мелник. - Векове, 1981, 4, 39.

Нешева 1983: В. Нешева. Принос към проучването на Роженския манастир. - Векове, 1983, 3, 5-10.

Нешева 1988: В. Нешева. За някои особености на мелнишките еднокорабни църкви. - Векове, 1988, 1, 44-52.

Нешева и др. 1989: В. Нешева, Д. Серафимова, Г. Стоянов. Квартал „Чатала“. - В: Мелник, 1. София, 1989, 40-81.

Нешева 1996: В. Нешева. Мелнишките църкви

(по данни от археологическите проучвания). - В: Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, 2-3, София, 1996, 326-339.

Нешева 2000: В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000.

Нешева 2003: В. Нешева. Мелник (Melnik) през античността и ранновизантийската епоха. - В: Римски и ранновизантийски селища в България, 2. София, 2003, 235-263.

Пенчев 1996: В. Пенчев. Четири медни скифати на Иван Асен II, намерени при археологическите разкопки в Мелник. - В: Годишник на Департамент Археология, 2- 3, София, 1996, 340-343.

Препис 1988: А. Препис. Изследвания върху някои средновековни архитектурни паметници в Мелник. Дисертационен труд. София, 1988.

Цветков 1989: Б. Цветков. Керамика. - В: Мелник, 1. София, 1989, 120-159.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV - VI в. София, 1999.

Bompair et al 2001: J. Bompair, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros. Archives de l'Athos, XXI. Actes de Vatopedi, 1. Paris, 2001.

Perdrizet 1907: P. Perdrizet. Melnik et Rossno. - In: Bulletin de Correspondance Hellenique, 31, 1907, 20-37.

Vlachos 1969: T. Vlachos. Die Geschichte der Byzantinischen Stadt Melenikon. Thessaloniki, 1969.
Πεννας 1970: Π. Πεννας. Συμβολή εις την ιστοριαν του Μελενικου, 1. Το „Κτηματολογιον“

του Κοινου Μελενικου, 2. Καταλογος δωρητων και ευεργετων του Κοινου και των εκπαιδευτηριων - Χριστος Μανου - Μανασης Ηλιαδης. - Σερ. Χρον., τ. Ε'. Τεσσαλονικη, 1970, 94.

St. Paraskevgi (St. Petka) Church in Melnik

Violeta Nesheva, Tsvetana Komitova

The remains of St. Paraskevgi (St. Petka) Church in Melnik, which functioned until the early 20th century, were excavated in 2004 in relation to its planned reconstruction. The financial support of the excavations was provided by Mr. Zhivko Litov. The church is situated at the eastern foothills of St. Nicolas plateau, near the Holly Virgin Spileotisa (from the Cave) monastery, on a small natural hill along the road from Melnik to Nevrokop, which connected the Struma and Mesta river valleys until quite recently. The church was mentioned in the late Medieval (1570) and National Revival period (18th and 19th century) written sources. It was probably part of a small urban St. Paraskevgi monastery under the jurisdiction of the Melnik bishop and at the same time a parish center of the developing trading mountzou neighborhood, which according to the legend was named after the name of the Byzantine strategus Mountzouphlos who was exiled in Melnik during the reign of the Comnenus.

The church has a rectangular plan (fig. 2) with a semicircular apse; the narthex opened to the west and was paved with pebbles; it lead to exterior staircases with four steps. The south wall of the church was also used as a support due to the terrain level. The altar area was well defined (fig. 2). Two niches, one of them related to the Proskomydia and the second one serving as a deaconicon, were made in the eastern and northern walls and flanked the conch. The communion table was in the center of the apse and part of its rectangular pillar is preserved. The floor of the chancel was higher than the floor of the rest of the nave; a screen wall, from which a row of stones was only preserved, was made to separate the chancel. There were seats supported by small masonry pillars inside the church, along the nave walls and in the narthex. The entrance faced the west; it had a solid stone threshold and there was a door made with two leaves and a granite arch above.

The nave was divided into three isles by three pairs of wooden columns resting on large stone slabs. The church floor was covered with tiles (the altar area) and three consecutive floor levels were recorded in the nave, the first covered with stone and marble slabs. The church walls were plastered with white mortar. No murals were found. The vault of the apse was made of Byzantine bricks. The church was covered by a gabled roof of wooden construction, with boarding and covered by tiles. The narthex had the same cover though a simpler one.

The church was made of ashlar and river stones. Some of them are unusually large, have niair uicut front and side parts and resemble qore so. The stones were connected with mortarionu mud was also used in some cases. Wooden beams inside and outside the construction were also used.

Four architectural periods were identified according to the architectural evidence and the archaeological finds. The church had a single nave during the first three ones. It is suggested that the first building was constructed in the 6th century AD during the reign of Justinian I (527-565). At that time it had a different name. The second architectural period dates to the first half of the 13th century; it is related to the worship of St. Paraskevgi (St. Petka) of Tarnovo, which spread out over the southwestern territories (Macedonia) of the Second Bulgarian Kingdom after the victory of Ivan Asen II over Theodore Comnenus in 1230. The third architectural period is dated to the 16th or 17th century when the church was reconstructed after suffering an earthquake. The fourth architectural period is dated to the National Revival period (18th and 19th centuries) when the church was transformed into a three-nave basilica with a wooden roof (pseudobasilica). The excavations of St. Paraskevgi church contribute to the research on Melnik church architecture.

Първи свидетелства за най-ранното солодобиване в Европа

Васил Николов

Селищната могила Провадия-Солницата е разположена на 3 км южно от Провадия, в границите на солодобивното предприятие Провадсол АД. Сегашната височина на археологическия паметник е около 15 м, а диаметърът при основата му - около 80 м.

Селищната могила се намира върху солното огледало на огромен залеж от каменна сол с форма на пресечен конус. Площта на солното огледало върху приблизително равната горна повърхност на солното тяло е около 300 дка и се намира на дълбочина между 12 и 20 м. Образувано се е от подпочвените и дъждовните води, които достигат горната повърхност на солния залеж, разтварят го и образуват силно концентриран (до 260 г/л) воден пласт с дебелина около метър. От налягането на попиващите надолу сладки води, солената вода е избивала на земната повърхност по периферията на водното огледало и поради това са били наличнименящи мястото си солени извори, водата на които съдържала от 160 до 190 г сол на литър. След започването преди около 70 години на промишлено производство на сол чрез източване на разтвор от солното огледало и изпаряване на водата, солените извори постепенно изчезват, но местата на последните от тях още се помнят. Първото предприятие за сол, което започва добив през 1924 г., използва водите на солното огледало чрез изкопаване на кладенци на дълбочина от 13 до 16 м, в които естественият воден разтвор под собственото си налягане се е качвал нагоре до дълбочина 3-4 м, откъдето е извличан с помпи. Солта е получавана чрез изваряване на солния разтвор (Аджемлерски 2005).

Както показаха краткотрайните разкопки през есента на 2005 г., натрупването на селищната могила става през късния неолит, средния и късния халколит, след което чак вероятно през римската епоха са част от културния и пласт върху нея самата е издигната надгробна могила, като целия паметник е придобил конична форма.

През последните няколко десетилетия в праисторическия културен пласт са направени няколко по-големи нарушения. Едно-

то засяга северната страна на селищната могила, където е направено бомбоубежище. За строителството на работническо селище край солницата през 60-те години на миналия век е отнет част от насипа на югозападната страна. През 1977 г. за правене на градинки в селището е изкопана пръст от северозападната страна на селищната могила. Западната страна и източната ѝ периферия са частично засегнати за изграждането съответно на реперни точки на върха и площадка за геологичен сондаж.

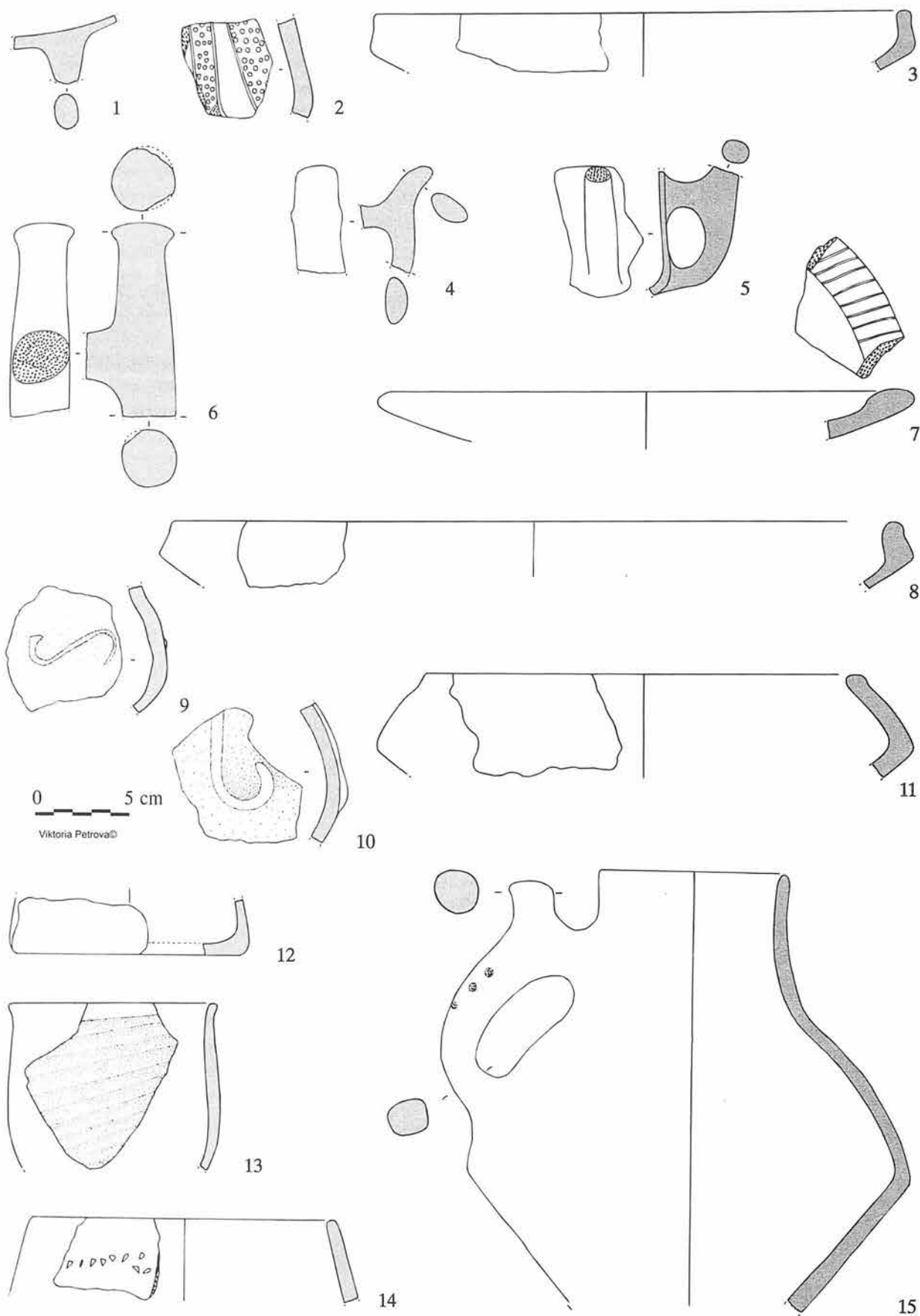
През 1964 г. Ара Маргос от Варненския археологически музей прави малък сондаж на югоизточния склон на могилата с едва видими днес следи. Не е ясно до каква дълбочина са стигнали разкопките му (вероятно до 0,85 м), но разкопвачът съобщава, че в праисторическия пласт са представени периодите на късния неолит и ранния халколит (Маргос 1964).

През септември-октомври 2005 г. екип на Археологическия институт с музей на БАН¹ със силната подкрепа на Община Провадия² започна проучвания, планирани за по-дълъг период. Причина за организирането на тези отдавна замислени разкопки е предположението, че обитаването на това място е неминуемо свързано с добив на сол през праисторическия период. Предварителните резултати потвърдиха хипотезата и съответно са предмет на това експресно съобщение.

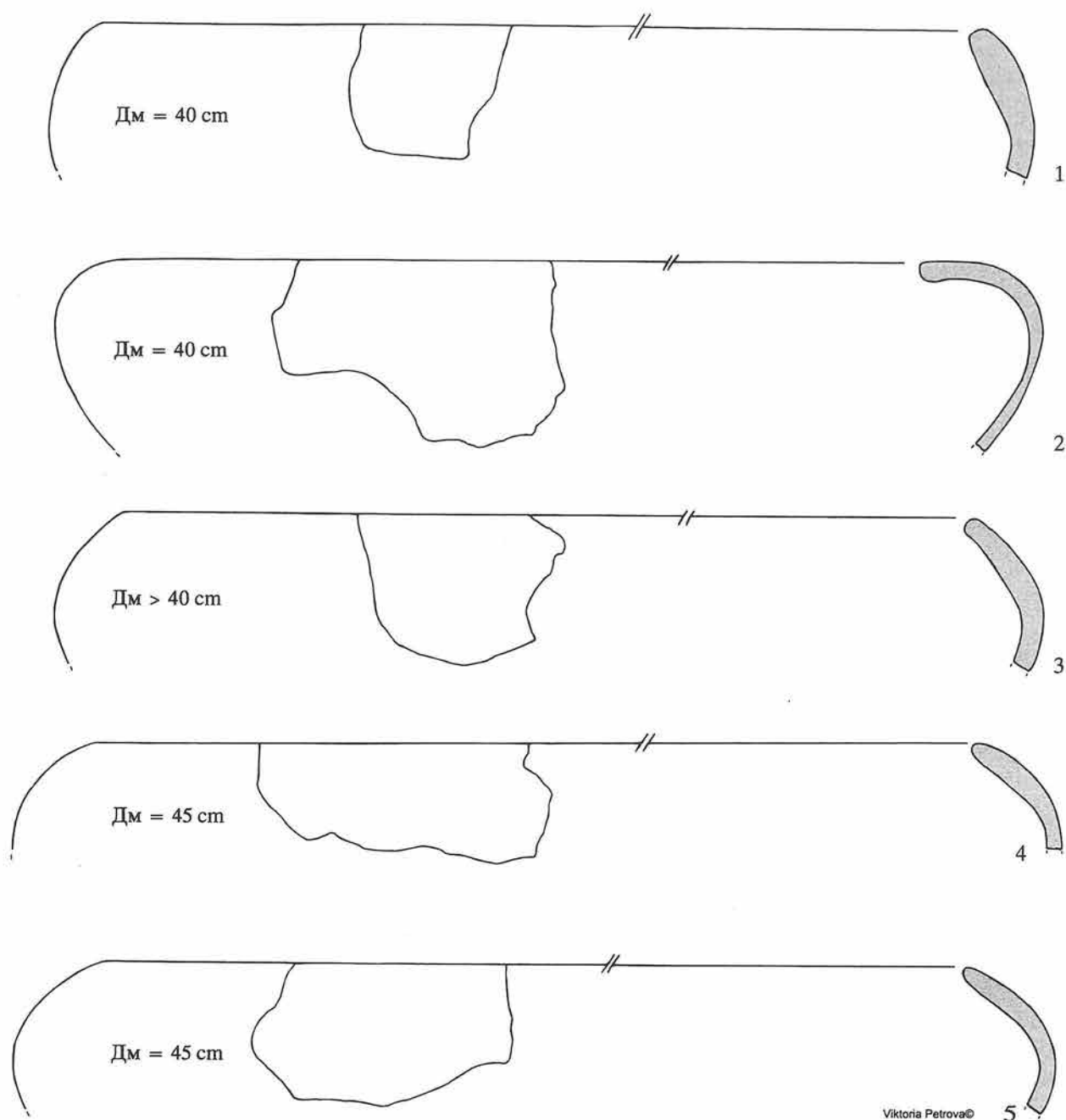
Направени са осем малки сондажа, разположени на различни места по периферията на селищната могила.

¹ Ръководител на екипа е проф. Васил Николов. В него участват д-р Виктория Петрова и Елка Анастасова от АИМ - София, Росица Миткова от Шумен и Николай Христов от Исторически музей - Провадия.

² Разкопките бяха организирани с изключителното съдействие на инж. Марин Георгиев - кмет на Община Провадия, с непосредствената подкрепа на г-жа Валентина Кирова - началник на Отдел Култура и туризъм в Общината и г-н Нури Ембие - директор на Дирекция Програми от социално подпомагане към заетост. На всички тях археологическият екип изразява своята благодарност. Задължени сме също на г-жа Росица Пиринлиева - организатор в Отдел Култура и туризъм, на г-н Веселин Стойнов и г-н Пламен Нойков - съответно директор и зам.-директор на Провадсол АД за приятелската подкрепа и съдействие.

Обр. 1. Тел Провадия-Солницата. Керамични съдове от култура Караново III-IV, късен неолит
 Fig. 1. Tell Provadia-Solnitsata. Karanovo III-IV culture pottery, late Neolithic

Обр. 2. Тел Провадия-Солницата. Керамични съдове за изваряване на разсол от култура Караново III-IV, късен неолит

Fig. 2. Tell Provadia-Solnitsata. Salt pans (briquetage, used to boil brine, Karanovo III-IV culture, late Neolithic

Сондаж I е разположен на югозападния склон на могилата. Размерите му са 5 x 3 м, като дългата ос е ориентирана в посока запад-изток. На дълбочина 4,35 м от репера (при сондаж III) е разкрито подово ниво от постройка, представено от плътна, трамбована червена глина. Над него лежи културен пласт с дебелина около 1,20 м, който съдържа къснонеолитна керамика. Върху този пласт, на дълбочина 3,10 м, са установени останки от къснохалколитно жилище. То е покрито от насип, в който лежат различни по размери и без

определена подредба камъни. Най-отгоре е установен хумусен пласт с дебелина 20-30 см.

Сондаж II е разположен в западната периферия на могилата. Размерите му са 1,5 x 5,5 м, като дългата му страна е в посока запад-изток. Констатирано е наличието на два насипа. Долният, по-ранен насип, е представен от кафяв мек пласт с мазилки и белезникави примеси. В неговата основа лежат различни по размер камъни без определена подредба. Горният, по-късен насип лежи под хумуса и представлява жълт мек пласт. Сондажът е

проучен до дълбочина 5,85 м без да е достигната стерилна основа.

Сондаж III е условното обозначение на нарушението в западната страна на могилата, почти на нивото на основата на надгробната могила. Има неправилна правоъгълна форма и приблизителни размери: изток-запад - 8 м; север-юг - 6 м. В южната му страна се различава хумус с дебелина 30-40 см, под който лежи светлокафяв до жълтеникав пласт с мазилки и къснохалколитна керамика.

Сондажи IV и V се намират в южната периферия на могилата и имат размери 1,5 x 4 м. Дългите им страни са ориентирани в посока север-юг. И в двата сондажа е установен еднороден насип. Сондаж IV е проучен до дълбочина 6,90 м, като в него са разкрити различни по размери камъни без определена подредба. Не е достигната стерилна основа. Сондаж V е разкопан до дълбочина 5,65 м, при която е достигната стерилна основа.

Сондажи VI, VI.1, VII, VII.1 и VIII се намират в югоизточната периферия на могилата. Размерите на първия от тях са 1,5 x 3 м, на останалите - 1,5 x 2 м, а дългите им страни са ориентирани в посока северозапад-югоизток. Всеки от сондажите представлява продължение на предходния в северозападна посока и всъщност се оформя един сектор с размери 1,5 x 11 м. Дългата му страна е ориентирана в посока северозапад-югоизток.

В южната част на сондаж VI е констатиран изкоп, който попада в периферията на могилата; запълнен е с ронлива пръст с чакъл. Стерилната основа в него е на дълбочина 2,05 м от повърхността. В северната част на сондаж VI, сондаж VI.1, както и в южната част на сондаж VII, стерилната основа е установена на около 0,60 м от повърхността.

В северната част на сондаж VII и южната част на сондаж VII.1 е установена яма (?), в която са насипани останки от постройка, изгоряла при пожар. Разкрити са разпръснати късове от стенни мазилки с отпечатъци от разцепени колове и пръчки, една полегнала с устието надолу и частично вкопана в мазилките кана, както и два фрагментирани полегнали керамични съда, над които лежи долен хромелен камък. Северно от тях, в същата структура, са разкрити големи фрагменти от хранилищни съдове, многобройни фрагменти от съдове със специално предназначение - за изпаряване на разсол, част от голяма кана с вертикална дръжка с израстък, масивна двустранна чукалка от черен камък и вер-

тикално стоящо глинено стълбче. Глинено стълбче има четиристранно напречно сечение и слабо конична форма. Горната му част е частично унищожена. Дължината и ширината при основата са съответно 24 см и 13 см. Дължината в горната част е 14 см, а ширината е 8 см. Запазената височина е 21 см. Изработено е от глинено ядро с растителни примеси, върху което е нанесена допълнителна замазка, на места с дебелина до 1 см, но обикновено по-тънка. Повърхността е грубо загладена, пореста и кафяво-червена. Стои вертикално между рушевините, сред които е намерена. Дългата му ос е в посока югозапад-североизток. Чукалката е намерена почти вертикално изправена, на около 10 см югозападно от стълбчето. На около 15 см югоизточно от него е открита задна част на огладено каменно оръдие от черен камък, а на около 35 см северозападно е разкрита част от кана, лежаща на едната си страна. Дъното на ямата не е достигнато. Установените керамични фрагменти позволяват отнасяне на комплекса към късния неолит. Върху тази структура, в северната част на сондаж VII.1 и в сондаж VIII, на дълбочина 60 см от повърхността е регистрирано подово ниво, малобройната керамика от което свидетелства за датиране към късния халколит. Най-горното ниво на целия разкопан сектор е представено от хумусен пласт с дебелина 20-30 см.

От всички направени сондажи произхождат фрагменти от къснонеолитни керамични съдове, а в сондажи I, VII и VII.1 те са открити в здрав културен пласт. Представени са разлати паници с удебелена отвътре устийна част, някои от които са стояли на четири приблизително цилиндрични крачета (обр. 1 I, 7), големи кани с крушовидно тяло и висока пръчковидна дръжка с гъбовиден израстък (обр. 1 6), както и кани с биконично тяло и малка вертикална дръжка с израстък (обр. 1 15), биконични купи (обр. 1 11), разлати паници с прегънат ръб на устието (обр. 1 3, 8), цилиндрични чаши с вертикална дръжка с израстък (обр. 1 4, 5, 12). Като украса се срещат и особено сигнификативните релефни S-овидни мотиви (обр. 1 9, 10). Съдовете имат сиво-черна загладена повърхност. Тази керамика напълно се вписва в основните характеристики на керамичния комплекс Караново III-IV, характерен за Тракия (Николов 1998, 105-137). Доколкото ми е позната къснонеолитната керамика на север от Източна Стара планина, такъв комплекс в този регион се установява за първи път.

Единственото засега констатирано различие с комплекса Караново III-IV в Тракия е наличието на значително количество фрагменти от разлати, но тънкостенни купи с много голям диаметър (около 40-50 см, а вероятно и повече), с грубо загладена външна и вътрешна повърхност, сега покрити с белезникав налеп (обр. 2). Стените с дебелина до 5-6 мм обикновено имат червен или керемиденочервен лом, което свидетелства за вторично нагриване при висока температура. Всички посочени признаци още на място позволиха предположението, че описаният вид керамични съдове са използвани за изваряването на солен разтвор при нагриването му върху слаб огън или жар. За изследване бяха дадени 6 фрагмента от тази група (вж. резултатите в съобщението на И. Хавезов по-долу). Проби от три фрагмента от различни съдове, които включват стената и налепите по повърхността, са раздробени и изследвани. Те показват наличие на необикновено голямо количество каменна сол - от 28 до 39%! Проби от други три фрагмента от различни съдове от тази група включват изследването само на налепи по повърхността. Резултатите дават също значително присъствие на каменна сол - от 12 до 34%! Първоначалната хипотеза намери безспорно потвърждение. Обитателите на къснонеолитното селище от култура Караново III-IV са били производители на сол.

Фрагментите от средно- и къснохалколитни керамични съдове, събрани при разкопките, са в значително по-голямо количество³.

Сред тях са и такива, които носят шампована украса. Възстановимите форми са на съдове с обърнатоконачна устийна част (обр. 3 10), както и на подставки (обр. 3 6-7, 9). Имат излъскана, много добре загладена или загладена повърхност, но се среща и комбинация от загладена и груба повърхност. Цветът им е от светло- до тъмнокафяв, сив или черен. Орнаментацията е нанесена с шампа с правоъгълни зъбчета. Мотивите са представени от хоризонтална линия (обр. 3 6) или вертикална линия, комбинирана с дъговидна (обр. 3 5). Срещат се и зигзаговидно разположени шамповани линии (обр. 3 7). Шампованата украса е комбинирана с хоризонтални и вертикални врязани линии (обр. 3 4, 10) или с канелюри (обр. 3 8). Шампованата украса върху част от фрагментите е

инкрустирана с бяло вещество. В тези случаи мотивите са представени от хоризонтални линии, съчетани с дъговидни, от вертикални къси линии, от триъгълни мотиви (обр. 3 2-3, 9) или от три успоредни линии, от които се спускат други две наклонени (обр. 3 1).

Датирането на представените керамични фрагменти е основано на тяхната орнаментация. Шампованата с правоъгълни зъбчета украса, в която мотивите запазват своята линейна позитивна композиция, е характерна черта за IV фаза на култура Хаманджия (Тодорова 1986, 118), която се отнася към средния халколит в причерноморския район. Характерът на културата от това време в тел Провадия-Солницата засега обаче остава неясен.

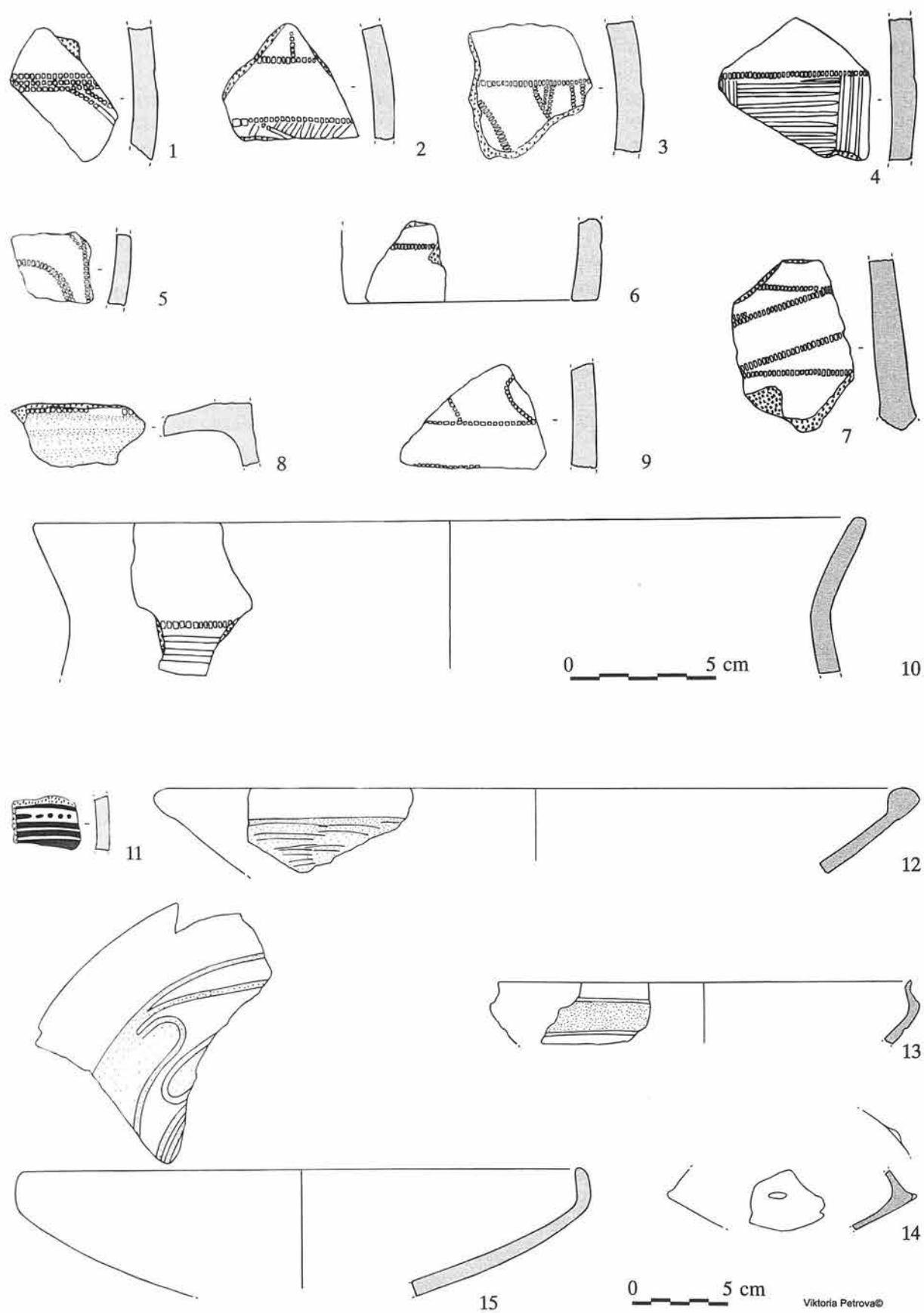
Освен фрагментите с шампована украса са открити и такива, които могат да бъдат отнесени към къснохалколитната култура Варна. Повърхността им е светлокафява излъскана, бежова загладена или черна излъскана. Особеност представлява червената излъскана повърхност. Среща се и комбинация между груба и загладена повърхност. Сред формите е констатирано наличието на паници с извит навътре устийен ръб, с удебелен отвътре устийен ръб, биконични купи и др (обр. 3 13-15). Орнаментацията е графитна, набодена, врязана и релефна.

Графитната орнаментация е позитивна и негативна и представя основно линейни мотиви. Фрагментът, орнаментиран с хоризонтални линии и точки (обр. 3 11), намира добри паралели и може да бъде отнесен към първа фаза на култура Варна. Орнаментацията от врязани ъгловидни и заоблени врязани линии, които ограничават полета с груба повърхност (обр. 3 13-14) също се отнася към първа фаза на култура Варна.

Биконичните купи са често явление в къснохалколитните керамични комплекси. В случая със съда от тел Провадия-Солницата обаче (обр. 3 15), профилирането на прелома и наличието на изтеглена релефна пъпка, са черти, характерни по-скоро за къснохалколитната култура Караново VI.

Заедно със средно- и къснохалколитната керамика, включително от минималните участъци здрав културен пласт, са установени многобройни фрагменти от разлати съдове, близки до тези от къснонеолитния пласт, използвани за изваряване на солен разтвор. Явно е, че производството на сол на това място продължава през средния и късния халколит, но все още не са направени изследвания на съответните съдове.

³ Благодаря на д-р Виктория Петрова за съдействието при изследването на халколитната керамика, както и за подготвянето на графичните табла към това кратко съобщение.

Обр. 3. Тел Провадия-Солницата. Фрагменти от керамични съдове, украсени в стил култура Хаманджия IV, среден халколит (1-10) и от култура Варна, късен халколит (11-15)
 Fig. 3. Tell Provadia-Solnitsata. Sherds decorated in Hamangia IV pottery style, middle Chalcolithic (1-10) and Varna culture, late Chalcolithic (11-15)

Засега в българската научна книжнина реално не е дискутиран проблема за нужните за живота на праисторическото общество количества сол, както и за възможните начини на тяхното доставяне⁴. Необходимостта от специализирано производство на сол се очертава след появата на земеделско-скотовъдното стопанство. Преобладаващо растителната храна изисква добавка на сол, тъй като човешкият организъм се нуждае ежедневно от 12 до 16 г сол. Една част се набавя с храната, главно от месната, но това не е достатъчно. Самите домашни животни, лишени обикновено от достъп до източници на сол, се нуждаят също от такава добавка. Освен това някои производства, например обработката на животински кожи, не биха били възможни без използването на сол. Основните източници на сол са морската вода и залежите на каменна сол.

Засега няма никакви конкретни данни за начините за снабдяване със сол през ранния неолит в българските земи (края на VII и първата половина на VI хил. пр. Хр.). Една от възможностите, поне за Тракия, е използването на солената вода на Бяло море - връзките по долините на Струма и Места са добре документирани за този период. Няма данни обаче за селища по черноморския бряг от това време и съответно не предполагам използването тогава на този неизчерпаем източник на сол. Това може би започва към края на късния неолит (края на VI хил. пр. Хр.), когато се появяват първите селища в близост до брега. Хронологически малко по-рано обаче започва използването на солените извори край днешния град Провадия. Най-вероятно общност от хора, носители на култура Караново III-IV в Тракия, прекосява Източна Стара планина и се заема с производството на сол чрез изпаряване на солена изворна вода. Тракийската "колония" може би се занимава изключително с тази дейност и обменя с "метрополията" сол срещу храни и други продукти.

Не разполагам с достатъчно данни за солодобиването през халколита (V хил. пр. Хр.), но не може да не прави впечатление честата употреба в къснохалколитните селища на тел Провадия-Солницата на добре изработена керамика, която, като имам предвид основната дейност на техните обитатели, явно е внос от съседни райони на

север и североизток. Изказано е предположение, че богатството на причерноморския район през късния халколит, включително и на Варненския некропол, се дължи на търговия със сол, добивана от морска вода (Радунчева 1986, 18-19). За тази хипотеза липсват доказателства. Чисто теоретично, добивът на сол от морска вода би бил значително по-ниско ефективен от добива на сол от изворите край Провадия, които се намират само на около 25 км от Варненския некропол. Освен че солеността на черноморската вода е около 10 пъти по-ниска от тази на изворите край Провадия, къснохалколитните селища, които са оставили Варненския некропол, се намират по брега на сегашното Варненско езеро, което тогава е било сладководно, а разстоянието от тях до брега на морето, особено до тогавашния бряг, където е трябвало да бъде извършено изпаряването на водата, не е за пренебрегване. Поради всичко това вероятността за взаимовръзка между богатството на Варненския некропол и добива на сол в тел Провадия-Солницата изглежда много реалистична. При това некрополът и основният къснохалколитен пласт в селищната могила принадлежат на една и съща фаза на култура Варна, а именно на нейната първа фаза.

Залежът от каменна сол край Провадия е един от редките на Балканите. Заради свързаните с него солени извори той е експлоатиран в праисторическата древност. Подобен е случаят и с находището Пояна Слатиней-Лунка в румънска Молдавия. Според наскоро появила се публикация, солодобиването чрез изпаряване на солена изворна вода започва там през периода Старчево-Криш IIIB-IVA и поради това то е обявено за най-ранното в света (Weller, Dumitroaia 2005). В резултат на анализа на керамичните съдове от двата региона, през 1998 г. предложих синхронизация на периода Старчево-Криш IIIB-IVA в дн. румънска Молдавия с периода Караново III-IV и дори с началото на Караново IV в Тракия (Николов 1998, 212-213). От тази синхронизация следва, че началото на солодобиването край Провадия е едновременно с това на североизток от Карпатите и също може да се числи към най-древното в света или поне в Европа.

Засега въпросите са повече от отговорите, но проучванията през следващите години безспорно ще уплътнят картината на едно изключително важно производство и свързаните с него отношения в късното праисторическо общество.

⁴ За даденостите на природната среда по черноморското крайбрежие и в дн. Североизточна България, които евентуално са били използвани от праисторическия човек за добив на сол вж. Gaydarska 2003.

Цитирана литература:

Аджемлерски 2005: С. Аджемлерски. Добив на готварска сол и разсол край Провадия. - Провадийски глас, 2005, 6, 4.
Маргос 1964: А. Маргос. Праисторическа селищна могила при Солниците край Провадия. - Провадийски глас, 15 юли 1964.
Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.
Радунчева 1986: А. Радунчева. Обществено-иконо-

мическият живот на Добруджа и Западното Черноморие през енеолита. - Векове, 1986, 1, 15-20.
Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.
Gaydarska 2003: В. Gaydarska. Preliminary research on prehistoric salt exploitation in Bulgaria. - Добруджа, 21, 2003, 110-122.
Weller, Dumitroaia 2005: O. Weller, G. Dumitroaia. The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania. - Antiquity, 79, 306, Dec. 2005 (on the website: <http://antiquity.ac.uk>).

First evidence for the earliest salt production in Europe

Vassil Nikolov

Tell Provadia-Solnitsata is situated 3 km to the south of Provadia, northeast Bulgaria. It is located on the salt mirror of a huge deposit of rock salt shaped as a frustum of a cone. The salt content of the brine springs, which erupted on the surface at different places, varies from 160 to 190 g/l.

As evidenced by the trial excavations in 2005, the accumulation of the tell levels happened in the late Neolithic, the early and the late Chalcolithic. 8 small trenches were made at the tell's periphery.

All trenches yielded late Neolithic sherds (fig. 1). This pottery perfectly matches the general features of Karanovo III-IV pottery assemblage in Thrace. It is for the first time that we find it to the north of the Eastern Stara Planina Mountains.

The only difference with Karanovo III-IV assemblage in Thrace is the presence of a big number of sherds belonging to thin-walled bowls with a very large rim diameter (ca. 40-50 cm or maybe even more), roughly smoothed outer and inner surface covered with a whitish crust (fig. 2). The walls of the vessels are 5-6 mm thick; usually have red or brick-red section, a result from secondary firing at a high temperature. All these indications allowed me to suggest that the described ware was in fact briquetage, used to evaporate brine on a low fire or live coals. Samples were taken from three sherds (the wall of the sherd and the crust were crushed and analyzed). The results from the chemical analysis showed an unusually high content of rock salt: 28-39 per cent! The crust of three other sherds

from different vessels was also sampled. The results show considerable rock salt content; it varied from 12 to 34 per cent! Therefore the initial hypothesis proved to be correct.

The middle and late Chalcolithic sherds yielded by the excavations exceed in number the Neolithic pottery and refer to the Hamangia IV and Varna cultures respectively. Numerous briquetage sherds similar to the Neolithic salt pans and used to evaporate the brine were found together with the standard middle and late Chalcolithic ware. The salt production at this place continued in the middle and late Chalcolithic as well.

There is no evidence so far for the way the early Neolithic people in Bulgaria supplied themselves with salt (late 7th to the first half of the 6th millennium BC). People started the exploitation of the brine springs at Provadia in the third quarter of the 6th millennium BC. Most probably, a Neolithic community, bearer of the Karanovo III-IV culture from Thrace crossed the Eastern Stara Planina Mountains and started the salt production by evaporating brine from the salt springs.

There is still not enough evidence for salt exploitation in the Chalcolithic (5th millennium BC) but it is worth mentioning that fine ware, apparently imported from the neighboring areas to the east and northeast, was quite common in the late Chalcolithic layers of Tell Provadia-Solnitsata. It is quite possible that the rich Chalcolithic cemetery at Varna has been related to the salt exploitation at tell Provadia-Solnitsata. Besides, the cemetery and the main

late Chalcolithic layers at the tell date back to the same phase of the Varna culture, viz. its first phase. The distance between the two sites is ca. 25 km.

The rock salt deposits at Provadia are among the few in the Balkans. According to a recent publication, the salt production at Poiana Slatinei-Lunca in the Romanian part of Moldova by evaporating of brine from salt springs started in Starcevo-Kris IIIB-IVA period and for this reason

is declared the oldest in the world. After a study on the pottery from the two regions, in 1998 I suggested that Starcevo-Kris IIIB-IVA period in Romanian Moldova has been contemporary with Karanovo III-IV and even with the early Karanovo IV period in Thrace. Therefore, the beginning of salt production at Provadia was contemporary with the salt production to the northeast of the Carpathians and should be also considered the oldest in the world or in Europe at least.

Данни за производство на сол край Провадия през късния неолит: химически изследвания

Иван Хавезов, Елена Русева

Производството на сол (NaCl), както и търговията със сол са особено важни за развитието на всяко общество. Солта (натриев хлорид) е основна добавка към храните, а също така от хилядолетия се използва още за консервиране на растителна храна, месо и риба, за задъбване на кожи. Производството на сол дава възможност за разширяване на търговските отношения, води до нарастване на населението, като осигурява нови райони за заселване. Поради всичко това производството на сол е важен аспект в изследването на древните цивилизации (Flad et al 2005).

Солта е необходима в човешкия организъм за осигуряване на мускулните движения, особено за регулацията на сърдечния мускул, за храносмилателната система, за провеждането на нервните импулси. Хлорните йони на солта осигуряват отделянето на солна киселина в стомаха - есенциален реагент при разграждането на храната. По-голямата част от солта в човешкия организъм се отделя чрез потта, а друга малка част - чрез урината, също и чрез слъзите. Средно всеки човек употребява 3-5 килограма сол годишно като добавка към храната.

Ето защо продукцията на готварска сол (NaCl) е една от най-древните широко разпространени технологии на света (Flad et al. 2005). Готварската сол се получава чрез пречистване на каменна сол или чрез слънчево изпарение на морска вода и пос-

ледваща кристализация на солта. Съотношението между потреблението на каменната сол, добивана главно в Европа и Северна Америка, и това на морската сол, добивана в крайбрежни райони чрез слънчево изпарение на морска вода, сега е около 1:1.

Залежите на каменна сол възникват в средата на втората част на Пермския период при изпарение на големите вътрешни морета (Костов 1957, 249-255). През този период климатът на земята е горещ (особено през лятото). Изсъхналите участъци с отложена сол се покриват с пясък, след това отново се наводняват, така че на много места залежите от каменна сол са разположени един върху друг. Когато запасите от каменна сол са на малка дълбочина (относителна плитко), те се добиват по минния способ. Тази каменна сол има примеси от калиев хлорид и магнезиеви соли, които ѝ придават характерния горчив вкус.

При слънчево изпарение на морската вода (тя съдържа главно натриев хлорид и значително по-малко калиев хлорид, калциеви и магнезиеви соли) настъпва утаяване на солите в нея в зависимост от тяхната концентрация и разтворимост, а също така и от разликата в температурите през зимата и през лятото (Balagrew 1993, 213-218). Най-напред се утаява малко разтворимият във вода калциев карбонат, след това през лятото се утаяват гипс и магнезиев карбонат, а през зимата - гот-

варската сол (NaCl) и накрая - калиевите соли (калиев хлорид и карналит) (Balarew 1987, 1241-1248).

При изпарение на вода от солени извори (разсол) чрез варене в керамични съдове (на пряк огън или жар), първо се утаяват калциевият и магнезиевият карбонати, след това при достатъчно висока степен на концентриране на солта изкрystalизира най-слабо разтворимият халогенид в системата - карналитът ($\text{KMgCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$). При по-нататъшно нагряване карналитът се разпада на калиев хлорид и магнезиев хлорид, които изкрystalизират по стените на керамичния съд, сорбирани от предварително утаените карбонати на калция и магнезия. В резултат по стените на керамичния съд се получава плътна утайка от карбонати и хлориди (Костов 1957, 249-255). По този начин се извършва и пречистване на солта от калия и магнезия, които ѝ придават горчив вкус (Balarew 1987, 1241-1248).

При изпарение на разсола при нагряване в керамични съдове с подходяща форма тази утайка от карбонати и хлориди по-лепва по вътрешните им стени, а във вътрешността на керамичния съд изкрystalизира (вече пречистената) готварска сол. По този начин утайките от примесите на готварската сол по-лепват по стените и особено по заобленото (и нагрявано!) дъно на разлатите керамични съдове, а вътре в съда се оформя тяло от чиста сол, което е удобно за пренасяне (Flad et al 2005, 12618-12622).

Следователно можем да очакваме, че по вътрешната част на керамични съдове, използвани за изпарение и пречистване на солта, трябва да има плътен налеп с висока концентрация на хлориди - калиев хлорид, магнезиев хлорид и натриев хлорид (сол) (Balarew 1993, 213-218). Съответно по външната част на керамичните съдове концентрацията на хлоридите трябва да е пренебрежимо малка.

От разкопките на селищна могила Солницата край Провадия през 2005 г. бяха изследвани шест фрагмента от различни зони на широки керамични съдове, които произхождат от най-долния (къснонеолитен) пласт на могила (култура Караново III-IV)¹. По вътрешната си страна те бяха покрити с плътен бял налеп.

Тези налепи бяха внимателно изстъргвани, като са взети всички мерки за избягване на замърсяване на пробите с хлориди и алкални елементи. Чрез разклащане на 0.1 g от предварително претеглените налепи с 100 ml 1 M азотна киселина бяха извлечени съответните разтворими хлориди на натрия, калия и магнезия.

Чрез пламъков атомноабсорбционен анализ беше определено съдържанието на калия, натрия и магнезия в извлеките от съответните налепи (по вътрешната страна на гореспоменатите керамични фрагменти). Чрез утаечен обемен анализ беше определено и съдържанието на хлорид в съответните извлекци.

Получени бяха следните резултати за съдържанието на хлориди в изследваните бели налепи по вътрешната страна на керамичните съдове:

Проба	Общо, % разтворими хлориди	Натриев хлорид, %	Калиев хлорид, %	Магнезиев хлорид, %
1'	27	1,20	14	11
2'	38	0,95	20	17
3'	34	1,27	20	12
1	11	0,86	6	4
2	12	1,27	7	4
3	32	1,90	20	10

Както се вижда от резултатите в горната таблица, по вътрешната част на съдовете са установени значителни концентрации от хлориди на калия и магнезия, които се получават при изпарението (и пречистването) на разсола в керамичния съд, а също така и значително по-ниски концентрации от натриев хлорид (NaCl). Относително ниското съдържание на натриев хлорид в налепите се обяснява с постепенното му извличане от водата в културния пласт през хилядолетията, докато калциевият и магнезиевият хлориди са здраво сорбирани в плътния налеп от гипс ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) и варовик (CaCO_3) и по този начин те много по-трудно могат да бъдат извлечени.

Резултатите недвусмислено доказват използването на изследваните къснонеолитни керамични съдове за изпарение на разсол на огън с оглед на получаване (и пречистване) на сол.

¹ Фрагментите ни бяха предадени за изследване от проф. Васил Николов, ръководител на проучванията на Провадия-Солницата.

Цитирана литература:

- Костов 1957:** И. Костов. Минералогия. София, 1957.
- Balarew 1987:** Chr. Balarew. Evaporite Minerals Succession. - Crystal Research Technology, 22, 1987, 10, 1241-1248.
- Balarew 1993:** Chr. Balarew. Solubilities in seawater-type systems: Some technical and environmental friendly applications. - Pure & Applied Chemistry, 65, 1993, 2, 213-218.
- Flad et al 2005:** R. Flad, J. Zhu, Ch. Wang, P. Chen, L. v. Falkenhausen, Zh. Sun, Sh. Li. Archaeological and chemical evidence for early salt production in China. - Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA, 102, 2005, 35, 12618-12622.

Evidence for late Neolithic salt production near Provadia: chemical analyses

Ivan Havezov, Elena Russeva

We analyzed six sherds from open ceramic vessels belonging to the earliest (late Neolithic) layer (Karanovo III-IV culture) of Tell Solnitsata-Provadia. The interior of the sherds was covered by thick white crust.

Information about the chemical composition of the white substance was derived by 1 M nitric acid extraction followed by an atomic absorbing

analysis of the sodium, potassium and magnesium as well as by titrimetric determination of the chlorides in the relevant extracts. The high content of potassium chloride and magnesium chloride as well as the presence of sodium chloride provide conclusive evidence that these ceramic vessels were used for salt extraction by evaporating brine (water taken from salt springs).

Пластични изображения от праисторическото селище при Харманли

Крум Бъчваров

На около 3,5 км северно от Харманли, на ниско възвишение над заливната тераса на десния бряг на Марица бяха регистрирани останки от къснонеолитно и раннохалколитно селище. През лятото на 2004 г. в североизточната периферия на селището бяха проведени сондажни разкопки с площ 100 кв. м. Отсъствието на структури като жилища и огнища/пещи, както и голямото количество фрагменти от керамични съдове в културния пласт предполага, че това е най-периферната част на праисторическото селище, чийто център вероятно се намира в най-високата част на речната тераса.

Дебелината на културния пласт достига 60-70 см. Находките се отнасят към последния период от късния неолит в Тракия - Караново IV, а вероятно и към преходната фаза към раннохалколитната култура Марица, идентифицирана едва в последно време (Калчев 2004). Горният пласт обаче е почти напълно разрушен поради продължителната селскостопанска обработка на терена и бяха открити само отделни фрагменти от керамични съдове; през тази последна фаза се появяват потворени форми, преломът на биконичните съдове става по-заоблен, изчезва бялоинкрустираната украса. За керамичния комплекс на долния пласт са типични биконични и остро профилирани форми; в редките случаи, в които не е ерозираща поради силно алкалния чернозем, повърхността на съдовете е тъмно излъскана. Някои съдове се характеризират със специфични вертикални дръжки с израстък, типични за Западна Тракия, както и за разположеното недалеч къснонеолитно селище Любимец, също на брега на Марица (Николов 2002). Особено характерна специфика на керамичния комплекс от периода Караново IV в Харманли е врязаната и бялоинкрустирана украса, както и една технологична група керамика с тъмносива излъскана повърхност и сиво-бяла рисува на украса, която намира паралели в Източна Тракия и Северозападна Анатолия, както и в горния пласт на вече споменатото неолитно селище при Любимец. Въпреки ограничената площ на археологически-

те проучвания, бяха открити над 1500 кремъчни артефакта, както и предмети, характерни за късния неолит в Тракия. Пластичните изображения включват антропоморфни и зооморфни фигури, както и други керамични и каменни артефакти, типични за материалната култура на периода Караново IV, но проявяващи и определени специфики.

Антропоморфни фигури

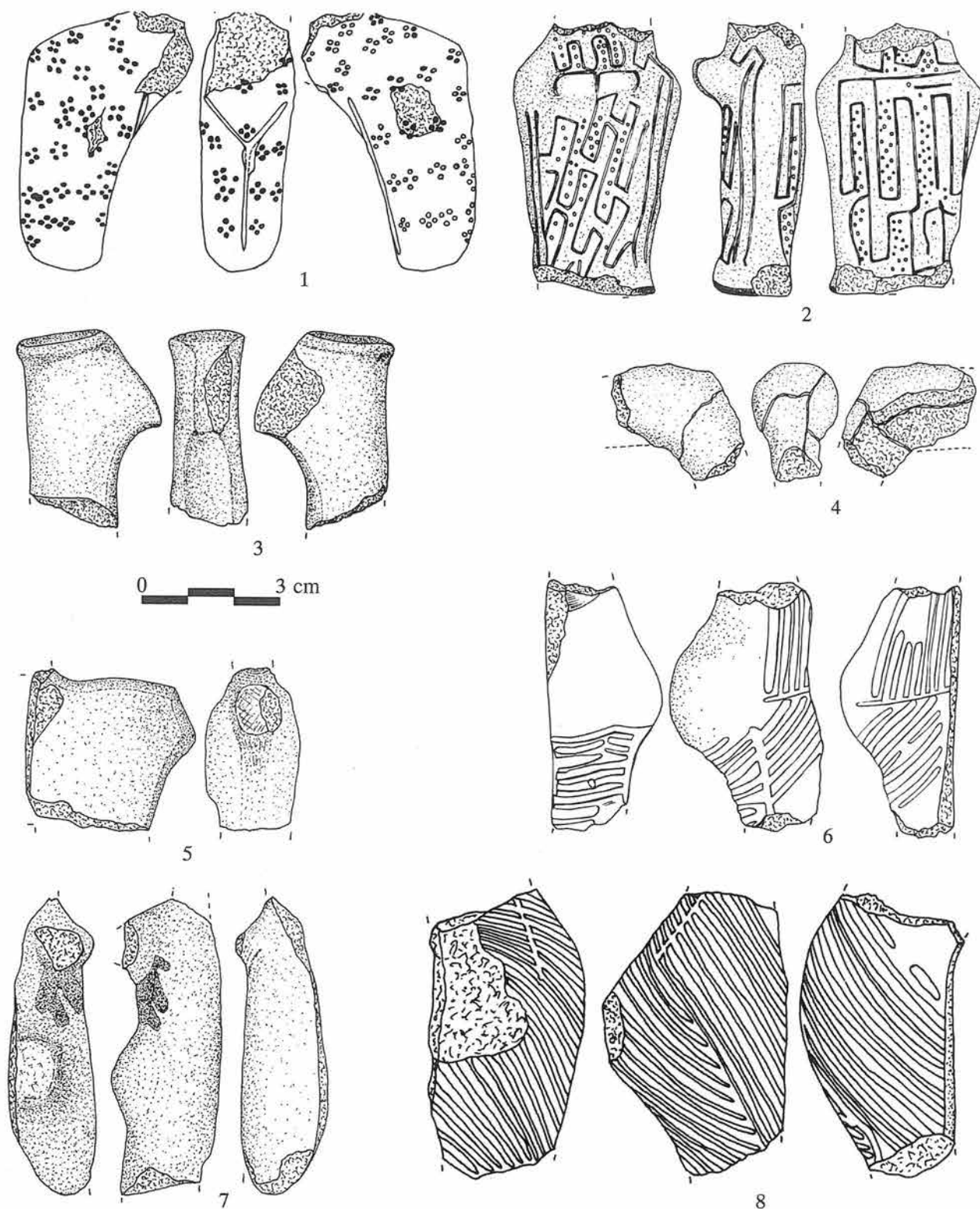
Повърхността на всички керамични фигури от Харманли е силно ерозираща от алкалното въздействие на почвата. Не са открити цели артефакти, но макар и фрагментирани, те са достатъчно показателни и допълват информацията за къснонеолитните антропоморфни фигури в Тракия. Комплексът от Харманли се състои от 6 стоящи фигури, една седяща, една наведена напред и една антропоморфна глава.

Tun 1. Отнасям към този много характерен неолитен тип два фрагмента: лява и дясна половина от стоящи женски фигури (обр. 1 6, 8)¹. Начинът им на счупване позволява да се установи с относителна сигурност как са били изработени тези предмети: двете отделни вертикални половини са оформени около два глинени цилиндъра, върху които е моделирано хиперболизирано седалище. В първия случай е представен заоблен корем, а в другия тази част от тялото е отчупена. И в двата случая е запазено само торсото от талията до горния край на бедрата. Грубо загладената повърхност е покрита с врязани мотиви.

С известна предпазливост включвам в същия тип още една стояща фигура, от която е съхранена само дясната половина; тя има загладена повърхност, без орнамента (обр. 1 7).

Начинът на моделиране и съответно фрагментиране на тези женски керамични фигури изглежда насочва към тяхното функциониране в ритуалната сфера на ранните земеделци още от епохата на ранния неолит. Факт е, че от повечето антропоморфни фигури от този тип са запазени само половини или че са счупени поне на две части; те произхождат от неспецифичен

¹ Рисунките са на Елка Анастасова (АИМ-БАН).

Обр. 1. Къснонеолитно селище при Харманли: 1-8 - антропоморфни фигури
Fig.1. Late Neolithic site at Harmanli: 1-8 - anthropomorphic figurines

контекст в културния пласт или от ями - какъвто е случаят с една от фигурите от Харманли (обр. 1 8) - запълнителят на които не се различава по характер от самия културен пласт. Както предполага анализът на Дж. Чапман, фрагментацията е играла важна роля в ритуалната система на ранно-

земерелските общности (Chapman 2000).

Тип 2. Към този тип отнасям масивно оформена долна половина от стояща женска керамична фигура (обр. 1 2). Тя е плоска, има трапецовидна форма, стесняваща се надолу от широките ъгловати хълбоци. Полът ѝ е подчертан с хиперболизиран ко-

рем, върху (sic) който с къса вертикална връзана линия е представена вулвата. Цялата фигура е покрита с бялоинкрустирани връзвания: меандровидни мотиви, запълнени с бялоинкрустирани ямички, може би изобразяващи някаква дреха.

Тип 3. Този тип е представен от плоско торсо с къса конична ръка (обр. 1 5), отнасящо се към стоящите антропоморфни фигури. Повърхността не е украсена.

Тип 4. Този специфичен тип е представен от женска керамична фигура със силно наведена напред горна половина, от която липсва по-голямата част (обр. 1 1). Фигурата е оформена от един къс глина. Долната част е масивна, краката имат правоъгълно напречно сечение и отпред са разделени с вертикална връзана линия. Половият триъгълник е обозначен с две коси връзани линии. Къснонеолитна антропоморфна фигура с ниско наведена горна половина е открита в тел Капитан Димитриево, също в Тракия (Бъчваров 1999, табл. 5 8), макар че тя принадлежи към друг иконографски тип. Фигурата от Харманли обаче се отличава с една уникална особеност. Повърхността ѝ е покрита с орнаментални мотиви, състоящи се от ямички в групи по четири, много напоящи розетната конфигурация на леопардова кожа. Жълтеникаво-кафявият ѝ цвят със сиви петна се различава много от повърхността на другите антропоморфни фигури от Харманли. Много е вероятно той да е търсен нарочно, но така или иначе той подчертава цялостното „леопардово“ впечатление. Трябва да се има предвид, че през неолитната епоха леопардът (*Panthera pardus*) не е обитавал Балканския полуостров, но не е бил непознат за ранните земеделци, както свидетелстват някои „котешки“ фигури, напр. от раннонеолитното селище при Елешница в долината на Места (Николов 1986). „Обличането“ на персонажа, изобразен с фигурата от Харманли, в леопардова кожа, изглежда предполага неговите функции и значение, тъй като в религиозно-митологичните представи на ранните земеделци големите котки са тясно свързани с персонажа на женското божество. Наведената поза на тялото също допринася за цялостното подчертаване на женското начало.

Тип 5. Антропоморфното изображение, което отнасям към този тип, принадлежи към групата на седящите фигури (обр. 1 4). Въпреки че от цялата фигура е запазен само десният крак, налице са достатъчно характерни белези, които позволяват сравнителна реконструкция на предмета въз осно-

ва на многобройни паралели от Тракия със съхранена горна половина, напр. от тел Караново, Драма, Ясатепе-Пловдив, Ашаъпънар и Любимец. Тези фигури са моделирани от няколко части: отделно оформени крака, цилиндрична глава и овално торсо (вж. възстановката в Berger 2004, figs. 5-6). В този случай седалището е оформено отделно и навярно е било предназначено за седене върху стол, за разлика от фигурата от Драма, която е моделирана компактно със стола (Fol et al. 1989, Taf. 35). Също за разлика от добре загладената или излъскана повърхност на фигурите от други селища, повърхността на фрагмента от Харманли е сравнително груба, но това може би се дължи на ерозиращото въздействие на алкалните почви. Освен обширния си район на разпространение, този тип антропоморфни фигури очевидно проявява продължителна устойчивост, тъй като просъществува до самия край на късния неолит в Тракия. Изображението от Харманли се отнася към периода Караново IV, т.е. към финала на неолитната епоха, докато повечето фигури от същия тип от други селища, включително от разположения в близост Любимец, са по-ранни от него и принадлежат към периода Караново III-IV.

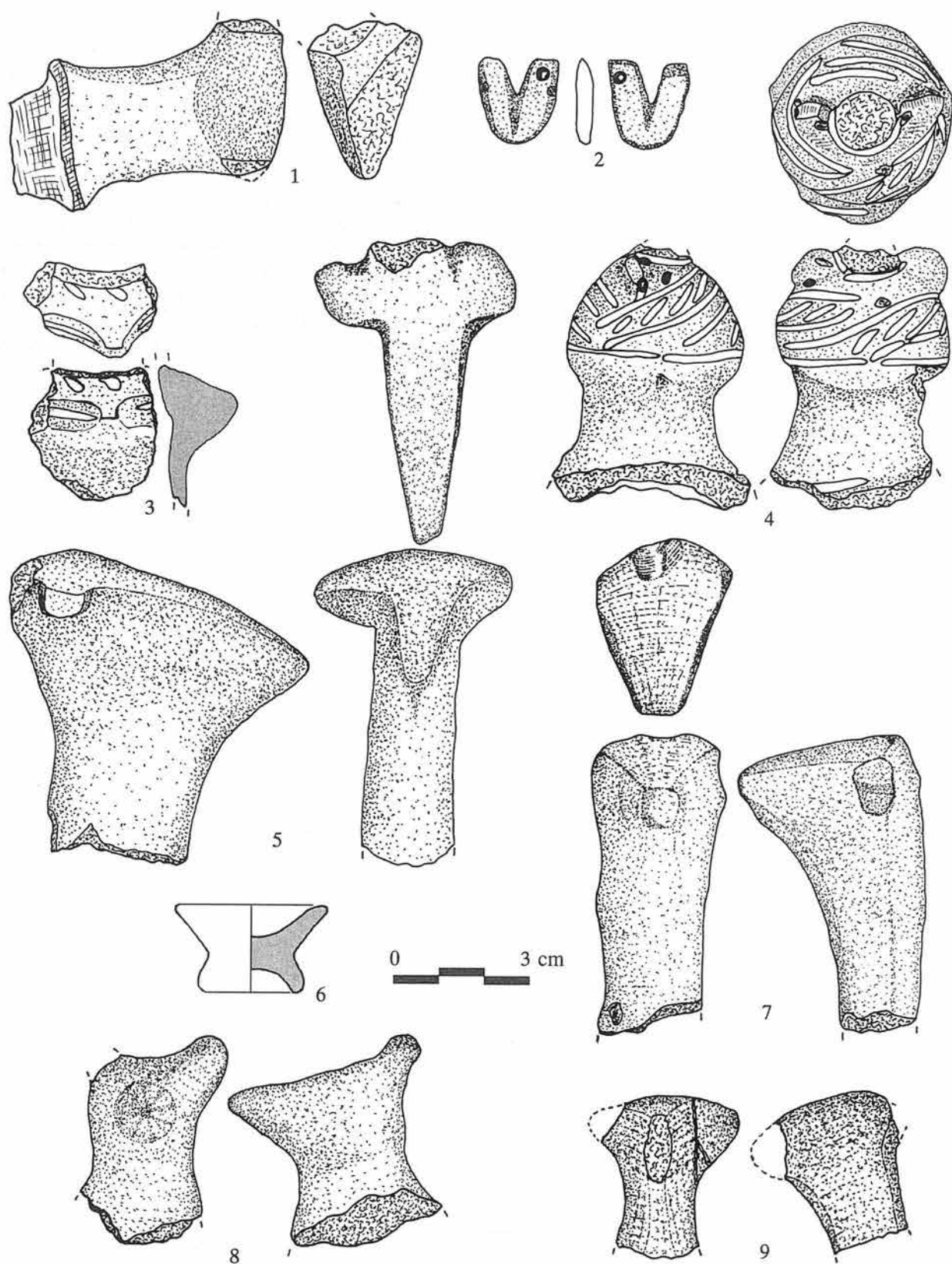
Тип 6. Глава с очевидни антропоморфни и орнитоморфни черти (обр. 1 3). Тя има плоско теме и характерен гърбав нос/човка. Тази глава най-вероятно е принадлежала на стояща фигура.

Въпреки че семантиката на неолитните орнитоморфни фигури далеч не е задоволително изяснена, тя изглежда също е свързана с женското божество, напр. в неговия аспект на повелителка на смъртта, макар и навярно не като нейни символи, както смята Дж. Мелаарт (Mellaart 1964, 64), а като нейни атрибути. Възможно е също да допуснем връзка с прадедите, както предполага В. Николов въз основа на примери от близкото, и в културно, и в териториално отношение, къснонеолитно селище при Любимец (Николов 2002, 32; вж. също Бъчваров 2003, 152 и сл.).

Зооморфни фигури

При разкопките на къснонеолитното селище при Харманли са регистрирани два типа зооморфни изображения: зооморфни дръжки на керамични съдове и протомета на конични капаци.

Тип 1. Към този тип отнасям 5 зооморфни дръжки на керамични съдове с формата на бичи (най-вероятно) глави (обр. 2 1, 5, 7-9). Главите на 3 изображения са оформени с две слабо конкавни полета. Особено внимание трябва да се обърне на

Обр. 2. Къснонеолитно селище при Харманли: 1, 3-5, 7-9 - зооморфни фигури; 2 - амулет от зелен камък; 6 - миниатюрна паница
 Fig. 2. Late Neolithic site at Harmanli: 1, 3-5, 7-9 - zoomorphic figurines; 2 - greenstone amulet; 6 - miniature bowl

една сравнително добре запазена фигура, представлява реалистична глава на бик (обр. 2 5). Тя е плоска, има триъгълна муцуна и извити нагоре рога. Между двата рога е отчупена друга част, която навярно пряко е била свързана със значението на изображения персонаж. По тъмносивата ерозираща повърхност се забелязват следи от червена боя. Червеният цвят, който рядко е използван през късния неолит в Тракия, както и някои паралели с фигури на бикове и букрании ми позволяват да разглеждам находките от Харманли в контекста на религиозно-митологичните представи, в които бикът олицетворява оплождащото мъжко начало.

Тип 2. Този тип е представен от 2 протомета на конични керамични капаци. Първото протоме е почти цяло; то е кухо и е моделирано като глава на голяма котка (обр. 2 4). Релефните уши са пробити с по една вертикална дупка. Цялата повърхност на главата е покрита със спирална лента от връзани линии. Както и в случая с бичата глава, някаква част между ушите на котката е била отчупена.

Втората фигура от този тип е фрагмент от подобно протоме, което обаче е представено с повече детайли: заострена муцуна и очи, изобразени като дълги и дълбоки връзвания, подчертаващи „котешкото“ впечатление (обр. 2 3). Двете протомета имат тъмносива ерозираща повърхност.

Групата на пластичните изображения включва и колекция от 6 предмета, всички във фрагментарно състояние, от които са съхранени само отделни части (обр. 3 1-3, 5-7). Те имат правоъгълна форма и правоъгълно или слабо овално напречно сечение. Друга тяхна обща особеност е връзаната орнаментация, която в един случай е инкрустирана с бяло вещество. Тя покрива цялата повърхност на 5 от предметите, освен едната дълга основа, което явно предполага, че са били предназначени да лежат върху нея. Всички запазени страни на бялоинкрустирания предмет са орнаментирани, което означава, че или изцяло е бил покрит с украса, или само липсващата сега къса основа е била оставена неукрасена. Орнаментацията се състои от дъги, спирали, прави линии и зигзази, но поради фрагментарния характер на находките цялостните орнаментални схеми не подлежат на възстановка. Функциите на тези артефакти явно не са били еднакви, като се има предвид различната украса и аналозите от други синхронни селища в Тракия, напр. Нова Загора - Хлебозавода и тел Караново. Интерпретациите на тях-

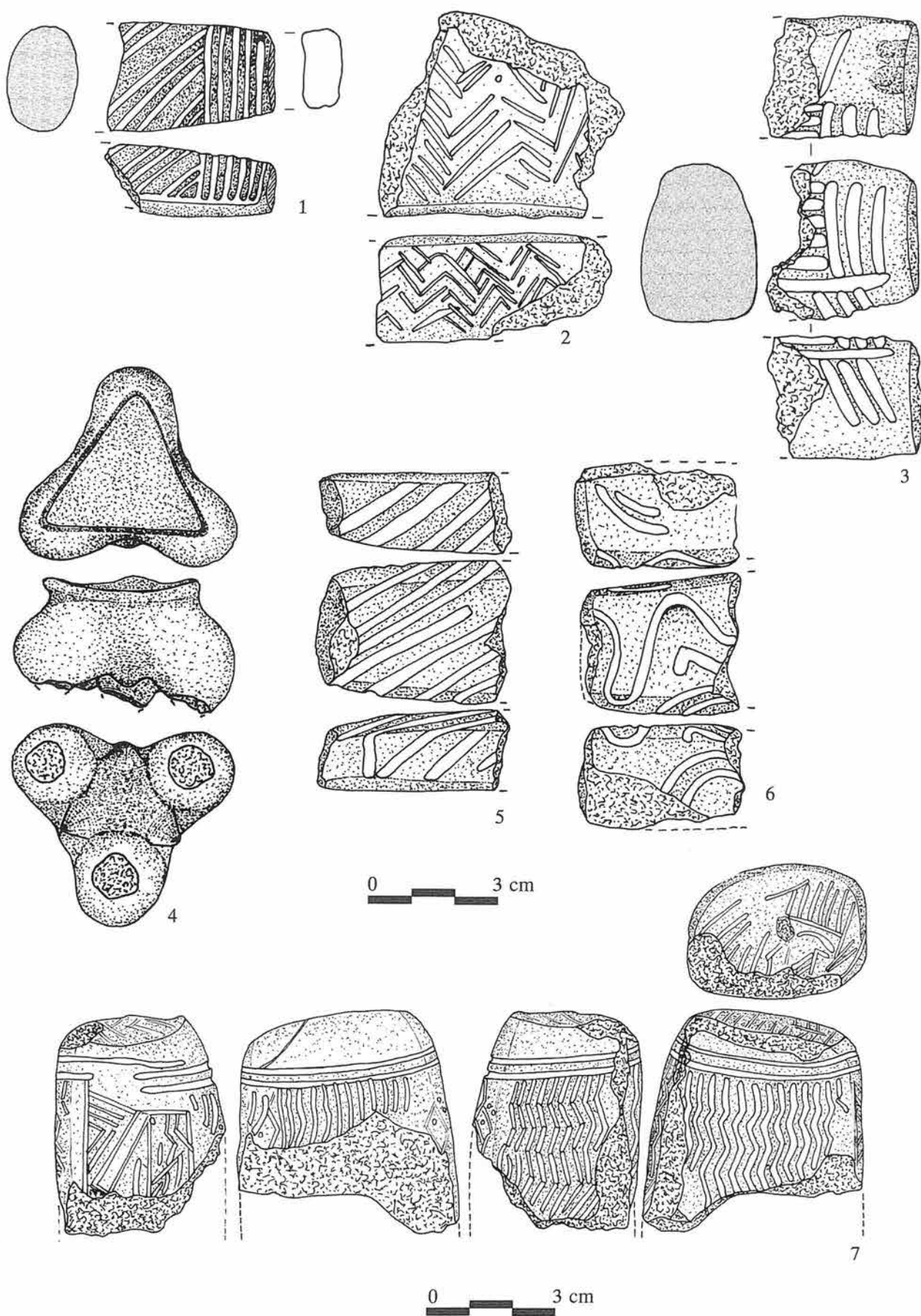
ното предназначение варират от декоративни модели, идеограми или ритуални предмети (Детев 1956, 66, 71-72) до алтари (Илчева 2002, 69), печати за текстил/татуировка или висящи предмети (Höglinger 1997, 280). Въз основа на формата и големината на артефактите, както и на орнаментираните повърхности, Т. Кънчева-Русева разделя колекцията от Нова Загора - Хлебозавода на три функционални групи: ритуални предмети, амулети и идеограми (Кънчева-Русева 2000, 62). При липсата на релевантен контекст обаче трудно могат да се направят значими заключения, освен очевидните разлики в предназначението на тези артефакти.

Към пластичните изображения се отнасят още 3 предмета, уникални като форма, но иначе повече или по-малко разпространени като тип. Това са миниатюрна керамична паница, миниатюрен керамичен трипод и амулет от зелен камък.

Миниатюрна керамична паница (обр. 2 6). Тя има конична форма и ниско столче. Светлокафявата ѝ повърхност е загладена, но като цяло, предметът е грубо моделиран. Устийният диаметър на паничката е 2,8 см, а височината ѝ - 1,7 см. Миниатюрните керамични съдове от този тип са сравнително често срещана находка в неолитните и халколитните селища в Тракия, въпреки че техните функции не са задоволително изяснени, навярно поради отсъствието на релевантен контекст на намиране. Един от изключително редките случаи, в които е налице такъв контекст, в тел Овчарово в Североизточна България (късен халколит), става дума за ритуална сцена; този тип предмети най-вероятно са използвани точно с такова ритуално предназначение.

Миниатюрен керамичен трипод (обр. 3 4). Въпреки че керамичните култови масички се срещат често в късната праистория в Тракия, този миниатюрен предмет е уникален. С максимална ширина едва 4 см, той има слабо конкавно триъгълно легенче с височина 3-4 мм, поставено върху три заоблени конични крачета с отчупени долни краища. Между основите на крачетата е разположена по една релефна пъпка. Сивокафявата повърхност на трипода е силно ерозираща. Поради липса на достатъчни основания за функционална интерпретация, предназначението на този предмет навярно трябва да се разглежда в по-широкия контекст на неолитните култови масички (Nikolov 2004).

Амулет от зелен камък (обр. 2 2). Той има дължина 1,5 см и форма на подкова с

Обр. 3. Къснонеолитно селище при Харманли: 1-3, 5-7 - керамични предмети; 4 - миниатюрен трипод
 Fig. 3. Late Neolithic site at Harmanli: 1-3, 5-7 - clay artifacts; 4 - miniature tripod

изтъняващи краища, единият от които е пробит с хоризонтална дупка. И в двата края има по един вертикален жлеб. Подобни фино изработени амулети се срещат сравнително рядко и понякога изобразяват жаби или имат М/W-образна форма, която най-общо се интерпретира във връзка с „култа към плодородието“.

Повечето пластични изображения от Харманли намират близки аналози в неолитната материална култура в Тракия. Въпреки отсъствието на показателен археологически контекст, който да допринесе за функционалната им интерпретация, налице са известни указания в тази насока. Една от общите им особености е тяхната фрагментарност. Те са открити в културния пласт в периферията на селището, а също и в ями, чийто запълнител повече или по-малко е сходен със самия културен пласт; изглежда, че след използването им за ритуални цели и след тяхното фрагмен-

тиране, те са били „десакрализирани“ и са ставали безполезни или за такава може да се смята поне тяхната изхвърлена/депонирана част (вж. Николов 2002). За това свидетелства например специфичният начин на моделиране на някои типове антропоморфни фигури, който предполага тяхното по-късно разчленяване на няколко части. Що се отнася до „котешките“ и бичи персонажи на зооморфните изображения, навярно е най-логично те да бъдат поставени в по-широк териториален и културен контекст и да се разглеждат в сравнение с находки от други синхронни селища. Макар и фрагментирани - или дори тъкмо поради това - и малобройни, пластичните изображения от Харманли определено разширяват познанията за къснонеолитните антропоморфни и зооморфни фигури в Тракия и допълват тяхната функционална интерпретация в контекста на ранноземеделската религиозно-митологична система.

Цитирана литература:

Бъчваров 1999: К. Бъчваров. Предмети от неолитната материална култура. - В: В. Николов (ред.). Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 55-76.

Бъчваров 2003: К. Бъчваров. Неолитни погребални обреди: интрамурални гробове от българските земи в контекста на Югоизточна Европа и Анатолия. София, 2003.

Детев 1965: П. Детев. Модели за украса от каменно-медната епоха. - Археология, 1965, 4, 65-73.

Илчева 2002: В. Илчева. Две интересни находки от къснонеолитното селище Хотница-Орловка, Великотърновско. - Годишник на Археологически музей Пловдив, 9, 2002, 1, 68-73.

Калчев 2004: П. Калчев. Преходът от късния неолит към ранния халколит в района на Стара Загора. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора, 30.09 - 04.10.2003. София-Стара Загора, 2004, 215-226.

Кънчева-Русева 2000: Т. Кънчева-Русева. Орнаментирани керамични предмети от праисторическото селище Хлебозавода - Нова Загора. - В: В. Николов (ред.). Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 61-68.

Николов 1986: В. Николов. Връзки на долина-

та на р. Места с Анатолия през ранния неолит. - Археология, 1986, 2, 5-10.

Николов 2002: В. Николов. Антропоморфна пластика от къснонеолитното селище Любимец. - Археология, 2002, 2, 25-32.

Berger 2004: L. Berger. Anthropomorphe und zoomorphe Statuetten der Stufen Karanovo II-III bis III-IV aus dem Nordsüd-Schnitt am Tell Karanovo. - In: V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.). Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, 30.09 - 04.10.2003. Sofia - Stara Zagora, 2004, 178-187.

Chapman 2000: J. C. Chapman. Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of south-eastern Europe. London, 2000.

Mellaart 1964: J. Mellaart. Excavations at Çatal Hüyük, 1963. Third preliminary report. - Anatolian Studies, 14, 1964, 39-119.

Fol et al. 1989: A. Fol, R. Katinčarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983-1988). Neolithikum - Kupferzeit - Bronzezeit. - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 70, 1989, 7-127.

Höglinger 1997: P. Höglinger. Schmuck und Trachtbestandteile. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992. Salzburg-Sofia, 1997, 271-283.

Nikolov 2004: V. Nikolov. Über dem Denotat der Kulttischen. - In: V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 33-41.

Plastic representations from the prehistoric site at Harmanli

Krum Bacvarov

The ruins of a prehistoric site from the very end of sixth mill. BC have been found on a lowly rising ground directly above the floodplain on the right bank of the Maritsa River, at about 3.5 kilometers to the north of the town of Harmanli, southeast Bulgaria. Finds belong to the last period of the late Neolithic in Thrace - Karanovo IV - and probably to its transitional phase to the early Chalcolithic, which was identified just recently. However, the upper layer has been almost totally destroyed by the continuing agricultural cultivation of the area, and only scattered pottery sherds have been found; more open shapes appeared in this phase, carinated vessels became more rounded, and the white-encrusted decoration disappeared. For the ceramic complex of the lower layer, carinated and sharply profiled shapes are typical; its most common feature is the incised and white-encrusted decoration as well as certain dark-gray burnished ware with grayish white-painted decoration, which has its parallels in Turkish Thrace and northwest Anatolia.

Plastic representations include anthropomorphs, zoomorphs, and other finds of clay and

stone that are typical for the Karanovo IV material culture as a whole but have some specific features, too. The majority of them find relatively close parallels in the Thracian Neolithic. Despite the lack of relevant archaeological contexts, which should refer to the functional interpretation of the Harmanli finds, certain hints are inherent in their nature itself. One of their common - almost always - features is their fragmentariness; it seems that they have already fulfilled their functions related to the early farmers' ritual activities, and after their fragmentation - so typical that it is most likely intentional, as is being recently acknowledged - they had been "desacralized" and become useless, or at least their "dumped" part could be considered as such. That this could be assumed as more or less certain, at least with the anthropomorphs, is evidenced by their special forming modes, which suggest their splitting in several parts. As regards the "feline" and bulls characters of the zoomorphs, it is probably more reasonable to put them in a broader territorial and cultural context, and to consider them on a comparative basis with other simultaneous sites.

Могилен некропол от ранната бронзова епоха край Дъбене, Карловско (предварително съобщение)

Мартин Христов

Некрополът¹ е разположен в подбалканските котловини, на около 2 км югоизточно от село Дъбене, Карловско. Средната

¹ Обектът е открит след откупка, направена от Националния исторически музей. Въпреки продължителните разкопки на разположеното на 400 м югозападно ранно-бронзово селище, той не е бил регистриран по изискванията на АИС-АКБ от 1996 г. Не са предоставени и данни на заинтересованите институции, най-вече на поземлената комисия в първата половина на 90-те години на XX в., вследствие на което собствеността върху терена на некропола е възстановена на бившите собственици. В резултат, теренът е обработван продължително с тежки

надморска височина в тази област е между 310 и 314 м, а най-високите точки са

машини, което донякъде е заличило ниските могили и повече или по-малко са извадени на повърхността речни камъни от кожусите им. Най-тежко е засегната могила № 2 - на повърхността на терена са били извадени и златни предмети, което е предизвикало и значителната иманярска намеса. Откупените от НИМ предмети вероятно са част от събраните тогава. Това предизвика спасителни разкопки през 2004 г. Опитът през зимата на 2005 г. да бъде разрушена могила № 4 наложи започването на аварийни археологически проучвания на некропола, които продължиха повече от 8 месеца.

Две от малките могили са проучени в края на 2004 г.

Обр. 1. Дъбене, Карловско. Малка могила № 3, североизток

Fig. 1. Dabene, near Karlovo. Low Tumulus № 3, north-east

вътрешнокотловинните възвишения Конник (394 м) и Бальовица (375,6 м). От този район е известен още един некропол от ранната бронзова епоха - при Долно Сахране (Гетов 1965; Лещаков 1994).

Некрополът край Дъбене се състои най-малко от 9 надгробни могили, четири от които ниски и малки, и пет по-големи. Високите могили са с диаметър до 25 м и височина до 2,70 м. Ниските могили, които са разположени непосредствено до най-южната на групата на високите, но в източна и югоизточна посока, също имат различен диаметър, вариращ между 5,50 м и 9,95 м. Височината им спрямо околния терен достига 25-30 см. Част от тях имат вкопавания в терена с дълбочина до 62 см.

На около 400 м югозападно се намира многослойно селище, животът в което е продължил през цялата ранна бронзова епоха (РБЕ) (Nikolova 1999, 28). Некрополът явно е във взаимна и пряка връзка с него.

Слабите издигания на терена, разнесените камъни, а в някои случаи и керамични фрагменти са добър ориентир за разположението на могилите. Първият етап от работата на терена е свързан с нанасянето на могилите на картна подложка 1:10000 чрез GPS система, с поставяне на

(Христов 2005, 80-81), още две и първата голяма могила - през 2005 г. (Hristov 2006, 27).

Ръководител на археологическите проучвания е Мартин Христов (НИМ), а научен консултант - проф. д.и.н. Васил Николов (АИМ-БАН).

Изказвам своята благодарност на всички студенти, докторанти и завършили специалност Археология в СУ „Св. Климент Охридски“ и ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, както и на г-н Цанко Апостолов и неговите колеги от РПУ-Карлово, на жителите на Дъбене, на инж. П. Вълчев (АИМ-БАН) за част от техническите заснемания.

план-квадратна мрежа с размери 5 x 5 м на всяка структура и зачистването на каменните кожуси на могилите, тяхното документирание и впоследствие проучване на едната им половина. След демонтирането на камъните от тях са проучвани и документирани и структурите отдолу. Разкопаването, проучването и документиранията на втората половина на могилите следва заснемането на профила. Всяка една могила има отделен репер с измерена за него надморска височина, спрямо който са отчитани всички дълбочини при техническото заснемане на кожусите и структурите под тях. Според възникналите ситуации, в процеса на работа, при заснеманията са използвани различни мащаби. Всяка една от ситуацияите притежава собствено заснемане в хоризонтален и вертикален план. Когато проучването е давало възможност са взети и необходимите проби за извършване на допълнителни анализи. Работата с металдетектор през целия процес на проучване направи възможно регистрирането на някои от предметите още в кожуха на една от могилите, а също и прослушването на цялата пръст².

Малка могила № 1

Могилата е проучена през есента на 2004 г. Каменният ѝ кожух има слабо изразена елипсовидна форма с диаметър 6,10 x 6,40 м и дебелина до 30 см. Той е изграден от речни камъни със средни размери, но се срещат и едри с дължина до 60 см и ширина до 40 см. Кожухът е най-дебел в центъра на могилата. В тази част е направен иманярски изкоп, който го пробива и засяга структурите под него. Под кожуха са регистрирани две структури. Първата е съставена от керамични фрагменти от четири различни съда. Югоизточно от тях и отново непосредствено под камъните на кожуха бяха открити обгорели дребни фрагменти от човешки кости и зъб. Заедно с тях бяха намерени малки златни халки с диаметър 3,0-3,2 мм. Предварителният анализ на една от златните стопилки показва над 18 карата и съдържа над 76,51% злато, 19,60% сребро, 3,58% мед и 0,31% желязо.

Някои халки са открити наредени плътно една до друга във форма на цилиндър,

² Изказвам своята благодарност към инж. Н. Тонков (АИМ-БАН) за търпението и помощта по време на проучванията.

³ Тук и нататък, анализът на златните предмети (количествен и в тегловни проценти) е извършен в Дирекция изпитвателна лаборатория към Евротест-Контрол АД на сканиращ електронен микроскоп JEOL JSM 35CF, въз основа на 6 проби. Еталони на JEOL.

което предполага, че са участвали в наниз. Други са частично, а трети - напълно стопени и имат аморфна или сферична форма. В пръстта се намират и отделни въгленчета. Археологическите материали, както и самата структура лежат върху черна и мазна глинеста пръст със съдържание на чакъли, гравели и пясък.

Малка могила № 2

Проучена е през есента на 2004 г. Разположена е на около 100 м северозападно от могила № 1. Преди проучването, на терена личаха поне четири иманярски изкопа, някои от които достигаха дълбочина 60 см от съвременната повърхност. Те, както и многократната земеделска обработка на терена, почти напълно са разрушили археологическата структура. Камъните от кожуха са разнесени, главно в южна посока. Единствено една малка дъга в северния участък на проучваната площ може да се разглежда като част от каменния кожух. Камъните, от които е бил съставен той, имат средни размери, но се срещат и едри. Откриват се фрагменти поне от пет керамични съда и многобройни златни предмети, смесени с пръстта. Част от предметите от тази могила са предадени през лятото на 2004 г. в Националния исторически музей.

Златните предмети са: биконични маниста; пръстеновидни маниста с малък, среден и голям диаметър; различни по размер цилиндърчета; кръгли апликации с релефна украса от концентрични кръгове и по две двойки симетрично разположени дупки за пришиване; конвексни апликации с по две или четири дупчици, служили най-вероятно за пришиване; разпределител за наниз с правоъгълна форма, елипсовидно напречно сечение и четири надлъжно разположени дупки; призматичен обков с приблизително квадратно напречно сечение; предмети с формата на тесли; разпределител за маниста с 11 дупки; спирална висулка в оборот и половина, изработена от златен тел с кръгло напречно сечение. Предварителният анализ на една от конвексните апликации показва проба на златото над 22 карата и съдържание на злато над 95,70%, сребро 2,33%, мед 1,62% и желязо 0,35%.

Кости не са открити, вероятно поради силно нарушената структура на могилата.

Малка могила № 3

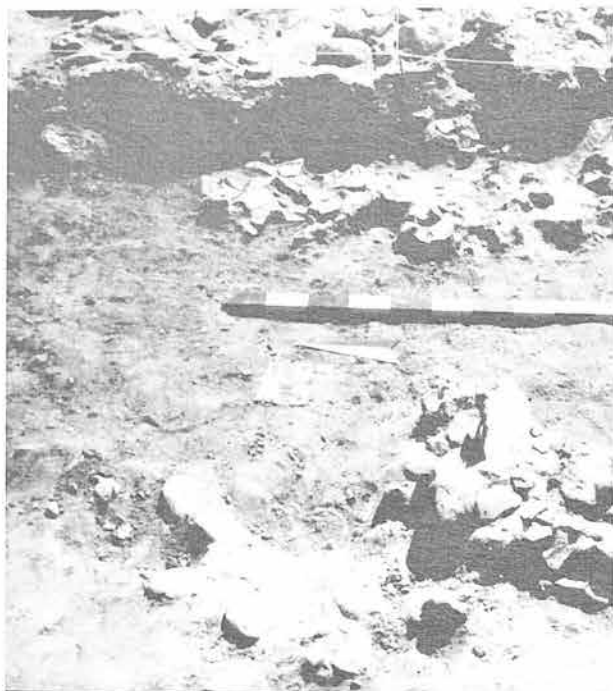
Тя е най-северната от ниските надгробни могили и е проучена през 2005 г. Намира се на 75 м северно от могила № 2 и на 175 м северозападно от могила № 1. Издига се над терена с около 20 см, а древният е на около 25 см под съвременната повърхност. Камен-

Обр. 2. Дъбене, Карловско. Ями №№ 1-8 под каменния кожух на Малка могила № 3

Fig. 2. Dabene, near Karlovo. Pits № 1-8 beneath the stone cover of Low Tumulus № 3

ният кожух е със слабо елипсовидна форма и има диаметър 9,44 x 9,95 м; максималната му дебелина достига 30 см със слаб наклон в посока юг-югоизток (обр. 1). Под него има плитко вкопаване с размери 6,90 x 7,30 м и дълбочина до 20 см. След това в терена са направени осем дълбоки до 1,10 м ями с диаметър до 1,05 м, в които са открити средни по размер речни камъни. Възможно е да са поддържали конструкция от дървени колове, следи от които не са открити (обр. 2). Част от ямите са с цилиндрична, а други с конична форма. В една от тях е открит миниатюрен съд, в други - само керамични фрагменти и отделни въгленчета. Ямите оформят правоъгълно оградено пространство с посока северозапад-югоизток и апсидна югоизточна страна, тъй като една от ямите е изнесена напред, а шест от тях маркират дългите стени. Пространството има дължина 4,50 м и ширина до 3,60 м, а с горните камъни от ямите има дължина до 5 м. След това в плиткото вкопаване в централната част на могилата и в северозападната част на пространството са поставени поне пет различни керамични съда - паници, чаши, кани и др. (обр. 3). Сред тях се отличава паница с богата врязана украса отвътре и отвън, две симетрични дръжки, излизащи над ръба на устието, и Т-образен устиен ръб, както и фрагменти от чаша тип Юнаците. Между и над тях се откриват малко количество дребни фрагменти от кости и части от зъбен емайл, които носят следи от кремация. В тази част от могилата са пръснати различни по характер златни елементи от наниз и предмети, сред които и 16 златни спирали. Една от тях прави оборот и половина, а останалите са с по един пълен оборот, а след него имат между една и четири обратни извивки. Размери: диаметър

Обр. 3. Дъбене, Карловско. Керамични съдове от западната половина на Малка могила № 3
Fig. 3. Dabene, near Karlovo. Pottery vessels from the western part of Low Tumulus № 3

0,56 - 0,97 см, височина 0,37-0,9 см и тегло 0,97 - 2,32 г. Откриват се и малки маниста с диаметър до 2,7 мм, които понякога имат тънки врязвания по периферията, или маниста със сплеснатосферична форма и дълбок релеф по външната част, както и два златни наниза. Последните вероятно са разкъсани в момента на полагане на другите дарове и в процеса на натрупване на каменния кожух, тъй като голяма част от тях са открити около и върху съдовете, а значително по-малко в пръстта между речните камъни от най-долните два реда на кожуха.

Единият наниз е разположен в по-северната част от пространството с гробни дарове и се състои от златни разпределители и маниста. Разпределителите са с различни размери и форми и се разделят на няколко типа. Първият тип, представен от 28 разпределители, има правоъгълна форма с елипсовидно сечение и с по три кръгли дупки, по дължина (дължина 0,74 - 0,8 см, ширина 0,54 - 0,57 см, дебелина 0,18 - 0,19 см, тегло 0,49 - 0,60 г). Вторият тип, представен от 2 разпределителя, има квадратна форма, елипсовидно напречно сечение и по шест дупки, по дължина (дължина 1,2 см, ширина 1,2 см, дебелина 0,2 см, тегло 2,89 и 2,91 г). Третият тип, също представен от 2 разпределителя, вероятно в средната част на наниза, отново има правоъгълна форма и елипсовидно сечение, но с 14 дупки (дължина 0,55 см, ширина

2,4 см, дебелина 0,2 см, тегло 1,87 и 2,19 г).

Накитът също се състои от миниатюрни кръгли златни маниста с размери 1,2 мм, 1,5 мм и 1,8 мм. Някои от тях са открити в дупките на разпределителите от първи и втори тип; размерите на дупките са много близки до тези на манистата, което, наред с местоположението им под кожата, показва, че по всяка вероятност принадлежат на един накит. Подобни маниста са представени в някои съкровища от Троя (Der Schatz aus Troja 1996, Schatz A 78-101, Schatz D 118), Полиохни (Bernabo-Brea 1976, tav. CCXLIX a-d, CCL 29-30, 36-40, CCLII 6-10), както и в една случайна находка на сребърни предмети от пещерата Алепотрипа в Пелопонес, която също вероятно датира от РБЕ II (Papathanassopoulos 1996, kat. № 41).

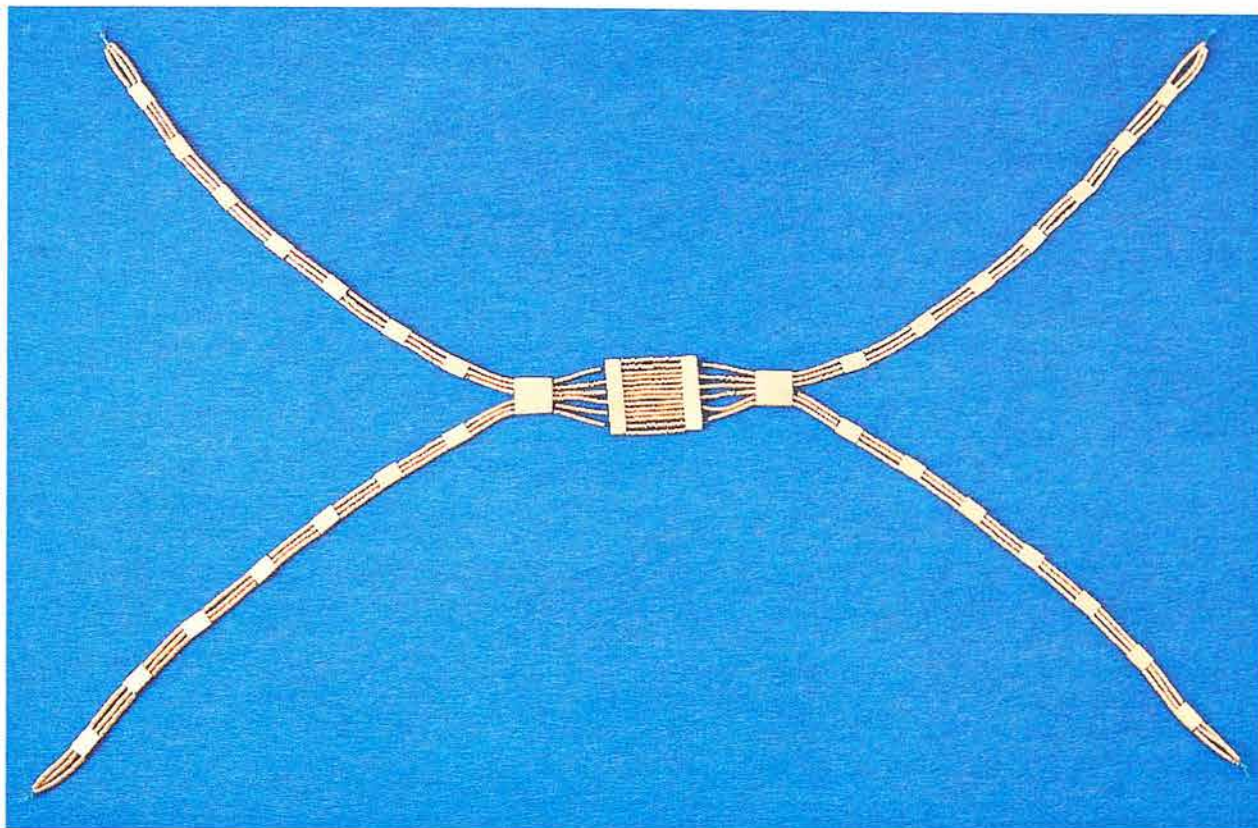
Една от възможните възстановки на наниза предполага, че разпределителите от тип 3 са в централната част, тези от тип 2 - в страни от тях, а от тип 1 са разположени от двете страни на другите. Между тях са нанизани миниатюрните маниста от двата размера (обр. 4).

Вторият наниз е разположен в по-южната част от пространството с гробни дарове и частично е смесен с елементите на първия наниз в техния най-южен край. Някои негови елементи са открити в долните части на каменния кожух. Той се състои от златни разпределители и маниста. Дванадесетте разпределители са от един тип и имат правоъгълна форма, елипсовидно сечение и по три дупки, разположени по дължина (дължина 1,22 - 1,27 см, ширина 0,87 - 0,93 см, дебелина 0,27 - 0,3 см, тегло 1,62 до 1,95 г).

В наниза се включват и маниста с кръгло, квадратно, рядко правоъгълно сечение и диаметър 3 мм. Те намират паралели във вече посочените примери от Троя и Алепотрипа.

Вероятната възстановка на наниза предполага, че разпределителите са на равно разстояние един от друг и между тях са нанизани манистата (обр. 5). Тяхното местоположение, диаметърът на дупките на разпределителите и аналогията с първия наниз са основание да бъдат обединени в един накит. Възможно е разпределителите в него да са били разположени на равно разстояние и диаметърът на отделните нанизи между тях да се увеличава към най-външния⁴.

⁴ Възстановката на двата наниза е направена по идея на Мартин Христов (НИМ) и Светла Цанева (НИМ). Подредбата на разпределителите в наниз № 1 има и други варианти, а тук е представен един от тях. В предложенията тук реконструкции на двата наниза не са включени всички маниста.

Обр. 4. Дъбене, Карловско. Малка могила № 3. Реконструкция на наниз № 1
Fig. 4. Dabene, near Karlovo. Low Tumulus № 3. Reconstruction of Necklace № 1

В част от разпределителите и манистата са открити конци, което показва, че са били нанизани преди разкъсването им в могила № 3.

Подобен реконструиран наниз с разпределители и маниста от кост е известен от района на култура Нитра в Словакия - некрополът при Бранч, гроб 160, датиращ от началото на средната бронзова епоха (Vladár 1973, tab. 16-8). Освен там подобни костени разпределители се откриват в ред обекти, главно по Среден Дунав - от ареала на култура Нитра и Унетицката култура, също от средната бронзова епоха, от южните части на Полша; по-малко по Долен Дунав - култура Монтеору (Popescu 2003, 17-30), които се отнасят към РБЕ III или началото на СБЕ. Подобен костен предмет, най-южният регистриран досега, е открит и в българските земи, в ранно-бронзовия пласт на Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960, обр. 87b).

Двата наниза от Дъбене включват 44 разпределители и над 14 900 мъниста. Общият брой на златните елементи на нанизите и предметите в могилата е над 15 000, а общото им тегло надвишава 250 g⁵.

⁵ Част от седимента от могила № 3 е взет за допълнителни анализи. Напълно е възможно в пръстта да бъдат открити още маниста от нанизите, поради което техният окончателен брой и тегло засега остават неуточнени.

Малка могила № 4

Могилата е разположена на 100 м юго-източно от могила № 3 и също като първите три, има кожух от речни камъни, които са главно със средни размери. Неговата форма е слабо елипсовидна, диаметърът му е 5,55 x 5,75 м, а максималната му дебелина в централната част достига 30 см. В древния терен е направено вкопаване с диаметър 4,60 x 5,40 м и дълбочина 56-62 см - това е могилата с най-дълбоко вкопаване в древния терен. В северо-западната му част, наред с дребни разпраснени и обгорели мазилки, са сложени няколко дребни кости от зъб на теле, покрити с дребни по размер речни камъни. Върху цялото вкопаване е насипан пласт сивокафява глинесто-песъчлива пръст с дебелина до 28 см. Върху този пласт, който съдържа дребни въглени, в центъра на могилата са положени четири съда - купи, чаша тип Юнаците и др. В пространството, което съдовете обграждат от север, изток и запад са открити 21 златни предмета, сред които малки златни маниста и спирали от златна тел с от 3 до 6 обратни извивки, бронзов нож и каменен брус. Върху тях е натрупан каменният кожух.

Голяма могила № 3

Могилата представлява част от ранно-бронзов некропол. На съвременния терен

ясно се забелязват още 4 големи могили, които заедно с нея образуват слабо изразена дъга с обща посока север-юг. Тя е третата поред в посока север-юг, явява се най-голямата и средна. Разположена е на около 200 м северно от групата на малките могили. Датира от РБЕ и има диаметър над 25 м и височина до 2,70 м (обр. 6). При започване на проучванията са установени шест големи иманярски изкопа.

Върху древния терен, почти в реалния център на могилата, са открити речни камъни, които оформят дъга. Около и между тях не са регистрирани никакви археологически материали, което предполага, че тя е останала недовършена или по-вероятно е била разрушена още в ранната бронзова епоха. Върху нея е започнало натрупването на могилия насип, който има асиметрична форма. След това в северната част, преди натрупването на втория долен пласт камъни, е направено почти правоъгълно вкопаване с посока северозапад-югоизток и размери 2,50 x 1,50 x 0,8 м, запълнено с речни камъни. На дъното в северозападна му част са открити три керамични съда от РБЕ - купа с извит навътре устиен ръб, в която са поставени две кани с по една вертикална дръжка.

Вероятно по същото време южно от него в могилата е вкопан и гроб № 1. Гробната яма е почти правоъгълна и достига дълбочина 20 см. Погребеният индивид е положен по гръб с глава на запад/югозапад. Северно от гроба са открити над 10 биконични златни маниста и златна спирала. Над гроба и правоъгълното вкопаване е започнало натрупването на първия, долен каменен кожух, с дебелина до 40 см, изграден от средни и едри камъни, някои от които с дължина до 75 см. Той не обхваща цялата площ на могилата и има бърбиковидна форма, издължена в посока север-юг. Пръстът между камъните е кафява, наситена с камъчета.

След натрупването на този кожух, в южната част на могилата е изкопана яма с кръгла форма, която го пробива. В нея е погребано бебе или малко дете (гроб № 2), също с глава на запад. Скелетът е силно разложен и от него са открити само следи.

Над долния кожух е натрупан пласт от кафява пръст, наситена с камъчета, който покрива цялата площ на могилата и има дебелина до 30 см. Върху него е натрупан горният, втори каменен кожух. Той е изграден от средни и дребни речни камъни и обхваща цялата структура. Дебелината му достига 60 см, а пръстът около камъните е сива, сравнително мека и съдържа камъчета.

В източната периферия на могилата се откри бронзов връх на стрела, в западната периферия - бронзова кама, а в южната - златен предмет, близък по форма до ранните накрайници на дръжки на бравидни жезли от Варненския къснохалколитен некропол (гробове № 1, 4 и 36: Иванов, Аврамова 1997, кат. № 1, 4, 36). Поради това, той се интерпретира по сходен начин.

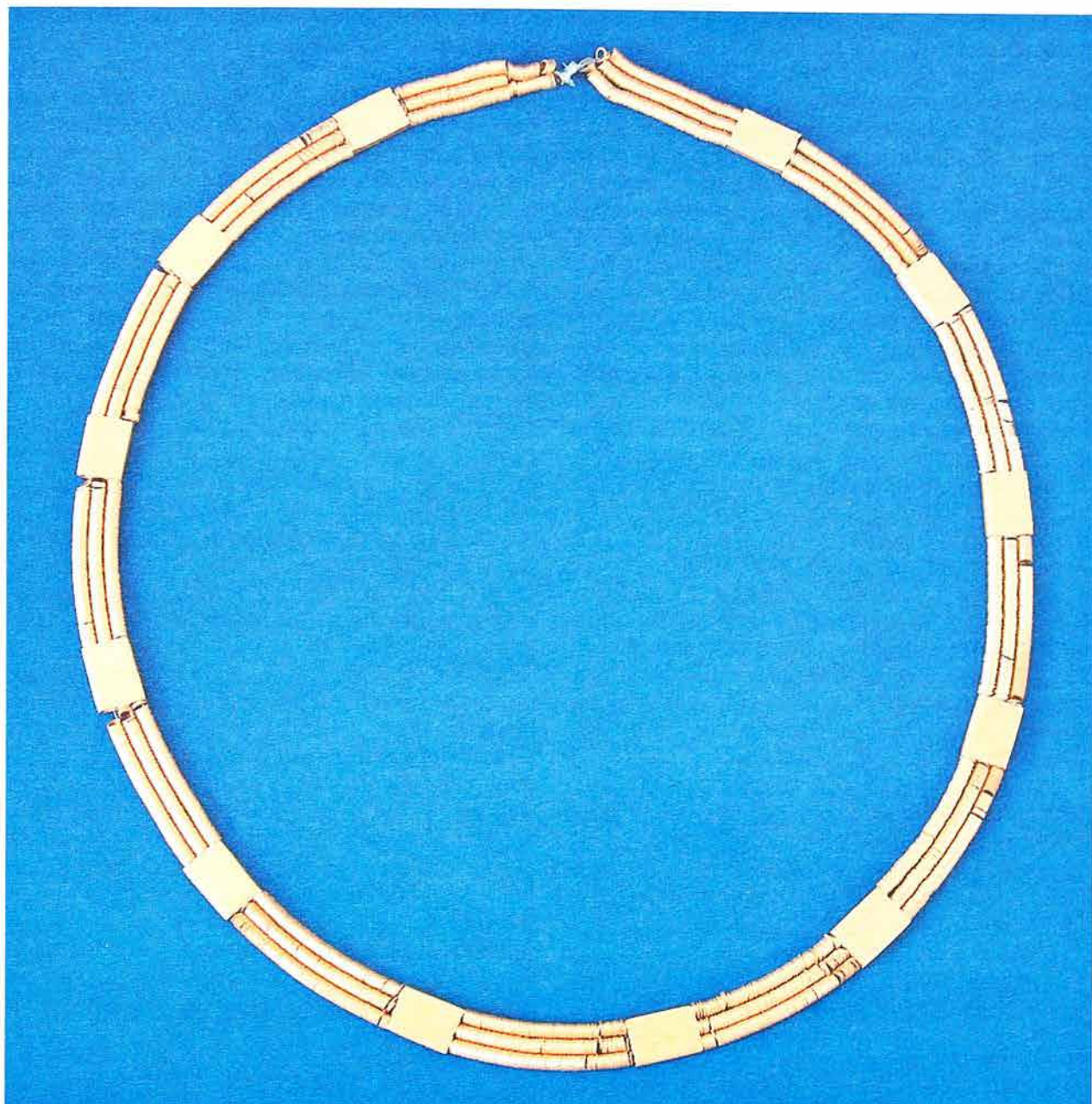
Подобна могила, датираща от РБЕ III, е проучена в Ловеч, но нейният каменен кожух има куполовидна форма, покрива разположения отдолу насип и е с по-малки размери (Китов, Павлов 1973).

Структури северно от Голяма могила № 3

Северно от Голяма могила № 3 е направен сондаж с размери 2 x 7 м и обща площ 14 кв. м. Южно от него до периферията на Голяма могила № 3 е заложена траншея с дължина 10 и ширина 1 м. Ориентирани са в посока север-юг. На 30-35 см от повърхността на терена е разкрита част от структура, изградена от средни и понякога едри речни камъни. Тези структури също са засегнати от дългогодишната земеделска обработка на терена. Северно и главно южно от нея са разкрити керамични фрагменти с висока концентрация, както и чаша с една дръжка и чаша тип Юнаците. Близостта ѝ с петте големи и четирите малки могили е достатъчен белег за това, че всички представляват един комплекс. Подобна ситуация е позната в Градище в района на Куманово, Македония, където в пространството около проучената могила са разкрити речни камъни и депонировки на керамични съдове, керамични прешлени, тежести, поставени в естествени ями, обмазани с глина. Структурите също са отнесени към третия етап на РБЕ (Трајковска 1999, 49-59).

Формата и орнаментацията на керамичните съдове позволяват проучените могили да бъдат датирани в третия етап на РБЕ в Тракия, като някои от тях е възможно да бъдат от самото му начало. Съдовете с Т-образен ръб на устието, чаши тип Юнаците, дръжките с израстък в най-горната част, формите на каните намират паралели в датирани комплекси от РБЕ III в Тракия - Юнаците (Катинчаров, Мацанова 1993, обр. 17), Караново (Hiller, Nikolov 2002, 12) и др.

За втори път в българските земи се открива двуобреден некропол, след по-ранния паметник от Търнава, Врачанско, който датира от РБЕ II (Николов 1976; Александров 1994, 86), а трупозгарянето е ново за третия етап на ранната бронзова

Обр. 5. Дъбене, Карловско. Малка могила № 3. Реконструкция на наниз № 2
Fig. 5. Dabene, near Karlovo. Low Tumulus № 3. Reconstruction of Necklace № 2

епоха в Тракия. Подобни, но по-ранни, малки могили с вкопавания под кожуха, трупои́згаряне и натрупване на камъни над тях, са известни от ареала на култура Коцофени в Румъния и датират също от втория етап на РБЕ (Popilian 1999, 55-56, fig. 3).

Трупои́згарянето⁶ в част от могилите край Дъбене не е правено на място, защото на терена не се откриват следи от опалване и откритите въглени под каменните кожуси са сравнително малобройни и

дребни. По всяка вероятност това е ставало на друго място.

Многобройните златни предмети, открити и в петте проучени могили, намират паралели сред по-ранни и по-късни комплекси в територия, започваща от Мала Азия и достигаща до Средна Европа. Преди всичко това са материалите от Полиохни от времето на РБЕ II (Bernabò-Brea 1976, tav. CCXLVII-CCL, CCLII), Левкас (Dörpfeld 1927, Beilage 60-1, 2, 3, 61-1, 2), някои от съкровищата от Троя (Der Schatz aus Troja 1996, Schätze A, D, F u. J) и пещерата Алепотрипа (Papathanassopoulos 1996, kat. № 41), които най-общо се отнасят към Троя II и II-III, т.е. втория етап на РБЕ; част от предметите ти-

⁶ Откритите кости са дадени за анализ и анализът им предстои, поради това интерпретацията е предварителна.

пологически са най-ранни засега и намират паралели в комплекси от средната бронзова епоха в Гълъбово (Leshtakov 1996, fig. 11 4) и Овчарци⁷ и находки извън българските земи, например сред материалите от некропола при Мокрин, датиращи от РБЕ III (Girić 1971, t. V 1, t. XV 5), от средната бронзова епоха в некропола Францхаузен⁸ (Neugebauer-Maresch, Neugebauer 1989, Taf. 10 19-20), от Тисафюред-Асотелом в Унгария (Bóna 1975, taf. 198, C 11). За някои предмети като разпределителите, артефактите с форма на тесла, обкова, накрайника, част от спиралите и някои апликации не са ми известни публикувани паралели. Част от предметите от могилите край Дъбене намират добри паралели сред материали от българските земи, например нанизите с биконични и цилиндрични маниста от Рупите, Петричко (Катинчаров, Аврамова 1994, 4-5; Avramova 2002, kat. № 120, 94-97). Други имат точни аналогии с находки, съхраняващи се в частна колекция - шайба, биконично манисто, спирала с шест обратни извивки, маниста с пръстеновидна форма и различен диаметър и конвексни апликации, които са датирани значително по-рано (Lazov 2005, kat. № 2, 3, 5, 6, 7).

В технологично отношение правят впечатление някои елементи и предмети като биконичните маниста от могила № 2, миниатюрните маниста от нанизите в могили № 2 и 3, пирамидалните маниста от могила № 4, разпределителите от могили № 2 и 3, конвексните апликации от могила № 2, които демонстрират високото ниво на производство на златни накити и различните техники, които го съпътстват през ранната бронзова епоха.

Концентрацията на такова количество златни предмети и елементи от накити в рамките на няколко могили от един некропол предполага, че те вероятно са произвеждани в района на селището и некропола или в близост до тях. Косвено доказателство за това са златоносните притоци на Стряма - Луда Яна и Тополница, идващи от северните склонове на Средна гора (Токмакчиева, Даскалов 2005, 36, 40) и южните склонове на Стара планина. Геологическите изследвания в района на Кра-

ището, Югозападна България, откриват интересни находки на разсипно злато (Цинцов 1993, 43-52; Tsintsov 1992, 59-61; Tsintsov 2005, 217-219). Въз основа на аналогии, предметите могат да се датират в РБЕ II, но по-вероятно в РБЕ III; повечето от тях носят типологическите и орнаментационни белези на находките и елементите от могилите № 1, 2 и 3 край Дъбене (както и на синхронните и по-ранни от Троя, Полиохни и Алепотрипа), което определя и тяхната относителна датировка. Възможно е те да са импорти от района на Карловското поле или друг производствен център на златни накити през РБЕ.

Появата на някои типове златни предмети в тракийската РБЕ III вероятно се дължи на влияния или директни търговски контакти от югоизток с Мала Азия и от юг със северните части на Егея в РБЕ II-III или началото на РБЕ III. Това частично се подкрепя и от анализа на керамичния материал на някои селища в Тракия (Leshtakov 1996). Появата на нови форми вероятно се дължи на доразвиване на традицията за производство на златни накити. През РБЕ III тази част на днешните български земи оказва влияние в посока север и най-вече северозапад: за пример могат да бъдат посочени спиралите с една и повече обратни извивки и конвексните апликации. По Долния и Среден Дунав подобни находки се откриват в материали, които се отнасят към средната бронзова епоха - например в некропола Францхаузен I (Neugebauer-Maresch, Neugebauer 1989, 101-134), гроба от Лъобинген в Тюрингия (Dawid 2002, Taf. 281 5-6), златни и бронзови предмети от култура Хатван (Stanczik, Tárnoki 1992, 124-125) и периода Косидер (Bóna 1992, 34) в Унгария, някои гробове в некропола при Леки Мале

Обр. 6. Дъбене, Карловско. Голяма могила № 3, изток
Fig. 6. Dabene, near Karlovo. Big Tumulus № 3, east

⁷ По сведения на Иван Панайотов (АИМ-БАН) и Стефан Александров (АИМ-БАН), на които благодаря за предоставената информация.

⁸ Цитирам предмета от този некропол поради приликата в извиването на материала. Разликите обаче са големи и предметите от некрополите при Дъбене, Гълъбово, Овчарци, Мокрин и Леки Мале са изработени от златен тел, докато този от Францхаузен е от пластинка.

(Kowiańska-Piaszukowa, Kurnatowski 1953, rys. 27 7-9), както и от Румъния, датиращи също от средната бронзова епоха (Gogâltan 1999, fig. 41 2). Най-ранните златни разпределители се откриват в Троя (Der Schatz aus Troja 1996, Schätze A 101 u. F 124) и Полиохни (Bernabò-Brea 1976, tav. CCL 41) и датиращи от РБЕ II или РБЕ II-III, а в континентална Европа - в некропола край Дъбене и във Велика Връбица до Зайчар в Сърбия (Hartmann 1970, Taf. 28

Au 1573). Материалите от Сърбия датират от началото на късната бронзова епоха, което също подкрепя изказаната по-горе хипотеза за влиянието от югоизток в посока най-вече северозапад, т.е. от Балканите към Средна Европа в РБЕ III и началото на средната бронзова епоха. По този начин централните Балкани се явяват свързващото звено през ранната бронзова епоха между Мала Азия и Европейския континент.

Цитирана литература:

Александров 1994: С. Александров. По въпроса за погребалните обреди на култура Коцофени (Южен вариант). - В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 1994, 2, 85-90.

Гетов 1964: Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. - Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 203-229.

Иванов, Аврамова 1997: И. Иванов, М. Аврамова. Варненски некропол. София, 1997.

Катинчаров, Аврамова 1994: Р. Катинчаров, М. Аврамова. Едно очаквано съкровище. - Проблеми на изкуството, 1994, 4, 4-5.

Катинчаров, Мацанова 1993: Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишко. - В: В. Николов (ред.). Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. София, 1993, 155-173.

Китов, Павлов 1973: Г. Китов, П. Павлов. Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. - Музеи и паметници на културата, 1973, 2, 4-9.

Лещаков 1994: К. Лещаков. Хронология и културна принадлежност на ранните гробове от некропола при с. Долно Сахране, Казанлъшко. - Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Исторически факултет - специалност Археология, 1, 1994, 51-58.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960.

Николов 1976: Б. Николов. Могилни погребения от бронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачанско. - Археология, 1976, 3, 38-51.

Токмакчиева, Даскалов 2005: М. Токмакчиева, Т. Даскалов. Типоморфни особености на разсипното злато от Панагюрско. - Минно дело и геология, 2005, 8, 36-40.

Трајковска 1999: Л. Трајковска. Градиште-Пелинце - истражување на секторот Две Могили. - Macedoniae Acta Archaeologica, 1996-1997 (1999), 15, 47-59.

Христов 2005: М. Христов. Спасителни археологически проучвания на надгробни могили от ранната бронзова епоха в м. Балинов горун

при с. Дъбене, община Карлово. - Археологически открития и разкопки през 2004 г. XLIV Национална археологическа конференция. София, 2005, 80-81.

Цинцов 1993: З. Цинцов. Алувиалните златни съкровища на България. - Природа, 1993, 1, 43-52.

Avramova 2002: M. Avramova. Katalog. - In: L'or des Thraces. Bruxelles, 2002.

Bernabò-Brea 1976: L. Bernabò-Brea. Poliochni città preistorica nell'isola di Lemnos, 2, 1-2, 1976.

Bóna 1975: I. Bóna. Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. Budapest, 1975.

Bóna 1992: I. Bóna. Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. - In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungem an Donau und Theiss, 1992, 9-39.

Dawid 2002: W. Dawid. Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Dopotfungsgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighel-Zajta. Alba Iulia, 2, 2002.

Der Schatz aus Troja 1996: Der Schatz aus Troja. Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes. Stuttgart, Zürich, 1996.

Dörpfeld 1927: W. Dörpfeld. Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage, 2. München, 1927.

Girić 1971: M. Girić. Mokrin. The early bronze age necropolis (Arheološko društvo Jugoslavije: Dissertationes et monographiae, 11-12). Beograd, 1971-1972.

Gogâltan 1999: F. Gogâltan. Bronzul Timpuriu și Mijlociu în Banatul Românesc și pe cursul Inferior al Mureșului. Timișoara, 1999.

Hartmann 1970: A. Hartmann. Prähistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung (Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Studien zu den Anfängen der Metallurgie, 3). Berlin, 1970.

Hiller, Nikolov 2002: S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 2000-2001. Vorläufige Berichte. Salzburg, 2002.

Hristov 2006: M. Hristov. Gioielli d'oro del III millennio A.C. - In: Tesori della Bulgaria. Dal Neolitico al Medioevo. Roma, 2006, 27.

Kowiańska-Piaszukowa, Kurnatowski 1953: M. Kowiańska-Piaszukowa, S. Kurnatowski. Kurhan kultury unietyckiej w Lêkah Malych. - Fontes Archaeologici

Posnanienses, 1953, 4, 43-76.

Lazov 2005: G. Lazov. Katalog. - In: Vassil Bojkov Collection. Sofia, 2005.

Leshtakov 1996: K. Leshtakov. Trade Centres from Early Bronze Age III and Middle Bronze Age in Upper Thrace (Notes on the Interpretation of Baa Dere - Konstantia - Gulubovo). - In: L. Nikolova (ed.). Reports of Prehistoric Research Project, 1, 2-4, Sofia, 1995 (1996), 239-287.

Neugebauer-Maresch, Neugebauer 1989: C. Neugebauer-Maresch, J.-W. Neugebauer. Goldobjekte aus der Frühbronzezeitnekropolen Franzhausen I und II und Gemeinlebarn F. - Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1988/89, 118/119, 101-134.

Nikolova 1999: L. Nikolova. The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC). With contributions by Igor Manzura and Cristian Schuster. BAR International Series, 791, 1999.

Papathanassopoulos 1996: G. Papathanassopoulos. Neolithic Diros: The Alepotrypa Cave. - In: G. Papathanassopoulos (ed.). Neolithic Culture in Greece. Athens, 1996.

Popescu 2003: A. Popescu. Bone Accessory of a

Bronze Age Necklace. - Dacia, N. S., 1999-2001 (2003), 43-44, 17-30.

Popilian 1999: G. Popilian. Découvertes archéologiques dans l'île Ostrovul Șimian. - In: Le Djerdap/les portes de fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo - Drobeta - Turnu Severin (September-Oktober 1998). Jugoslawisch-Rumanische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, 3. Beograd, 1999, 55-64.

Stanczik, Tárnoki 1992: I. Stanczik, J. Tárnoki. Jászdóza - Kápolnahalom. - In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992, 120-127.

Tsintsov 1992: Z. Tsintsov. Unique Finds of Golden Articles in Alluvial Placers. - В: Доклади на Българската академия на науките, 1992, 45, 6, 59-61.

Tsintsov 2005: Z. Tsintsov. Gold artefacts from the Alluvial Sediments of Bulgaria - Indicators for Gold Mining and Metallurgy During the Bronze Age. - In: Proceeding of Anniversary International Scientific Conference „80th years Bulgarian Geological Society“, 2005, 217-229.

Vladár 1973: J. Vladár. Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. - In: Archaeologica Slovaca. Fontes, Bratislava, 1973, 12.

Early Bronze Age tumulus cemetery at Dabene, near Karlovo (preliminary report)

Martin Hristov

In 2004 and 2005 five tumuli were excavated, four of them low and flat. They had a stone cover up to 30 cm deep; their maximal diameter was 9.95 m. Pottery vessels, small human bone fragments, numerous golden ornaments - spirals, convex appliques, biconical and pyramid-shaped beads, miniature elements from necklaces and their separators, adze-shaped artifacts - and in one of the cases a bronze knife and a whetstone, were deposited in the center of the tumuli. The pottery assemblage consists of jugs, bowls and Yunatsite-type cups. The low tumuli date back to the third phase of the early Bronze Age (EBA) in Thrace. They yielded cremation burials, which is a new phenomenon for this period of the EBA in Thrace. The finds from Tumulus № 3 enable a reconstruction of two separate necklaces, consisting of beads and separators of various types and sizes.

One of the five large tumuli, 2.70 m high and 25 m in diameter, was also excavated. A bow-shaped structure made of river stones and

destroyed as early as the EBA was unearthed on the ancient ground level. It was covered by layers of soil and stones. A rectangular pit, 80 cm deep and northwest-southeast oriented, was dug into the northern part of the tumulus. Three pottery vessels - a bowl and two jugs - were deposited on the bottom of the pit. A dorsally extended skeleton of an adult male with his head to the west/southwest was found in a rectangular grave pit to the south of the vessels. 12 golden artifacts were unearthed to the north of the skeleton. They were covered by the earlier stone cover of the tumulus, which have not extended on its entire area. It was disturbed by a grave pit, in which a baby or a small child has been buried. The stone layer was covered by a layer of soil followed by a second, later stone cover extending on the entire area of the tumulus.

A trench was made to the north of this tumulus. Structures were unearthed there, partially preserved in situ and made of river stones, as well as sherds, Yunatsite-type cups and animal

bones. They date back to the same period as the small and large tumuli; therefore they can be considered part of the same assemblage.

The pottery vessels' shapes and decoration refer the excavated tumuli to the third phase of the EBA in Thrace.

It is for the second time that a bi-ritual EBA cemetery is found in Bulgaria, and the cremation burial is a new phenomenon for the third phase of the EBA in Thrace. Since no traces of fire were recorded the cremation of the bodies must have been done at another place.

The numerous golden artifacts yielded by the five excavated tumuli have parallels in earlier as well as later assemblages on a territory extending from Asia Minor (Troy, Polyochni, Levkas, etc.) to Middle Europe (Mokrin, Lekin Male, Franzhausen I, Velika Vrbica, etc.). I was not able to find parallels of some of the artifacts such as the separators, the adze-shaped artifacts, the casing, the end-piece, some of the spirals and some of the appliques.

As far as technology is concerned, some of the artifacts or their elements prove the high

level of gold jewelry workmanship and of the various techniques related to it in the EBA.

The concentration of such large amount of gold artifacts and jewelry elements in several tumuli of the same cemetery suggests that they were probably produced in a place close to the settlement and the cemetery. The gold-bearing tributaries of the Stryama River are circumstantial evidence for this thesis.

The appearance of certain golden artifact-types in Thracian EBA III was probably due to the influence or direct trade contacts with Asia Minor to the southeast and the Northern Aegean to the south in EBA II-III or the beginning of EBA III. These new shapes' appearance was probably the result of further development of the gold jewelry tradition. In the EBA III, this part of Bulgaria influenced the areas to the north and especially to the northwest; e.g. the so-called Noppenringe and the convex appliques introduced along the Middle Danube in the middle Bronze Age. This turned the Central Balkans into a link between Asia Minor and Europe in the EBA.

Проучвания на надгробната могила Светица край Шипка

Георги Китов

В памет на проф. Александър Фол

През 2004 г., след 5-годишно прекъсване, ръководената от мене Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) възобнови разкопките в Долината на тракийските владетели (Китов 2003; Китов 2003а и цит. лит.). По течението на река Тунджа, в района на градовете Стара Загора, Мъглиж и Шипка¹ бяха проучени 11 насипа, в които се откриха важни свидетелства за величието на тракийската култура през V - III в. пр. Хр.

В Попова могила край Оряховица, на около 20 км източно от Стара Загора, беше открита гробница-храм с коридор, фасада (обр. 1) и две правоъгълни помещения с

двускатно покритие. Особеност на постройката е, че за изпълнението ѝ са използвани каменни блокове, плочи и печени тухли. Във втората камера е иззидано ритуално легло.

В Нанина и Фъртунова могила край Мъглиж са открити каменни гробници с дълги коридори и правоъгълни помещения. Коридорите са с плоско покритие, както и камерата в Нанина могила. Помещението във Фъртунова могила е с четиристранно засводяване. Отново в района на Мъглиж са проучени две куполни гробници от камък и тухла - в Кестелева и Рачева могила. Те имат фасади, дълги коридори, недобре разграни-

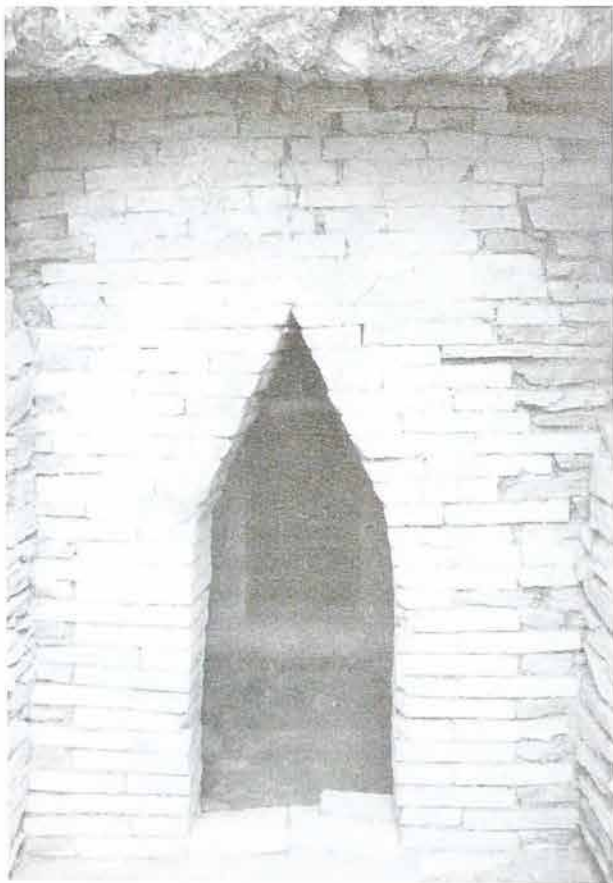
¹ Проучванията са проведени основно със средства на Европейска фондация „Хоризонт“ и са подпомогнати от БАН, Община Казанлък, Министерски съвет. Зам. ръководители в Старозагорско бяха покойният д-р Красимир Калчев (РИМ - Стара Загора) и Диана Димитрова (АИМ-БАН), а в районите на Мъглиж и Старосел Диана

Димитрова и Евтимка Димитрова (ИМ „Искра“ - Казанлък). В разкопките участваха специалисти (д-р Георги Мавров, Никола Тонков, Меглена Първин, архитекти Майя и Бойко Бужашки и др.), стажанти, студенти, технически сътрудници от София, Ловеч, Пловдив, Казанлък, Монтана, Панагюрище, САЩ.

чени правоъгълни и кръгли помещения. В гробницата-храм от Рачева могила има пейка, сглобена от два вертикални и един хоризонтален блок. Тя е и единствената гробница в района, която е дълбоко вкопана в стария терен. Макар и ограбена в древността, във вътрешността ѝ са намерени голямо желязно сечиво за оран (черясло) и златен пръстен с желязна плочка, изображението върху която е унищожено от дебел слой ръжда.

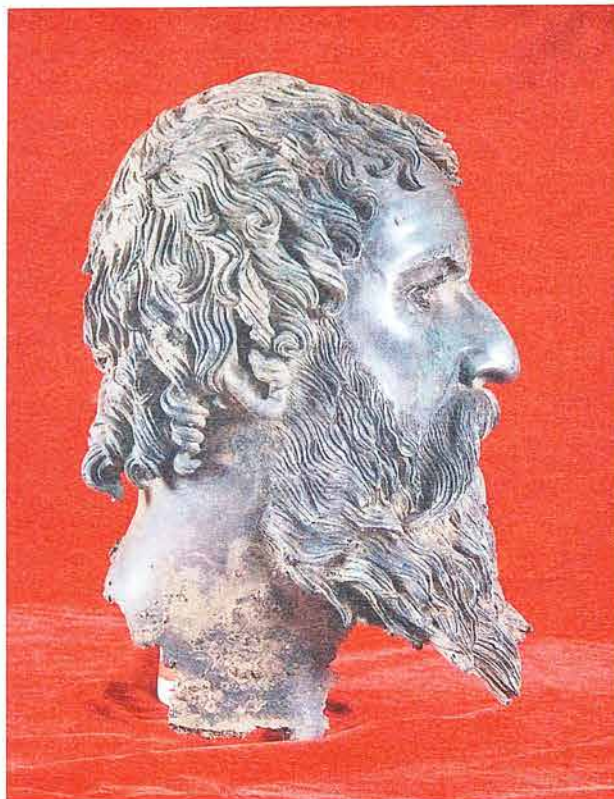
Унджиева могила край Мъглиж е с примитивна крепида. Почти в центъра на насипа е вкопана гробна яма, в която са поставени 4 добре запазени керамични съда от IV в. пр. Хр. Един от тях е неголяма урна с пепел, въглени, горели кости и две силно повредени фибули - тракийски тип. В подобна яма в много голямата Малка Косматка край Шипка е принесена в жертва огърлица с маниста, накрайник и амфоровидна висулка, както и две обеци от злато.

В съседната Голяма Косматка, която е само на 500 м южно от град Шипка, беше направено едно от изненадващите открития на годината. В насипа е вдълбан монументален храм с алея, фасада, 13-метров коридор и три помещения. В най-вътрешното са подре-

Обр. 1. Оряховица, Попова могила. Фасадата на храма (Сн. Г. Китов)

Fig. 1. Oryahovitsa, Popova tumulus. Facade of the temple (Photo G. Kitov)

Обр. 2. Шипка, могила Голяма Косматка. Бронзова глава от статуя на Севт III (Сн. С. Димов)

Fig. 2. Shipka, Golyama Kosmatka tumulus. Bronze head of a statue of Seutes III (Photo S. Dimov)

дени вещи, за които се установи, че са принадлежали на тракийския цар Севт III (Тачева 2000) - повелител на недалеч разположената негова столица Севтополис (Николов 1991 с цит. лит.). Сред инвентара се открояват златен венец, пълна гарнитура за конска амуниция от злато, съдове от глина, бронз, сребро и злато, почти пълен комплект въоръжение с пластична художествена украса, други ценни материали. Трикратното използване на думата ΣΕΥΘΟΥ от очертани чрез ямички букви в надписи върху предмети от камерата, заедно с още няколко аргумента, позволява да се направи категоричният извод, че в храма в началото на III в. пр. Хр. е извършен ритуал по погребването на самия Севт III. Глава от негова бронзова статуя (обр. 2) - изключително произведение на античното изкуство с индивидуални черти, е погребана ритуално на 7 м пред фасадата.

Друга лична могила се намира на около 2,5 км югоизточно от Шипка. За нея се спори дали е в землището на града или на територията на село Крън. Някои от местните жители я наричат просто Голямата. Други смятат, че няма собствено име. В средата на 60-те години на XX в. в Казанлъшко са направени геофизични измервания от италианската фондация „Леричи“. Благодарение на тях през 1965-1966 г. екип на Гергана Цано-

Обр. 3. Могила Светица (вдясно) и тази с Крънската гробница. (Сн. Г. Китов)

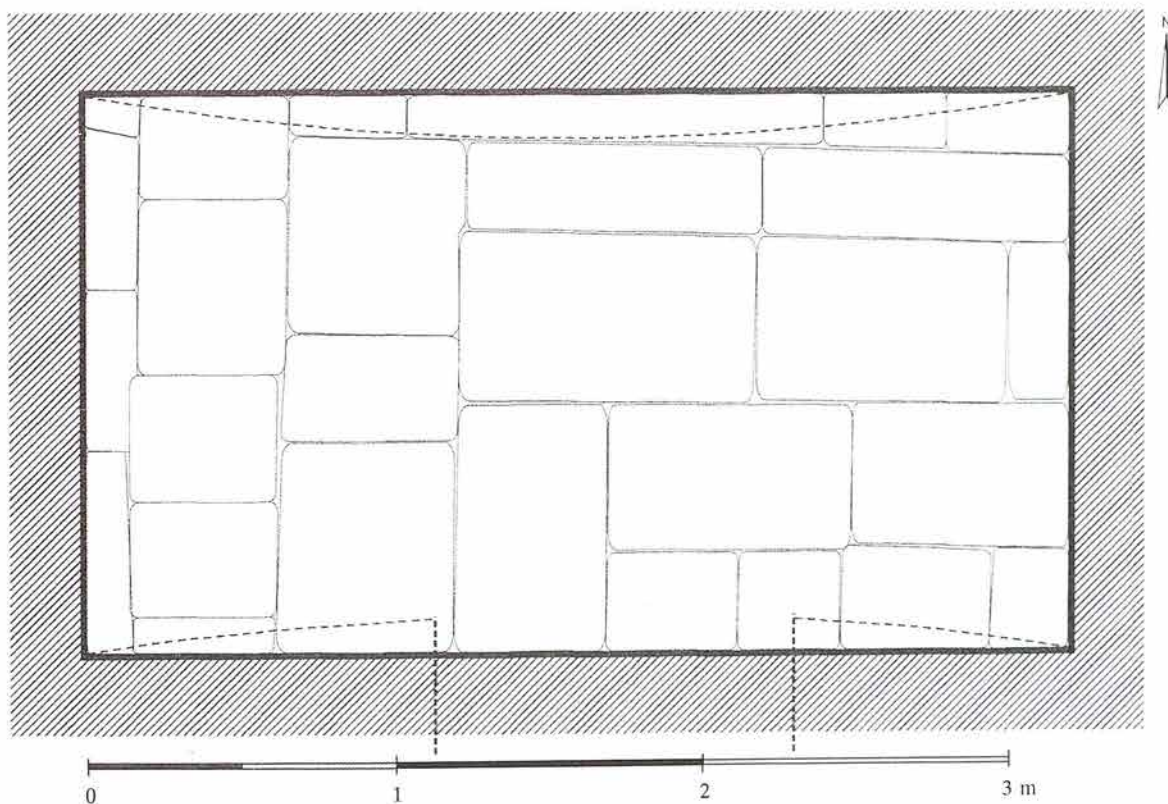
Fig. 3. The Svetitsa tumulus (right) and the tumulus of the Kran tomb. (Photo G. Kitov)

ва и Людмил Гетов открива Мъглижката и Крънската гробници (Цанова, Гетов 1973; Гетов 1991). Последната е разположена само на неколкостотин метра североизточно от могила Светица (обр. 3). На Светица също е

регистрирана аномалия, която не е потвърдена в посочената югозападна периферия и разкопките са преустановени². Тридесетина години по-късно Константин Димов, тогава зам. кмет на Казанлък, геофизик по професия, ми предостави план на могилата с означена аномалия, но без фиксиране на географските посоки. След седмица работа в югоизточния сектор на Димова могила, междувременно наименуваната в негова чест, не се откриха причинители на аномалия и притиснат от липсата на средства прекратих разкопките.

През следващите години при обхождания регистрирах извор със студена, вкусна и лечебна вода, разположен на около километър северозападно от могилата, по стръмните склонове на Шипченския дял от Стара планина. При него се оказа, че е съществувало тракийско светилище, което впоследствие е почитано от християни и мюсюлмани почти без прекъсване до днес под името „Светица“ (Китов под печат). Оттам дойде и името на могилата. Нейната височина е 12 м при диаметър средно 55 м. Както повечето от останалите в района и тя има форма на пресечен конус с неравна плоска площадка на върха. Об-

² По устни сведения на проф. Л. Гетов.

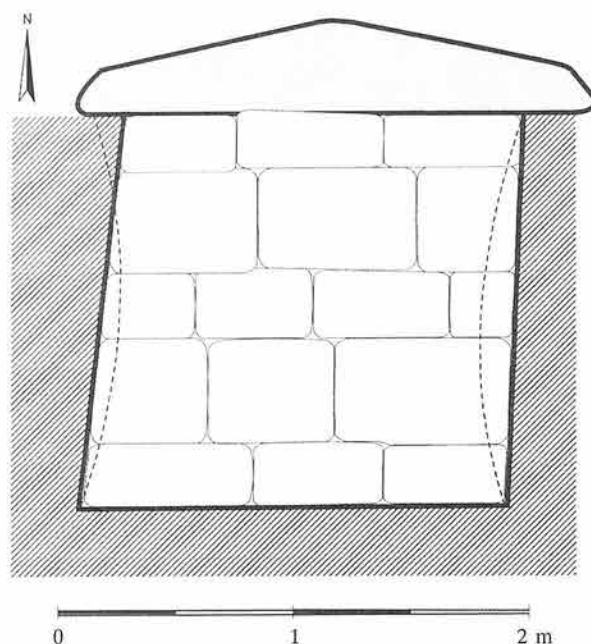
Обр. 4. Крън, Казанлъшко. Могила Светица. Саркофагоподобен гроб, план с подова настилка (Автори: архитекти Майя и Бойко Бужашки)

Fig. 4. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The sarcophagus-like grave, plan with the floor cover (Authors: architects Maya and Boyko Buzhashki)

расла е с треви и незначителни количества храсти по периферията. Почти са заличени следите от разкопките на Гетов и нашите. Останали са белези от няколко стари и пресни иманярски изкопа, които предизвикаха проучването. За да бъдем сигурни в правилността на намеренията си, Никола Тонков - геофизик от АИМ, член на Експедицията, направи измервания на мястото, при които беше регистрирана аномалия. Работата започна на 17 август. Два дни след началото - късно вечерта на 19 август, основната част от проучванията беше приключила.

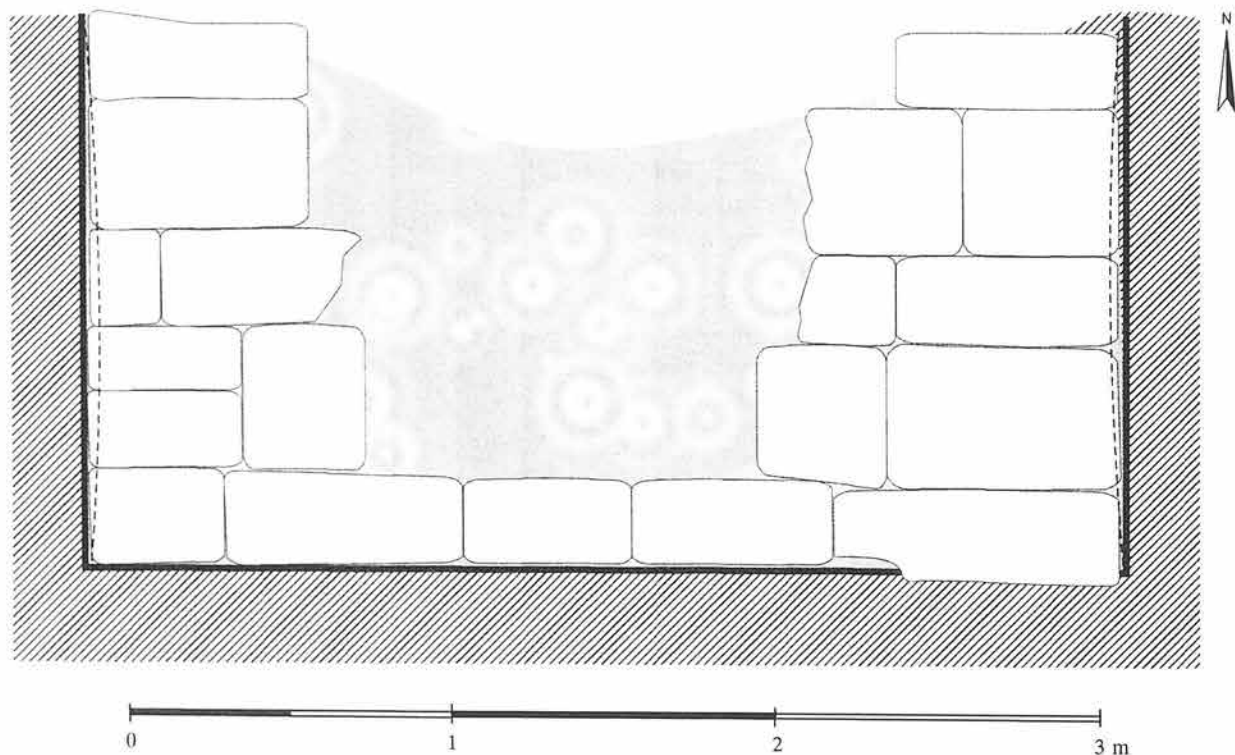
Установи се, че във вече готов могилен насип, е изкопана дълбока яма и на дъното ѝ е изграден от големи добре обработени каменни блокове саркофагоподобен гроб (обр. 4, 5, 6) с ориентация изток-запад с отклонение от 3 градуса на югоизток. Той има размери 1,7 x 3,16 м и дълбочина 1,55 м. В него през втората половина на V в. пр. Хр. е погребан тракийски владетел.

Гробът е застлан с добре обработени и подредени каменни плочи. Перифериите на пода влизат под страничните стени, след пропадането на които, в резултат на тежестта им, плочите към средата са леко изпъкнали. По време или след погребението от двете страни на камерата са поставени два питоса. Зиданият гроб е покрит с 7 напречни трапецовидни блока, които му дават

Обр. 5. Крън, Казанлъшко. Могила Светица. Саркофагоподобен гроб, източна стена (Автори: архитекти Майя и Бойко Бужашки)
Fig. 5. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The sarcophagus-like grave, eastern wall (Authors: architects Maya and Boyko Buzhashki)

вид на саркофаг. След това ямата е запълнена с различна от първичния могилен насип ярко изразена чакълеста почва. Разликата между оригиналното и вторично нат-

Обр. 6. Крън, Казанлъшко. Могила Светица. Саркофагоподобен гроб, южна стена (Автори: архитекти Майя и Бойко Бужашки)
Fig. 6. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The sarcophagus-like grave, southern wall (Authors: architects Maya and Boyko Buzhashki)

Обр. 7. Крѣн, Казанлъшко. Могила Светица. Покривното с падналата половина от плоча (Сн. Г. Китов)
Fig. 7. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The cover and the fallen half of a stone plate (Photo G. Kitov)

рупване личи отлично и до днес в профили-
те около гроба. Една от покривните плочи
не е издържала натиска на насипа, пропу-
кала се е и южната ѝ половина е паднала
във вътрешността (обр. 7). През получената
пробойна в гроба е проникнала насипна
чакълеста почва, която е увлякла част от
блоковете от южната стена и почвата зад
тях. Така във вътрешността на гроба са по-
паднали половин покривна плоча, чакъл,
камъни от южната стена и насипна почва,

смесени безредно в последователността на
проникването им. Северната стена на гроба
също е изпитала въздействието от тежестта
на насипа и се е отклонила видимо на юг -
по-силно в средата и по-слабо в перифери-
ите, където е имала опората на странични-
те стени. Намерената циста беше около 3/4
запълнена. Не се виждаха никакви предме-
ти от инвентара, включително високо стър-
чащите гърла на амфори³.

Погребението е извършено „по орфиче-
ски“ (Фол 2004). Тялото на владетеля е раз-
членено и в гроба са положени само късове
от краката и черепа в средата на пода
(обр. 8) така, че главата да е на запад и да
гледа изтока. Този факт е установен катего-
рично и не подлежи на съмнение. Костите са
сравнително добре запазени и не допускат
хипотеза за разрушение под въздействие на
влага, киселинност или други свързани с
почвата фактори. Антропологически⁴ беше
установено, че късовете от тялото са рязани.

„По орфически“ са разчленени и някои
метални съдове. Подобна на фиала сребър-
на чаша има равно дъно и две вертикални

³ Всички материали от зидания гроб в могила Светица, както и бронзовата глава от статуя на Севт III от Голяма Косматка, постъпиха в Античен фонд на АИМ-БАН.

⁴ Костите са изследвани от проф. Йордан Йорданов.

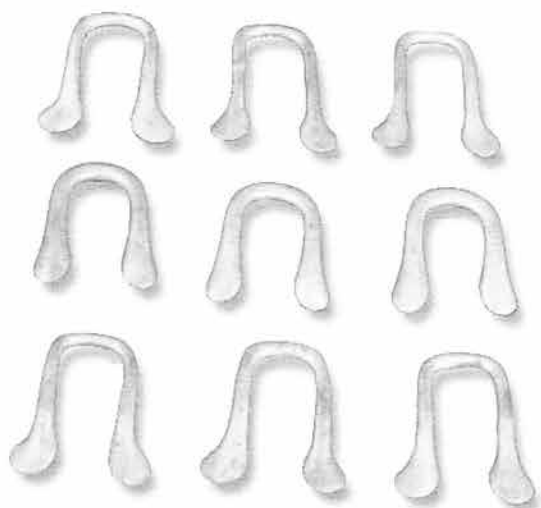
Обр. 8. Крѣн, Казанлъшко. Могила Светица. Материали в гроба (Автори: архитекти Майя и Бойко Бужашки)
Fig. 8. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The grave goods (Authors: architects Maya and Boyko Buzhashki)

Обр. 9. Крѣн, Казанлъшко. Могила Светица. Сребърна чаша с две дръжки (Сн. С. Димов)

Fig. 9. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. A two-handled silver cup (Photo S. Dimov)

дръжки (обр. 9). По пода са прѣснати други две като нейните отвесни дръжки, 9 хоризонтални (обр. 10) и три прѣстеневидни столчета за дѣна - всички от сребро. Общите изчисления подсказват, че в гроба са поставени поне 6 съда - един подобен на „фиалата“ с вертикални дръжки, четири с двойки водоравни и пети с една дръжка и друга към самия него. Прѣстените от дѣна могат да бъдат на някои от бронзовата хидрия. Тя има две хоризонтални дръжки. Други две с многолистни розети (обр. 11) и една вертикална, както и дѣно и устие с макарородобни дръжки са без съдовете, т.е. липсват най-малко два бронзови съда - хидрия и друг голям съд - поданиптер или купа. Те заедно със сребърните са погребани другаде - в същата могила, в нейната околност или на друго място - загадка, чието решение предстои. Отхвърлям хипотезата за ограбване поради две причини - насипът над инвентара е плътен и ненарушен. Освен това в гроба са ос-

Обр. 10. Крѣн, Казанлъшко. Могила Светица. Сребърни дръжки от липсващи съдове (Сн. С. Димов)

Fig. 10. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. Silver handles of missing vessels (Photo S. Dimov)

тавени скѣпи материали от злато и сребро, които не би могло да не бъдат обект на внимание от страна на злосторници.

Безспорно най-интересният, а и най-ценен от научна и от материална гледна точка, предмет е златната маска-фиала с релефно човешко лице в естествена големина (обр. 12). Тя е изработената от дебело фолио, има форма на фиала и тежи 673 г. С това се различава коренно от направените от тънко златно фолио леки смъртни маски от Микена, Требенище и Синдос (Кузманов, Филипова 2004; Theodossiev 1998). Освен това, за разлика от тях, тя не е със застинало и безизразно лице на мъртвец. Нейното има индивидуални черти. Косата, брадата и мустациите са гѣсти и буйни, разделени на кичури от плитко врязани линии, изпълнени от сигурна, уверена и талантлива ръка. Общият израз е на суров и решителен, дори жесток, човек. Затворените му очи изразяват момент на крайно удовлетворение. И като се има

Обр. 11. Крѣн, Казанлъшко. Могила Светица. Хоризонтални дръжки на бронзова хидрия (Сн. С. Димов)

Fig. 11. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The horizontal handles of the bronze hydria (Photo S. Dimov)

предвид предназначението на маската и като чаша, мога да си представя какво е ставало по време на пир. Владетелят е изпивал гѣстата свещена течност, доволен и щастлив е затварял очи, и е налагал фиалата на лицето си. Гостите и приближените му са били поразени да видят превѣплѣтяването на човешко лице от плѣт и кръв в златно. Така им е внушавано, че техният владетел е бог, който може всичко. По този начин владетелят е укрепвал авторитета си и идеята за божествения си произход.

Маската-фиала е поставена на мястото, където е се намира главата на погребания, с лице нагоре, и я олицетворява. Върху нея е поставена голяма тежка каменна плоча, която не е нито от покрива, нито от нарушената странична стена. Изглежда, че наследниците на починалия владетел не са го долюбвали и са се страхували от него. За да бъдат сигурни, че той няма да възкрѣсне и тревожи дните им, те са хвърлили върху символизиращата го маска-фиала каменната плоча. Тя я е деформирала, снишила е височината на релефа и е предизвикала скриване на ед-

Обр. 12. Крън, Казанлъшко. Могила Светица. Златната маска-фиала (Сн. С. Димов)
Fig. 12. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The golden mask/phiale (Photo S. Dimov)

ното ухо зад лявата половина на лицето. Ушите, впрочем, са изработени отделно и са прикрепени с помощта на 8 нита при дясното и 7 при лявото. След деформацията пространството между лицето и ушите е запълнено с пръст, песъчинки и много дребни камъчета. Тъй като някои от тях са доста едри и трудно бяха извадени през незначителните отвори, съществува подозрението, че те са напъхвани преднамерено там.

Освен маската-фиала инвентарът включва само един накитен предмет (факт странен за богатите гробове в Тракия и с малко аналогии, между които и Голяма Косматка), въоръжение, метални и керамични съдове.

Златният пръстен (обр. 13) е намерен в средата на пода, там, където би трябвало да са ръцете. Това очевидно е направено символично, защото кости от пръсти не са намерени. Пръстенът е цял, отлично запазен и очевидно много малко употребяван. Врязаното изображение свидетелства, че той е ползван и като печат. На плочката се вижда

Обр. 13. Крън, Казанлъшко. Могила Светица. Златен пръстен печат (Сн. С. Димов)
Fig. 13. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The golden signet ring (Photo courtesy S. Dimov)

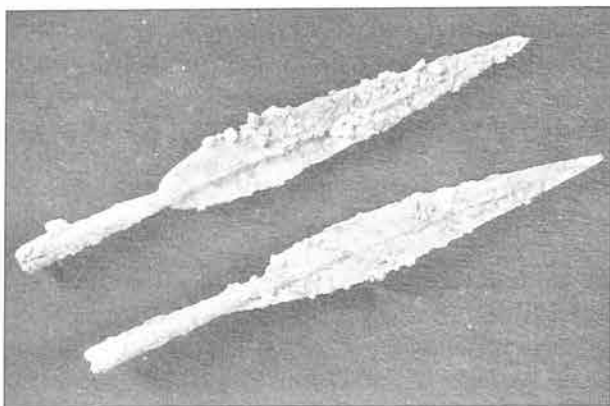
отлично изпълнена фигура на седнал върху разчленена основа младеж с буйна къдрава коса и правилен профил. Независимо от малките размери торевтът е успял да придаде мускулатурата на тялото силно напрегната. През ръцете му минават две успоредни врязани линийки, които тълкувам като весла или копия. Най-вероятно изображението е на почиващ атлет. Стилът на изработка издава талантлив старогръцки майстор от втората половина на V в. пр. Хр. Поставянето само на един накит в иначе богатия гроб може да се обясни с възможността другите предмети да са другаде, както това се предполага за металните съдове.

Предметите на въоръжението са на различни места в гроба. В североизточния ъгъл са оставени прави бронзовите части от бро-

Обр. 14. Крън, Казанлъшко. Могила Светица. Гръбна част от бронзовата броня (Сн. С. Димов)
Fig. 14. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The back part of the bronze armor-plate (Photo S. Dimov)

ня и са пръснати железните им елементи, както и късове от плетена желязна ризница. Най-впечатляващата част от въоръжението на война е бронзовата му броня (обр. 14). Тя е съставена от две части - гръдна и гръбна с пластично представена мускулатура и врязани изображения на змийски тела със стотици люспи и глави (дракони?), както и многолистни палмети, както това е познато от други подобни предпазни оръжия (Венедиков, Герасимов 1973, №№ 112-115). По форма гръдната част е най-близо до намерената до недалеч разположеното село Търничене, броня която също се датира във втората половина на V в. пр. Хр. (Ognenova-Marinova 2000). Към горните краища на бронята са прикрепвани чрез нитове железните части

Обр. 15. Крѣн, Казанлъшко. Могилa Светица. Железни върхове на копия (Сн. С. Димов)

Fig. 15. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. Iron spearheads (Photo S. Dimov)

на висока яка. Към изрезките за ръцете е имало ръкави, а отпред и отзад - железни предпазители за корема и задните части. Двете части на бронята са свързани с железни ленти. В Светица регистрираме първия случай на намиране на място, при разкопки, на всички части от тракийска броня. Открива се рядката възможност да бъде изцяло възстановена бронята с бронзовите си и железни съставки, с което ще бъде събрана допълнителна информация за въоръжението на аристокрацията в Древна Тракия.

В гроба бяха намерени и големи плоски късове, най-вероятно от плетена желязна ризница. Поради малкия им брой възможно е те да са от прибавки към бронята или части от кожена ризница. Това ще бъде установено при започналите вече консервационни и реставрационни работи в лабораториите на Археологическия институт и музей при БАН.

В югозападния ъгъл на гробната камера са поставени два цели върха за копия. Имат дълги листовидни тела и конични втулки (обр. 15), в които дори се виждат остатъци от дървените дръжки. Други върхове, но натрошени, чийто брой засега не може да се установи, се намират малко на изток от северозападния ъгъл. Там, може би, в кожена или платнена торба са разположени необикновено голямо количество бронзови върхове на стрели - 144 бр. Те са триръбни в няколко варианта, при някои са запазени остатъци от дървените тела. Почти всички имат миниатюрни отвори за гвоздейчета, с които са закрепвани дървените части към коничните втулки. Наричани понякога „скитски“, подобни върхове се намират достатъчно и в земите на траките (Гинев 2000, 36 и пос. там находки с цит. лит.), което лишава от основание подобно определение. Няколко десетки подобни върхове с отлично запазени дървени части бяха открити в подо-

бен гроб в Пейчова могила край Старосел (Kitov 2001-2002, 15, fig. 53).

В гроба са поставени и два железни меча. Единият - непосредствено до средата на западната стена, е слабо изкривен и е ранен вариант махайра. Другият - лежеше при натрошените върхове от копия. И двата са имали дръжки от нетраен материал, а железните им тела са завършвали с хералдически разположени глави на хищни животни - най-вероятно лъвовете, скрити под ръждата.

Две големи керамични амфори са полегнали в югоизточния ъгъл (обр. 16). Под тях и около тях са пръснати безредно сребърни и бронзови части от споменатите вече липсващи съдове. Върху едната амфора е попаднал голям фрагмент от тялото на един рядко срещан старогръцки съд - голяма кана с една дръжка и устие във форма на правилна окръжност. Фрагментът е с дъното нагоре. В насрещния, североизточен ъгъл, редом с бронята, лежи на една от стените си, с устие на юг, друга подобна кана. Стените на съдовете са покрити с червенофигурни изображения. На единия се виждат петима сатири с подчертана мускулатура, с опашки, венци, бради, танцуващи пред клетка, в която е оплетен в мрежа голобрад Херакъл с характерното за него въоръжение - тояга в дясната ръка, лък в лявата, праметната през лявото рамо лъвска кожа. Сюжетът е почти непознат в древногръцката вазопис. По стените на другия съд са изрисувани колони от дорийски храм с жертвен олтар и няколко прави човешки фигури. Облечен и гол мъж извън храма се движат надясно към най-лявата колона. Между нея и следващата е изобразен олтар, от двете страни, на който свещенодействат двама мъже с лаврови венци на главите. Тази

Обр. 16. Крѣн, Казанлъшко. Източната половина от гроба с материали на място (Сн. С. Димов)

Fig. 16. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus. The eastern half of the grave and the grave goods in situ (Photo S. Dimov)

Обр. 17. Крън, Казанлъшко. Фигура на мъж от стени-
ните на кана с червенофигурна украса (Сн. С. Димов)
Fig. 17. Kran, Kazanlak region. The Svetitsa tumulus.
A male figure on a red-figure jug (Photo S. Dimov)

вяло е на брадат, възрастен човек, дока-
то десният е голобрад младеж. Вдясно се
вижда жрица (?) в дълга дреха и коса до
раменете. Тя свири на двойна флейта.
Най-вдясно между две дорийски колони,
облечен в дълга неразчленена дреха, мъж
с голяма бяла брада има атрибут, който
дава основания да бъде идентифициран
като Приап (обр. 17). Свободните полета
са запълнени от растителни орнаменти.
Рисунките са дело на талантлив художник
от атическата школа и са характерни за
втората половина на V в. пр. Хр.⁵, към ко-
ето време следва да се отнесе извършване-
то на погребението в зидания саркофаго-

⁵ Консултация на д-р Мария Рехо от АИМ - БАН, на коя-
то и тук благодаря.

подобен гроб.

След прибиране на инвентара подът и
стените на гроба бяха проверени с метало-
търсач. Установи се, че между някои от
страничните блокове са вклинени железни
куки, използвани най-вероятно за закачал-
ки. Може би някакви дрехи или предмети
от инвентара са били закачени на куките,
преди срутванията да запълнят вътрешно-
стта. Никакви сигнали за наличието на
метал по и под пода не бяха регистрира-
ни. Въпреки това някои плочи бяха демон-
тирани, при което се установи, че те ле-
жат върху стерилна основа⁶.

Гробът в могила Светица е сред най-бо-
гатите в Тракия. Още повече, че предпо-
ложението за скриване на голяма част от
инвентара другаде е твърде вероятно. По-
добен случай е известен от Стрелча, къде-
то около могила Орела предметите от ин-
вентара - златен венец, въоръжение, ме-
тални и керамични съдове, са разпделе-
ни в две съседни ями. Особено важно за
този случай е обстоятелството, че в една-
та е поставена сребърна каничка, а в дру-
гата - дръжката ѝ (Китов 1979).

Детайлното анализиране на всички пред-
мети в гроба, след пълната им консервация
и реставрация, сравняването с останалите
материали и съоръжения в Долината на тра-
кийските владетели, и други райони на Тра-
кия, ще имат важно значение за обогатяване
представите за тракийската култура през
втората половина на I хилядолетие пр. Хр.

⁶ В първата нощ, след като беше освободена охраната
на могилата, злосторници бяха разбили част от север-
ната стена, вдигнали и разместили плочи от пода, раз-
били на късове единия от питосите и разхвърляли
фрагментите наоколо и във вътрешността на гроба.
Веднага след това охраната беше възстановена, а
местният бизнесмен Али Качан - собственик на заведе-
нието „Светица“, построил със свои средства защитна
сграда от бетон, тухли, керемиди, дърво и стъкло, коя-
то спаси зидания гроб от унищожаване.

Цитирана литература:

Венедиков, Герасимов 1973: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973.
Гетов 1991: Л. Гетов. Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 40-46.
Гинев 2000: Г. Гинев. Тракийски могили при село Кралево, Търговишко. Варна, 2000.
Китов 1979: Г. Китов. Скифосът от Стрелча. - Изкуство, 1979, 3, 27-31.

Китов 2003: Г. Китов. Долината на тракийски-
те владетели (1). - Археология, 2003, 1, 13-28.
Китов 2003а: Г. Китов. Долината на тракийски-
те владетели (2). - Археология, 2003, 2, 28-42.
Китов, под печат: Г. Китов. Архитектурните
подмогилни паметници в Долината на тра-
кийските владетели. - Известия на Археологи-
ческият институт (под печат).
Кузманов, Филипова 2004: М. Кузманов, И. Фи-
липова. Маските от Синдос - възможни интер-
претации. - В: Панагюрското съкровище и

тракийската култура. София, 2004, 181-189.

Николов 1991: Д. Николов. Историография на тракийския град Севтополис. - В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, 71-79.

Тачева 2000: М. Тачева. Севт III, Севтополис и Кабиле (341-252 г. пр. Хр.) според епиграфските и нумизматичните данни. София, 2000.

Фол 2004: А. Фол. *Orphica Magica*. София, 2004.

Цанова, Гетов 1973: Г. Цанова, Л. Гетов. Тра-

кийската гробница при Мъглиж. - *Археология*, 1973, 2, 15-29.

Kitov 2001-2002: G. Kitov. Starosel - centre culturel thrace. (Preliminaires). - *Orpheus*, 11-12, 2002, 5-60.

Theodossiev 1998: N. Theodossiev. The dead with golden faces: dasaretian, pelagoniam and boeotien funeral masks. - *Oxford Journal of Archaeology*, 17, 1998, 3, 352-356.

Ogdenova-Marinova 2000: L. Ogdenova-Marinova. L'armure des thrace. - *Archaeologia Bulgarica*, 2000, 3, 11-24.

Excavations at the Svetitsa tumulus, near Shipka

Georgi Kitov

The tumulus is about 2.5 km to the southeast of the town of Shipka, in the Valley of the Thracian rulers. Its name comes from a medicinal spring, which was being used as a sanctuary since the Thracian period until present.

A sarcophagus-like grave was built of stones in a large pit dug into the already completed tumulus. A clay pithos was found on both sides of the grave. The burial was made in the second half of the 5th century BC following „the Orphic tradition“. After dismembering the body, only parts of the legs and the head were placed on the floor as well as a number of goods, which were considered necessary for the afterlife. Some of them were broken into pieces similar to the body. Besides the complete silver cup, which resembles a phiale but with a flat base and two handles, the grave contains eleven more handles and three ring bases of silver vessels. A bronze hydria has only two handles and there are three other handles, a base and a rim belonging to missing vessels, which have probably been buried somewhere else.

A solid golden phiale/mask was put in the place of the head, the first of its kind in Thrace. It differs from the Mycenaean and Macedonian masks, first because it is several times their

weight, and also with the image itself, which portrays the face of a „real“ person with a severe, even cruel expression which at the same time reflects a moment of supreme bliss. A golden signet ring bears the carved figure of a resting athlete.

The grave goods also include parts of the armor and clay vessels. The bronze armor-plate consists of two main parts, and a big number of binding parts; the elements protecting the neck, arms, stomach and buttocks were also attached to the armor. The two swords and several spear-heads are made of iron and the 144 arrowheads are made of bronze.

Two clay amphorae were placed in the southeast corner of the grave. There are two red-figure one-handled jugs with round necks decorated with red human figures and floral motifs. The peculiarities of the style reveal vase painters of the Attic school and attest that the vases were typical for the second half of the 5th century BC, the same time when the burial has been made.

The sarcophagus-like grave in the Svetitsa tumulus is one of the richest burials in this region and in Thrace; a fact, which gives us reasons to believe that a local ruler was buried there.

Ранновизантийски комплекс от железни сечива и предмети от Одърци (аспекти в изследването на колективните находки)

Анастасия Чолакова

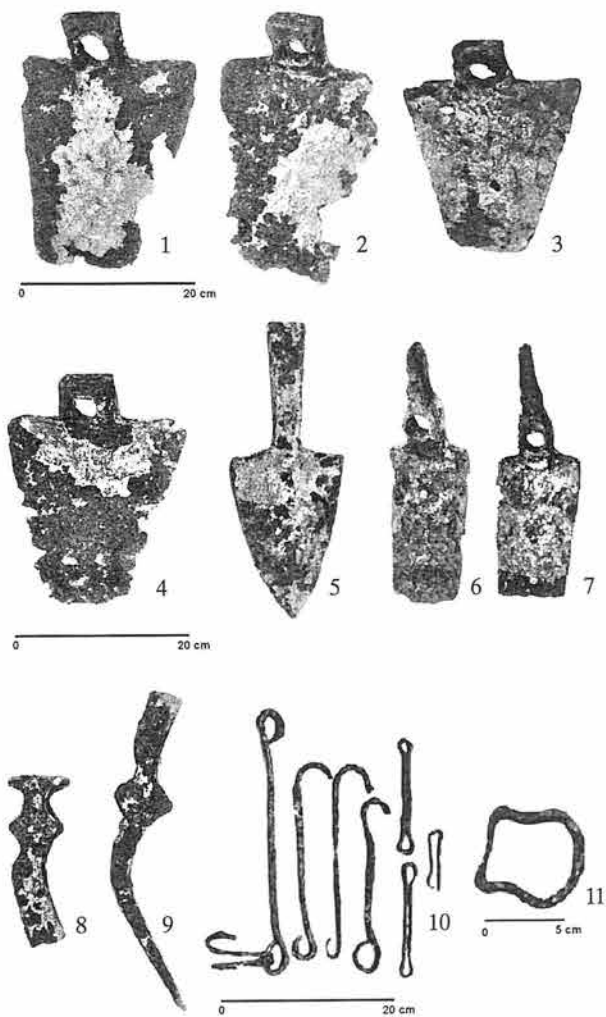
При съвместните българо-полски археологически проучвания на Градището при Одърци, Добричко през 1979 г., е открита колективна находка от железни оръдия на труда и битови предмети. Тя е намерена в полския сектор на обекта, в пласт от ранновизантийския период и до момента не е била предмет на научно изследване¹.

Комплексът се състои от 19 предмета (обр. 1, 2) - четири мотики, лемеж, два копача, четири коси, три сърпа, косер, брадва, тесла, огнищна верига и катарамата. Основната част от находката е представена от селскостопански сечива - земеделски и свързани с обработка на дърво. Всички те са корозирали, в някои случаи са с отчупвания и следи от износване при употребата. Оръдията принадлежат към някои от най-характерните за късноантичната епоха типове.

Лемежът (обр. 1 5) е от т. нар. дръжчест тип с триъгълна работна част, разпространен в днешните български земи през V - VI в. (Henning 1987, 59-60, Тур В/3, Taf. 24-25). Аналогии са известни от други колективни находки - Новаково, Варненско (Кузов 1996-1997, 151-152, Табл. I, 2-5; кат. № 2-5), Берое (Николов, Калчев 1986, 61, фиг. 17, 5). Срещат се различни варианти на оформяне на дръжката (Uenze 1992, Taf. 29/1, 4, Kat. № SK133, SK134). Повечето от находките от съседни територии се отнасят също към късноантичния период (Поповић 1988, 103, Т. XIX, 2).

Мотиките (обр. 1 1-4) се отличават с трапезовидна работна част, подобно на многобройни примери от V - VII в. (Henning 1987, 79, Тур К/5, Abb. 35; Поповић 1988, 41-42). Паралели предоставят комплексите от Аргатово, IV в. (Дремсизова 1959, обр. 54), Войвода, средата на V в. (Henning 1987, 154, Taf. 48/ 9-14), Марково, V-VI в. (Витлянов 1998, 41, табл. I, 8), Цоида, края на VI - началото на VII в. (Щерева, Радева 2001, 81, табл. I, 7, 8, табл. III, 3).

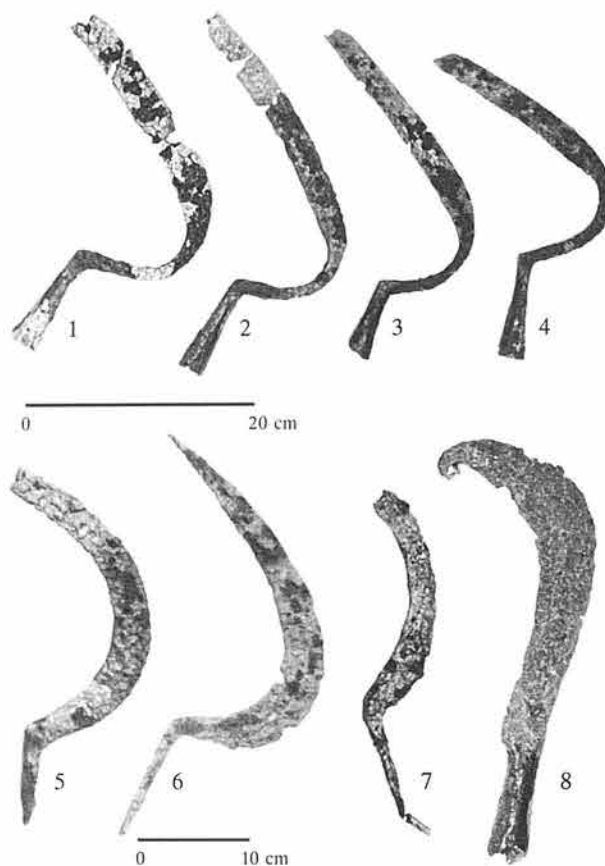
Копачите (обр. 1 6, 7) представляват вариант на мотиката, съобразен с по-специфична земеделска работа или характер на обработваната почва (Henning 1987, 80-81, Тур К/8; Поповић 1988, 44; Витлянов 1998, 41). Разпространението на тези инструменти по нашите земи се отнася изключително към ранновизантийския период (Henning 1987, Abb. 36). Сходни са примерите от вече споменатите колективни находки

¹ Цялостното публикуване на железните находки от IV - VII в. от разкопките при Одърци, включително и на предметите от този комплекс, е предстоящо. Благодаря на Л. Дончева-Петкова за предоставения материал.

Обр. 1. Одърци, Добричко. Железни сечива, колективна находка

Fig. 1. Odartsî, near Dobrich. Iron tools, collective find

Обр. 2. Одърци, Добричко. Железни сечива и предмети, колективна находка
Fig. 2. Odartsi, near Dobrich. Iron tools and artifacts, collective find

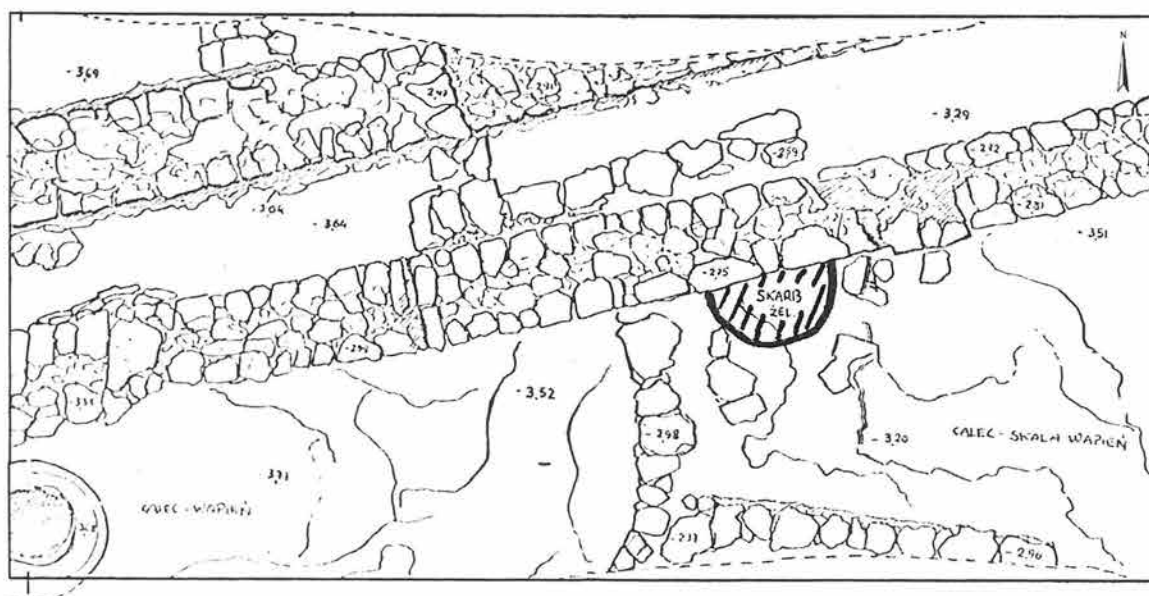
от Войвода (Henning 1987, Taf. 52/4), Марково (Витлянов 1998, 41, табл. I, 15, 16), а също и от колективна находка от района

на Рациария, VI - началото на VII в. (Герасимов 1946, 205, обр. 111, 7; Атанасова 1990, 17, бел. 18).

Косите (обр. 2 1-4) имат права и силно издължена режеща част, което изисква специфични движения при работа (Henning 1987, 91, Typ I/2, Taf. 43/9-13; Поповић 1988, 87, Т. XV, 1), но осигурява тяхната по-висока ефективност (Дуков 1965, 170). Големи коси от този тип са по-често срещани в късноантичния период (Чолаков 2005, 9) - в находки от IV в. (Дремсизова 1959, обр. 55), от IV - средата на V в. (Атанасова 2005, 192-193, Табл. I, 21, 22), а също в колективната находка от втората половина на VI в. от Берое (Николов, Калчев 1986, 60-61, фиг. 17 1, 2).

Сърпове (обр. 2 5-7) представят конвенционална форма без силно типологическо развитие, която е добре засвидетелствана през античността и средновековието (Henning 1987, Abb. 41-43; Чангова 1962, обр. 9, 3), а също и в етнографските паралели (Вакарелски 1977, 106-107). От значение е откриването на сходни сърпове в други колективни находки от V - VII в., например тези от Марково, хълма Кракра, Берое, Зикидева (Витлянов 1998, 42, Табл. I/11; Любенова 1981, 164, обр. 103, 2; Николов, Калчев 1986, 60, фиг. 17, 3; Алексиев 1976, 33, обр. 2, 1).

Косерът (обр. 2 8) принадлежи към характерен тип с масивно острие и втулка за прикрепяне към дълга дръжка, предназначен за работа в овощарството (Henning 1987, 95-96, Typ G/1a, Abb. 44, 45). Формата

Обр. 3. План-ситуация на откриването на находката (полева документация на полския сектор)
Fig. 3. Sketch of the find's context (field record of the Polish sectors)

е разпространена през римския, както и през късноримския и ранновизантийския период (Поповић 1988, 79-80, Т. XIII, 2) По-точни аналогии, подобно на повечето от коментираните сечива, се срещат в колективните находки от V - VII в. (Henning 1987, Taf. 35, 6; Николов, Калчев 1986, 61, фиг. 17, 4; Щерева, Радева 2001, 80-81, табл. I, 6, III, 2).

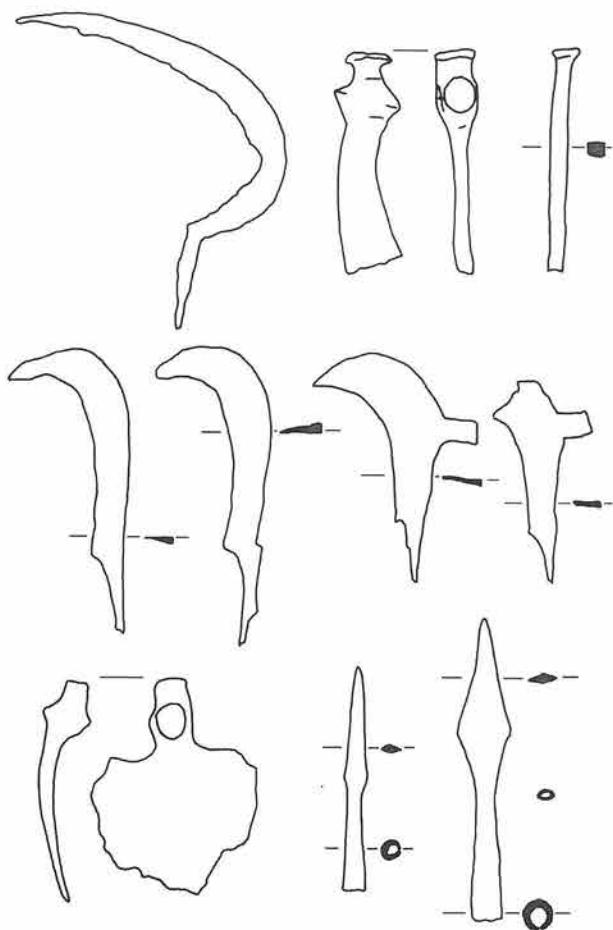
Брадвата (обр. 1 8) има специално оформена тилна част, поради което може да се определи като брадва-чук. Паралелите се датират главно в периода IV - VI в. (Поповић 1988, 66-67, Т. X, 1, 2). Този тип се открива в състава на други комплекси - от хълма Кракра, Кастра Мартис, Цоида, Зикидева и др. (Любенова 1981, обр. 103, 2; Атанасова 2005, табл. III, 59, 60; Щерева, Радева 2001, 82, табл. II, 2-4; Алексиев 1976, 33, обр. 2, 2; История на България, 390, обр. 5).

Теслата (обр. 1 9) е предназначена най-вероятно за обработка на дърво и тилната ѝ част е острие, паралелно на оста на дръжката, което я отличава от подобни тесли-чукове (Щерева, Радева 2001, 82, табл. II, 1; Атанасова 2005, табл. III, 67, 68). Сходно оформяне има тесла от колективна късноантична находка от Рациария (Атанасова 1990, 14, табл. II, 9). Инструментът е подобен на някои типове кирки и земеделски оръдия (Поповић 1988, 58-59, Т. VII, 6; Henning 1987, Taf. 53, 1-10, Typ L1).

Огнищната верига (обр. 1 10) е съставена от сегменти, свързани помежду си с куки и халки, но състоянието на находката не позволява пълна реконструкция. Съществуват различни варианти на подобни вериги, с които се окачват съдовете в огнище, както показват откритите в колективни находки от Марково и Монтана (Витлянов 1998, 40, табл. I, 1; Александров 1988, 28).

Последният предмет от представения комплекс е катарамата (обр. 1 11), която, според големите размери, служи за пристягане на широк ремък от сбруя или впряг (сходни от Кастра Мартис) (Атанасова 2005, 200, табл. II, 44-47).

Предметите са открити като купчина непосредствено до южното лице на зид в изкоп 40 в централната част на обекта (обр. 3)². Няма свидетелства за специално оформяне на яма за депонирането им. Те по-скоро са били укрита по подходящ начин в терена, тъй като в този сектор на

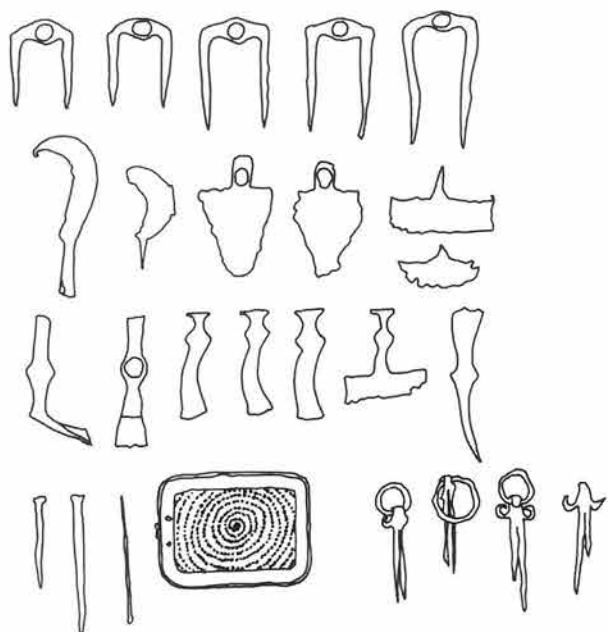
Обр. 4. Зикидева. Железни сечива и оръжие, колективна находка (по Алексиев)

Fig. 4. Sucidava. Iron tools and weapons, collective find (after Alexiev)

Градището ранновизантийското ходово ниво е непосредствено върху оголената материкова скала. Ситуацията подсказва, че колективната находка е свързана с опожаряването на селището в последната фаза на ранновизантийския период. Нумизматичните данни поставят събитието в края на първото - началото на второто десетилетие на VII в., вероятно предизвикано от славяно-аварското нападение от 615 г. (Торбатов 2002, 18-19, 90). Може да се приеме, че в този момент е укрита и колективната находка, което я причислява към сигурно датирани комплекси.

Натрупването на научни публикации и изследвания върху античните оръдия на труда от българските земи предоставя добра основа за анализ на подобни находки. Правени са изследвания върху тяхното зонироване и статистически комбинации от типовете оръдия (Henning 1987, 42-46), подготовка за обработката на комплексите в корпус (Витлянов 1998 и цит. лит.), както и опити за маркиране на хронологически хоризонти (Чолаков 2005, 5). Същевре-

² Благодаря на Х. Мамзер (Познан) за предоставените теренни данни за намирането на колективната находка и на С. Торбатов за интерпретацията на стратиграфската позиция.

Обр. 5. Цоида. Железни сечива, железни и медни предмети, колективна находка (по Щерева, Радева)
Fig. 5. Tsoida. Iron tools, iron and copper artifacts, collective find (after Shtereva, Radeva)

менно не напълно формулирани остават редица по-детайлни проблеми в проучването на колективните находки от типа на откритата в Одърци, почти всички от които се отнасят към късноантичния и ранновизантийския период.

При изследването на депонираните комплекси от железни предмети от провинция Британия, У. Менинг поставя като основни въпросите за географското разпространение, датировката и причините за депониране на находките (Manning 1972, 224). За находките от България тези аспекти на проучване са до известна степен изяснени, като характерът на материалите и културно-историческата ситуация изключват доказаното в провинция Британия ритуално депониране. Приема се, че укриването най-често е свързано с опасност, която за периода IV - VII в. естествено се обяснява с варварските нападения (Чолаков 2005, 15-16). Подобна интерпретация имат голяма серия съкровища, съдържащи различни метални предмети от Западна Европа и дунавския регион. Това са т. нар. *Angsthorte/Krisenhorte* („съкровища на страха“), представляващи по мнението на Е. Кюнцл както знак за криза, израз на паника, така и отражение на определен начин на мислене (Künzl 2003, Tab. 1, 173-177). Заравянето в земята на метални предмети маркира известна примитивност на менталитета, която не е характерна за класическото антично съзнание, обвърза-

но с урбанизираната средиземноморска култура, в която като съкровища са възприемани изключително благородните метали - монети и бижута (Künzl 2003, 177). Едва ли е само случайност фактът, че готските нашествия от средата на III в. в долнодунавските провинции са засвидетелствани със значителен брой съкровища от монети и изделия от благороден метал (Gerov 1963), но не и с такова количество колективни находки от железни сечива, както варварските нападения от средата на V - края на VII в.

Преднамереното укриване на комплекс от предмети в някаква извънредна ситуация може да се разглежда като съчетание от ценностни представи, изражение на социално-икономически реалности, технически дадености, а не на последно място - и случайни фактори. Подобен подход следва да диференцира комплексите, депонирани от собствениците им, и такива, които са формирани при грабеж, както и сборни находки, съставени от различни като материал и предназначение метални артефакти. Съществено в случая е разбирането за укриването на комплекси като моментно отражение в археологическия контекст на осмислено единство от предмети, функционирали в конкретна среда и исторически момент. Така поставената перспектива за тяхното проучване, надхвърляйки първоначалното задължително ниво на формално-типологически анализ, поне теоретично превръща колективните находки в своеобразен извор за реконструирането на социалния и икономически облик на епохата.

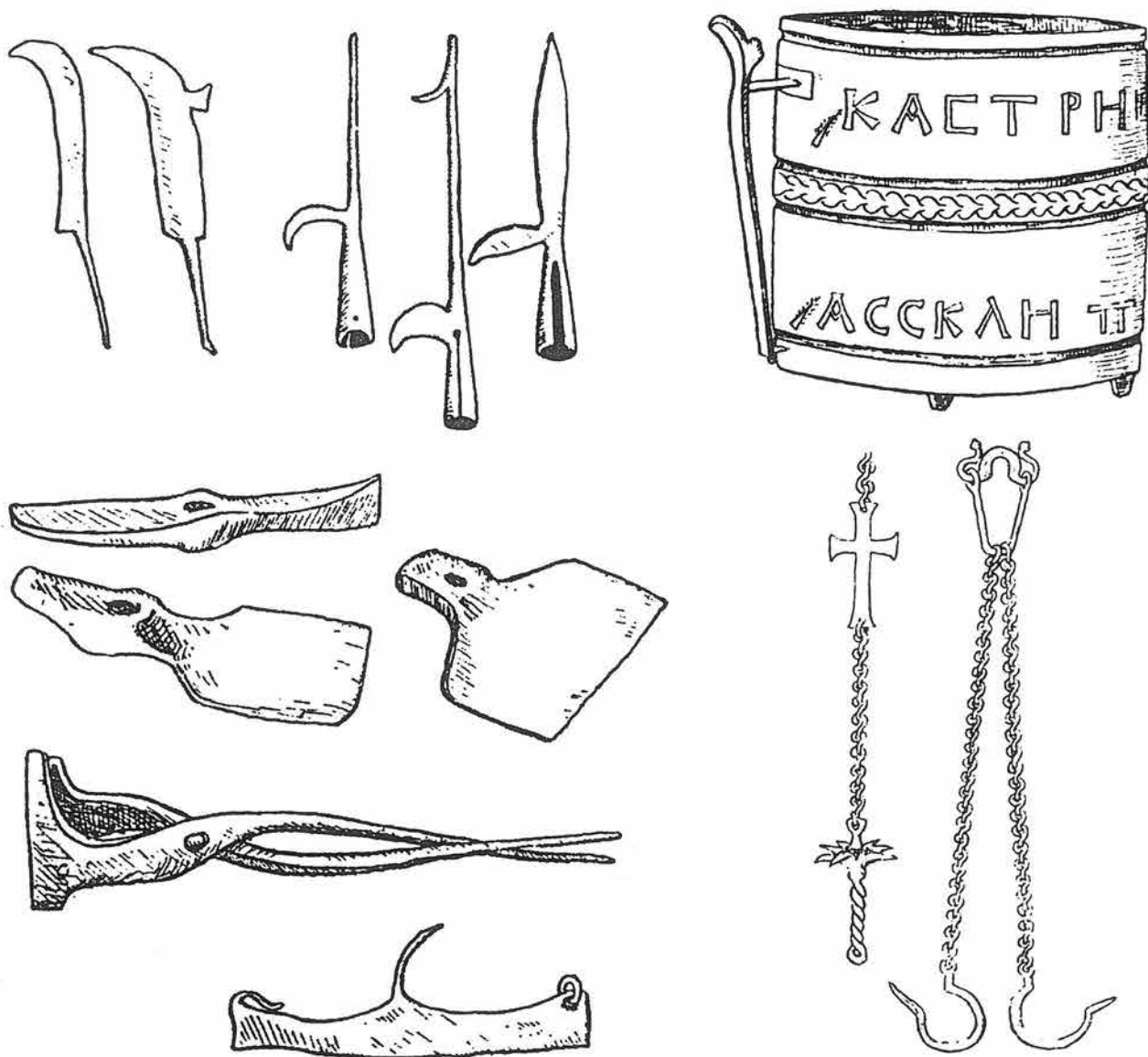
Изследването на колективната находка от Одърци и някои други, сходни с нея, може да обхване само част от набелязаните въпроси, доколкото те представляват укриване предимно на железни селскостопански сечива, макар някои от споменатите комплекси да включват и други предмети. Отделна проблематика поставят находки, състоящи се главно от бронзови съдове и предмети, като откритата в Берое (Čolakov, Ilieva 2005), или случаите на депонирани оръдия от специализирани ковашки работилници (Беливанова, Спасов 2002), чието коментиране излиза извън рамките на настоящата работа.

Комплексът от Одърци и неведнъж споменатите колективни находки (Зикидева, Цоида, Берое, от района на Рациария, Новаково, хълма Кракра, Марково, Войвода) са близки като датировка, състав и типологическа характеристика на отделните оръдия. Разглеждането им като ос-

мислено и преднамерено укрита цялост от предмети поставя въпроси за интерпретацията на срещаните съчетания, тяхното единно, или, напротив - диференцирано функциониране, отношението към комплекса на укривателите и предположение за тяхната идентификация. Анализът се улеснява в значителна степен, когато е налице информация за точния брой и разнообразие от предмети в една находка, за контекста, от който произхожда, за начина и датата на депонирането. Тези данни не винаги са пълни; сравнително най-ясни са при комплексите, които са открити при археологически разкопки. Едва ли опит за подобна интерпретация би могъл да предложи съществени изменения в утвърдените в научната литература мнения за разви-

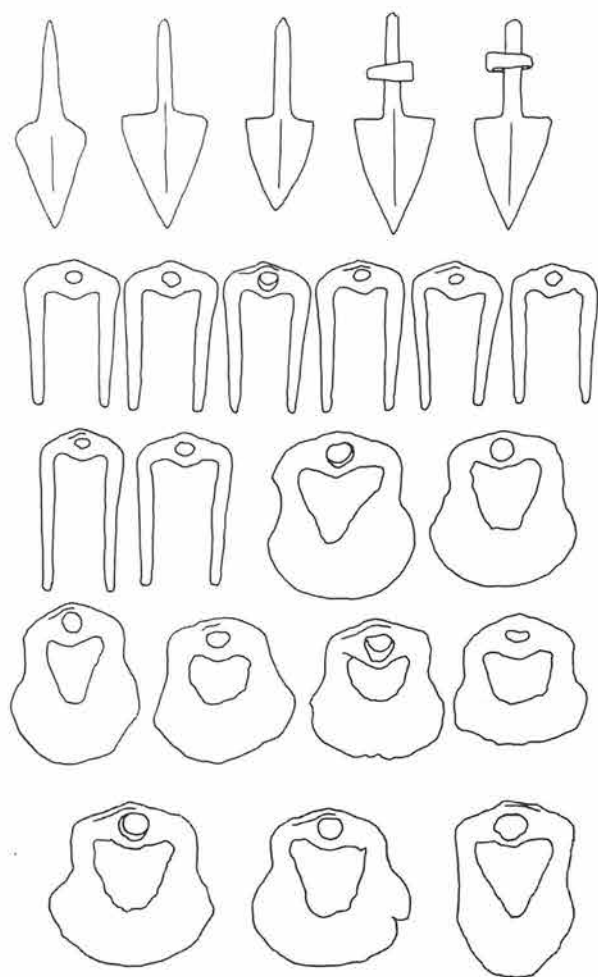
тието през ранновизантийския период, но все пак е възможно да се акцентира върху някои аспекти на изследването.

Съставът на комплекса от Градището при Одърци показва, че в случая е депониран сравнително хомогенен набор. Комбинацията от сечива - един лемеж, по няколко мотики, копача, сърпове, коси, както и косер, кирка и брадва, може да се разглежда като скромен инвентар на единично аграрно домакинство. Присъствието на битов предмет (огнищната верига) в находката може би отразява неговата ценност за укривателите, а включването на катарамата от сбруя или впряг най-вероятно е „техническа необходимост“, ако сечивата са били привързани при депонирането с подобен ремък. В този смисъл най-

Обр. 6. Видинско, м. Деривол. Железни сечива, бронзови предмети и оръжие. Колективна находка (по Герасимов)

Fig. 6. Vidin region, place Derivol. Iron tools, bronze artifacts and weapons, collective find (after Gerassimov)

Обр. 7. Новаково, Варненско. Железни сечива.
Колективна находка (по Кузов)

Fig. 7. Novakovo, Varna region. Iron tools, collective find
(after Kuzov)

логичната интерпретация е, че комплексът е укрит от собствениците - малко домакинство с по-ограничен икономически потенциал. Това е напълно в съгласие със заключенията от анализа на жилищната архитектура от ранновизантийския период на Градището, доказващи увеличаване на населението, снижаване в качеството на строителните техники, раздробяване на домакинската субструктура (Dintchev 1997, 49, 51).

Съчетаването на определени типове сечива в колективната находка е указание за прилаганите от това малко аграрно домакинство земеделски техники. Откриването на лемеж, но без черясло, е индикация за по-опростена конструкция на ралото, поне в конкретния комплекс, въпреки че от Одърци е известна ранновизантийска находка на черясло (Henning 1987, 138, Taf. 31/16). В изследванията е утвърдено схващането, че използването на технически по-усъвършенствания плуг с черясло за обръщане на земята в изораната бразда е

възприето в нашите земи през IV - VI в. (Henning 1987, 65-69, Abb. 28; Чолаков 2005, 9). Едва ли, обаче, могат да се открият достатъчно аргументи за унифицираното и общо прилагане на тази техника, поне за края на ранновизантийския период. Някои колективни находки от V-VI в. (Марково, Кракра, Берое, Новаково) съдържат лемежи, но не и черясла, което не се обяснява единствено със случайните обстоятелства около депонирането. Трябва да се предположи и друга техническа възможност на орното земеделие, която представлява свидетелство за различното ниво на обработката на почвата за определени райони или периоди, а в теоретичен план, възможно е - и за упадък.

От друга страна се наблюдава комбинирането на лемеж и мотики в някои от разглежданите находки, както и в тук представения комплекс от Одърци. Близката, а може да се допусне, и едновременна употреба на двата типа сечива е била необходима именно поради слабата ефективност на ралото без черясло. Това е и едно от вероятните обяснения за разпространението на различните мотики като най-масово срещан земеделски инструмент (Henning 1987, 83-86; Чолаков 2005, 11). Известни са колективни находки, състоящи се единствено от мотики (Витлянов 1994). Като евентуален пример за комбинираната употреба на рало без черясло и мотики може да се посочи комплексът от Новаково, състоящ се от пет лемежа и седемнадесет мотики и дикели (обр. 7), но няма сигурна информация за контекста и обстоятелствата на откриването му (Кузов 1996-1997; 151).

Формално-типологическият анализ на предметите от Одърци показва, че техните най-близки аналогии се откриват в сходни съчетания в посочените по-горе колективни находки. Тяхното изброяване не може да претендира за географска изчерпателност, но фактът, че повечето от тях имат ясна датировка, тъй като са открити при археологически разкопки или има друга датираща информация, дава възможност за хронологическо проследяване на комплексите, а същевременно и за сравнение помежду им.

Ако се приеме, че находката от Зикидева на хълма Царевец (обр. 4) е укрита при окончателното загиване на ранновизантийското селище, тя би следвало да е най-късно датираният комплекс - от края на VII в. (Алексиев 1976, Dintchev 1997a, 66-67). Открита е при разкопки и се състои от 10 предмета. По-особеното в този слу-

чай е, че заедно със съвсем скромнен като брой и разнообразие селскостопански инвентар (зеделелски и за дървообработка), е открито и оръжие.

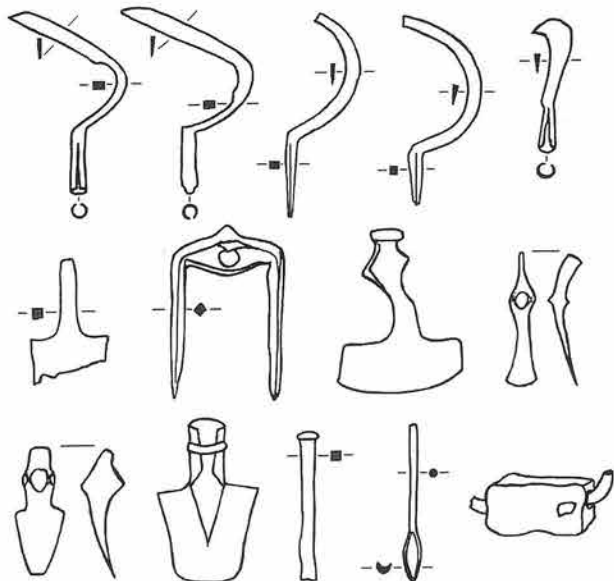
Следващата в низходящ хронологически ред е представената находка от Одърци, чието укриване се отнася към края на първото - началото на второто десетилетие на VII в.

Депонирането на комплекса, открит при редовни проучвания в Цоида (обр. 5) се датира приблизително по същото време - края на VI - началните години на VII в. (Щерева, Радева 2001). Наборът от сечива (общо 24 броя), съд, изработен от мед и дребни битови предмети е по-голям и сравнително по-разнообразен. Преобладават оръдията, които са свързани с обработка на почвата и скотовъдство; представени са и дървообработващи сечива. Значителният брой дикели може да се тълкува като по-специфична насоченост във функционирането на комплекса или връзка с определен тип организация на работата. Няма достатъчно аргументи за предположението, че това е готова занаятчийска продукция, чието място на производство е изнесено, съгласно античните градоустойствени принципи, извън селището (Щерева, Радева 2001, 83)³. Не може със сигурност да се твърди и практикуването на медникарство. Находките, които се свързват с функционирането на металообработващи работилници съдържат доста по-различен инвентар (Беливанова, Спасов 2002) и комплексът от Цоида не се причислява към тях.

Следващата като датировка е колективната находка от района на Рациария⁴ (обр. 6), датирана чрез епиграфски анализ в VI или началото на VII в. (Герасимов 1946). Обстоятелствата около намирането ѝ не са напълно ясни, комплексът е съдържал и други предмети. Запазената част от него (13 предмета) се отличава с разнородния си характер - включва измервателни принадлежности и други изделия от бронз, различни селскостопански инструменти, специализирани ковашки клещи. Това подсказва, че находката по-скоро трябва да се интерпретира като сборна, укрита в резултат на грабеж, а не от собственици,

като също трябва да се подчертае присъствието на оръжие в комплекса. Датировката от VI - началото на VII в. като време на укриване съвпада с известното от изворите и потвърдено с археологическа информация окончателно разрушаване и разграбване на Рациария от авари и славяни (Атанасова 1995, 80). Възможно е депонирането на комплекса да се свърже именно с тези събития.

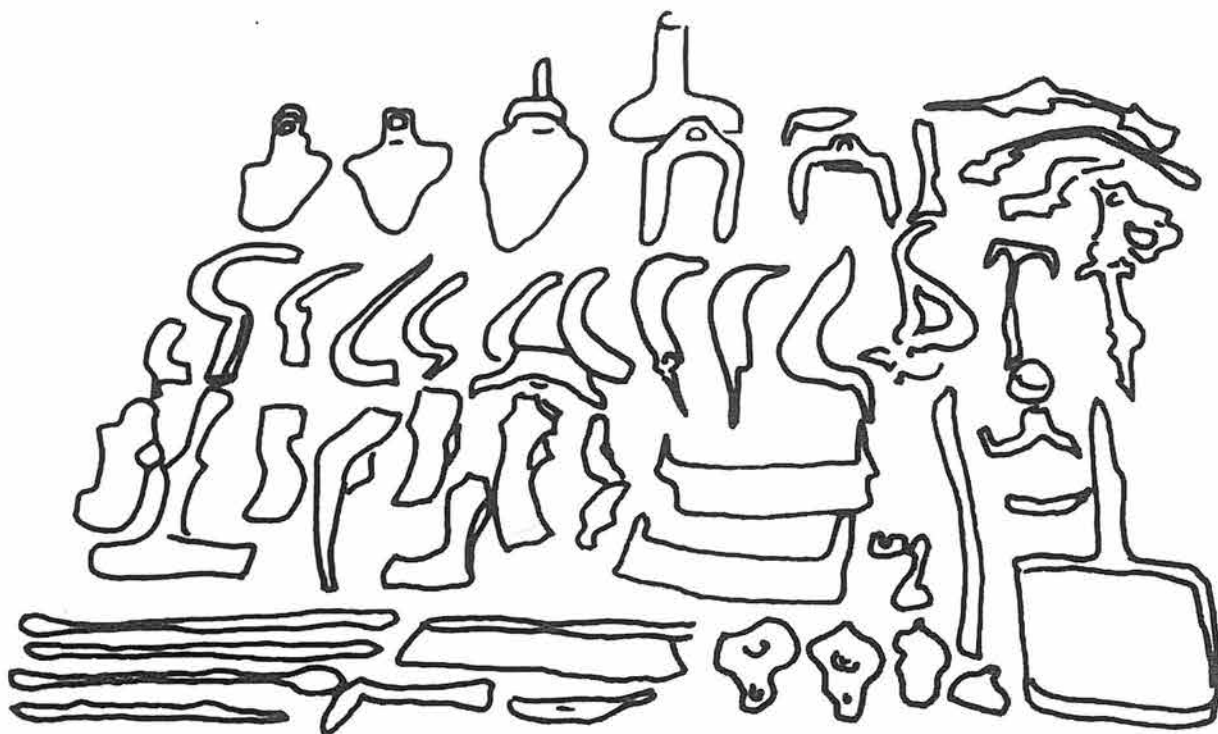
В края на VI в. е определено депонирането на колективната находка от Новаково, Варненско (обр. 7). Географски тя е най-близка до находката от Одърци и като предназначение на комплекса също е сходна - свързана изключително със земеделската обработка (Кузов 1996-1997). По-особеното при оръдията от Новаково е няколкократно повтарящата се комбинация от лемеж, мотика и дикел (общо 22 предмета), което не би могло да се обясни със самостоятелното функциониране на отделно скромно аграрно домакинство. Малко вероятно е тези сечива, някои от които носят следи от употреба и износване, да са укрити като готова продукция, предназначена за пазар. Интерпретацията се затруднява от липсата на пълна информация за контекста и начина на депониране на находката. Възможно е този специфичен комплекс да се обяснява с по-различна организация на селскостопанското производство. Също така вероятна е интерпретацията като сборна находка, формирана при грабеж.

Обр. 8. Берое. Железни сечива и предмети, колективна находка (по Николов, Калчев)
Fig. 8. Beroe. Iron tools and artifacts, collective find (after Nikolov, Kalchev)

³ Абсолютизирането на подобни градоустойствени принципи не е приемливо и за римската епоха, съгласно нови находки на металургични производства в урбанизираната част на Филипопол (Мартинова 2005, 220).

⁴ Находката е открита в м. Деривол, отстояща на 2,5 км от Рациария, въпреки че в първоначалната публикация е неточно отнесена към землището на село Жеглица (Атанасова 1990, 17, бел. 18).

Обр. 9. Кракра, Пернишко. Железни сечива и предмети, колективна находка (по Любенова)
Fig. 9. Krakra, Pernik region. Iron tools and artifacts, collective find (after Lyubanova)

Комплексът от Берое (обр. 8) се датира във втората половина на VI в. (Николов, Калчев 1986, 60-61) и укриването му би могло да се свърже с рязрушаването на града в началото на VII в. Комбинацията от предмети показва известни разлики спрямо набора от Одърци, но двата комплекса са много близки, аналогични на инвентар на малки домакинства. В Берое са депонирани общо 14 предмета. Земеделските оръдия включват само един лемеж и поне две сечива за копаене; представени са инструменти за дървообработка. Описаните битови предмети от комплекса са катинар, гвоздеи, части от верига и халки, които могат да се обяснят със случайните фактори на укриването, но не е изключено и да принадлежат към огнищна верига. Сходствата между находките от Берое и Одърци отразяват процесите на икономическо, социално или битово изравняване в края на VI в. на населението от укрепеното селище в Скития и градът с традиции от римската епоха в Тракия.

Колективната находка, открита на хълма Кракра при Перник (обр. 9) се отличава с по-голямо количество и разнообразие на сечивата и предметите (около 60 броя), възможно е като отражение на по-голяма състоятелност и различна социална позиция на собствениците. Присъстват и доста битови принадлежности - части от съдове, дарак, куки, ключове, лампи, свещ-

ник и др. Находката съдържа и оръжие - връх на копие. Предположението, че част от инвентара е свързан с рудодобив или металургия, т.е. със специализирана производствена дейност, надхвърляща обичайните нужди на отделно домакинство, се нуждае от по-сигурна аргументация (Щерева, Радева 2001, 82). Във функционално отношение комплексът не се различава съществено от находките от Одърци, Цоида, Берое, макар и да демонстрира по-голям капацитет. Въпреки че е открит при редовни разкопки, моментът на депонирането му е поставен в широките хронологически граници от края на V-VI в. (Любенова 1981, 164-166).

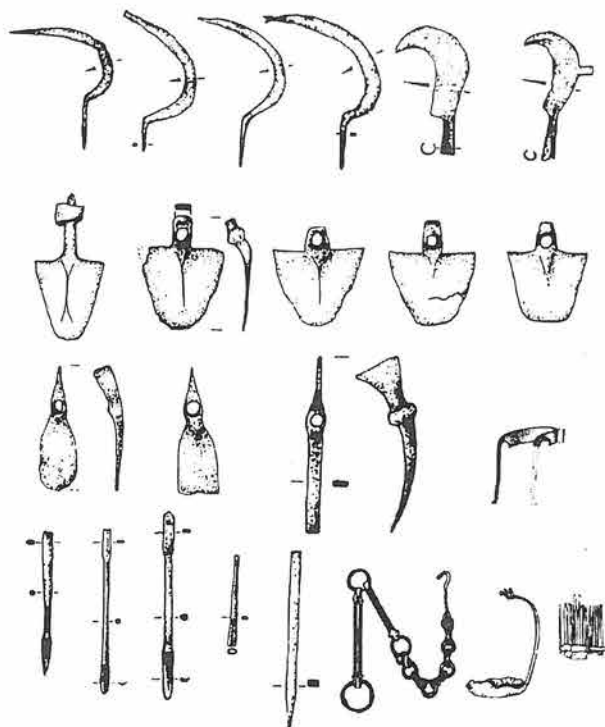
Малко по-скромна като обем и с известни вариации в състава, но типологически също много близък е комплексът от Марково (обр. 10), открит случайно и датиран по-общо в V-VI в. (Витлянов 1998). И в този случай може да се предположи, че находката, включваща общо 20 сечива и битови предмети, е принадлежала на малко домакинство, занимаващо се със земеделие, обработка на дърво и домашни занаяти. В комплекса се наблюдава съчетанието от един лемеж и няколко мотики, отразяващо спецификите на земеделската техника.

Най-ранната в хронологически ред находка, която е посочена по-горе, е известният комплекс от около 300 предмета, укривани в долиум в късноантичната крепост

при Войвода, Шуменско. Депонирането на комплекса се свързва с хунските нашествия от първата половина - средата на V в. (Henning 1987, 154; Vagalinski 1998, 96-100). Цитираните примери показват, че откритите във Войвода, Шуменско сечива представляват добра аналогия на находките от Одърци. Това е още едно потвърждение на установената типологична консервативност на материала, поне в периода от първата половина на V в. до началото на VII в., когато не може да се търси съществено развитие. Разнородният характер на находката, която съдържа разнообразни железни оръдия на труда и предмети, бронзови съдове и лампи, въоръжение, както и изключително големият ѝ обем очевидно я различават от изброените по-късни находки и поставят редица въпроси на интерпретацията. Тяхното разрешаване се затруднява от липсата на изчерпателно представяне на целия комплекс в досегашните изследвания и стратиграфско съпоставяне с други колективни находки от Войвода, Шуменско (Дамянов 1976, 18, бел. 1). Най-вероятното обяснение на тази голяма находка е, че тя е сборна, укрита от грабителите, а не от собственици на предметите.

Накратко изброените осем, известни в литературата, колективни находки, както и представената от Одърци са укрита в периода от около средата на V в. до края на VII в. Железните сечива от техния състав показват голяма типологическа близост. Количеството и съчетанията между различните оръдия и предмети позволяват да се разграничат комплекси, укрита от собствениците им, и такива, свързани с грабеж.

Повечето от находките от първата категория могат да се интерпретират като притежание на малки или сравнително поголеми самостоятелни домакинства (Зикидева, Одърци, Цоида, Берое, Кракра, Марково). Тяхната основна икономическа дейност е свързана главно със селскостопанското производство и в по-малка степен с други занимания (обработка на дърво, домашни занаяти и др.), но малко вероятно е те да имат мащабите на обособено занаятчийство. Макар и твърде относително, възможно е да се изкаже хипотеза за това, че по-късните комплекси съдържат по-опростен и беден набор от сечива, но при настоящия етап на обобщаване на информацията от колективните находки на оръдия на труда не е изключено да има и регионални специфики. Идентификацията, чрез анализ, на тези находки с обособени малки аграрни домакинства допълва известната от писмените извори и архео-

Обр. 10. Марково. Железни сечива и предмети, колективна находка (по Витлянов)

Fig. 10. Markovo. Iron tools and artifacts, collective find (after Vitlyanov)

логическите данни картина за преобладаване на стопанства на дребни собственици със сравнително уеднаквена социална позиция и битово-културно ниво (История на България, 392-393; Dintchev 1997, 63), като е възможно да се предположат някои особености на тяхната организация. Връзката им с отбраната, а вероятно и тяхната ангажираност във военната система, се потвърждава от откриването на оръжие в колективните находки.

В повечето от изследванията обикновено се акцентира върху високата стойност на желязото като причина за укриването, в това число и на много обикновени предмети на бита. Би могло само да се допълни, че изработените от желязо сечива и предмети често пъти са със значително тегло, което не позволява да се вземат от собствениците в момента на криза или бягство⁵.

Този начин на разсъждение поставя въпроса не е ли схематично схващането, че всички колективни находки от железни сечива и предмети са укривани единствено заради ценността си, „с надеждата да бъдат извадени отново в употреба, когато опасността премине“ (Чолаков 2005, 16; Любенова 1981, 166)?

⁵ Например колективната находка от Ангеларий има общо тегло почти 90 кг (Беливанова, Спасов 2002, 404).

Някои от депонираните предмети може би са твърде обикновени, за да се счита, че имат толкова висока стойност за собствениците или тяхното укриване е преднамерено търсено. Примери за „технически детайли“ на депонирането са катарамата от Одърци или откритите в Цоида гвоздеи и клинове с халки (Щерева, Радева 2001, 83, Табл. II, 9-12), които хипотетично могат да се обяснят и като части от дървен сандък (а не като части от врати, както предполагат авторите), в който е бил събран инвентарът.

Възможно е присъствието на обикновени битови предмети с невысока стойност в укритите комплекси - катинар от находката от Берое, (Николов, Калчев 1986, 61, Фиг. 17, 13), дарак от находката от Марково (Витлянов 1998, 41, Табл. I, 3) да се обясни със случайни фактори, които несъмнено са съществували в моменти на паника и криза. Излизайки извън параметрите на археологическия анализ тук може да се разсъждава и за начина на мислене, довел до укриването (т. нар. *Hortreaktion*) (Künzl 2003, 176-177). Съществува и по-различен аспект на интерпретация, според която предмети, които не е възможно да се вземат при бягство, а също не са от първостепенна необходимост, се депонират, не за да се потърсят по-късно, а в момента на заплахата да не попаднат у нападателите. Подобно обяснение имат депонираните дванадесет тона железни пирони в римски лагер (*Inchtuthil*) при изоставянето на най-северната граница в провинция Британия (Manning 1972, 233-234, 241-246). Малко са аргументите на този етап от проучванията на колективните находки в България, за да може такава хипотеза да бъде отхвърлена или приета. Посочването на възможността укриването на някои от комплексите да се разглежда като следствие на по-генерална евакуация дава основание за нюансиран

анализ на археологическия материал, реконструиране на събитията и техния смисъл в представите на населението от кризисните моменти на финала на ранновизантийската епоха в нашите земи.

Друг кръг от проблеми поставят сборните находки, укрити не от собствениците на предметите, а от грабителите по време на варварските нашествия. Като такива могат да се посочат находките от района на Рациария, от Войвода, Шуменско а възможно е - и от Новаково, Варненско. Те илюстрират установената в западните провинции тенденция подобни комплекси - *Diebeshorte/Plünderhorte* („съкровища на грабителите“) да са концентрирани предимно в граничните зони, тъй като са укривани в началото на нашествието с намерението да бъдат прибрани по-късно при завръщането на грабителите в териториите извън провинциалните граници (Künzl 2003, 175-177). Предметите от тези комплекси не представляват функционално единство. Случайните фактори в момента на грабежа имат най-голям роля при формирането на тези разнородни находки. Те отразяват най-вече ценностните представи на нашествениците, очевидно различаващи се от класическите представи за високата стойност единствено на монетите и предметите от благородни метали.

Независимо от кого, в каква ситуация и с какво намерение са укрити разглежданите комплекси, разнообразието от сечивата и предметите, които ги съставят, е приблизително сходно. Така археологическият материал отразява сходствата в представите на населението, обитавало земите южно от Дунав, и тези на различните групи, нападали и разграбвали територията на провинциите през V - VII в., което е част от общите процеси на етническа, социална и културно-историческа трансформация в края на ранновизантийския период.

Цитирана литература:

Александров 1988: Г. Александров, Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана. - Археология, 1988, 4, 28-38.
Алексиев 1976: Й. Алексиев, Находка на оръдия на труда и въоръжение от Царевец. - Музеи и паметници на културата, 16, 1976, 2, 33-36.
Атанасова 1995: Й. Атанасова, Археологически проучвания на западната крепостна стена на Рациария (1976-1985). - Известия на музеите в Северозападна България, 23, 1995, 59-85.
Атанасова 1990: Й. Атанасова, Археологичес-

ки находки от с. Арчар, Видинско. - Известия на музеите от Северозападна България, 16, 1990, 11-17.

Атанасова 2005: Й. Атанасова, Находки от Кастра Мартис. - В: Кастра Мартис - квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 190-220.

Беливанова, Спасов 2002: А. Беливанова, Б. Спасов. Нови данни за обработката на желязо през късната античност (според находка от с. Ангеларий, Добричко). - В: Римският и

късноантичният град - международна научна конференция (Велико Търново 26-30 юли 2000). София, 2002, 398-409.

Вакарелски 1977: Х. Вакарелски. Етнография на България. София, 1977.

Витлянов 1994: С. Витлянов. Колективна находка от земеделски сечива от село Берковски. - В: Д. Овчаров (ред.). Попово в миналото. Варна, 1994, 28-33.

Витлянов 1998: С. Витлянов. Колективна находка от оръдия на труда и предмети на бита от с. Марково, Варненско. - Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2, 1998, 40-46.

Герасимов 1946: Т. Герасимов. Находки в развалините на ранновизантийското градище при с. Жеглица. - Известия на Българския археологически институт, 15, 1946, 203-205.

Дамянов 1976: С. Дамянов. Проучвания на сграда №8 от късноантичния град при с. Войвода, Шуменско. - Годишник на музеите в Северна България, 2, 1976, 17-27.

Дремсизова 1959: Ц. Дремсизова. Проучване в м. Аргатово, Преславско. - Археология, 1959, 1-2, 74-78.

Дуков 1965: Л. Дуков. Земеделието и земеделските железни оръдия в българските земи през античността. - Известия на Етнографския институт и музей, 8, 1965, 141-185.

История на България 1979: В. Велков (ред.). История на България, 1. София, 1979, 377-405.

Кузов 1996-1997: Х. Кузов. Находка от антични земеделски сечива от околностите на с. Новоково, Варненско. - Известия на Народния музей - Варна, 32-33 (47-48), 1996-1997, 151-160.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. - В: Перник, 1. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. н. е. София, 1981, 107-203.

Мартинова 2005: М. Мартинова. Спасителни археологически разкопки на обект „Подлез археологически“ в Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през 2004 г. XLIV Национална археологическа конференция. София, 2005, 220-221.

Николов, Калчев 1986: Д. Николов, К. Калчев. Разкопки на обект „Младежки дом“ в Стара Загора през 1982 г. - Известия на музеите от Югоизточна България, 9, 1986, 39-66.

Поповић 1988: И. Поповић. Античко оруђе од гвожђа у Србији (Народни музеј - Монографије, 5). Београд, 1988.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Монетната циркулация в Градището край Одърци (310 г. пр. Хр. - 610 г. сл. Хр.). Велико Търново, 2002.

Чангова 1962: Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. - Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 19-53.

Чолаков 2005: И. Д. Чолаков. Оръдия на труда от територията на България през периода I - VI век. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, 2005.

Щерева, Радева 2001: И. Щерева, М. Радева. Колективна находка от ранновизантийски оръдия на труда от Сливен. - Археология, 2001, 1-2, 79-84.

Čolakov, Ilieva 2005: I. M. Čolakov, P. Ilieva. Ein Hortfund von Metallgegenständen der frühbyzantinischen Epoche aus Stara Zagora (Südostbulgarien). - Archaeologia Bulgarica, 9, 2005, 3, 53-85.

Dintchev 1997: V. Dintchev. Household Substructure of the Early-Byzantine Fortified Settlement on the Present Bulgarian territory. - Archaeologia Bulgarica, 1, 1997, 1, 47-63.

Dintchev 1997a: V. Dintchev. Zikideva - an Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans. - Archaeologia Bulgarica 1, 1997, 3, 54-77.

Gerov 1963: B. Gerov. Die gotische Invasion in Möisien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde. - Acta Antiqua Philippopolitana, 1963, 127-146.

Henning 1987: J. Henning. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 42). Berlin, 1987.

Künzl 2003: E. Künzl. Der Fund von Ladenburg im Zusammenhang römischer Horte. In: E. Künzl, S. Künzl (Hrsg.). Das römische Prunkportal von Ladenburg. (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 94). Stuttgart, 2003, 169-177.

Manning 1972: W. Manning. Ironwork Hoards in Iron Age and Roman Britain. - Britannia, 3, 1972, 224-250.

Uenze 1992: S. Uenze. Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43). München, 1992.

Vagalinski 1998: L. Vagalinski. Ein neuer spätantiker Segmenthelm aus Voivoda, Schumen Gebiet (Nordostenbulgarien). - Archaeologia Bulgarica, 2, 1998, 1, 96-106.

Early Byzantine hoard of iron tools and artifacts from Odartsi, near Dobrich

Anastasia Cholakova

A hoard of iron tools and everyday life articles was unearthed in 1979 by the Bulgarian-Polish team excavating at the site of Gradishteto, near Odartsi, Dobrich region. The find consists of 19 artifacts (figs. 1, 2): a ploughshare, 4 hoes, 2 mattocks, 4 scythes, 3 sickles, pruning hook, axe, adze, fire chain and a buckle. The tools form the major part of the hoard - farming tools and tools related to wood working - and display some of the most common early Byzantine types. The context of the find suggests a relation to the big fire, which destroyed the settlement in the last phase of the early Byzantine period. The numismatic evidence dates the event to the end of the first or the beginning of the second decade of the 7th century AD, probably during the invasion of Slavs and Avars in 615 AD. It could be assumed that it was the time when the hoard was buried and therefore it belongs to the group of the assemblages with reliable dating.

The publication of Roman tools as well as the research on such finds from Bulgaria formed a firm base for further analysis. The intentional burial of assemblage of artifacts (hoard) in an emergency could be regarded a combination of virtue concepts, an expression of a socio-economic reality, technical facts and, of course, a matter of accidental circumstances. Such approach should differentiate between hoards buried by their owners and the result of plunder as well as collective finds comprising metal artifacts, which are different in material and function. The essential point in this case is to regard the buried hoards as transient reflection in the archaeological context of a meaningful entity of objects, which have functioned in a particular environment and in certain historical period of time. This perspective for their study is aimed beyond the standard primary level of the formal and typological analysis and turns the hoards, at least in theory, in an original source for the reconstruction of the social and economic aspects of the period.

The hoard from Odartsi and the other hoards briefly presented in this article - from Zikideva (fig. 4), Tsoida (fig. 5), Ratiaria region (fig. 6), Novakovo (fig. 7), Beroe (fig. 8), Krakra hill (fig. 9), Markovo (fig. 10) and Voivoda - have similar dating (mid 5th to the late 6th century AD), composition and typological features of the particular tools. The comparative analysis of the hoards raises the questions about the interpretation of the recorded combinations of objects, their integrative or, on the contrary, separate functions, the relation of the concealers to the hoard and their identification.

The hoards buried by the owners of the artifacts (Zikideva, Odartsi, Tsoida, Beroe, Krakra, Markovo) could be interpreted as a possession of small or relatively bigger independent households. Their basic economic activity was mainly related to the farming and less to other activities (wood working, home-crafts, etc.) but it does not seem very likely that they exceeded the frames of the home production. Their relation to the defense or probable participation in the military activities is suggested by the presence of weapons in the hoards.

The hoards buried by plunderers in the time of the barbaric invasions (the hoards from Ratiaria region and Voivoda) differ from the hoards described above. The objects in them lack functional entity. The accidental circumstances played the leading role in the formation of these heterogeneous finds. Notwithstanding by whom, why and with what intention these hoards had been buried, they display comparatively similar range of tools and objects. Therefore the archaeological evidence reflects a similarity of the ideas of both the population inhabiting the territories to the south of the Danube and the various ethnic groups invading and plundering the provinces from the 5th to 7th century AD, a fact which is a part of the general processes of ethnic, social, cultural and historical transformation at the end of the early Byzantine period.

Нов епиграфски паметник от Улпия Ескус

Румен Иванов

В източната част на форума на Улпия Ескус (*colonia Ulpia Oescensium*) се намира голяма и дълга обществена постройка, обозначена сега като сграда № V (Иванов, Иванов 1998, 172 сл.) (обр. 1). Тя има следните размери: дължина 74 м в посока север-юг и ширина 7,70 м. В южния край на помещението № 2, близо до префурниума, е намерен голям варовиков постамент¹. Той е висок 1,74 м. На горните странични лицеви части има два акротерия, които представляват половин палмета. Акротериите на останалите страни са гладки. Лицевата основа на постамента е 0,75 м, а отстрани 0,63 м. По средата варовиковият блок има гладко надписно поле, широко

0,53 м и високо 0,86 м. Надписът е на латински език и е в 14 реда. Височината на буквите на първите два реда варира между 5-5,8 см, на тези между 3 - 8 ред са 4,8 - 5 см, докато тези на 9-14 ред са високи 4-4,5 см (обр. 2). Върху горната плоска основа се е намирала бронзова статуя. Сега са запазени само гнездата, където са били закрепени краката. Десният крак е бил изтеглен напред. Гнездото за поставяне на ходилото има дължина 0,25 м и ширина 0,18 м. Това показва, че статуята е била направена в естествен човешки ръст. Левият крак е бил по-назад. Сега постаментът се съхранява в Регионален исторически музей - Плевен под инв. № 3459.

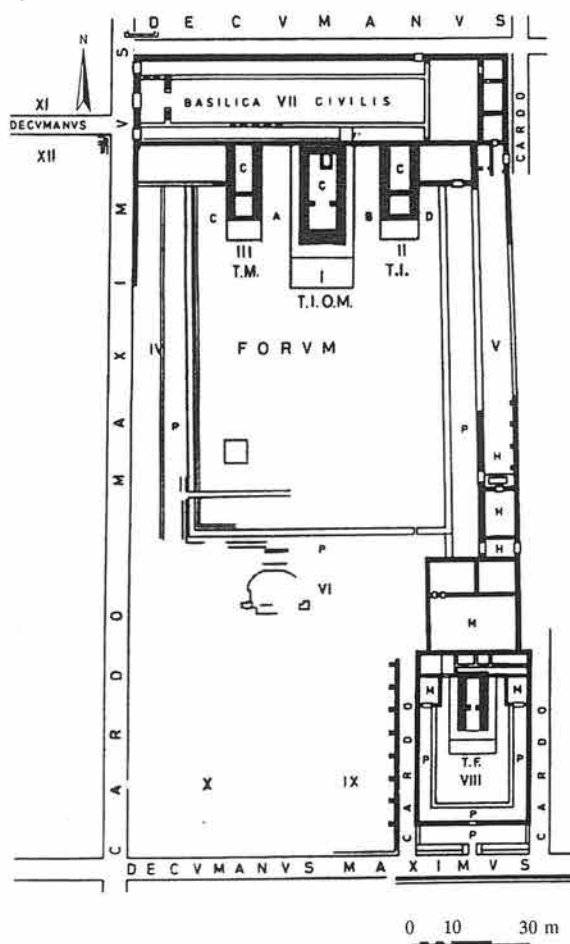
Текстът гласи:

- T(ito) Flavio T(iti) * f(ilio) Pap(iria)
Valentino eq(uiti) R(omano),
flam(eni) et II vir(al)i
col(oniae), praef(ecto) salt(us)
5 patron(o) colleg(ii)
fabror(um) coloni -
ar(um) Oes(censium) et Apul(ensium),
patrono col(oniae) Ulp(iae)
Oescensium
10 Bono civi et ama -
tori rei p(ublicae) ob meri -
ta eius in re publ(ica)
conlata spl(endissimus) ordo
ex suo.

В композиционно отношение надписът се състои от две части. Първо се съобщава името на заслужилите граждани - *Titus Flavius Valentinus*, който е от конническото съсловие и произхожда от трибата *Papiria*. След това следва неговият богат *cursus honorum*. Той е бил жрец (*flamen*), бивш главен градски съветник (*II vir*), управител на императорски домен (*praefectus saltus*), патрон на сдруженията на занаятчиите (*patronus collegium fabrorum*) на градовете-колонии *Oescus* и *Apulum*.

Във втората част става ясно кой е издигнал постамента с бронзовата статуя. Това е станало по решение и със средства на Градския съвет, който е наречен „най-блестящият съвет“ (*splendissimus ordo*). Повод за това решение са били заслугите на *T. Valentinus*, който е наречен „добър гражданин и обичащ обществените дела“.

От коментирания текст могат да се направят следните изводи:

Обр. 1. Улпия Ескус. Форум (арх. Ю. Фърков)
Fig. 1. Ulpia Oescensium. The forum
(after architect J. Farkov)

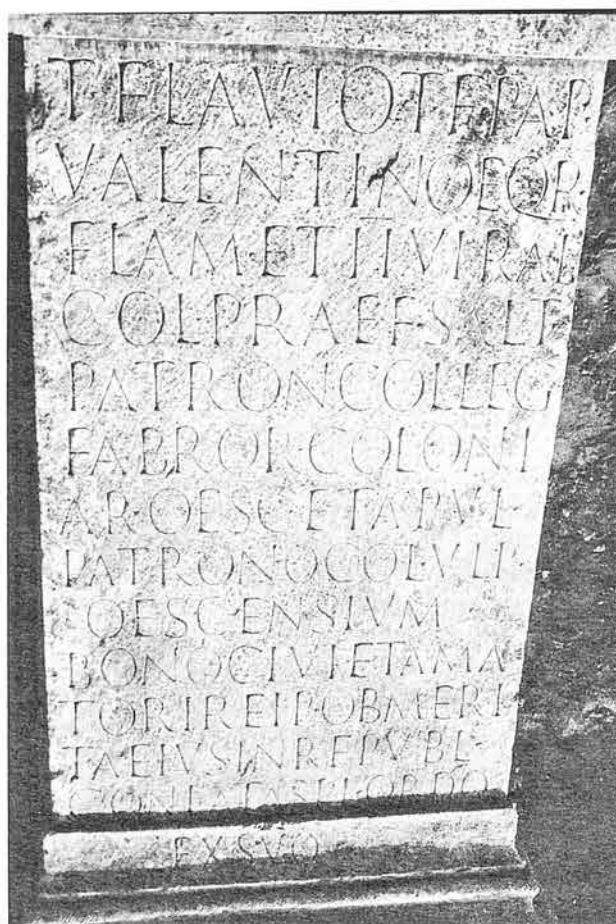
¹ Надписът е открит от проф. Теофил Иванов.

За първи път в надпис от това място се споменава за връзки между *Ulpia Oescus* в Долна Мизия и *Apulum* в Дакия.

От епиграфския паметник става ясно, че сдружение на занаятчиите е имало и в *Apulum*. Такава организация е съществувала във всички по-големи градове в провинциите. В *Ulpia Oescus* със средства на сдружението на занаятчиите е издигнат храмът на *Fortuna* в края на управлението на император Комод (вероятно в 190-191 г.) (Ivanov 1987, 7-60).

Апулум (*Apulum*, дн. Алба Юлия, Румъния) е главен гарнизон на XIII легион-близнак. Предполага се, че при Марк Аврелий (161-180 г.) канабите (*canabae*) са прераснали в градски център - *municipium Aurelium Apulense* (CIL III, 986). Малко след това, през управлението на Комод (180-192 г.), селището получава статут на колония *colonia Aurelia Apulensis* (CIL III, 773). Североизточно от лагера имало друго цивилно селище, разположено около пристанището на река Муреш. При император Септимий Север (193-211 г.) то прераснало в *municipium Septimium Apulense* (CIL III, 976). При Деций (249-251 г.) градът бил издигнат в ранг на колония - *colonia Nova Apulensis* (Diaconescu, Piso 1993, вж. *Apulum*; Piso, Eck 1993; Ardevan 1998, вж. *Apulum*).

Датировката на паметника може да се отнесе най-рано след времето на Комод и по-точно през управлението на Северите (193-235 г.). Тук става дума за *colonia Aurelia Apulensis*.

Обр. 2. Улпия Ескус. Латински надпис от помещение № 2 на сграда № V (Сн. Т. Иванов)

Fig. 2. Ulpia Oescus. Latin inscription from room 2, building V (Photo T. Ivanov)

Цитирана литература:

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус, 1. София, 1998.

Ardevan 1998: R. Ardevan. Viața municipală în Dacia romană. Timișoara, 1998.

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum, 3. Berolini.

Diaconescu, Piso 1993: A. Diaconescu, I. Piso. Politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire

romain, I. Cluj-Napoca, 1993.

Ivanov 1987: T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel in der colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (h.VR Bulgarien). - Известия на Археологическия институт, 37, 1987, 7-60.

Piso, Eck 1993: I. Piso, W. Eck. Prosopographie und Sozialgeschichte. Köln-Wien-Weimar, 1993.

New epigraphic monument from Ulpia Oescus

Rumen Ivanov

Large and long public building was found in the eastern part of the forum at Ulpia Oescus (the village of Gigen, near Pleven). It was marked by the excavators as Building №. V and has the following dimensions: length (north-south) 74 m, width 7.70 m. A large limestone

pedestal of a statue (1.74 m high) was found in the south part of Chamber №. 2, close to the praefurnium. There is a Latin inscription on its front part. This pedestal is currently kept in the collection of the Museum of History in the town of Pleven, Inv. №. 3459.

The text reads:

- T(ito) Flavio T(iti) * f(ilio) Pap(iria)
Valentino eq(uiti) R(omano),
flam(eni) et II viral(i)
col(oniae), praef(ecto) salt(us)
5 patron(o) colleg(ii)
fabror(um) coloni -
ar(um) Oes(censium) et Apul(ensium),
patrono col(oniae) Ulp(iae)
Oescensium
10 Bono civi et ama -
tori rei p(ublicae) ob meri -
ta eius in re publ(ica)
conlata spl(endissimus) ordo
ex suo.

The text consists of two composite parts. The first contains information about the name of the honored citizen, Titus Flavius Valentinus, who belonged to the equites and originated

from the Papiria triba, followed by his rich cursus honorem. He was a priest (flamen), former head city counselor (II vir), manager of emperor's domain (praefectus saltus), patron of the associations of the craftsmen in the cities-colonies Oescus and Apulum (patronus collegium fabrorum). The second part of the text informs us who was the one to erect the pedestal of the bronze statue. It happened according to a decision and with the financial support of the City Council, defined as "the most splendid council" (splendissimus ordo). A reason for this decision was given by the services of T. Valentinus who was called 'a good citizen loving the public work'.

The following conclusion based on the text can be made: It is for the first time that an inscription from this place points out the relations between Ulpia Oescus and Apulum in Dacia.

Гроб с коланна гарнитура (втора половина на VI в.) край Рупките, Чирпанско

Методи Даскалов, Катя Трендафилова

В периода август-октомври 2004 г. се проведеха спасителни археологически проучвания на т. нар. Обект № 8 по трасето на Автомагистрала „Тракия“¹. В участъка от КМ 184+800 до КМ 184+830 беше проучен част от некропол², разположен върху терен със слаб наклон към югозапад. Без съмнение той е оставен от населението, обитавало крепостта, намираща се в м. Калето (на ок. 220-250 м се-

вероизточно от трасето на магистралата) край Рупките (община Чирпан), отъждествявана с късноантичната Карасура³.

Намереният в гробовете инвентар позволява некрополът да се отнесе към втората половина на VI в. След проучванията от 80-90-те години на XX в., това е вторият некропол, свързан със същото населено място и датиран в същия период (Schöneburg 1992, 151-159). Данните от некропола, заедно с тези, придобити от проучването на селищната структура върху хълма Калето, дават многократно повече информация за живота на населението в този район.

Сред гробовете изпъква гроб № 12, в който е намерена *in situ* коланна гарнитура с 14 метални елемента (обр. 1). Ограниченият кръг на подобни находки от българските земи провокира това съобщение.

Гробната яма е регистрирана след претъргване на терена като тъмно очертание в светлата материкова пръст. При засичането тя е с трапецовидна форма (с поширока част към запад) и с размери: дъл-

¹ Разкопките бяха финансирани от ИА „Пътища“ по договор с АИМ-БАН. В проучванията, освен авторите, участваха гл. ас. д-р Румяна Колева и студенти-стажанти от СУ „Св. Климент Охридски“: Методи Златков, Силвия Илиева, Калина Йорданова, както и Петър Петканчев като технически сътрудник. Благодарим на всички за всеотдайната работа.

² Проучени са 98 гроба, един от които (№ 49) се отнася към късното средновековие. В съседния участък колелата Димитър Янков (РИМ - Стара Загора) проучи още няколко десетки гроба от същия некропол. Наблюденията върху разположението, концентрацията на гробовете и особеностите на погребалния обред дават основание да се предположи, че некрополът се развива на север от трасето на строящата се магистрала. Съвместен доклад от проучвателите беше изнесен на XLIV Национална археологическа конференция във Видин. Описанието на гроб № 12 и паралелите са на К. Трендафилова.

³ Последно обобщение върху проучванията на българо-германския екип и сравнително пълна библиографска справка В: Wendel 2001, 29-31.

жина - 2,10 м, ширина от запад - до 0,65 м, ширина от изток - до 0,55 м. На дълбочина 0,28 м в западния край е разчистена глава на животно (вероятно коза). Запълването на ямата е от сипкава, сравнително порохка и по-тъмна на цвят пръст, с отделни влючвания (бучки) от тъмна почва.

Скелетът е разчистен на дълбочина 1,45 м от нивото на регистриране на ямата⁴. Погребеният е мъж на около 40 години⁵. Положен е по гръб, черепът е леко изправен (подпрян върху западната стена на ямата?), наклонен към дясното рамо. Горните крайници са изпънати, китките са покрай бедрата. Долните крайници и стъпалата са изпънати (обр. 1). Ориентацията на ямата и скелета е запад-изток (азимут 270°). Дължина на скелета *in situ* е 1,55 м, предполагаема височина приживе - 1,67 м.

Върху талията и таза на скелета е разчистена коланна гарнитура, състояща се от 14 бронзови елемента, 20 медни кабара, нож, желязно огниво и кремъчна пластина⁶ (обр. 2 и 3). Пръстта, влязла в съприкосновение с органичната материя на колана и неговите допълнителни елементи (странични висящи ремъци и чантичка), както и металните детайли, е значително по-различна на цвят от тъмнокафява до зеленикава.

Гарнатурата се състои от 14 части⁷. По средата на таза, обърната с лицевата част надолу, е намерена лята бронзова тока (обр. 2 1). Рамката е с лировидна форма и има неправилно трапецовидно напречно сечение. В предната част е оформено легло за езика. Той е с триъгълно напречно сечение, извита предна част и релефен издатък в средата. Захванат е за рамката и преминава през прореза на плочката. Тя е огъната от лята бронзова пластина. Нейната лицева страна е със слабо изразена щитовидна форма. Долната ѝ част е правоъгълна, със заоблен заден край. Страничните ръбове по лицевата част са леко скосени. Захващането е с два нита, разположени един зад друг по дължина на плочката. Трите части са свързани в шарнирна връзка. В процепа на плочката има следи от двойно огънат ремък. Дължина на то-

Обр. 1. Рупките, Чирпанско. Некропол 2, гроб № 12 (Сн. Х. Попов)

Fig. 1. Rupkite, near Chirpan. Cemetery 2, burial № 12 (Photo H. Popov)

ката с плочката - 54 мм, ширина на рамката - 29 мм, ширина на плочката - 15 мм.

Втората тока е намерена върху лявата седалищна кост, с лице нагоре (обр. 2 2). Тя също е отлята от бронз и е съставена от две части: рамка с неподвижна плочка и език. Рамката е с правоъгълна форма с неправилно трапецовидно напречно сечение. Плочката наподобява стилизирана палмета. Езикът е извит и ляга в легло върху предната част на рамката и има триъгълно напречно сечение. В средната му част е профилиран издатък. Страничните ръбове са леко скосени към лицевата повърхност. Захващането към ремъка е чрез две успоредни ушенца с малки отвори, отлети заедно с токмата, като едното е повредено (изтрито вследствие на употреба). Дължината на токмата е 24 мм, ширината на рамката - 18 мм.

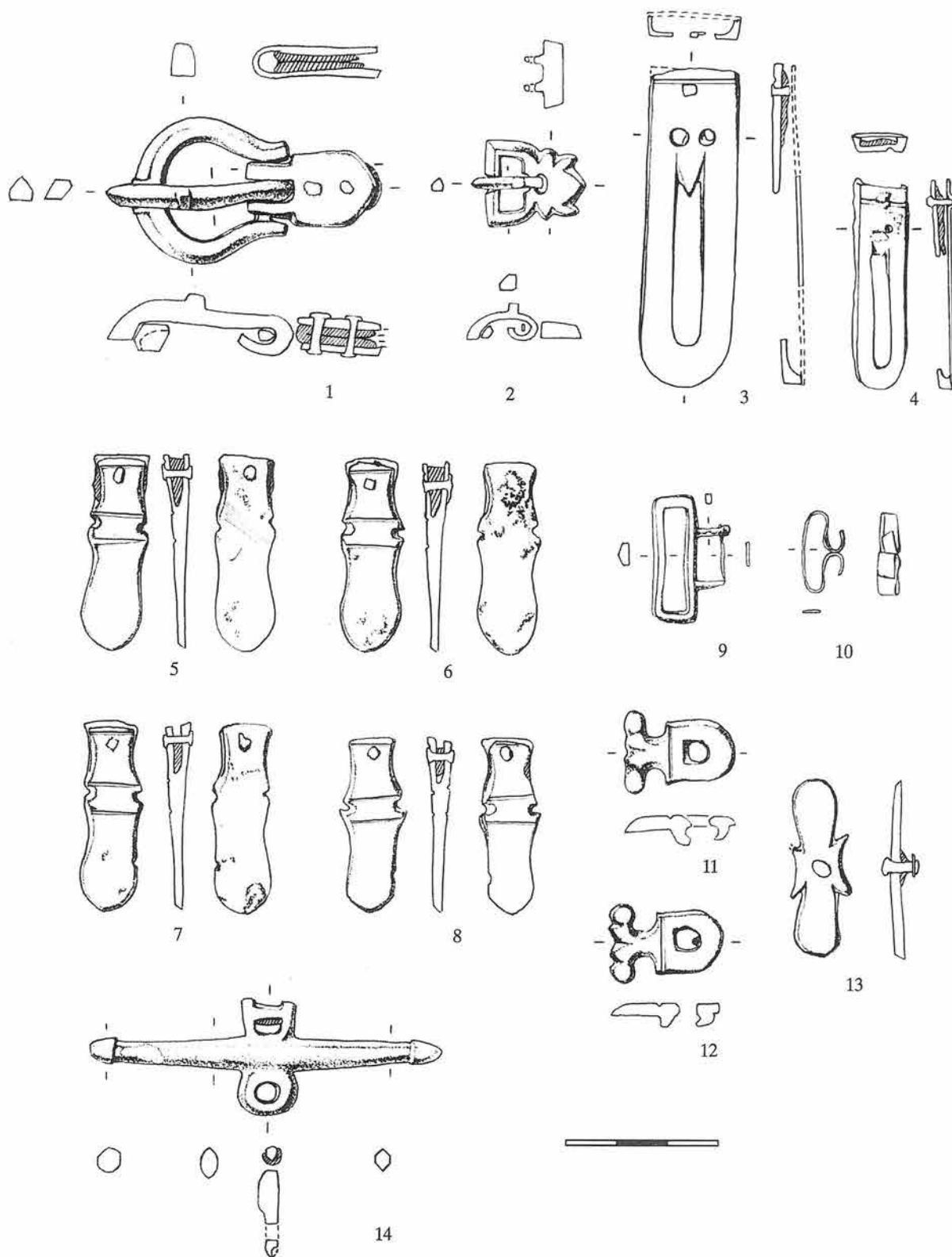
С гарнатурата се свързват намерените общо шест накрайника с различна функция (обр. 2 3-8). Най-големият от тях е намерен обърнат, със заобления край нагоре, под лявата лопатка на скелета. Отлят е от бронз (обр. 2 3). Има издължена правоъгълна форма със заоблен долен край. Напречното му сечение е П-образно, като отзад се е затварял с тънка медна пласти-

⁴ Теренът е престъргван на два пъти с машини: веднъж при проучванията на Българо-германската експедиция през 1989-1991 г. и втори път при спасителните проучвания през 2004 г. Общата дебелина на отнетия пласт вероятно е около 0,40-0,45 м.

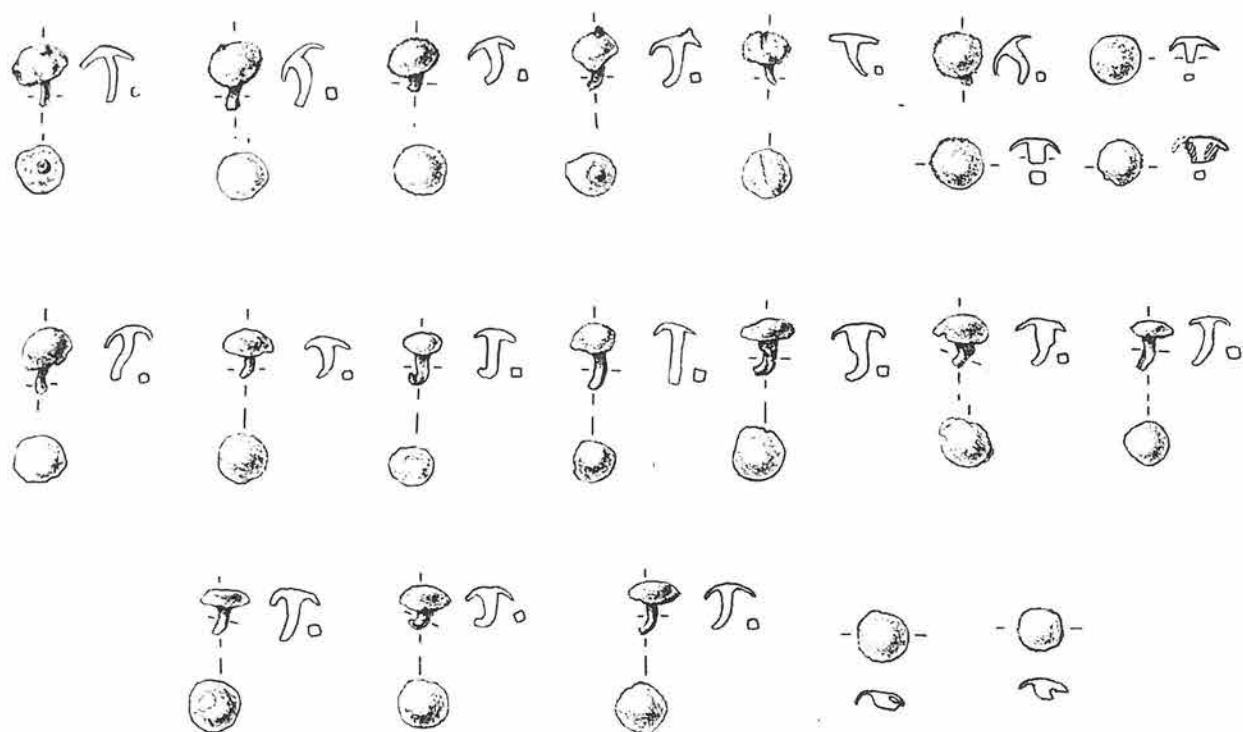
⁵ Антропологичната обработка на костите е направена от д-р Атанас Кацаров.

⁶ Графичните рисунки на находката и реконструкцията са направени от Красимира Франгова - докторант в НХА (Катедра по консервация и реставрация).

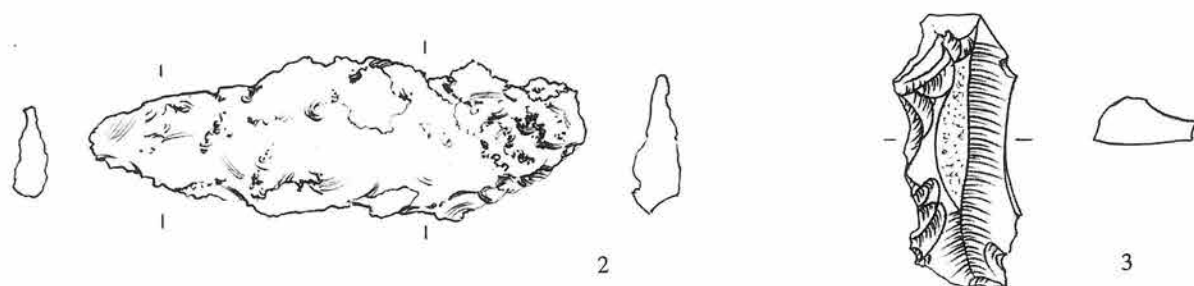
⁷ Находката е предадена и се съхранява в АИМ-БАН, заведена е под №№ 5878-5892.

Обр. 2. Рупките, Чирпанско. Некропол 2, гроб № 12. Бронзови елементи на коланната гарнитура
 Fig. 2. Rupkite, near Chirpan. Cemetery 2, burial № 12. Bronze elements of the belt decoration

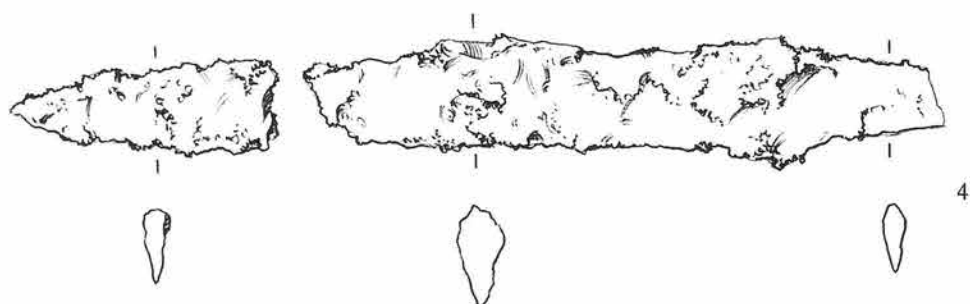

1

2

3

4

Обр. 3. Рупките, Чирпанско, Некропол 2, гроб № 12. Медни кабъри, желязно огниво, кремък и нож
Fig. 3. Rupkite, near Chirpan. Cemetery 2, burial № 12. Copper hobnails, an iron piece and a flint, a knife

на. В така оформената касета е поставен ремъкът, а фиксирането му е ставало чрез нит в горния край. Върху лицевата страна има издължен прорез, оформен в горния край като лястовича опашка. Над него има два хоризонтални отвора, а в самия край е врязана хоризонтална линия. Страничните ръбове на накрайника са прави, почти паралелни. Дълбочината на профила е около 3 мм. По лицевата повърхност личат коси набраздявания (надирания), вероятно следи от почистване на отливката с пила. Дължина на накрайника - 63 мм, дебелина - 3,5 мм, дебелина на пластината (отливката) - 2 мм, ширина - 18 мм, ширина на ремъка - 13-15 мм.

Друг подобен накрайник, но с по-малки размери, лежи отдясно на левия фемур със заобления край надолу, след втората малка тока. Той има издължена правоъгълна форма, заоблена в долния край и П-образно напречно сечение (обр. 2 4). Затварянето също е чрез тънка медна пластина и нит в горния край. Страничните ръбове са почти прави (паралелни). Върху лицевата страна е оформен издължен прорез със загатнато раздвояване в горния край. Над него са отбелязани две вдлъбнатини, имитиращи отвори. В горния край на накрайника е врязана хоризонтална линия. Дължината на накрайника е 40 мм, ширината - 11 мм, ширина на ремъка - 7-8 мм.

Останалите четири накрайника са отлети от бронз и са идентични по форма и размери (обр. 2 5-8). Имат езиковидна форма с две странични врязвания и едностранно скосени към лицето ръбове. Долният им край е леко заострен. Върху лицевата повърхност имат три хоризонтални врязани линии: една в горната част, другите - под и над страничните врязвания. Горната им удебелена част е раздвоена за прикрепване на ремъка. Захващането е чрез един нит. Върху лицевите и обратните страни на накрайниците се забелязват коси набраздявания, следи от почистване с пила след отливането. Имат дължина 37 мм, ширина в горния край 10 мм. Единият накрайник лежи с лице нагоре, върху лявата тазобедрена става, със заоблената част надолу. Следващият - е обърнат с лице надолу, под дясна част на гръбначния стълб, в областта на талията. Третият накрайник е разчистен отдясно на дясното крило на таза, встрани и под тазобедрената става, и също е обърнат с лицето надолу. Последният накрайник се различава от горните по по-некачествената изработка. Езиковидната част е по-тъсна, страничните изрязвания са по-заоблени (обр. 2 8).

Хоризонталните врязвания са и по обратната страна. Страничните ръбове са пососени към лицето. Следи от изпиляване личат и по гърба. Дължината му е 34 мм, а ширината - 10 мм. Намерен е отдясно на дясното крило на таза, встрани от тазобедрената става.

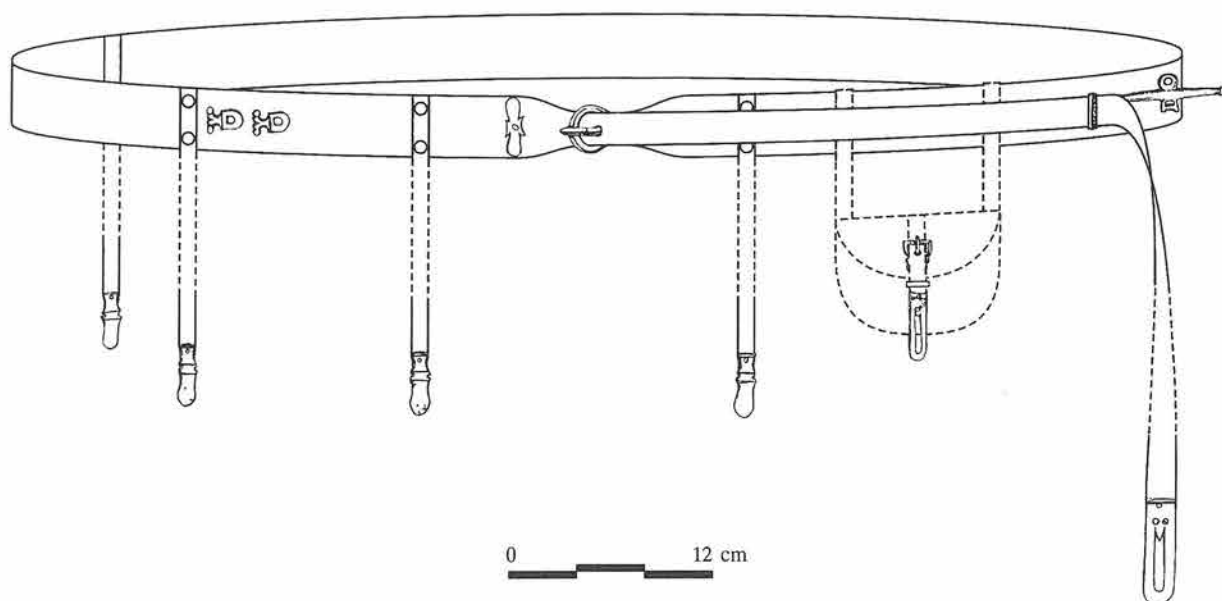
Върху дясното крило на таза, хоризонтално една зад друга и обърнати с шиповете нагоре, се ситуират две идентични апликации, чието Т-образно рамо сочи надясно. Те са отлети от бронз и представляват щитовидна плочка, съединена посредством плавен преход с напречна Т-образна част (обр. 2 11-12). В средата на плочката е оформен кръгъл отвор, а мястото на прехода е подчертано с врязана линия. Напречното рамо завършва с пластично оформени топчета. Страничните ръбове са скосени към лицето. Закрепването е чрез два шипа по дължина на апликацията, отлети заедно с нея и завити един към друг. Те са с еднакви размери: дължина - 22 мм, ширина на плочката - 11 мм, ширина на напречната част - 16 мм.

В средата на таза, срещу основната катарам, лежи лята бронзова апликация с формата на перка (т. нар. пропелер - обр. 2 13). Средната ѝ част е подчертана със странични луновидни извивки. Страничните ръбове са скосени в посока на лицевата повърхност. Окачването е чрез нит, преминаващ през средата, и кръгла шайба откъм обратната страна на ремъка. Тя има дължина 35 мм, ширина 9 мм.

На 12 см от гръбнака, отляво на талията, под лятата гайка е разчистено бронзово приспособление за окачване (закопчаване) (обр. 2 14). То има издължена вретеновидна форма, сплеснато е по дължина, в краищата с пирамидални завършеци. В средата, симетрично от двете страни, са разположени кръгло и трапецовидно ухо. По външната дъга на кръглото ухо се забелязва шупла, а във вътрешната част на правоъгълното ухо има останки от метализирана кожа. Дължина - 68 мм, ширина при ушите - 23 мм, максимална дебелина - 4 мм.

Към същата гарнитурата принадлежат две гайки. Първата лежи отляво на талията, под вретеновидната апликация (обр. 2 9). Тя има правоъгълна форма и е широка колкото големия ремъчен накрайник. По лицевата част на гайката е оформен релефен ръб. Окачването е чрез два шипа, отлети заедно с гайката, и бронзова пластина, поставена от обратната страна на ремъка. Дължина - 25 мм, ширина - 8 мм, ширина с шиповете - 14 мм.

Втората гайка (обр. 2 10) е отдясно на левия фемур, между малката тока (обр. 2

Обр. 4. Рупките, Чирпанско. Некропол 2, гроб № 12. Реконструкция на колана
Fig. 4. Rupkite, near Chirpan. Cemetery 2, burial № 12. Reconstruction of the belt

2) и ремъчния език (обр. 2 4). Изработена е от тънка медна пластина, която е извита и повдигната в краищата, за да обхване ремъка. Дължина - 17 мм, ширина на пластината - 4 мм.

Коланът е обкован с 20 медни кабара (обр. 3 1). Те са с полусферична горна част и тънък шип, закрепван към ремъка като нит. Осреднен диаметър на шапчицата - 6 мм, дължина с шипа - до 7 мм. Местонамиране: 2 бр. - на 3 см от рамката на голямата тока и пропелера (обърнати с шиповете нагоре); 2 бр. - отляво на плочката на тока; останалите са по равно от двете страни на гръбначния стълб, по двойки, с шиповете нагоре.

Под малката тока и накрайник, между левия фемур и лявата седалищна кост, лежат желязна пластина и кремъчен отцеп (огниво и кремък) (обр. 3 2-3). Пластината е силно корозирала. Задната ѝ част е удебелена, а предната е изтънена и извита нагоре. Краищата вероятно също са били извити. При наблюдение под микроскоп върху по-дебелата част на кремъчния отцеп се забелязват следи от многократни удари⁸.

Последният предмет, свързан с гарнитурата, е желязен еднолезвиен нож с леко извит нагоре удебелен гръб (обр. 3 4). Той е силно корозирал и фрагментиран. Широкият шип за дръжката е частично запазен. Запазената дължина на ножа е 13 см, максимална му ширина - 2 см. Той е положен плътно отляво на левия фемур, под костите на кит-

ката и пръстите на лявата ръка. Вероятно е бил в кожена ножница, закачена с ремъци за колана чрез вретеновидния предмет.

По оцветяването на пръста на мястото на талията, последните най-широки прешлени на гръбначния стълб и други кости, както и по разстоянието между кабарите и дължината на пропелера може да се съди за ширината на ремъка. Повечето двойки кабари отстоят един от друг на ок. 3,5-4 см. Максималната ширина на оцветяването е около 5 см. Тези наблюдения позволяват да се предположи, че основният колан, опасващ индивида, е с ширина до ок. 4 см. Някои метални детайли подсказват неговата дебелина: дължината на шиповете на голямата гайка - 4 мм; дължината на най-добре запазените шипове на кабарите е до 4 мм. Тези параметри се променят в двата края на основния ремък - местата на захващане на тока и големия накрайник. Ширината при тока не надвишава 1,5 см (т.е. - ширина на задната част на рамката), което напълно съответства на възможната ширина при накрайника - вътрешна ширина също 1,5 см. При краищата за закачване на двата основни елемента ремъкът вероятно е бил изтъняван до по-малко от 2 мм с цел при прегъването и прихващането му да се получи по-плътна и стегната връзка⁹. Дълбочината на профила на накрайника е ок. 1,5 мм. Към същата дебелина насочва и

⁸ Наблюдение и заключение на ст.н.с. д-р Мария Гюрова (АИМ - БАН), за което ѝ благодарим.

⁹ Похват, който се наблюдава и при съвременните сарашки изделия от по-дебела кожа. Сега изтъняването се прави на шмиргел, но същият резултат се постига и със стъргане с остър сарашки нож.

разстоянието между двете плочки на голямата тока¹⁰. Общата дължина на колана вероятно е около 1,50 м, ако се приеме, че свободният му край, при полагането на индивида в гроба, се е заметнал отдолу нагоре под лявата част на гръдния кош и се е озовал под лопатката със заоблената си страна нагоре.

Разположението на елементите позволява да се възстанови със сигурност начинът на запасване и структурата на колана (обр. 4). Токата (обр. 2 1) преминава отляво на талията, а другият край с големия накрайник (обр. 2 3) - отдясно. Фактът, че големият накрайник е към основния колан, се потвърждава от неговите размери: дори и непочистен той преминава свободно през рамката на голямата тока и неподвижната гайка (обр. 2 9). След закопчаването свободния край на колана вероятно е достигал до или малко под средата на бедрото.

Към елементите на основния колан, освен споменатата гайка, се отнасят перковидната апликация, двете Т-образни апликации и кабарите. Апликацията с форма на пропелер (обр. 2 13) е разположена отдясно и при закопчаване се е озовавала на известно разстояние вдясно от токата, като изпълнява ролята на насрещната апликация от късноримските колани¹¹. Върху този отрязък на ремъка се намира и една двойка кабари. Друг такъв чифт има и вляво от токата, на същото разстояние, симетрично спрямо нея. Надясно от пропелера са захванати хоризонтално двете Т-образни апликации, обърнати с напречната си част надясно (обр. 2 11-12). Откъм гърба коланът вероятно е обкован през равни интервали с останалите кабари (по двойки).

Коланът има четири странични свободно висящи ремъка (според броя на еднаквите малки накрайници - обр. 2 5-8), както и чантичка за носене на огниво, кремък, вероятно и прахан. Към него е окачван и нож (обр. 3 4). Тяхното закрепване в случая не е ставало чрез метални елементи, а вероятно чрез пришиване. При подробно разглеждане на малките накрайници прави впечатление, че три са напълно еднакви (наблюденията под микроскоп не дават основание да се допусне, че са отлети последователно в една фор-

ма), а четвъртият се различава (обр. 2 8). Не може да се установи дали първоначално са били три и впоследствие е добавен още един, чийто калъп е изработен само по наблюдение, или различаващият се е направен, за да замести загубен. Със сигурност може да се твърди, че е произведен, ако не на друго място, то поне от друг майстор. Тези накрайници са апликрани към ремъци с ширина не по-малка от 1 см. Като се има предвид мястото на намиране, дължината им не превишава 20-25 см. Единият е висял отляво на токата (вероятно прикрепен с чифт кабари), другите три - отдясно на Т-образните апликации и при запасване на колана са се озовавали върху десния хълбок на притежателя. Възможно е един от тях да е бил по-назад. Разполагането на основна част от свободно висящите ремъци отдясно е оправдано от присъствието и на други елементи на противоположната страна.

Отляво на закопчания колан, ниско върху таза и ставата, се намира чантичка, закопчавана с малка тока, накрайник и гайка¹². Нейното съдържание е споменато при описанието на отделните находки. Токата и гайката (обр. 2 2, 10) са били прикрепени към предната част на чантичката, докато ремъкът с накрайник (Обр. 2 4), чрез който е ставало затварянето на капак, е падал отгоре¹³. И този накрайник преминава свободно, както през рамката на токата, така и през гайката. Общите формални белези и украса на големия накрайник и този на чантичката предполагат разполагането им в близост един до друг (обр. 4).

Закачването на ножа към колана вероятно е ставало с помощта на вретеновидната закопчалка (обр. 2 14). Вероятно тя е свързвана чрез ремъците към ножницата на ножа и чрез увиване и законтрыане около основния ремък се получава една достатъчно устойчива връзка.

При описанието на отделните находки беше споменато, че по повърхността на някои от тях, въпреки патината, личат много добре следи от дообработването (почистване) на отлетите изделия с пила. Добре изявените странични ръбове, както

¹⁰ В тази сглобка са запазени части от кожа вследствие на покриването им с окислени продукти от цветния метал. Тези останки категорично потвърждават другите данни.

¹¹ Най-точна аналогия има в гарнитурата от гроб 67 на некропола Суук-Су на Кримския полуостров (Репников 1905, табл. V 4,9; X 1,11). За съжаление от публикацията не става ясно къде е нейното място в гарнитурата.

¹² В рамките на некропола беше регистриран и друг подобен случай - в гроб № 2. И при него чантичката се намира отляво, а при закопчаването също са използвани тока и накрайници. Тя също съдържа желязно огниво. Кожена чантичка с богата декорация е намерена под главата на един от погребаните в съседния участък на некропола, проучен от Д. Янков.

¹³ При реконструкцията са използвани възстановките, предложени от Vogt (Vogt 1960).

и отсъствието на следи от износване по голямата катарама, закрепването с оригинални нитове показват, че цялата гарнитура е комплект и е използвана сравнително кратко време. Относно разликите на един от крайниците към допълнителните ремъци бяха изказани съображения по-горе. Използването на един и същ начин за сглобяване и закрепване на отделните елементи (чрез нитове) потвърждава идеята, че гарнитурата е дело на един майстор, ателие (?), център (?) или школа (?). Известно изключение, по начина на закачване, прави токата за чантичката. При нея това е ставало чрез отлети заедно с предмета две пробити ушички, едното от които е изтънено и счупено от употреба. Дали този начин на закачване се налага от размера на izdeliето, неговото конкретно предназначение или просто то е добавено от собственика или производителя, това е въпрос, на който не може да се даде еднозначен отговор.

Гарнитурата има ограничен кръг аналогии в българските земи. Те произлизат основно от днешна Северна България - Големаново кале край Садовец, Плевенско (Uenze 1992, Taf. 11, 1-17) и м. Плочата, Плевенско (Ваклинова 1989, 136, обр. 2)¹⁴. В Северна Добруджа подобни находки са открити в няколко гроба - некропола Пятра Фрекъцей (античната Берое) (Petre 1980, Pl. 130-131) и Мангалия (ант. Калатис) (Preda 1980, Pl. XXXIV). Находката от Големаново кале представлява сбор от депонирани предмети (възможно от две гарнитури) в крепостта. Тази от м. Плочата вероятно е от разрушен при строителни работи гроб и пълнотата ѝ не е сигурна. По този начин единствената, чиято комплектност е достоверна и пълна, е от гроб В-14 на некропола Пятра Фрекъцей (Petre 1987, Pl. 130). Там частите на колана са скупчени в краката на погребения, което затруднява достоверната реконструкция. Наблюдават се редица общи елементи: две токи (по-голяма и по-малка), един голям и пет малки крайника, Т-образна апликация. Различават се по стил, начин на закрепване и по това, че в гроб В-14 са намерени още 11 други апликации и една костена пластина. Дали всички те са от един колан или е поставен и втори, са въпроси, които могат да бъдат изяснени при една нова и прецизна публикация. Подобна повтораемост на няколко (5-6) малки и

голям крайник, и Т-образна апликация се наблюдава и при другите две вече споменати гарнитури от Садовец и от м. Плочата. Това дава право да се допусне, че въпросните колани са носени от войни с по-висок ранг и онагледяват положението им в йерархията. Косвено доказателство за това е фактът, че такива комплекти се срещат много рядко и гробовете, които ги съдържат, са единици в некрополите. Всеки от изброените примери има своите особености: окомплектоване с основни и допълнителни елементи, разлики в метал, техника на изработване, и начин на прикрепване.

Що се отнася до произхода на този тип колани, в научната литература се водят доста разгорещени спорове. През годините са изказвани различни, дори противоречиви мнения относно това, къде се е зародила модата на многосъставния колан: балканските провинции на империята, Мала Азия, Италия, степите на Източна Европа, севернокавказките области. Становищата са изложени в работите на П. Шомод, Ч. Балинт, И. Гавритухин и А. Обломски. Нова интересна идея е предложена сравнително наскоро от М. Шмаудер. Въз основа на две мозайки от Картаген, датирани в края V - началото на VI в., авторът изказва предположението, че моделът може да се търси в коланите за лов на вандалската аристокрация (в частност) или по-общо в средиземноморския регион (Schmauder, 2000, 20-21). От там, около средата - третата четвърт на VI в., е заимстван в земи, намиращи се под контрола на Византийската империя, като с течение на времето коланите се превръщат в символ на определен статут.

Датирането на находката от гроб № 12 не представлява особена трудност, тъй като в конкретния случай има достатъчно сигурен хронологичен репер. Това е намерената, в чантичката на погребения в съседен гроб № 2, бронзова монета с номинал 16 нумии, отсечена между 538 и 542 г. в Тесалоника (Солун), със следи от варваризирано препечатване върху лицето¹⁵, т.е. използването на некропола може да се постави във втората половина на VI в. Тази датировка напълно се потвърждава от аналогични ситуации в некрополите от Северна Добруджа (Пятра Фрекъцей и Мангалия) и Кримския полуостров (Суук-Су, където в гроб № 67 има почти пълни аналогии на някои от елементите на раз-

¹⁴ Според информация на Станимир Стойчев (Регионален исторически музей - Шумен) във фонда на музея се съхранява гарнитура от този период, случайна находка от района.

¹⁵ Монетата е определена от ст.н.с. д-р Дочка Аладжова (АИМ-БАН), за което ѝ благодарим.

глежданата гарнитура) (Репников, 1905, рис. 45, 69, 72; табл. V 4, 9; X 1, 11). Идентична на бронзовата тока от гроб № 2 е намерената в гроб № 132 на некропола при античния Калатис, също с монета (солид) на император Юстиниан I, емисия 538 - 545 г. (Preda 1980, 95-96, Pl. XXXIV). Материалите от катакомба № 56 на некропола Суук-Су са съпроводени с три монети: една на император Юстин I и две на Юстиниан I (Schmauder 2000, 18). Монетата на Юстин I от гроб E-199 в Пятра Фрекъцей също дава основание този некропол да бъде датиран достатъчно сигурно във втората половина на VI в. (Petre 1987, 67, Pl. 122, 187 a-f). Надали това четворно съвпадение е случайно¹⁶. Към подобна датировка ни насочва и фактът, че крепостите край Садовец, Плевенско, където също е открита гарнитура със свободно висящи ремъци, престават да съществуват вероятно през последното десетилетие на VI в. (т.е. към това време гарнитурите се носят).

Възможната горна граница за използването на разглежданата гарнитура (респективно - гроб и некропол) трябва да се свърже с обитаването на м. Калето (Карасура) през ранновизантийския период, т.е. с края на т. нар. период „D“ според възприетата хронология на обекта¹⁷. Според нумизматичния материал от разкопките на българо-германския колектив вероятно той е в годините на Фока (602-610 г.) или началните години от управлението на Ираклий (610-641 г.) (Minkova 2002, 144, Taf. 2; 147). Тогава се датират и масираните опустошителни походи на славяни и авари към Константи-

нопол и Адрианопол, които вероятно са засигнали и споменатия обект.

Що се отнася до етническата характеристика на населението, оставило некропол № 2, могат да се направят някои изводи, основани на паралели на погребалния обред, неговите особености и намерения инвентар. Подредждането на гробовете в редици насочва към некрополи от кръга *Reihengräber* („гробове в редици“), известни в Средна Европа и Западните Балкани, и свързвани с групи население от германски произход. Особеностите на погребалния обред (оформяне на гробното съоръжение, поставяне на съдове, оръжие, животни и части от тях, присъствие на въглени) показват не особено стриктно придържане към изискванията на християнството. Към споменатите територии насочват и паралелите на някои други находки от некропола. Конкретното обвързване с някаква етническа група на този етап е прибързано, но със сигурност е неприемливо традиционното свързване с готите. В случая става дума за присъствие на военизирано федератско, „полуварварско“ (?) население, заселено наскоро в крепостта и намиращо се в начален етап на християнизация. Интересен е фактът, че население с белези на „чужд“ етнически произход се установява вече не само в крепостите по границата, но и във вътрешността на византийските провинции. Това обаче не трябва да е изненада за населено място като „Карасура“ - там се разклонява основният път през Тракия: единият към Адрианопол и столицата, другият - към Анхиало (респ. черноморското крайбрежие).

Цитирана литература:

Ваклинова 1989: М. Ваклинова. Погребение от епохата на Великото преселение на народите. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. Втора международна среща по прабългарска археология. София, 1989, 129-142.

Гавритухин, Обломский 1996: И. Гавритухин, А. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. - Раннеславянс-

кий мир, 3. Москва, 1996.

Репников 1906: Н. Репников. Некоторые могильники области Крымских готы. - Известия Императорской Археологической Комиссии, 19, 1906, 1-90.

Саханев 1914: В. Саханев. Расскопки на Северномъ Кавказе в 1911-12 гг. - Известия Императорской Археологической Комиссии, 56, 1914, 75-219.

Bálint 1992: C. Bálint. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Uc-tepe (Sowj. Azerbajdzan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. - In: F. Daim (Hrsg.) Awarenforschungen, 1. Wien, 1992, 309-436, Taff. 1-60.

Herrmann 1992: J. Herrmann. Karasura 1981-1991. Zu den bisherigen Ergebnissen von Ausgrabungen und Forschungsarbeiten in Südthracien zwischen Stara Zagora und Plovdiv. - Zeitschrift für Archäologie, 1992, 26-2, 153-180.

¹⁶ Находка на коланна гарнитура с монети на Юстиниан I е известна от Цебелда-Цибилум - Абхазия (източноевропейско крайбрежие). В тази гарнитура е регистрирана in situ апликация с форма на перка (пропелер), чието място приблизително съответства на тази от некропол № 2 край Карасура (Bálint 1992, 379, Taf. 46, 11).

¹⁷ Краят на въпросния период е дискуссионен сред членовете на изследователския колектив: Й. Херман - времето на Юстиниан I, като края на VI - първа половина на VII в. е особен в „период E“; М. Вендел - втора половина на VI - начало на VII в. (за различните мнения - Herrmann 1992, 178). Второто мнение е възприето и от другите изследователи.

- Minkova 2002:** M. Minkova. Antike und mittelalterliche Münzen aus Karasura. - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, 2. Langenweisbach, 2002.
- Petre 1987:** A. Petre. La romanité en Skythie Mineur (II-e - VII-e siècles n.e.). Recherches archéologiques. Bucarest. 1987.
- Preda 1980:** C. Preda. Callatis. Necropola romano-bizantina. Bucuresti, 1980.
- Schmauder 2000:** M. Schmauder. Vierteilige Gürtelgarnituren des 6.-7. Jahrhunderts: Herkunft, Aufkommen, Trägerkreis. - In: F. Daim (Hrsg.). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Innsbruck, 2000, 15-44.
- Schöneburg 1992:** P. Schöneburg. Die Basilika extra muros vor dem Kaleto-Hügel von Karasura. - Zeitschrift für Archäologie, 1992, 26-2, 251-259.
- Somogui 1987:** P. Somogui. Typologie, Chronologie und Herkunft des Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaft osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. - Archaeologia Austriaca, 71, 1987, 121-153.
- Uenze 1992:** S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43). München, 1-2, 1992.
- Vogt 1960:** E. Vogt. Interpretation und museale Auswertung alamannischer Grabfunde. - Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 20, 1960, 2/3, 70-90.
- Wendel 1992:** M. Wendel. Die Gemarkung Kaleto des Dorfes Rupkite bei Čirpan (Bulgarien) im Mittelalter. - Zeitschrift für Archäologie, 1992, 26-2, 279-299.
- Wendel 2001:** M. Wendel. Der Fundplatz Karasura. - In: Karasura, 1. Weissbach, 2001, 5-31.
- Wendel 2004:** M. Wendel. Bemerkungen zur mittelalterlichen Keramik des 11. und 12. Jh. aus Karasura (Südbulgarien). - Archaeologia Bulgarica, 2004, 3, 71-81.

A grave with belt mounts (second half of the 6th century AD) near Rupkite, Chirpan region

Methodi Daskalov, Katya Trendafilova

In the summer and fall of 2004, the excavations at site №. 8 along the Trakia Highway were completed. The site is situated ca. 220-250 m away from the fortress on the Kaleto hill near the village of Rupkite, Chirpan region, identified by the Bulgarian-German team excavating there in 1981-1991 with the ancient Karasura. Part of an early Byzantine cemetery was found in the excavated area. Almost a quarter of the burials yielded grave goods, which date the cemetery to the second half of the 6th century AD. Burial № 12 is the most remarkable since a belt decoration was found in situ there for the first time in Thrace; it has a few parallels in Bulgaria, fact important enough to provoke this preliminary report. The burial contained a skeleton of a man, ca. 40 years of age, who have had well developed muscles and have been ca. 167 cm (classified as „tall“). The belt decoration was found around the waist and the pelvis of the skeleton (fig. 1).

The belt decoration consists of 2 belt buckles (fig. 2 1-2), 6 strap-ends (fig. 2 3-8), 2 loops (fig. 2 9-10), 3 appliqués (fig. 2 11-13) and a spindle-shaped gadget for hooking (fig. 2 14). A small purse with an iron piece, flint (figs. 3 2-3; 4) and a knife (fig. 3 4) was hanged to the left.

The metal parts of the belt were cast of bronze (except for one of the loops, which was cut from a plate - fig. 2 10); they were attached to the leather strap by rivets and prickles. The only exceptions is the small belt buckle (fig. 2 2), which had lugs cast together with the main body.

The archaeological context of this find allowed a complete graphic reconstruction of the belt and the additional elements (fig. 4).

The big belt buckle (fig. 2 1), a strap-end (fig. 2 3) and a loop (fig. 2 9) were used to fasten the main strap around the waist. The small belt buckle (fig. 2 2), a strap-end (fig. 2 4) and a loop (fig. 2 10) belonged to the leather purse. The small strap-ends (fig. 2 5-8) were put on additional straps hanging from the belt, ca. 20 cm long. Three of the strap-ends were hanging to the right and another one to the left of the buckles. Three of them are completely identical (though there is no reason to think that they were cast in the same mold); the fourth one differs (fig. 2 8). They were probably attached to the main straps with a couple of copper hobnails (fig. 3 1) and the rest were arranged in couples on the back of the belt. The belt was ca. 4.5-5 cm wide and at both ends (at the belt buckle and the strap-end) narrowed to ca. 1.5 cm.

There are no dating problems: a 16 numii bronze coin was found in a leather purse in burial № 2, in a close proximity to burial № 12. This coin was minted between 538 and 542 AD and bear traces of barbarian counterstrike on the averse. This dating is confirmed by similar finds from cemeteries in northern Dobruja at Beroe (Piatra Frecei) and Calatis (Mangalia), as well as in the Crimea at Suuk-su. The belt decorations from Sadovets and Plochata, near Pleven date back to the same period.

This was the second cemetery of the Karasura population; the first one was found during the excavations of the so-called Basilica 2 (extra muros). The fact that in the second cemetery, were buried individuals who beyond any doubt have been warriors, raises the ques-

tion about their origins and the role they played at a place quite distant from the boundaries of the Empire. Some of the funeral features - the steady deviation to the south of the grave pits, the meat and the pottery vessels in the graves, the charcoal on the bottom and in the filling of the grave pit give reason to assume that the rules of the Christian burial were not very strictly observed. The inhabitants of „Kaeto“ (or some of them?) were to a certain extent „alien“ to the Christian tradition in the Byzantine Empire. If this is true, we could assume that there is an indication for a federative „foreign and semibarbarian“ population, settled to guard this strategic place in Thrace, the fork of the main road to Adrianople (and Constantinople) and Anchialo (the Black Sea coast).

Процесиен кръст с надпис на кирилица от Националния археологически музей - София

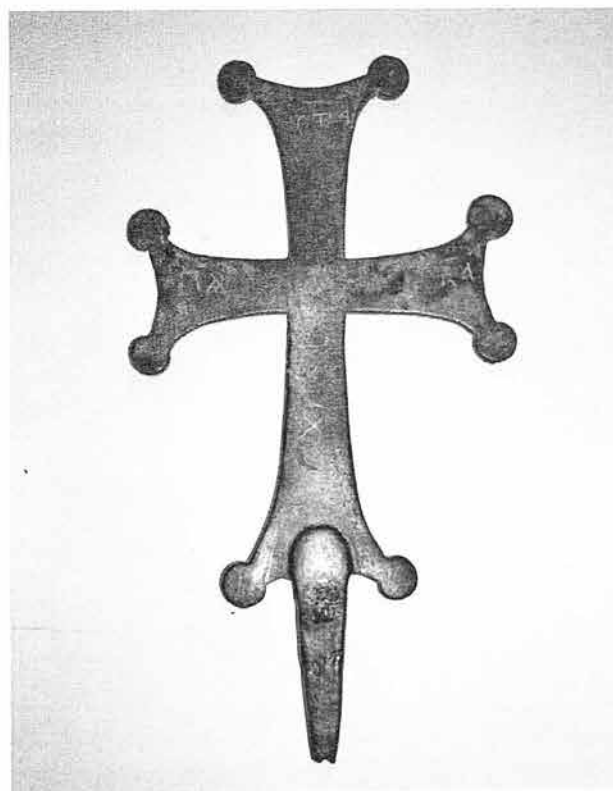
Константин Тотев

Настоящото съобщение представя неизвестен процесниен кръст, посветен на св. Петка, който засега се явява единствен образец от България с гравирани върху корпуса кирилски надпис (обр. 1, 2). През 2005 г. той е включен в новата експозиция на Археологическия музей - София.

Преди повече от 20 години попаднах на илюстрация на същия кръст в книгата на Васил Гюзелев (Гюзелев 1968). Оказа се, че там кръстът е неточно аотиран като произхождащ от Плиска и неправилно определен като железен, а буквите от надписа трудно се различават поради увеличеният растер на черно-бялата фотография. Още тогава ми направи впечатление разликата на графика на надписа от двете страни на кръста с други подобни надписи от кръга паметници на старобългарската метало пластика.

Впоследствие открих, че във фонда на Археологическия музей кръстът е инвенториран под № 684. Постъпил е през 1896 г. от Русенска околия. Няма никакви данни за местонамирането или обстоятелствата, свързани с откриването на кръста. В началото на 2005 г. работих с оригинала и получих качествена фотография (обр. 1-4) ¹.

¹ За съдействието дължа благодарности на д-р Й. Гатев от Националния археологически музей.

Обр. 1. Русенско. Бронзов кръст с надпис на кирилица: св. Петка, XIV в., (лице)

Fig. 1. Ruse region. Bronze cross with a Cyrillic inscription: St. Paraskevi, 14th century, (aversion)

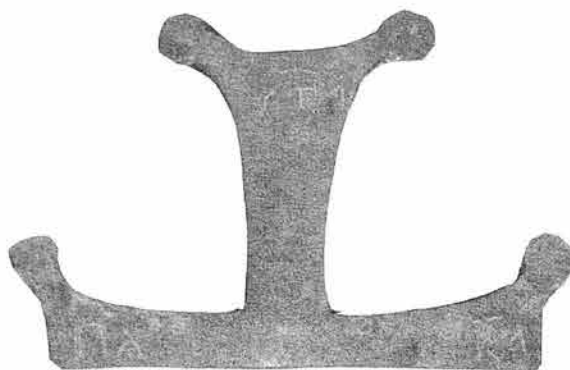
Кръстът е отлят изцяло от бронз, включително и дръжката за прикрепване при носене. Нейната долна част с отворите за захващане е отчупена. Форматът на кръста е 16 x 11,5 см (21 x 11,5 см с дръжката за прикрепване). Раменете му са с елегантно издължен силует и завършват с по два медальона. Следи от гравирани, релефна или припоена украса липсват. По форма кръстът се отнася към група византийски процесийни кръстове със средни размери от тип *навершия*. Изработката на подобни кръстове най-често се определя в рамките на X - XII в. в столични или провинциални ателиета на византийската империя. Много от тях, в зависимост от поръчителите, са украсявани и надписвани по различен на-

Обр. 2. Русенско. Бронзов кръст с надпис на кирилица: св. Петка, XIV в., (гръб)
Fig. 2. Ruse region. Bronze cross with a Cyrillic inscription: St. Paraskevi, 14th century, (reverse)

чин (Cotsonis 1994, 12a, 18a, b, 36; Buckton 1994, 148, 161; 159, 175; Християне 1998, кат. № 47, 49) (обр. 8-10).

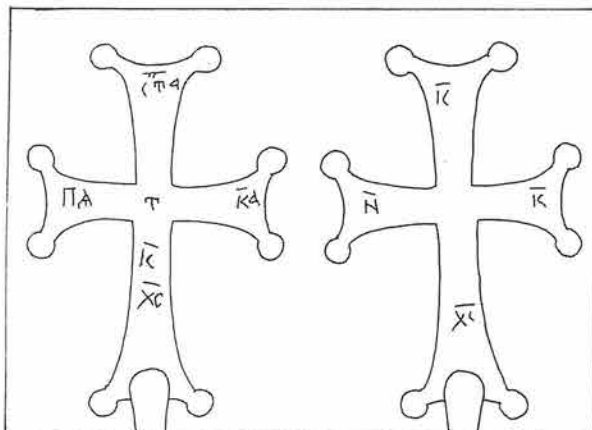
Впечатление правят кръглите медальони в краищата на раменете на разглеждания кръст. Тяхното разположение създава усещането, че той е отлят в калъп по предварително подготвен модел. Трудно се забелязва, че кръглите медальони в краищата

Обр. 3. Русенско. Бронзов кръст с надпис на кирилица: св. Петка, XIV в., (детайл)
Fig. 3. Ruse region. Bronze cross with a Cyrillic inscription: St. Paraskevi, 14th century, (detail)

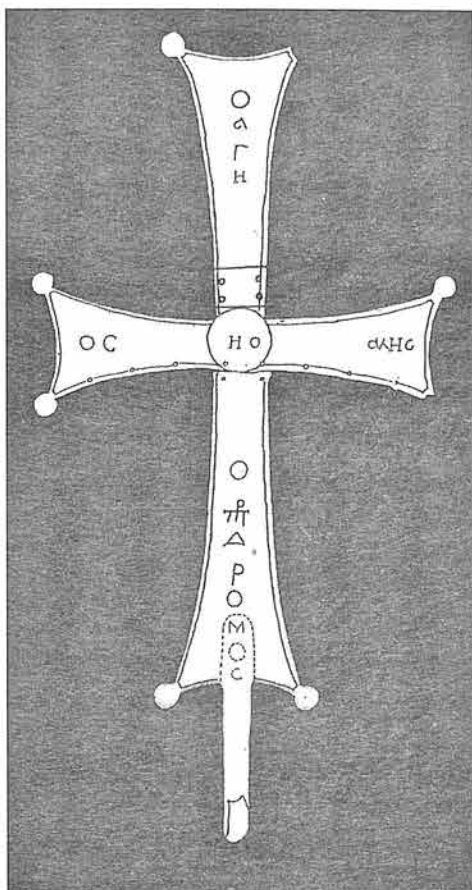
на рамената са отлети малко по-високо, т.е. те изглеждат леко отделени от корпуса. Това ми позволява да предположа, че първоначално кръстът е бил обшит с обков, който впоследствие е свален. Едва тогава са направени надписите, а краищата на раменете и корпуса са изгъркани от продължителна употреба. Не е лесно да се даде предимство на някое от тези предположения.

Датировката на кръста може да бъде прецизирана след разчитане на надписа върху него. Почти всички букви са разположени симетрично в края на раменете - по двете страни на кръста, средекръстието и върху долната вертикална част на корпуса.

Обр. 4. Русенско. Графична рисунка на надписите върху бронзов кръст, XIV в.
Fig. 4. Ruse region. Drawing of the inscriptions on the bronze cross, 14th century

Явно е, че надписът започва на горното рамо - СТА. Продължението следва върху хоризонталното рамо, където отдясно са гравирани две букви: ПА. В средекръстието стои буквата Т, а отляво остават буквите КА (обр. 1, 3, 4). Дотук се чете името на света Петка (СТА ПАТКА), на която очевидно е посветен този кръст. От същата страна, в центъра на долната вертикална

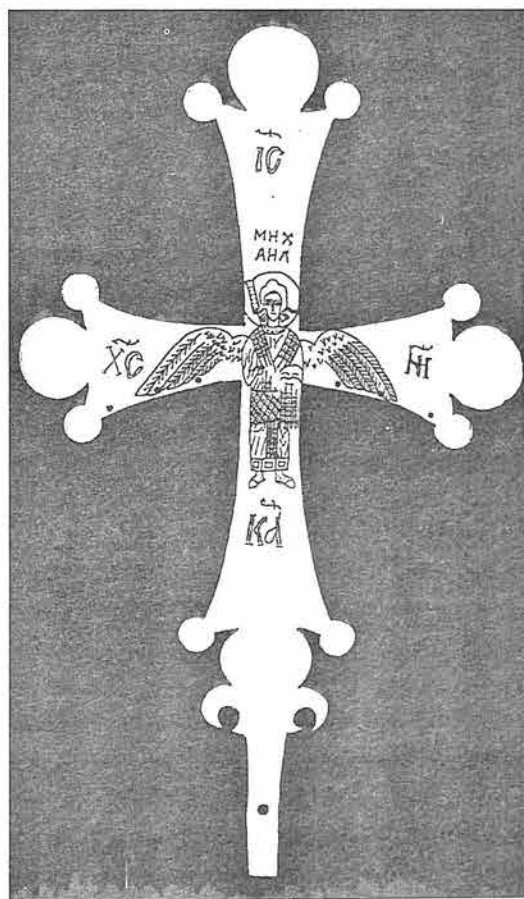
Обр. 5. В. Търново, Трапезица. Бронзов процесуен кръст с гръцки надпис: св. Йоан Продром, X-XI в.
Fig. 5. Veliko Tarnovo, Trapezitsa. Bronze procession cross with an inscription in Greek: St. John Prodromos, 10th or 11th century

част на кръста е гравирани съкращенията ΙС ΧС (Исус Христос) (обр. 1, 3, 4). Титлите над съкращенията са отбелязани с прави хоризонтални линии. Изключение прави тази над съкращението „света“. При нея от хоризонталната титла излизат две къси чертички. Този начин на отбелязване на титла е характерен за периода XIII-XIV в. Надписът продължава върху обратната страна на кръста. На горното рамо е нанесено съкращението от името на Исус - ΙС, на долното - Христос - ΧС, върху лявото рамо - Ν, а на дясното - Κ (обр. 2, 4). В случая липсата на букви от думата *побеждава* е заменена с титли. Става въпрос за известната формула *Исус Христос побеждава*. Наблюденията върху палеографията на надписите категорично отнасят изработката им в XIII-XIV в. Според К. Попконстантинов графиката на буквите предлага стесняване на датировката във втората половина на XIV в., дори в началото на XV в.² (обр. 3, 4).

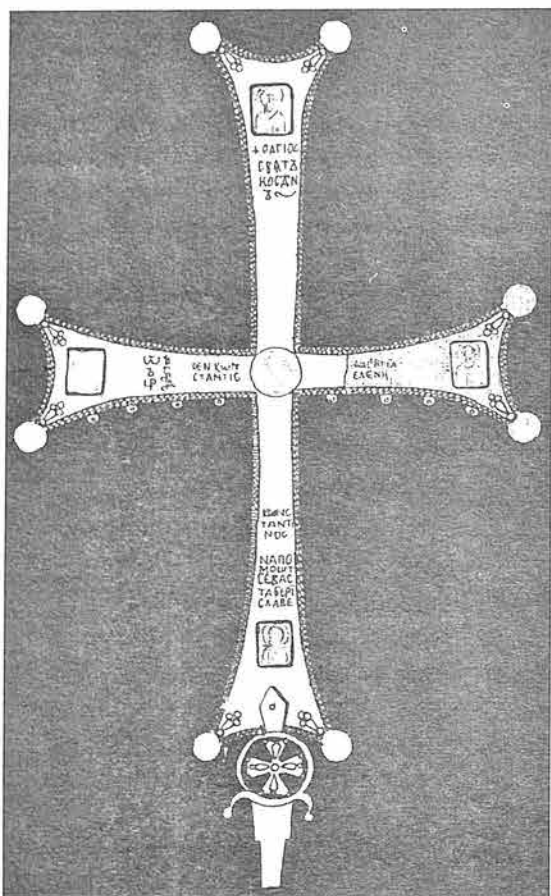
² Благодаря на проф. К. Попконстантинов, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, за сътрудничеството.

Съществуват редица примери с византийски процесийни кръстове, върху които са гравирани имена на светци, разположени по аналогичен начин. На горното рамо стои αγιος, а върху хоризонталното рамо, разделено на три части (лява, средекръстие и дясно), е гравирани името на светеца (Sandin 1992, cat. no. 9, 217-218; The Record 1965, 23; Тотев 1998, 271-272, обр. 7). Сред византийските процесийни кръстове има екземпляр със средни размери (40,4 x 23,6 см), върху който по същия начин, само че на гръцки език, е гравирани името на св. Параскева (Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ) (Campbell 1985, no. 177). От крепостта Трапезица във Велико Търново също произхожда такъв кръст, върху рамената на който е изписано Ο ΑΓΙΟΣ Ο ΠΡΟΔΡΟ (ΜΟC) (Тотев 1997, 68 72) (обр. 5).

Върху долното рамо на разглеждания кръст от Русенско са гравирани съкращенията ΙC ΧC. Същите гръцки букви са нанесени и при дръжката на кръста от Трапезица. Михаил Псел отбелязва, че съществува обичай да се надписват кръстове с имената на архангели, светци, евангелисти и др. Чрез тези надписи се засилва по-

Обр. 6. В. Търново. Бронзов процесуен кръст с изображение на архангел Михаил, XI в.
Fig. 6. Veliko Tarnovo. Bronze processions cross with the image of Archangel Michael, 11th century

Обр. 7. Бронзов процесен кръст на севаст Берислав с гръцки текст от X в. и молитвен надпис на кирилица от XIII-XIV в.

Fig. 7. Bronze procession cross of sebast Berislav with a Greek text dating to the 10th century, and a prayer in Cyrillic letters dating to the 13th or 14th century

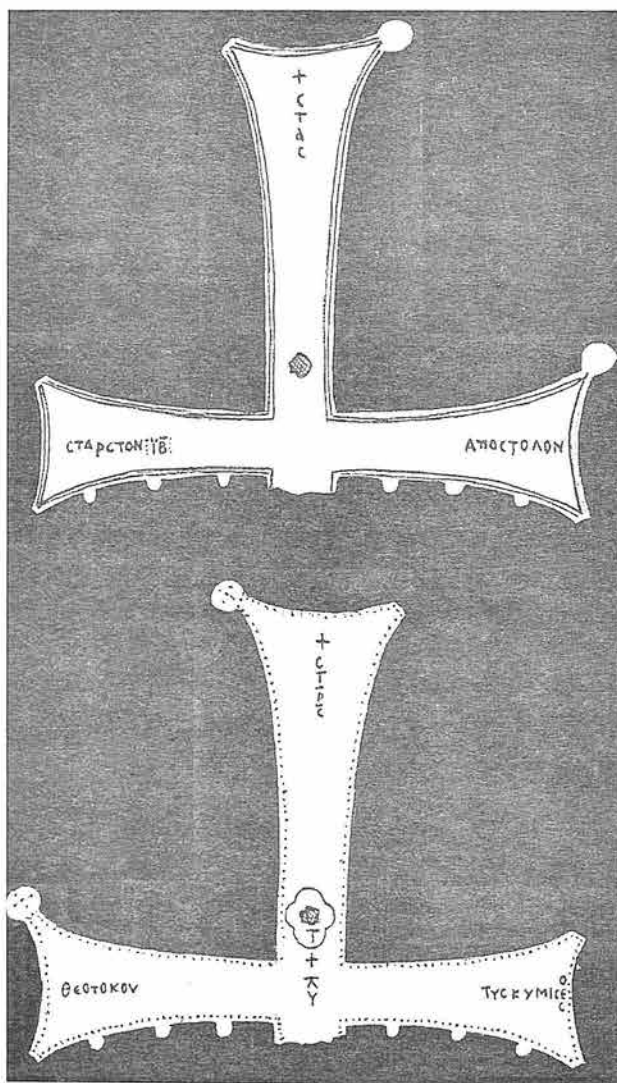
бедоносният характер на кръста и се изразява почитта и благодарността към светците (Michael Psellos 1963, 124).

Разположението на гравирани съкращения IC XC - NIKA от другата страна на кръста следва жеста на прекръстването. Схемата на композиране на буквите от този надпис е достатъчно позната от византийските процесийни кръстове. Подобно съкращение на тази формула често се среща при надписите на кръстовете от колекция Ропър (Лондон), кръста с изображение на арх. Михаил от В. Търново и един голям кръст от Пловдив (Buckton 1994, 148, no. 161; Тотев, Косева 1996, 37-44; Тотев 2004, 95-102) (обр. 6).

Важен е фактът, че надписът върху корпуса на разглеждания кръст от Русенско е на кирилица. Досега се срещат варианти, при които византийските процесийни кръстове са преизползвани и отново са украсявани и надписвани, понякога и на български език. Показателен в това отношение е процесийният кръст на севаст Берислав, където успоредно на първоначалния гръц-

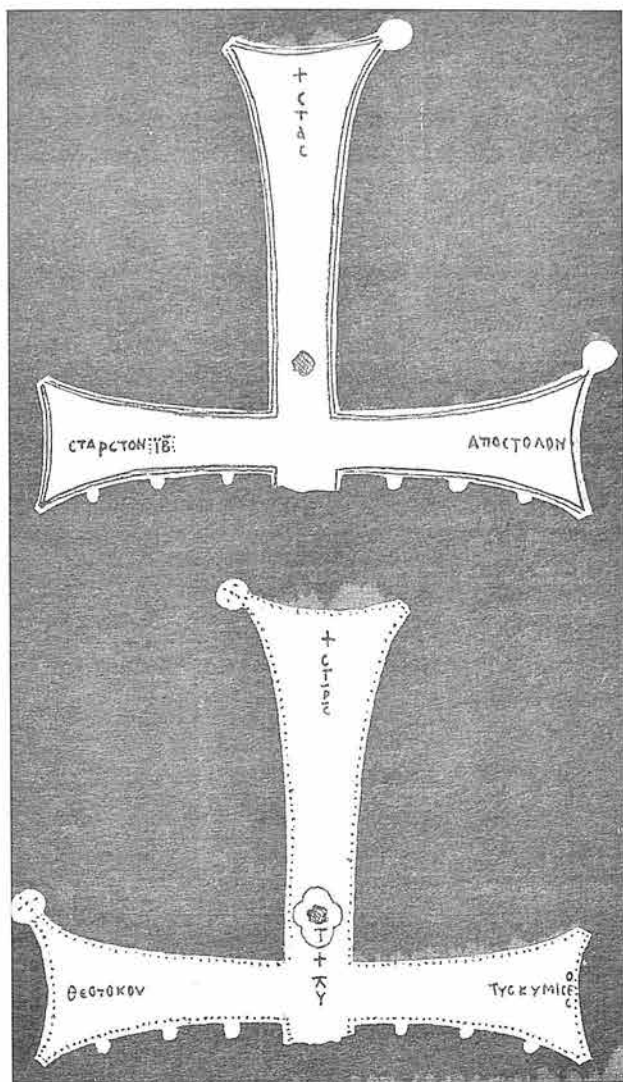
ки надпис от X в. Ο ΑΓΙΟΣ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗ (Η ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ) е гравирани и късният български текст от XIII-XIV в. - СВАТ КОСТАДИНЪ НА ПОМОШТ СЕВАСТА БЕРИСЛАВЕ ВЪТЪ ЦАРЪГРАДА (Тотев 1997а, 39-47) (обр. 7). Двата надписа върху този кръст, независимо от формалното повторение, имат съществена смислова разлика. Гръцкият надпис свидетелства за принадлежността на кръста към някоя от цариградските църкви, докато молитвеният характер на българския текст доказва вторичното използване на кръста, най-вероятно като дарение за някоя българска църква, извършено от севаст Берислав.

Случаят с разглеждания кръст от Русенско би могъл да е подобен. Това предполага първоначално той да е имал обков

Обр. 8. Нисово, Русенско. Бронзов процесен кръст с гръцки надпис: Дванадесет апостоли и Успение Богородично, X в.

Fig. 8. Nisovo, Ruse region. Bronze procession cross with a Greek inscription: Twelve Apostles and the Assumption of the Virgin, 10th century

Обр. 9. Хотница, Великотърновско. Бронзов процесуен кръст с гръцки надпис св. Теодор, XIII в.
Fig. 9. Hotnitsa, Veliko Tarnovo region. Bronze procession cross with a Greek inscription: St. Theodore, 13th century

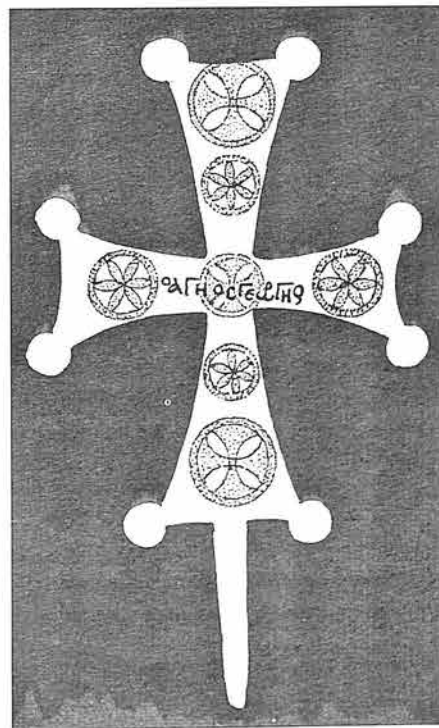
и едва след махането му, да е бил надписан, т.е. посветен на св. Петка. Не е изключено кръстът да е специално изработен и веднага надписан, т.е. предназначен за църква с този патрон или подарен специално за лития, с която е ознаменуван празника на св. Петка, тъй като е известна популярността на светицата през годините на Второто българско царство (Алексиев 1997, 266-275; Билярски 2004, 43-95).

Св. Петка (Параскева) Епиватска, известна в православния свят още като Нова, Търновска, Сръбска, Белградска, Яшка се чества на 14 октомври (Кожухаров 1974, №2, 123). Тя е родена в Епиват, на брега на Мраморно море, близо до град Каликратия. Живяла е през втората половина на X в. като отшелница и е погребана в родния си край (Стара, 1986, 196-197). По време на ви-

зантийския император Роман IV Диоген (1068-1071 г.) нейните мощи са открити и положени в църква на Св. Апостоли в Каликратия. Култът към нея първоначално е разпространен само сред местното население, но през XII в. тя става популярна и в Източна Тракия, благодарение на близостта на Каликратия с Константинопол. Светицата се е радвала на особена почит в българската столица Търново, където цар Иван Асен II, след битката при Клокотница, пренася нейните мощи. Според неизвестен летописен разказ става ясно, че това е станало през юли 1231 г. (Кожухаров 1974, 134). След превземането на Търново от турците, мощите на светицата са пренасяни от град на град - Видин, Белград, Цариград и последно в Яш (Кожухаров 1974, 123-124).

Сред изследователите съществува полемика в кой точно храм на столичния град Търново са се съхранявали мощите на св. Петка - Дворцовата църква, църкви № 4 или № 5 на хълма Царевец, или църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (Чокоев 2005, 380-390). Нещо повече, в югоизточното подножието на хълма Трапезица е съществувал храм с живописна украса от XVII в. посветен на св. Петка (Водач 1923, инв. № 2088, 2089).

Само за няколко века преподобната св. Параскева от локална светица във византийска Тракия се превръща в закрилница на

Обр. 10. Ветрен, Варненско. Бронзов процесуен кръст с гръцки надпис: св. Георги, XII - XIII в.
Fig. 10. Vetren, Varna region. Bronze procession cross with a Greek inscription: St. George, 12th or 13th century

православните династии на Балканите, по-лучавайки прозвището Търновска, Белградска, Молдовска и т.н. Ето защо придобиване мощите на светицата означава особено небесно покровителство, което определя специалното място на града и страната в християнския свят. Почитанието към св. Петка замества градозащитния култ към Пресвета Богородица в Търновград, което впоследствие преминава със същото или сходно значение при сърби и румънци (Биялски 2004, 50-95). Така в славянската ортодоксална култура започват паралелно да се формират византийски образци, което се наблюдава в литературата и изкуството. (Биялски 2004, 95-107). Запазвайки византийския модел, българите, а и другите православни, създават свои реплики, като приспособяват образа с цел да съхранят неговата същина. Такъв е понякога случаят с паметниците на монументалното и приложно изкуство (Тотев 1999, 601-619), както и конкретно с групата кръстове, използвани при служби и литийни шествия (Тотев 2002, 25-33). С това се демонстрира обединението

около общите ценности, идеи, модели и образи на страните, принадлежащи към православната или византийската общност. Разглежданият кръст с посветителен надпис на св. Петка, несъмнено е свързан с чествания на светицата - защитница на християните от нападения, бедствия и болести.

Византийската изработка на бронзовия кръст не може да бъде отхвърлена. Трудно могат да се посочат сигурни данни за наличието на обков и вторично използване на този паметник. Съществува обаче вероятност кръстът да е отлят и надписан в българска среда. Надписът на св. Петка ясно показва, че той е бил предназначен или подарен на храм, по повод, свързан с култа към светицата. Не е изключено да става въпрос и за конкретна поръчка за църква с този патрон. Има възможности кръстът да е използван в монашеските скални колонии по Русенски Лом - в някой от манастирите при Красен, Иваново, Нисово или Червен. По-вероятно обаче ми се струва кръстът с надпис - св. Петка да е принадлежал на някоя от църквите в средновековния град Червен.

Цитирана литература:

- Алексиев 1997:** Й. Алексиев. Култът към св. Петка в столичния Търнов. - Епохи, 1997, 1-2, 266-275.
- Биялски 2004:** И. Биялски. Покровители на царството. Св. Цар Петър и Св. Параскева-Петка. София, 2004.
- Гюзелев 1968:** В. Гюзелев. Княз Борис I. София, 1968.
- Кожухаров 1974:** С. Кожухаров. Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. - Литературна мисъл, 1974.
- Тотев 1997:** К. Тотев. Процесуален кръст от разкопките на Трапезица. - Археология, 1997, 1, 68-72.
- Тотев 1997а:** К. Тотев. Още веднъж за кръста на севаст Берислав от Трапезица. - Старобългаристика, 1997, 22, 39-47.
- Тотев 1998:** К. Тотев. Процесийни кръстове от Търново. - Известия на Исторически музей - Велико Търново, 13, 271-272.
- Тотев 1999:** К. Тотев. Византийски традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. - Търновска книжовна школа, 6. В. Търново, 1999, 601-619.
- Тотев 2002:** К. Тотев. Константинополски процесийни кръстове от територията на Средновековна България. - Проблеми на изкуството, 2002, 3, 25-33.
- Тотев 2004:** К. Тотев. Бронзовый процессиональный крест из Пловдива. - Byzantinoslavica, LXII, 2004, 95-102.
- Тотев, Косева 1996:** К. Тотев, Д. Косева. Процесуален кръст от Исторически музей във В. Търново. - Проблеми на изкуството, 1996, 3, 37-44.
- Чокоев 2005:** И. Чокоев. Къде са съхранявани мощите на св. Петка в столичния Търнов. - Сб. „Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура“. В. Търново, 2005, 380-390.
- Водач 1923:** Водач на Народния музей в София. София, 1923.
- Стара 1986:** Стара българска литература, 4. Житиеписни творби. София, 1986.
- Християне 1998:** Християне на Востоке. ГЭ. Санкт Петербург, 1998.
- Buckton 1994:** D. Buckton. Byzantium Treasure of Byzantine Art and Culture from British Coll. London, 1994.
- Campbell 1985:** S. D. Campbell (Ed.). The Malcove Collection a Catalogue of the Objects in the Lilian Malcove Collection of the University of Toronto. Toronto-Buffalo-London, 1985.
- Cotsonis 1994:** J. Cotsonis. Byzantine figural processional crosses. Washington, 1994.
- Psellos 1963:** E. Kurtz (Ed.). M. Psellos. Scripta minora, 1. Milan, 1963, 124.
- Sandin 1992:** K. Sandin. Middle Byzantine bronze crosses of intermediate size: Form, use and meaning. New Brunswick, 1992.
- The Record 1965:** The Record of the Art Museum. Princeton University, 24, 1965.

Procession cross with a Cyrillic inscription from the National Museum of Archaeology

Constantine Totev

Subject of this article is a procession cross with a Cyrillic inscription of St. Paraskevgi's name. It was found in the Ruse region and in 1896 became part of the collection of the Museum of Archeology in Sofia (Inv. № 684). The cross is cast of bronze, including the tang. Its dimensions are 16 x 11.12 cm (21 x 11.5 cm with the tang). The arms are elegantly elongated and each of them ends with two medallions.

The inscription on the cross starts on the upper part of the vertical arm and reads: ЦТА. It continues on the horizontal arm of the cross and is divided into three parts: ПА engraved on the right part, the letter Т in the middle and КА is engraved on the left part. It is the name of St. Paraskevgi (ЦТА ПАТКА), to whom undoubtedly the cross was dedicated. On the same side of the cross, at the center of the lower part of the vertical arm, the abbreviation IC XC is engraved (meaning Jesus Christ). The titles above the abbreviation are marked with straight horizontal lines.

The inscription continues on the reverse. The abbreviation IC (Jesus) is engraved on the upper part of the vertical arm, and the abbreviation XC (Christ), on its lower part. The letters N and K are engraved on the left and on the right part of the horizontal arm. It is the well-known formula Jesus Christ Vanquishes. The paleographical analysis dates the inscription to the 13th and 14th century or the early 15th century.

The inscription dedicated to St. Paraskevgi clearly shows that the cross was intended as a present for a temple on some occasion connected with the saint's cult. Or it could have been commissioned by a church, which had St. Paraskevgi as its patron. It is possible that the cross was used by a monastic community in one of the rock monasteries along the Rusenski Lom river: Krassen, Ivanovo, Nissovo or Cherven. However, it seems most probable that the cross with the inscription dedicated to St. Paraskevgi belonged to one of the churches of the medieval town of Cherven.

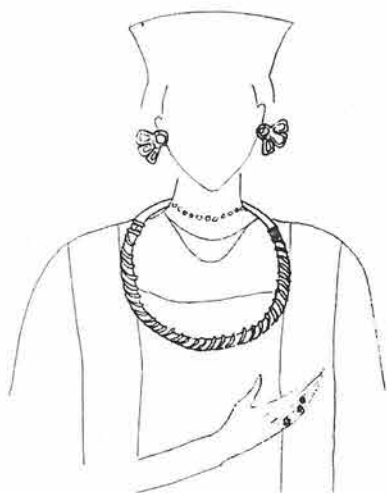
За някои редки накити и болярски инсигнии от XIV в.

Николай Овчаров

Църквата Св. Никола край Станичене стана известна на науката преди две десетилетия (Љубинковић 1984, 74; Габелић 1987, 22; Смядовски 1994, 39-40; Овчаров 1997, 130-140). Този малък храм се намира в близост до централния път между Пирот и Ниш и дълго време беше считан за селски. След направените през 80-те години на XX в. реставрационни дейности и последвалите ги публикации се оказа, че сградата е от изключително значение за българската история. Според частично запазения ктиторски надпис тя е построена през 1331-1332 г. от наместника на цар Иван Александър в Нишката област. Същият е погребан в зидана гробница под пода с добре съхранена златовезана дреха, подарена му лично от българския владе-

тел. Върху нея се откриват уникални изображения на двуглави орли, сърни и елени, както и шест монограма с текст: *Иван Александър, цар на българи и на гърци* (Овчаров 2003, 76-83).

В ктиторския надпис са споменати и още четирима дарители от една и съща болярска фамилия, десетима представители на която са изписани по стените на храма. Именно костюмът на една от дамите, най-вероятно сестра на главния ктитор и български наместник в областта, ще бъде обект на моето изследване. Това е болярката Арета, нарисувана върху западния зид на църквата. Нейната дреха е изключително богата и с реалистични подробности. Няма никакво съмнение, че в портрета са отразени истински тъкани и накити.

Обр. 1. Станичене, църква „Св. Никола“. Образ на Арета, графична реконструкция на инсигниите
Fig. 1. Stanichene, St. Nicolas church. Areta's mural, Graphic reconstruction of the insignia

ти, използвани през XIV в. от аристокрацията. Сред многобройните детайли изпъкват два елемента, които се срещат изключително рядко при ктиторските изображения във фресковата живопис и миниатюрите в ръкописните книги.

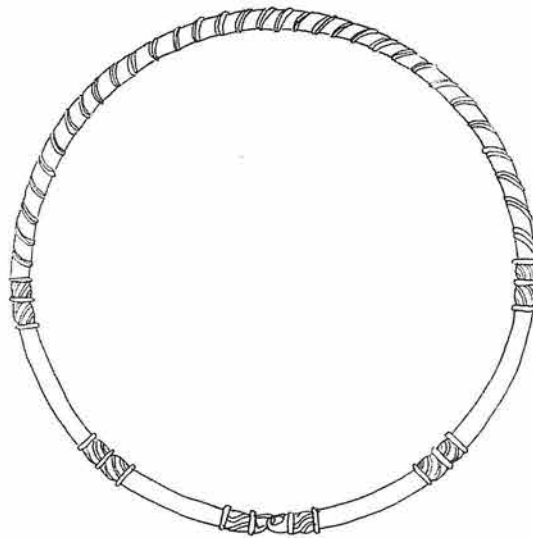
Колкото и да звучи странно, единият елемент са пръстените. Жената е вдигнала дясната си ръка пред гърдите в елегантен жест (обр. 1). Пръстите са насочени напред и по тях се виждат три пръстена с плочки отгоре, направени вероятно от сребро. Два са сложени на малкия пръст, а третият се намира на безименния.

Тези иначе масови средновековни накити почти не се откриват при изображенията от епохата. Досега са известни само три примера от обекти, намиращи се сравнително близо до Станичене (Габелић 1987, 26-27). На незначително разстояние е средновековната българска църква при Долна Каменица от началото на XIV в., където пръстени са представени по ръцете на дъщерята на ктитора (Ковачевић 1953, 161). В храма „Св. Георги“ при Полошко край Кавадарци (дн. Р. Македония) (средата на XIV в.), деспот Йоан Драгушин от рода на Тертеровци (Овчаров 2002, 159-167) притежава масивен пръстен от скъпоценен метал и го носи на малкия пръст на дясната си ръка. Жена му пък носи пръстена си също на малкия пръст, но на лявата ръка (Грозданов, Торнаков 1984, 1). По-древен е примерът от църквата „Св. Безсребърници“ в Костур (Кастория), чиято живопис е изпълнена във втората половина на XII в. (Malmquist 1979, 84). Там съпругата на ктитора има пръстени по всички пръсти на двете си ръце.

Въпросът за рядкото присъствие на пръстени в средновековните изображения изисква специално проучване. Несъмнено тук е от значение разнообразната символика и смислова натовареност при този вид предмети, но същевременно еklektизмът и консервативността във формите и декорацията (Манева 1992, 78).

Още по-интересен е един друг атрибут от облеклото на болярката Арета. Около врата и гърдите си тя носи масивна торква от сребро (обр. 2). Долната част е от дебела тел, върху която е усукана по-тънка, а горната е гладка. Границата между двете части е отбелязана с декоративно оформени детайли. Съобразно размерите на човешкото тяло диаметърът на торквата може да се определи около 20-25 см. Възможно е в невидимия участък зад врата металният обръч да е закопчаван чрез шарнир или халкички с кука.

За главната изследователка на Станичене, С. Габелић, сребърната торква на болярката Арета е изключително важна, но напълно непозната като предназначение и реалии (Габелић 1987, 26). Нещата обаче придобиват съвсем друг смисъл, когато се привлекат някои археологически паметници от България. Става дума за т. нар. Второ Никополско съкровище, собственост на Регионален музей - Плевен (Аспарухов 1995, 87-126). По мое мнение то е укрито през 1395 г. по време на превземането на Никопол от турците и в последните месеци от съпротивата на цар Иван Шишман. Материалите показват, че това са благородническите инсигнии на поне четири съпружески двойки с много

Обр. 2. Графична рисунка на сребърна торква от XIV в. (по паметниците от Никопол)
Fig. 2. Drawing of a 14th century silver torque (after the finds from Nikopol)

високо положение в средновековната българска йерархия.

Основни в съкровището са четири чифта златни наушници, четири сребърни съда за пиене на вино и четири сребърни торкви, имащи абсолютно същите размери и орнаментика, като предмета от Станичене. Всички детайли играят съвсем определена роля за означаване социалното положение на дадено лице (Овчаров 1998, 95-96). Те са представлявали само най-главните атрибути, докато останалите сребърни вещи от Второто Никополско съкровище, вероятно рангови колани и огърлици, са били претопени на слитъци, открити заедно с другите находки. Кюлчетата са били необходими, за да се подпомогне материално българския цар в драматичната схватка с нашествениците (Овчаров 1996, 77-84).

Публикувайки съкровището, М. Аспарухов прави прецизно описание на сребърните торкви. Те са от един и същи тип с несъществени разлики в размерите (диаметър от 21,5 до 24,5 см) и украсата си. Някои дребни различия се наблюдават при начина на закопчаване - чрез шарнир и посредством кука с халка. Авторът констатира и пълното сходство с друг подобен предмет, открит при Дружба, Видинско. Сребърната торква там е в комбинация с други идентични инsigнии на една благородническа двойка. Това съкровище е укрито при аналогични обстоятелства и също към края на XIV в. (Аспарухов 1995, 102-103; Атанасова 1980, 24).

М. Аспарухов не познава сръбските публикации за Станичене, където, впрочем, липсва близък фотос на Арета. По тази причина той прави доста разхвърлян хронологически преглед на паметниците от епохата, като най-близък пример намира в една миниатюра (Радојчић 1969, 53). Веднага обаче М. Аспарухов признава, че конструкцията на торквите от миниатюрата въобще не е ясна. В крайна сметка авторът се ориентира към находки от некрополите в Сърбия, Македония и Русия.

Всъщност, тези находки представляват съвсем други предмети. Показателни в това отношение са примерите от Р Македо-

ния, открити главно в района на Охрид. Всички те са с груба и елементарна изработка, направени от най-обикновена тънка бронзова тел (Манева 1992, 63-64).

Явно М. Аспарухов не е бил удовлетворен от тези паралели и в края на своето изследване предлага един съвсем различен вариант за употреба на предметите. Той обосновава възможността да са ползвани като дамски колани. Веднага обаче се долавя несъстоятелността на идеята. Въпросните сребърни обръчи са много тесни, а и не притежават еластичност и способност да се разтварят без увреждане на връзките (Аспарухов 1995, 103).

Преди да се запозная на място с живописиста от Станичене, аз също претърпях няколко етапа на развитие по отношение на интересните сребърни торкви. Естествено в началото бяха византийските сведения за *μανιάκης*, *μανιάκιόν* - мъжкото рангово отличие, заимствано от древна Персия и носено на врата и гърдите (Ковачевић 1953, 111). По-късно у мен се зароди идеята, че това са мъжки корони за глава. Като рангови инsigнии те са отбелязвали аристократичния сан на даден благородник по подобие на ниските западноевропейски корони и обръчи, оформили се към XIV в., в зависимост от феодалната йерархия (Овчаров 1998, бел. 39).

Непосредствената ми работа в църквата „Св. Никола“ коренно промени всичко. Оказва се, че въпросните сребърни торкви са били женски накити, носени на врата и гърдите. От друга страна те наистина са представлявали високи аристократични отличия. Главата на изобразената в църквата от Станичене болярска фамилия, според последните изследвания, е бил български наместник с ранг „севастократор“ или „кесар“ (Габелић 1987, 26). Твърде е възможно като женски благороднически инsigнии сребърните торкви да са били комбинирани с чифт масивни златни наушници. По археологически път това се вижда от съкровищата, открити при Никопол и Дружба. Болярката Арета от храма „Св. Никола“ край Станичене също е изобразена със златни наушници и сребърна торква от вече добре познатия тип.

Цитирана литература:

- Аспарухов 1995:** М. Аспарухов. Никополското съкровище. - Известия на музеите от Северозападна България, 23, 1995, 87-124.
- Атанасова 1980:** Атанасова. Средновековно съкровище от с. Дружба. - Музеи и паметници на културата, 1980, 4, 19-24.
- Габелић 1987:** Габелић. Прилог познавања живописа цркве св. Николе код Станичења. - Зограф, 17, 1987, 22-32.
- Грозданов, Ђорнаков 1984:** Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков. Историски портрети у Полошком (II). - Зограф, 15, 1984, 1 и сл.
- Ковачевић 1953:** Н. Ковачевић. Средновековна ношња балканских Словена. Београд, 1953.
- Љубинковић 1984:** Р. Љубинковић. Црква светог Николе у Станичењу. - Зограф, 15, 1984, 76-85.
- Манева 1992:** Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопје, 1992.
- Овчаров 1996:** Н. Овчаров. Последната война на цар Иван Шишман. - *Palaeobulgarica*, 1996, 1, 62-85.
- Овчаров 1998:** Н. Овчаров. Накитите за собственост върху произведенията на торевтика от старо- и среднобългарската епоха. - *Palaeobulgarica*, 1998, 3, 79-96.
- Овчаров 2002:** Н. Овчаров. Тертеровци, погребани в Сръбското царство през XIV в. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 159-167.
- Овчаров 2003:** Н. Овчаров. Златоткана дреха с монограми „Цар на българи и на гърци“ на българския владетел Иван Александър от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Пиротско. - *Palaeobulgarica*, 2003, 2, 76-83.
- Радојковић 1969:** Б. Радојковић. Накит код Срба от XII до краја XVIII века. Београд, 1969.
- Смядовски 1994:** С. Смядовски. Надписите към стенописите на църквата „Св. Никола“ край Станичене, Нишко (1331-1332). - *Palaeobulgarica*, 1994, 3, 39-45.
- Malmquist 1979:** T. Malmquist. Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargiroi and Agios Nikolaos. Uppsala, 1979.
- Ovčarov 1997:** N. Ovčarov. Burials of persons of the Bulgarian Royal Family from the Fourteenth Century in the territories of today's Republics of Yugoslavia and Macedonia. - *Archaeology of Bulgaria*, 1997, 1, 130-142.

Certain rare jewels and aristocratic insignia in 14th century

Nikolai Ovcharov

Subject of this article is a rare type of jewelry dated to the 14th century AD: ornamented solid silver rings, 21 to 25 cm in diameter, usually found in hoards buried at the time of the Ottoman invasion in the late 14th century. A number of hypotheses were suggested for their function: belts for women's dress, diadems indicating a high rank and noble origin, etc. The discovery of the mural of the 14th century Bulgarian

noblewoman Areta in the St. Nicolas church, in the village of Stanichene, near Pirot, completely changed these views. These rings turned to be women's torques used by the Bulgarian noblewomen from this time as rank signs. The comparison between the finds from hoards and the portrait on the church wall reveals that these torques were worn together with other types of insignia: golden ear adornments, rings, etc.

Отново за писмото на император Галерий и цезар Максимин Дая до хераклейте и местоположението на Хераклея Синтика

Георги Митрев

През 2002 г., съвместно с колегата Т. Тараков, информирахме в списание Археология за новооткрит латински надпис от района на античния град при село Рупите (Мулетарово), Петричко (обр. 1) (Митрев, Тараков 2002, 25-32). Това подробно, но в значителна степен и предварително, съобщение имаше за цел да направи достояние сред по-широк кръг изследователи новия епиграфски паметник. Със същата цел писмото на император Галерий и цезар Максимин Дая (Даза) беше представено и на Втория международен симпозиум в Сандански (Митрев, под печат). В тези първични разработки се включиха основните изводи относно съдържанието, характера и значението на текста, но се допуснаха някои неточности, които се наложи впоследствие да се коригират. Така, през 2003 г. направих ново представяне на текста в списание *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (ZPE) (Митрев 2003, 263-272), където се поместиха някои по-точни анализи, отразени и в следващи публикации (Митрев 2002а, 527-533; Митрев, под печат). Проявеният интерес към новия надпис се изразява на този етап в три по-подробни разработки: на Клод Лъопелей и на Методи Манов (Lepelley 2004, 221-231; Манов 2004, 107-112; Манов 2004а, 78-81). Тези публикации, но и желанието да популяризирам на български език новите коментари, предизвикаха настоящата реплика в дискусиата в списание Археология.

На първо място, отново трябва да се обърне внимание на датировката на надписа. Не особено актуалната литература, използвана при съобщението от 2002 г., показваше като единствено възможна хронология на надписа края на 308 и първите месеци на 309 г. (Митрев, Тараков 2002, 27-28). Ценните съвети на проф. Вернер Ек обаче ме насочиха към едно по-прецизно датироване в ZPE, към 308 г., когато всъщност е седемнадесетата трибунска власт на Галерий (по-точно 10. 12. 307 - 9. 12. 308 г.)

(Mitrev 2003, 267). Друга особено съществена корекция е във връзка с превода и коментара на надписа, по повод предоставените права на хераклеите. Напълно преодоляно е на този етап смесването на *iura civitatis* (градски права) с *ius civitatis* (гражданско право), за което няма място в текста, особено след като се датира след Едикта на Каракала от 212 г. Иначе казано, с това писмо на император Галерий и цезар Максимин Дая се възстановяват правата на град на хераклеите (*civitas Heracleotarum*), за които те твърждали, че някога са притежавани, но били изгубени. Другояче

Обр. 1. Рупите, Петричко. Латински надпис
Fig. 1. Rupite, Petrich region. Inscription in Latin

Обр. 2. Фрагмент от Певтингеровата карта, показваща географската близост между Хераклея Синтика и Скотуса

Fig. 2. A fragment from Tabula Peutingeriana, which points out that there was a short distance between Heraclia Sintica and Skotoussa

не би могло и да бъде, защото, както е известно, след 212 г. всички родени свободни в Империята се ползват с римско гражданско право (Mitrev 2003, 268). В този смисъл преводът на текста би следвало да се коригира:

Император Цезар Галерий Валерий Максимиан благочестив, щастлив, Август, велик понтифекс, Германски Велики за VI път, Сарматски Велики за V път, Персийски Велики за II път, Британски Велики, Карпийски Велики за V път, Арменски Велики, Мидийски Велики, Адиабенски Велики, с трибунска власт за XVII път, император за III път, баща на отечеството, проконсул и Галерий Валерий Максимин Сарматски, най-знатен Цезар, поздравяват кватуорвириите и декурионите на хераклейте. Въпреки че вашият град **по-рано никак не беше имал градски права**, все пак, заради присъщата ни любов към нашата държава и за нарастване на одобрението към новата грижовност и благоволение, искахме да почетем вашето отечество със знаците и правото на град; а също и понеже казвате, че в миналото **този град** на хераклеите е съществувал, и сега молим с нашето благоволение да отредим на **същия градски права**, ние много присърце откликваме на вашите молби, тъй като самата държава е заинтересувана чрез **увеличаването на градовете**, под благосклонността на нашите грижи и благодеяния, да процъфтява нейното благо. И така, след като виждате, че толкова голяма чест е прибавена на вашето отечество с нашето постановление, вие ще трябва да се стараете, с любов и привързаност към вашата родина, във всичко да постъпвате най-достойно за нашата грижовност. На добър час!

Утвърденият изследовател на Късната римска империя К. Лъопелей реагира най-бързо на появата на новия паметник. Той предлага някои идеи, коментари и бележки, които като цяло не мога да не приема. По основните въпроси, обаче, не съществуват разминавания или непреодолими противоречия. Особено важно за мен е, че К. Лъопелей приема идентифицирането на споменатата в писмото Хераклея с известната от исторически и литературни източници Хераклея Синтика. Като изтъква съществения факт, че никакъв епиграфски паметник не подкрепя която и да е от съществуващите хипотези в съвременната историография за локализирането на този град, той потвърждава, че местоположението на Хераклея Синтика при Рупите, Петричко, сега е сигурно (Lepelley 2004, 223-224).

Привличайки нови научни изследвания, които за мен бяха недостъпни, същият автор разглежда подробно въпроса за титулатурата на Галерий. Освен това максимално уточнява датировката на писмото между 10. 12. 307 и 30. 04. 308 г., когато Галерий е провъзгласен за четвърти път за император. Той показва по убедителен начин, че новият надпис от Хераклея допълва ограничената информация за военните победи на Галерий, като прави сравнение с фрагментарен надпис от Синопе и текст на Евсебий. В този смисъл надписът от Рупите се използва и за разрешаването на някои конкретни въпроси от времето на Втората тетрархия (Lepelley 2004, 224-226). Това са нови моменти в анализа на текста, които трябва да се приемат напълно.

Интерес представлява и подробното тълкуване на съдържанието на писмото, извършено от К. Лъопелей, чийто преразказ не е необходим. Бих насочил вниманието само към три от най-важните проблеми. На първо място, френският учен потвърждава и приема, че Галерий „възстановява“, а не предоставя градски права на Хераклея за първи път. На второ място, критикува нашата идея, че Хераклея е загубила градския си статут може би при Траян или Хадриан и предполага, че това е станало по-късно, след готските нашествия през 60-те години на III в. На трето място, приема, че след понижението в коме, Хераклея е била прикрепена към градската територия на някой друг съседен полис и дори смята за възможно да е запазила някои от полисните си институции, но само с местно значение, и да е ползвала една полуавтономия подобно на

някои кастели в Северна Африка, за които той има сведения (Lepelley 2004, 227-231).

Тук бих искал да отбележа, че на този етап е невъзможно да се докаже която и да е от хипотезите за времето на понижението на Хераклея в село. Ако се изтъкне липсата на каквито и да са сведения за градския статут на Хераклея след първата половина на II в., може да се каже, че това е станало при Траян или Хадриан, когато се увеличават градските територии за сметка на броя на градовете, с най-близък пример нарастването на територията на Пауталия (Геров 1961, 177-178). Приемлива е, разбира се, и хипотезата на К. Лъопелей, като се има предвид всеобщият упадък на Балканите и в Мала Азия след готските нашествия от средата на III в. Нещо повече, отнемането на градския статут на Хераклея може да се датира чисто хипотетично и много по-рано, ако се държи сметка за голямата близост между Хераклея и Скотуса (само 4 римски мили, съгласно Певтингеровата карта) и за автономията на скотусеите (обр. 2) (ЛИБИ 1958, 25, Tab. Peut., VIII; ИТМ 1949, 264). Възможно е в бъдеще да се появят и нови предположения по този въпрос.

Особено упорито дискусията относно Хераклея Синтика се разгърна в две публикации на М. Манов (Манов 2004, 107-112; Манов 2004а, 78-81). Техният по-подробен коментар се налага от обстоятелството, че въпреки видимо ясния смисъл на писмото на Галерий, М. Манов не приема местоположението на Хераклея Синтика при Рупите, Петричко.

В първата разработка той предлага идеята за уподобяване на известния от изворите главен град на медите Форуна (Ямфорина) с Петра. Същевременно допуска, че този град е разположен „в близост до Рило-Пиринския масив, където е племенната територия на медите в долината на Средна Струма между Кресненския и Рупелския пролом“. По-нататък изтъква, че „това би трябвало да е градът при Рупите..., където А. Милчев вече е локализиран Петра“, като все пак следва уточнението, че това е хипотеза, развита от А. Милчев на основата на известното сведение на Тит Ливий (Манов 2004, 109-110), т.е. това не е безспорна локализация. М. Манов следва тази хипотеза, като игнорира напълно писмото на Галерий до хераклеите, сякаш не съществува, изключвайки обещанието в последното изречение на статията за нова публикация във връзка с него (Манов 2004, 111).

В основни линии „доказателствата“ за разполагането на Петра при Рупите, Петричко, са известни отдавна и не са особено убедителни. Това се отнася на първо място за използваното описание на Тит Ливий за обсадата на Петра от Филип V през 181 г. пр. Хр. Известно е, че македонският цар „разположил стана си пред града откъм равнината, а сина си Персей изпратил с малка войска в обход, за да го нападне откъм височините“. След оттеглянето на войската, жителите на Петра „изоставили града и побягнали в укрепените места и планините“ (ИТМ 1949, 157). Да се следва твърдението, че сведението съответства напълно на разположението на античното селище при Рупите, Петричко, е рисковано. На първо място градът при Рупите е заобиколен почти от всички страни с полета, дори и от север, където след стръмните скали е равното поле на кратера на угасналия вулкан с известните минерални извори, с „Храма на Ванга“ и т.н. Нещо повече, античният град на това място е бил естествено укрепен от Струма на изток и Струмешница на юг, а Тит Ливий не споменава никакви реки около Петра. Същевременно други сведения на същия автор дават основания Хераклея Синтика да се свърже и със Стримон (Струма), и с Понтос (Струмешница) (срв. сведенията за Хераклея Синтика и Синтия Митрев, Тараков 2002, 29). Описанието на римския автор показва още, че Петра е в подножието на значима планина, в която траките избягали след оттеглянето на македоните. При Рупите такава планина няма и кратерът на Кожух не би могъл да отговори на подобно описание, нито полегатите склонове на Огражден, които остават на запад. На последно място предложеното описание отговаря приблизително и на други местности в Средна Струма, като се има предвид, че почти всички по-значими антични селища имат своите „височини“, т.е. укрепени акрополи и не са особено далеч в случая от Пирин, Огражден, Беласица или Сенгелска планина.

Това, за съжаление, е само началото на една концепция за историческата география на Средна Струма през античността, в която не се отчита, че в последните десетилетия и години има нови археологически и епиграфски материали. Непонятни са стремежът тази област да се свързва само с медите, въпреки че никой античен автор не говори за меди в провинция Македония, и „страхът“ от синтите, един вероятно не толкова географски устойчив

етноним, колкото означение на „траките-разбойници“ в северните области на Егейско море и планините на Югозападна Тракия, използвано от края на II хил. пр. Хр. до римската епоха. А защо в Средна Струма да няма място и за меди, и за синти? М. Манов показва, че познава резултатите на българо-полската експедиция „Струма“, но неясно защо пренебрегва съществените изводи на Домарадски и колектив: „Безспорни са следните факти:

а) античният град на склоновете на масива Кожух лежи ако не в синтийските райони, то с положителност на границата между синтите и медите;

б) описанието на околностите на града Петра, у Тит Ливий (твърде неточно), в много малка степен може да отговаря на географското разположение на античния град край Мулетарово (сега Рупите)“ (Домарадски 2001, 75).

Следващите „доказателства“ също не са особено обосновани. Идеята, че селището при Рупите е Петра, тъй като Филип V успял бързо да се завърне в Македония след превземането ѝ, и че това може да стане само от днешното Петричко поле, е несериозна (Манов 2004, 110). Нищо не пречи на едно също така бързо придвижване от Санданското поле например, или от района на Кресна, когато става въпрос за разлика от 20-30 км. Необмислени са и ред други твърдения, които е най-добре да останат без коментар. Не мога обаче да пропусна да отбележа основната причина за зараждането на хипотезата за локализирането на Петра при Рупите. Тя се основава на недоказаната близост между селищните имена Петра и Петрич. М. Манов предлага смелото твърдение, че: *днешният Петрич е повече от красноречив (пример) за гръцкото име Петра и че: по-късно част от избягалиите жители на античния град Петра основали ново селище, което почти изцяло запазило предишното си гръцко име* (Манов 2004, 111). Трябва да се има предвид, все пак, че не съществуват нито лингвистични, нито исторически данни за такава близост между Петра и Петрич. Докато Петра се извежда от гръцката дума πέτρος - скала, камък, то за Петрич няма подобни данни, т.е. може да се изведе и от цифрата „пет“, например. Името Петрич се споменава за първи път през 1379 г., а задълбочените изследвания на Б. Цветков показват, че най-ранните селища на мястото на Петрич се появяват едва през X-XI в. Петрич се оформя като значимо селище и регионален център едва в края на XII - XIV в. (Цветков 2002, 59-

62). Тук няма съществено гръцко присъствие. Между античния град и Петрич не съществува приемственост, а хиатус от няколко века.

В крайна сметка, ако се следват предположенията в тази разработка на М. Манов, ще трябва да се приеме, че античното селище при Рупите се наричало първоначално Форуна, отразена още и като Ямфорина. След това Филип II вероятно завладял това селище и го преименувал на Ортополис. След него и Александър III, изглежда, го преименувал на Александрополис! След смъртта на Александър, отново си възвърнало името Форуна. Гърците го наричали и Петра, а през IV в. било преименувано в Хераклея. Така се събират на едно място половината от известните ни селищни имена в зоната на Средна Струма и се прави един странен опит за пренебрегване на новите данни от писмото на Галерий и Максимин Дая до хераклеяците, за да не се локализира Хераклея Синтика при Рупите. Пренебрегва се утвърдената методология на историко-археологическите проучвания, като се оставят без анализ и коментар значими нови археологически и епиграфски сведения, и се прави опит за налагане на една хипотеза като теза без каквито и да са нови данни в нейна подкрепа.

Във втората публикация М. Манов продължава да отхвърля локализирането на Хераклея Синтика при Рупите, но този път не акцентира на спорните идеи по повод местоположението на Петра, а на невъзможността, според него, Хераклея Синтика да е била разположена на север от планината Беласица (Манов 2004а, 78-81). Изрично се посочват три „доказателства“. На първо място това са сведенията на античните автори. Като се има предвид обаче, че всички писмени извори за Хераклея Синтика вече съм цитирал нееднократно, тук не бих се връщал отново към тях (Митрев, Тараков 2002, 29-31; Митрев, под печат; Митрев 2002а, 527-533; Митрев, под печат; Mitrev 2003, 268-270). Трябва да се отбележи, все пак, че само сведенията на античните автори не могат да се използват като доказателство за която и да е от хипотезите от миналото или от нашето съвремие. Уви, те са силно фрагментарни и непълни. Единственото сигурно в тях е, че Хераклея Синтика е била на север от бисалтите и на запад от Стримон. От само себе си се налага изводът, че използването на тези извори за доказването на каквото и да е твърдение относно точното местоположение на града е невъзможно.

В този смисъл, като се използват незначителните писмени сведения, да се твърди, че с разполагането на Хераклея Синтика при Рупите пренебрегвам в моите разработки географското разположение на други вече категорично локализирани антични селища и други географски названия, е некоректно. Такива категорично локализирани имена и топоними от античната епоха в Средна Струма почти няма. До откриването на писмото на Галерий са известни съществуването на „демоса на нейнеите“, топонимът Скейаме и едно лице, свързано по произход с Петра - Брисулас Петраденос (срв. Mihailov 1966, №№ 2242, 2251; Герасимова-Томова, Сандански 1980, 24-27). Всички тези данни са от района на Илинденци (Градешница). Няма нищо друго сигурно досега в тази насока. Същото се отнася, с някои изключения, и за земите на Долна Струма, и за зоната между Струма и Вардар. Споменатият от М. Манов Добер не е сред изключенията, той няма сигурна локализация (срв. Papazoglou 1988, 179, 328-333, 366-385; Samsaris 1989, 305-306).

Така нареченото „второ доказателство“ за невъзможността Хераклея Синтика да се разполага на север от Беласица е също неприемливо. Вече стана дума, че между Хераклея Синтика и Скотуса разстоянието било само 4 римски мили (ок. 6 км), съгласно Певтингеровата карта (ЛИБИ 1958, 25). В този смисъл М. Манов изтъква, че след като Скотуса винаги е била локализирана на юг от Беласица, няма как Хераклея Синтика да е при Рупите. В случая обаче се пропускат някои съществени обстоятелства:

1) досега не са публикувани никакви епиграфски паметници за съществуването на Скотуса (Скотиса), а още по-малко с отношение към местоположението ѝ;

2) Скотуса е била хипотетично поставяна от изследователите през XIX и XX в. на юг от Беласица, т.е. това са все още недоказани предположения (срв. Papazoglou 1988, 381-382);

3) отдавна е известно, че Певтингеровата карта съдържа и някои неточни данни и е необходимо да се използва предпазливо и т.н.

„Третото доказателство“ на М. Манов се основава на съществуващите монети на града. Тези монети според него са „най-безспорните аргументи в подкрепа на друга локализация на юг от Беласица“. Всъщност, сигурна е само една монета, която публикува Х. Геблер, като допълва

надписите „[HP]AKΛEΩTON / EΠI CT[P/Y] MONI“ (Gaebler 1935, 63). Тази монета наистина е ценна, защото показва, че Хераклея е била разположена на брега на Стримон. Да се твърди обаче, че тя е била на юг от Беласица, защото в иконографията се съчетават македонски щит и кривакът на Херакъл, е неуместно. Самостоятелно или съвместно, тези изображения са едни от най-популярните в македонското монетосечене!

Също толкова неуместно е и обвързването на Хераклея Синтика със съвременния гръцки град Ираклия в долината на Долна Струма. Ираклия е ново име, дадено от гръцките власти на старото селище Долна Джумая (известно още и като Баракли Джумая). Това преименуване става след Първата световна война и приключва до 1925-1926 г. (Трайков 1946, 3-5, 79). Всеизвестно е, че гръцките власти не се ръководят от безспорни исторически факти, а се стремят да наложат нова именна система, заличаваща спомена за българското присъствие в тези територии.

Накрая, по въпроса за местоположението именно на Хераклея Синтика при Рупите, Петричко, може да се привлече под формата на кратка предварителна информация и един нов и необнародван епиграфски паметник от същото място¹. Открит е през 2002 г. и почти по същото време, когато стана известно писмото на Галерий и Максимин Дая, и постъпва в Археологически музей - Сандански. Представлява правоъгълна плоча, на лицевата страна на която е запазен следният надпис:

ΓΑΙΟΣ ΛΟΥΚΙΟΣ	Γάιος Λούκιος
ΣΚΟΤΥΣΣΑΙΟΣ ΟΚΑΙ	Σκοτυσσαίος ὁ καὶ
ΗΡΑΚΛΕΩΤΗΣΚΑΙ	Ἡρακλεώτης καὶ
ΟΥΛΠΕΙΑ ΠΑΡΑΜΟΝΑ	Οὐλπεία Παραμόνα
5 ΣΑΙΩΤΩΥΙΩ	Σαιῶ τῷ υἱῷ.

Транскрипцията и преводът не представляват трудност, като се има предвид, че това е една кратка и традиционна формула на епитафия, при това запазена изцяло:

Гай Луций Скотусеец, наричан още и Хераклеец, и Улпия Парамона (поставиха) за сина Сайос

Видно е, че този кратък текст отразява на първо място имената на Гай Луций, който носи прякорът Скотусеец, но е известен още и като Хераклеец. Редът в

¹ Изказвам благодарност на Владимир Петков - директор на Археологически музей - Сандански, за предоставената възможност да оглася съществуването на този надпис. Сърдечно благодаря и на Юлия Божинова - Исторически музей - Благоевград, която ме информира за съществуването на паметника.

употребата на двата етника показва ясно, че това лице произхождало от Скотуса, но същевременно е здраво свързано и с Хераклея. Може да се приеме, че се е установил трайно в Хераклея, след като именно там е намерена епитафията, а същевременно и гробът на неговия син. На фона на възникналата дискусия това е най-съществената информация в надписа. Ясно се вижда известната от писмените извори географска близост между Скотуса и Хераклея, и се доказва по категоричен начин, че при Рупите, Петричко, е местоположението на Хераклея, наричана Синтика или Стримонска.

Новият надпис не е датиран, но начертанието на буквите и личното име на съпругата - Улпия, дават известни основания да се свърже с втората половина на II - първата половина на III в. Разбира се, в една бъдеща публикация тези хронологи-

чески рамки могат да бъдат прецизирани, а анализите относно съдържанието разширени.

Оттук нататък, търсенето на някаква „нова“ Хераклея за мен е безпредметно и неуместно. След всичко казано е добре да се подчертае, че не съществуват никакви сериозни основания за съмнение по повод разполагането на Хераклея Синтика при Рупите, Петричко. Трябва да се припомним, че тази локализация се основава не на никакви предположения или допуснати възможности, а на ясни и категорични данни. Ако писмото на Галерий и Максимин Дая до хераклейците направи възможна успешната локализацията на Хераклея Синтика, то епитафията на Сайос, сина на Гай Луций Скотусееца и Хераклеееца, затвърждава вече известната информация, по повод местоположението на този античен град.

Цитирана литература:

Герасимова-Томова, Сандански 1980: В. Герасимова-Томова, Б. Сандански. Името на един античен град. - Музеи и паметници на културата, 1980, 2, 24-27.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, I. - Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 54, 1959-1960 (1961), 3, 155-407.

Домарадски 2001: М. Домарадски. Материали за археологията на Средна Струма (Разкопки и проучвания, 27). София, 2001.

ИТМ 1949: Г. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949.

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история, 1. София, 1958.

Манов 2004: М. Манов. Ямфорина или Форунна? Опит за проблематизация и локализация. - Археология, 2004, 1-2, 107-112.

Манов 2004а: М. Манов. Къде е Хераклея Синтика? Още веднъж за един епиграфски паметник от Югозападна България. - Археология, 2004, 3-4, 78-81.

Митрев, Тараков 2002: Г. Митрев, Т. Тараков. Civitas Heracleotarum. Новооткрит епиграфски паметник с името на античния град при Рупите, Петричко. - Археология, 2002, 4, 25-32.

Митрев 2002а: Г. Митрев. Историческата география на долината на река Струма през Античността, според новооткритият латински надпис от Рупите, Петричко. - Научни трудове на Пловдивски университет. Филология, 2002, 1. 527-533.

Митрев, под печат: Г. Митрев. Ново свидетелство за Хераклея Синтика и историческата география на долината на Стримон. - В: Втори международен симпозиум „2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство“. Сандански, 1-4 октомври, 2002 (под печат).

Митрев, под печат: Г. Митрев. Писмени и археологически свидетелства за Хераклея Синтика и долината на Средна Струма през античната епоха. - В: Международна научна конференция „Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи“, В. Търново, 29-31 октомври, 2003 (под печат).

Трайков 1946: В. Трайков. Населените места в Тракия и Македония под гръцка власт. Стари и нови названия. София, 1946.

Цветков 2002: Б. Цветков. Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието - IX - XVII век. София, 2002.

Gaebler 1935: H. Gaebler. Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia. - In: Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, 2. Berlin, 1935.

Lepelley 2004: C. Lepelley. Une inscription d'Heraclea Sintica (Macédoine) récemment découverte, révélant un rescrit de l'empereur Galere restituant ses droits à la cite. - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 146, 2004, 221-231.

Mihailov 1966: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 4. Serdicae, 1966.

Mitrev 2003: G. Mitrev. Civitas Heracleotarum: Heracleia Sintica or the Ancient City at the Village of Rupite (Bulgaria). - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 145, 2003, 263-272.

Papazoglou 1988: F. Papazoglou. Les villes de Macédoine à l'époque romaine. - Bulletin de Correspondence hellénique, 16. Athènes, 1988.

Samsaris 1989: D. Samsaris. La vallée du Bas-Strumon à l'époque imperial. - Δωδώνη, 18, 1989, 1, 201-382.

Once again on Augustus Galerius' and Caesar Maximinus Daia's letter to Heracleians and the location of Heracleia Sintica

Georgi Mitrev

In 2002, a colleague of mine - T. Tarakov and I published an article in *Arheologia Journal* about a newly found inscription in the ancient town near the village of Rupite (former Muletarovo), Petrich district. The main conclusions on the contents and the meaning of the text were released in the article, yet it contained few inaccuracies, corrected in subsequent works. Meanwhile Cl. Lepelley and M. Manov also published their view on the new inscription. In the present work I would like to point out that I have revised the date of the inscription - currently it is 308 AD; Cl. Lepelley specifies it even further - between 10.12.307 AD and 30.04.308 AD. In addition, I have already corrected the mistake concerning *iura civitatis* and *ius civitatis* which I have in the first article published in *Arheologia*. The revisions on the translation of the Latin text, which I publish in the present paper, follow the same trend.

In fact, the main purpose of this article is to answer the critical notes and comments in Cl. Lepelley's and M. Manov's paper. Cl. Lepelley shares important comments and ideas, which in general I tend to accept. He is an experienced and respected specialist and he certainly contributes with his supplements to the interpretation of the text. In general there are no differences and controversies on the main issues that cannot be solved. It is especially important for me that Cl. Lepelley accepts the identification of Heracleia with Heracleia Sintica, based on Galerius's letter.

The more detailed comment given in M. Manov's publications is based on the fact that even if he does not argue on the contents of the inscription, he does not accept the suggestion that Heracleia Sintica is located near the village

of Rupite. In his first article he suggests that it was the location of the town of Petra and in the second one he focuses on the idea that Heracleia Sintica could not have been situated to the north of the Belasica Mountain. However the 'proofs' used in both works is hard to accept as convincing and final. They cannot be accepted mainly because they do not match the recent archeological and epigraphic evidence from the region. In his final analysis M. Manov suggests the thesis that *civitas Heracleotarum* mentioned in Galerius's letter is not Heracleia Sintica but a 'new' Heracleia, which came into being at the site where Petra had been located. In my opinion it is a quite brave idea, which lack proofs.

Besides quite recently I learnt about the existence of a newly found and still unpublished inscription from the village of Rupite kept at the Museum of Archeology in Sandanski. It reads: „Gaios Loukios Skotussaaios, called also Heracleotes and Ulpia Paramona (left) for the son Saioi“. This short text mentions the names of Gaios Loukios, who was nicknamed Skotussaian (Skotussaaios), but was also known as Heracleian (Heracleotes). The way these two ethnicons were arranged in the text clearly points to the fact that this person came from Skotussa, but at the same time he was related to Heracleia. I think we can accept that he was a permanent resident of Heracleia since both his epitaph and son's grave were found there. Since it is obvious that Skotussa and Heracleia were situated close to each other, it is easy to prove that Heracleia Sintica is located near the village of Rupite.

Therefore, in my opinion, it is useless and irrelevant to look for a „new“ Heracleia. There are no firm reasons to doubt the fact that Heracleia Sintica was located near the village of Rupite.

„Лей линии“ и центричност в Първото българско царство

Рашо Рашев

Идеята за преднамерено праволинейно подреждане на сгради и съоръжения в древността се появява през XIX в. отначало като предположение, че ориентацията на египетските храмове е съобразена със слънцето, особено с точките на апогей и равноденствие, или с това на звездите. Впоследствие тя се пренася към ориентацията на мегалитни редици, гробници и каменни кръгове във Великобритания, интерпретирани като места за наблюдения на небесните светили във връзка със създаването на първите календари. Още тогава тези твърдения са посрещнати със скептицизъм и с основателната бележка, че поне част от тези „подредения“ могат да бъдат плод на чиста случайност (James, Thorp 1999; Джеймс, Торп 2002, 144-146 сл.). Това не спира нарастването на привържениците на новото за онова време увлечение. То е стимулирано от откриването на първите данни за трасираните върху земната повърхност прави линии и гигантски рисунки от пустинята Наска в Перу. Нови издирвания във Великобритания установяват, че на такива линии освен праисторически паметници, попадат и църкви, което се схваща като указание за целенасочено многовековно разполагане на култови паметници в сложна мрежа от пресичащи се прави линии. Те се означават като *lay lines* - линии, които се трасират по обраслите с трева ливади (Джеймс, Торп 2002, 325 сл.).

Автор на идеята за „лей линиите“ е Алфред Уоткинс, определен като „любител археолог, фотограф и голям поклонник на английската провинция“ (Джеймс, Торп 2002, 356). През 1921 г. на път за едно село в графство Херфордшир той отворил картата си и забелязал, че няколко хълма с древни руини били разположени на една права линия. Изненадан и въодушевен от откритието си, провел серия допълнителни изследвания и установил, че много паметници, предимно с култов характер и от различни епохи, се разполагат по протежение на прави линии с дължина, достигаща до няколко десетки и стотици километри. Книгата му, издадена през 1925 г., му донася шумна известност и мно-

го привърженици. Това са, по думите на П. Джеймс и Н. Торп, „така наречените търсачи на „лей линии“, които си прекарват чудесно часове наред, бродейки из британската провинция в търсене на древни могили и монументи, които се намират на една линия“. Професионалните археолози на острова от самото начало и до днес отхвърлят теорията на Уоткинс и я определят като погрешна. Привържениците му пък основават специално списание за обнародване на новооткрити „лей линии“. Те постепенно еволюират в схващанията си като разделят паметниците по епохи, определят необходимия минимален брой на паметници за една „лей линия“ и допустимото им отклонение от нея (Джеймс, Торп 2002, 357-377). При проверка на теорията напоследък са използвани възможностите на математиката и компютъра. Надделява мнението, че дори в привидно най-безспорните случаи елементът на случайност не може да се изключва. Това е особено валидно за предполагаемата връзка на сгради и съоръжения със слънцето, луната и звездите. По повод на това цитираните по-горе автори забелязват: „Хвърлете химикалка на масата и тя със сигурност ще насочи върха си към някоя звезда или точка, в която изгрява слънцето или луната, но това едва ли би бил значим или смислен резултат“ (Джеймс, Торп 2002, 268).

Несъмнено идеята за праволинейното подреждане на сгради и съоръжения в древността е привлекателна и не е случайно, че и в България вече има автори, които без да подозират за съществуването на А. Уоткинс, се явяват негови привърженици и последователи. Предлага се съзнателно линейно подреждане и центричност на паметници в Източна Европа и на Балканския полуостров, свързани с историята на прабългарите, на Първото българско царство и на Плиска.

Под влияние на общоприетото, но не проверено или недоказано за всички случаи, твърдение, че християнските храмове са били ориентирани строго по точката на слънчевия изгрев в деня на съответния патрон според християнския календар (такава е отправната точка и на първите опи-

ти за доказване на връзка между египетските храмове и небесните светила), са направени измервания на ориентацията на езически храмове в Плиска, Мадара и Преслав спрямо положението на слънцето. Установените стойности се свързват със съответните дати и се интерпретират като доказателство за връзката им с прабългарския бог-небе Тангра (Теофилов 1995, 300-301) или със сакрални дати от прабългарския календар (Григоров 2000, 21). Това не са истински „лей линии“, тъй като става дума всъщност само за права, в двата края на която се разполагат съответен храм и слънцето.

Дълги линии свързват, според убежденията на някои автори, реални или неизвестни от изворите градове в Източна Европа, датиращи от различно време, но свързвани с прабългари и българи: Киев - Саркел - Балангяр - Астрахан (?); Киев - Хазар (?) - Болгар; Саксин - Болгар - Саркел - Плиска; с известно изкривяване последната „линия“ е прокарана до Керамиа в Македония. Основание за това подреждане са откритите в някои от тези центрове сходни „прабългарски“ знаци (Харбова 1999, 44) - твърде слаб аргумент за подобна претенциозна постановка. Да се установи линейно подреждане на селища, разположени на сравнително големи разстояния, не е никак трудно. Според едно целенасочено търсене, на територията на България се констатира селища, манастири и крепости от Първото българско царство, които не само се разполагат на една линия, но понякога и на еднакви отсечки разстояние, като израз на предварително заложен селищно-застроителна схема (Василев 1997). От такава позиция не е много трудно да се стигне до теорията за въображаеми „космически енергийни информационни канали“, които свързват по права линия разновременни паметници като Мадара, Пловдив и Мелник или Мелник, Хасково и Сакар (?) (Томов 2003, 52-54). Такива съвпадения са случайни. Ако перифразирам цитираната по-горе бележка на Джеймс и Торп за върха на химикалката, може да се проведе експеримент, който всеки би могъл да направи. Затворете очи и поставете една 30-сантиметрова канцеларска линейка върху картата на България. На нея със сигурност ще се наредят няколко населени места, но тази линия ги свързва само случайно.

Като доказателство за преднамерена геометрична организация на пространството се сочи линейното разполагане на разновременни крепости и селища в района

на Плиска и Преслав. Тези линии са обхванати от кръгове, в които попадат Преслав, Черноглавци, Овеч или Преслав, Хума и Девня (Харбова 1999, 49). Тези подреждания биха били принос в теорията на А. Уоткинс, ако не оставяха впечатление за подреждане, но не в епохата, когато са били създадени, а днес на работната маса на автора с помощта на пергел и линейка. Изграждането на селищната мрежа в средишната област на държавата въз основа на стриктна система от кръгове и линии, които се пресичат под прав ъгъл, изглежда невероятна и недоказуема, както за предполагаема, донесена от „източната прародина“ домашна идея, така и за заварена тук местна селищна и градоустройствена практика. В търсене на допълнителни основания за центричност в укрепената територия на Плиска каменната крепост се схваща като център на идеализирани концентрични четириъгълници, които запълват територията на Външния град. По аналогична схема е геометризирано пространството на Преслав и неговата околност, където на отделни линии попадат подбран брой нанесени паметници (Харбова 1999, 49, 52). Това не е нещо повече от игра на чертожната маса.

Разполагането на църквите във Външния град на Плиска спрямо рамката на земленото укрепление, по предварително определени линии (не винаги прави и в някои случаи само от по два паметника), също е преднамерено (Георгиев 2001), и не по-малко дискуссионно, тъй като може да се дължи на случайност, предопределена от четириъгълната рамка на земленото укрепление.

Според критериите на последователите на А. Уоткинс в Англия за обособяването на достоверна „лей линия“ са необходими поне 4 паметника. Към това може да се добави, че те трябва да са разположени на сравнително късо разстояние, за да се изключи елементът на случайност, и - което е по-важно - да са синхронни. На такава изискване отговаря линията, на която се подреждат могила № XXXIV, езическият храм западно от Тронната палата и осморкообразната юрта източно от храма. С резерва към тази редица се прибавят „косвени следи“ от девташлари (?) при сграда № 32, до източната порта на каменната крепост, и девташларите група I до източния вход на земленото укрепление. Тази верига от пет паметника е наречена „единен погребален и мемориален комплекс“. Като погребална е определена могила № XXXIV, а като мемориални - храмът,

юртата и девташларите (Георгиев 1989, 347, бел. 46). Поради тяхната синхронност, макар относителна, тези паметници могат да образуват „лей линия“. Но от гледна точка на по-важното изискване - подреждане в права линия - те не са такива. Права е линията само между първите два обекта. Трасирана на изток, тази линия завършва с отклонение на около 500 м северно от девташлари група I, която стои в другия край на веригата.

Ако е съществувало сакрално изискване за подреждане на култови паметници в права линия, трябва да се очаква по такъв начин да бъдат подредени преди всичко групите от побити камъни, т. нар. девташлари, разположени във от землището укрепление на Плиска (Рашев 1992, обр. 1). Те притежават три извънредно благоприятни признака, които предполагат подреждане именно по този начин: разположение в равнинна необитаема територия, култова принадлежност и единна хронология. Въпреки това, те не образуват истински „лей линии“. Някои от групите източно и южно от укреплението могат да бъдат подредени до 3 или 4 в права линия, но останалите лежат встрани от тази линия и показват, че те следват не някаква предварително определена посока, а естествено извиващите се трасета на пътищата, покрай които са били наредени. Това се вижда още по-добре при девташларите западно от укреплението. Те се разполагат между Плиска и съседното, второ по големина землище укрепление при могилата Кабиюк. Разстоянието между тях е 9 км и пътят никъде не преминава през селище или друга обитаема структура, която би била причина да се наруши предварително определена права линия за тяхното подреждане. Към това се прибавя равният терен с пряка видимост от началната до крайната точка, което е позволявало трасиране на такава линия без затруднение. Но в действителност, както се установява от картата на К. Шкорпил, девташларите образуват не права, а доста силно начупена линия, съставена от отделни неголеми прави участъци. Тази начупеност повтаря извивките на свързващия двете укрепления път, край който групите от побити камъни са били наредени (Рашев 1992, 23). Че тези пътища не са били нито схващани, нито трасирани като идеални прави линии, показва и опитът за ново локализиране на стария и новия дом на Омуртаг от Търновския надпис. Дискусионните доводи за това ще ме отклонят от темата. Тук трябва само да се отбележи, че и в този

случай, основан на ситуирането на „тумба“ по средата на пътя, от която в двете посоки разстоянията са равни, трасето на пътя също се възстановява като две прави отсечки, образувачи тъп ъгъл (Георгиев 2004, обр. 2). При това тези отсечки са прави само на нашата карта. Реалното трасе на пътя е било съставено от начупени прави и заоблени участъци, съобразени с особеностите на терена.

Ако девташларите - култови паметници, издигнати в равно поле и на значително разстояние между първите и последните, не са били подредени по прави линии, може ли да се търси подобно подреждане, съчетано с преднамерени геометрични зависимости в рамките на каменната крепост на Плиска? Такава възможност се допуска по отношение разполагането на кръглата дървена постройка, открита през 1981 г. в нейната централна част, определена като паметник на най-ранното дървено строителство в Плиска (Рашев, Дочева 1989; Рашев 1993; Рашев 1995). Според друго мнение тя е дървен градеж от периода на монументалното каменно строителство (Георгиев 1997). Тази теза беше сметната за погрешна (Рашев 2001), но напоследък отново се настоява за определянето на постройката като „идеен център на т. нар. Вътрешен град“ от периода на каменно строителство (Георгиев 2002, 55). Че тази постройка действително лежи в пресечната точка на осите от три порти на каменната крепост - източната, западната и северната - е посочено по-рано, но от това не е направен извод за синхронност между каменната стена и кръглата дървена постройка (Рашев 1995, 20). Като се оставят настрана допълнителните съображения около периодизацията на постройката, които не са направили по-убедителни основанията за нейното датироване, тук трябва да се посочат някои данни, които се отнасят до нейното вероятно преднамерено централно разположение. Нека преди всичко се има предвид, че не съществува пълно съвпадение на двете оси на постройката с проходите на трите порти. Това впрочем се вижда и от приложенията от П. Георгиев план в мащаб 1:500 (Георгиев 2002, обр. 4). Ако се прокарат тези оси на постройката върху план на Вътрешния град в мащаб 1:100, който предполага по-голяма точност, ще се види, че кръстът, образуван от четирите оси с център, образуван от двете оси на дървената постройка, се завърта с 30 м на запад. Северната ос на постройката не минава нито през южния вход на Цитаделата, нито през пи-

лона на езическия храм, нито през средата на входа на източната част на жилищния дворец, както твърди П. Георгиев. За последната връзка се настояваше по-рано, сега тя е изоставена и вероятно по тази причина не фигурира в новия план (Георгиев 2002, обр. 1). Тази линия в действителност минава на 1 - 5 м източно от тези три точки. За една отсечка с дължина 80 м - от центъра на дървената постройка до южната стена на източната част на жилищния дворец - това е твърде голямо отклонение за такова малко разстояние. Както посочих по-рано в дискусията, съобразяването на осите на дървената постройка с някакви точки или оси на околните каменни сгради не е предназначено, а случайно. Между другото, картината се обогатява с някои нови резултати от разкопки, проведени през последните три години. Тези резултати не са в полза на определянето на дървената постройка като градеж от периода на каменно строителство.

През 2005 г. беше проучена нова подобна кръгла постройка, двойно по-голяма по диаметър, която, както и първата, принадлежи на най-стария строителен период в центъра на Плиска. Оградната стена на тези и други, частично проучени дървени постройки в центъра, е двойната дървена стена, открита от руската експедиция (Плетнева 1992), чието проучване беше продължено през последните години¹. Нов момент в синхронизацията на дървените и каменни постройки в центъра са някои данни за синхронно съществуване между по-ранни дървени и по-късни каменни постройки. Вероятно, поради това двете трасета на подземния ходник на Крумовия дворец са прокарани така, че да не засегнат двете продължили да съществуват за известно време по-ранни кръгли дървени постройки. Едва по-късно, когато те били изоставени, каменни сгради произволно нарушават техните останки. Значението на този факт е ясно от пръв по-

глед. Ето защо прокарането на каменна пътека върху останките на малкото дървено стълбище на откритата през 1981 г. дървена постройка е важен факт, за който не може да се каже, че „в случая няма решаващо значение“ (Георгиев 2002, 53). Какво е истинското значение на този факт тогава и ако не е решаващо, какво е то точно, и в кой случай тя ще има решаващо значение? За каква „археология на дървения анабатрон“ може да се говори, когато в интерес на тезата се пренебрегва елементарен археологически факт?

Центричното положение на първата дървена постройка (1981 г.) може действително да се окаже случайно спрямо осите на трите порти на каменната крепост и всъщност, да отразява пресичането на осите на портите на по-ранната двойна дървена стена. Останките на две от тези порти - източната и северната, открити през 2005 г., лежат на същите оси. Така каменната крепост, издигната като симетрично уголемяване на територията на по-ранната дървена крепост, „автоматично“ се е оказала центрирана с портите си спрямо по-ранната дървена крепост, респективно към кръглата дървена постройка, в нейния център. Централното положение на кръглата дървена постройка спрямо дървената ограда може да се дължи, в такъв случай, на обичайната универсална практика за разполагане на представителна, жилищна или култова постройка в относителния или абсолютен център на някакво оградено със стени пространство, особено когато то има сравнително правилна четириъгълна форма и представлява владетелска резиденция, каквато е Плиска, още в своя дървен период на строителство. Това обяснение за функциите на постройката (освен нейните конструктивни особености) изглежда поестествено, отколкото определянето ѝ като инцидентно използвана дървена трибуна за владетеля при организиране на акламации в негова чест, и като специален идейно-символичен знак и съоръжение, схващано като елемент от първостепенно значение за разполагането на всички издигнати около нея каменни сгради - нещо, което планировката на каменния център в Плиска не позволява. Новите открития потвърждават, че кръглата дървена постройка от 1981 г. принадлежи към градежите от дървения период на строителство, защитени с подобна стена. Дали с нещо тя е била по-важна от разположената на 15 м северозападно от нея втора, двойно по-голяма кръгла дървена пос-

¹ Установяването на трасето на цялата стена, мястото на излизане на двата подземни ходника в нея и последвалото от това откриване на северната и на източната порти, бяха резултат от предприетите през последните години нови, по своя замисъл и методически характер, проучвания на паметника чрез разполагане на сондажи на големи разстояния, и чрез поставяне на изкопи в предполагаеми възлови пунктове, важни (каквито се оказаха и в действителност) за относителната хронология на стената (разкопки на Р. Рашев и С. Станилов с колектив през 2003 г. (АОР 2003), на С. Станилов, М. Инкова и В. Григоров с колектив през 2004 г. (Станилов, Инкова, Григоров 2004), на П. Георгиев и Я. Димитров до 2004 г. (Георгиев, Димитров 2004), на С. Станилов и Я. Димитров с колектив, и на П. Георгиев през 2005 г.).

тройка, открита през 2004-2005 г., е въпрос, по който сега не може да се каже нищо определено освен разсъждения, основани на логически умозаклучения. „Археологията“ на тази сграда не съдържа преки данни за това. Такива данни могат да постъпят от съседни терени и сгради, които предстои да бъдат проучени.

Изводът от прегледа на посочените случаи за линейно подреждане на селища, сгради и съоръжения, и за определяне на абсолютен център, спрямо който се подреждат такива сгради и съоръжения, е че през периода на Първото българско царство липсват сигурни примери за предна-

мерено геометрично (линейно и центрипетално) подреждане и разполагане. Следването на някаква линия или застрояването на някакъв център не е било подчинено на съображения, изискващи абсолютна линейна или центрипетална геометрия, предизвикана от особени идейни, религиозни, мистични или други схващания. Предлагащите в литературата примери, разгледани по-горе, се дължат на неточност в измерването, на случайност или на субективно авторско желание да се придаде на линии и центрове сакрално-мистична същност, данни, за каквато сами по себе си те не съдържат и не предлагат.

Цитирана литература:

Василев 1997: Я. Василев. Към въпроса за реконструкцията на военно-административната и култовата поселищна система на българската държава през IX - X век (ръкопис в архива на Я. Василев).

Георгиев 1989: П. Георгиев. Големият езически храм в Плиска. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 338-354.

Георгиев 1997: П. Георгиев. Кръглата дървена постройка в Плиска (Принос към изучаване на българския дворцов церемониал от началото на IX в.). - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 296-312.

Георгиев 2001: П. Георгиев. Християнските храмове в Плиска - топография и функция. - В: Християнската идея в историята и културата на Европа. София, 2001, 84-100.

Георгиев 2002: П. Георгиев. Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки). - Археология, 2002, 4, 49-56.

Георгиев 2004: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (I част). - Археология, 2004, 3-4, 27-35.

Георгиев, Димитров 2004: П. Георгиев, Я. Димитров. Проучване на дървеното укрепление в Плиска през 2004 г. - Археология, 2004, 3-4, 112-113.

Григоров 2000: В. Григоров. Археоастрономически изследвания на средновековни археологически паметници в България. - Минало, 2000, 3, 18-24.

Джеймс, Торп 2002: П. Джеймс, Н. Торп. Древни загадки. София, 2002.

Плетнева 1992: С. Плетнева. Стратиграфиче-

ские исследования Плиски (работы Советского отряда 1977-1980 гг.). - В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 35-63.

Рашев 1992: Р. Рашев. Девташларите - мегалитни паметници на българската езическа култура. - В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 5-34.

Рашев 1993: Р. Рашев. Най-старият строителен период в Центъра на Плиска. - Известия на Историческия музей-Шумен, 8, 1993, 252-262.

Рашев 1995: Р. Рашев. Плисковският аул. - В: Плиска-Преслав, 7, 1995, 10-12.

Рашев 2001: Р. Рашев. Нови факти - стари и нови мнения. - В: България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания и материали в памет на доц. Х. Коларов. В. Търново, 2001, 63-81.

Рашев, Дочева 1989: Р. Рашев, В. Дочева. Юртообразна постройка в Плиска. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 291-313.

Станислов и др. 2004: С. Станислов, М. Инкова, В. Григоров. Проучване на тайни ходници във Вътрешния град на Плиска през 2004 г. - Археология, 2004, 3-4, 114-115.

Теофилов 1995: Т. Теофилов. Нов опит за вникване в същността и функциите на прабългарските езически храмове. - В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 1995, 296-306.

Томов 2003: В. Томов. Тангра - знак на българите. София, 2003.

Харбова 1999: М. Харбова. Живи остават знаците, изсечени върху камък. - Български векове, 1999, 1, 43-53.

James, Thorp 1999: P. James, N. Thorp. Ancient Mysteries. New York, 1999.

„Lay Lines“ and centricity in the First Bulgarian Kingdom

Rasho Rashev

Presenting a short summary of the more important data on the historiography of the so-called lay lines (after James, Thorp 1999, 144-146, 325), the author reviews the hypothesis in the Bulgarian archaeological literature suggesting that some of the archaeological monuments related to the Protobulgars, Bulgarians and the capital city of Pliska might be the result of certain intentional linear pattern or arrangement around a hypothetical center. He concludes that for the period of the First Bulgarian Kingdom no reliable data exists for any intentional geometric

(linear and centripetal) patterning. The following of certain line or the overbuilding of a center were not related to reasons requiring absolute linear or centripetal geometry imposed by special spiritual, religious, mystic or other ideas. The published examples of “linear or centripetal patterns”, which were considered in this paper, are due to incorrect measuring, accidental arrangement or the subjective intention of certain authors to attribute sacred and mystic meaning to lines and centers though the examples themselves neither contain nor suggest any data for it.

За произхода на имената на скалния град Перперикон

Николай Овчаров

В тракологията отдавна битуваше мнението, че името на нашумелия напоследък скален град Перперикон край Кърджали, всъщност е Перперек. То почиваше върху изказаната от А. Фол и неговата школа идея, че става дума за оцелял тракийски топоним, изграден чрез характерната основа *per-* и произлязъл от хето-лувийската езикова среда. Пак същите учени смятат, че зад *Пер-/Пир-* се крие орфическият Син-Скала. Двойното повторение *Пер-перек* би трябвало да внася допълнителна мощ в звученето и смисъла на най-голямото мегалитно светилище по българските земи (Фол 2002, 162-163).

На практика се оказва, че такъв топоним не съществува. Скалният град е изграден на хълм (обр. 1), който местното население нарича *Асар (Джин) тепеси* или *Дженевиз асар*. Известно е, че последният термин пряко се превежда като *Град на генуезците*, но с него турците често обозначават всички християнски крепости. Селото под върха се е наричало *Караалар* и е получило сегашното си наименование Горна крепост при масовата смяна на турските топоними в България, извършена след 1934 г.

Впрочем същото се случва и с всички останали наименования на села, реки и местности в Източните Родопи. К. Иречек

отбелязва, че през XIX в. споменът е съхранен единствено в хидронима *Перперек дере*, или както се нарича днес Перперешка река, течаща под хълма и вливаща се в Арда при село Калоянци (Иречек 1899, 391). А 2 км преди него е днешното Перперек, получило името си също след реформата в 1934 г. Вероятно то е дадено под влияние на извършваните тогава обхождания и локализации от И. Велков. Всъщност Перперек е на 10 км източно от скалния град. Във всеки случай абсолютно сигурно е, че наименование *Перперек* не съществува в нито един античен или средновековен извор и е турска форма на древния топоним.

Името *Перперикон* на скалния град е познато единствено от византийски източници от XIII - XIV в. Най-пълно то е у Йоан Кантакузин, където е означена важната родопска крепост *Ἰπερπεράκιον* (*Хиперперакион* или *Хиперперакион*), за която в 1343 г. воюват Византия и България (ГИБИ 1982, 10, 364). За византийците то е било трудно произносимо и те го съкращават на *Перперикон* или *Перперакион*, както е изписано у Георги Акрополит, отразяващ събитията от 1254-1255 г. (ГИБИ 170-172).

Очертават се две възможности относно произхода на това наименование. Очевидно думата е гръцка и се състои от две части -

Улер (над, свръх) и пѳрос (огън). Според едната възможност терминът е свързан с финото претопяване на злато. Става дума за важна монетна реформа във Византия, проведена по времето на император Алексий I Комнин (1081-1118). Той укрепва главната златна единица (номизма) във финансовата система на Империята, която при предходните владетели е паднала до 8 карата. Заедно с цяла серия икономически мерки, василевсът намира отнякъде огромно количество злато и започва да сече златни монети със стойност 21 3/4 карата. Много любопитно е, че император Алексий нарича новата номизма *хиперперон*, което бързо се превръща в разговорния език, включително в старобългарския, на *перпер*, *перпера*. Досега в науката не е изяснено откъде е взето такова огромно количество от благородния метал.

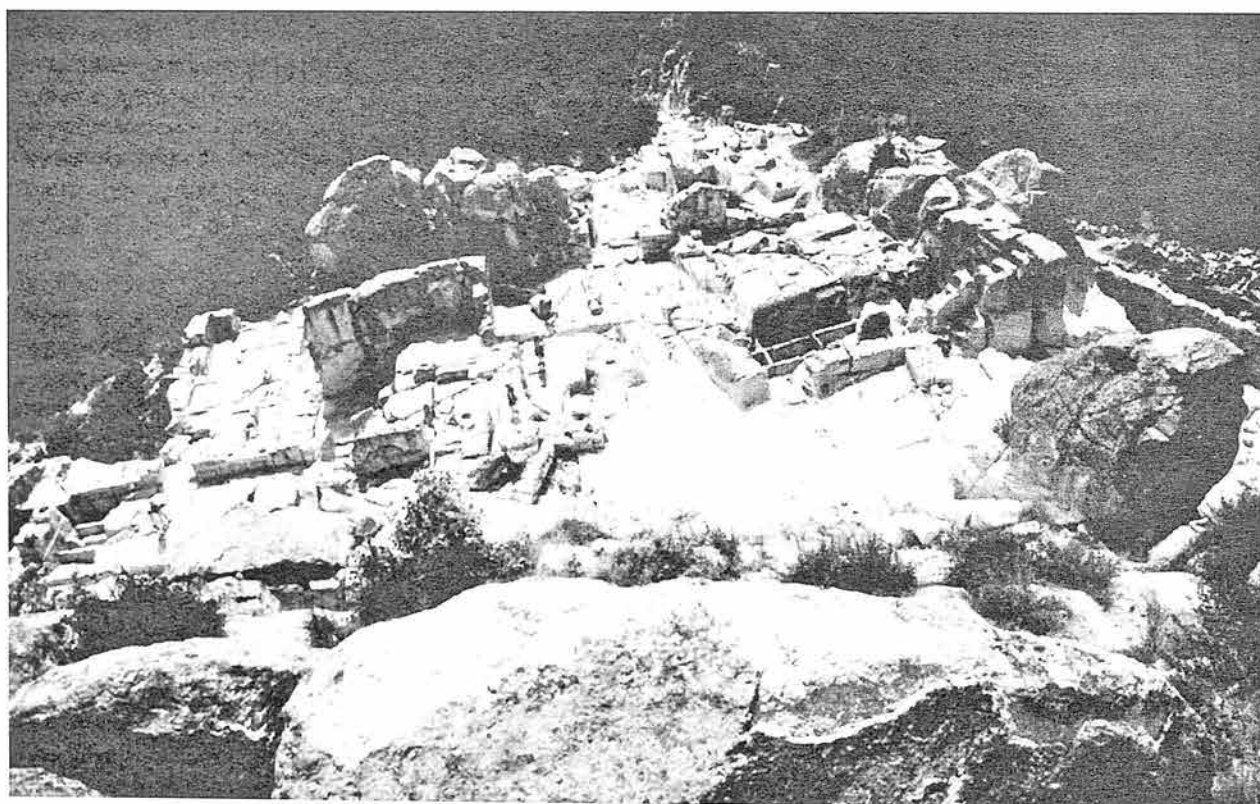
Само на 2 км от скалния град Перперикон, в хълмовете при днешното Стремци, се намират едни от най-големите антични и средновековни златни рудници в Европа. Сега лабиринтът от подземни галерии е проходим на разстояние от 540 м, но цели километри са затрупани от нападали камъни. Видима е цялата система на миньорската дейност: многобройни отвори за влизане в хоризонталните галерии, вертикални комини за отдушници и изнасяне на разбитата скална маса, натрупани в долината отвали, където

златото се е промивало във водите на малка рекичка. Немногобройната керамика свидетелства, че рудникът е действал през античността, по-късно е изоставен и вероятно отново е разработен към XI-XII в.

Не е изключено именно този рудник да е доставил основното количество злато за реформата на император Алексий I Комнин. Очевидна е връзката между името на новата монета и наименованието на близката голяма крепост, което се появява за пръв път във византийските извори само няколко десетилетия по-късно. Вероятно големият град е получил името си от новосъздадената парична единица и в чест на големите количества благороден метал, открити в околността му.

Но неминуемо възниква въпросът - как се е наричал Перперикон преди?

Интензивните археологически разкопки от 2001-2004 г. показаха, че грандиозните скални изсичания започват още през късната бронзова епоха и продължават през цялата желязна епоха. След римското завоевание на Балканите, през I - IV в., на хълма със сигурност съществува развит град с акропол, подградия, дворци и храмове с колониади. Следва мощен ранновизантийски период, който без никакви прекъсвания преминава в „тъмните столетия“ - VII-VIII в. Така Перперикон навлиза в същинското

Обр. 1. Перперикон, Кърджалийско. Дворецът-светилище. Общ план
Fig. 1. Perperikon, Kardzali region. The palace-sanctuary. General plan

средновековие. През IX - XIV в. той продължава да е важен областен, военен и култов център (Овчаров, Коджаманова 2003, 26-39).

Налице е и втората възможност - новата златна единица във Византия да е била назована на съществуващото име на скалния град. Известно е, че император Алексий I реформира не само финансовата, но и военно-политическата система на държавата. При това той измисля стотици нови и често причудливи наименования. Известен е случаят с думата *σέβαστος* (почтен), станала основа за цяла новосъздадена йерархична стълбица на званията в империята.

През 2003 г. изследвахме тази възможност заедно с вече покойния ръководител на катедра „Класически филологии“ към СУ „Св. Климент Охридски“ проф. Д. Бояджиев, и докторанта Николай Шаранков. Резултатите се оказаха изключително интересни. Оказа се, че думата *ὑπερλίτος* не се употребява в средновизантийския гръцки език. Тя е част от езика на Аристотел и неговите последователи, и винаги е свързана с култова дейност, и по-точно с извършване на огнени ритуали върху олтар. Влюбените в античното минало византийци

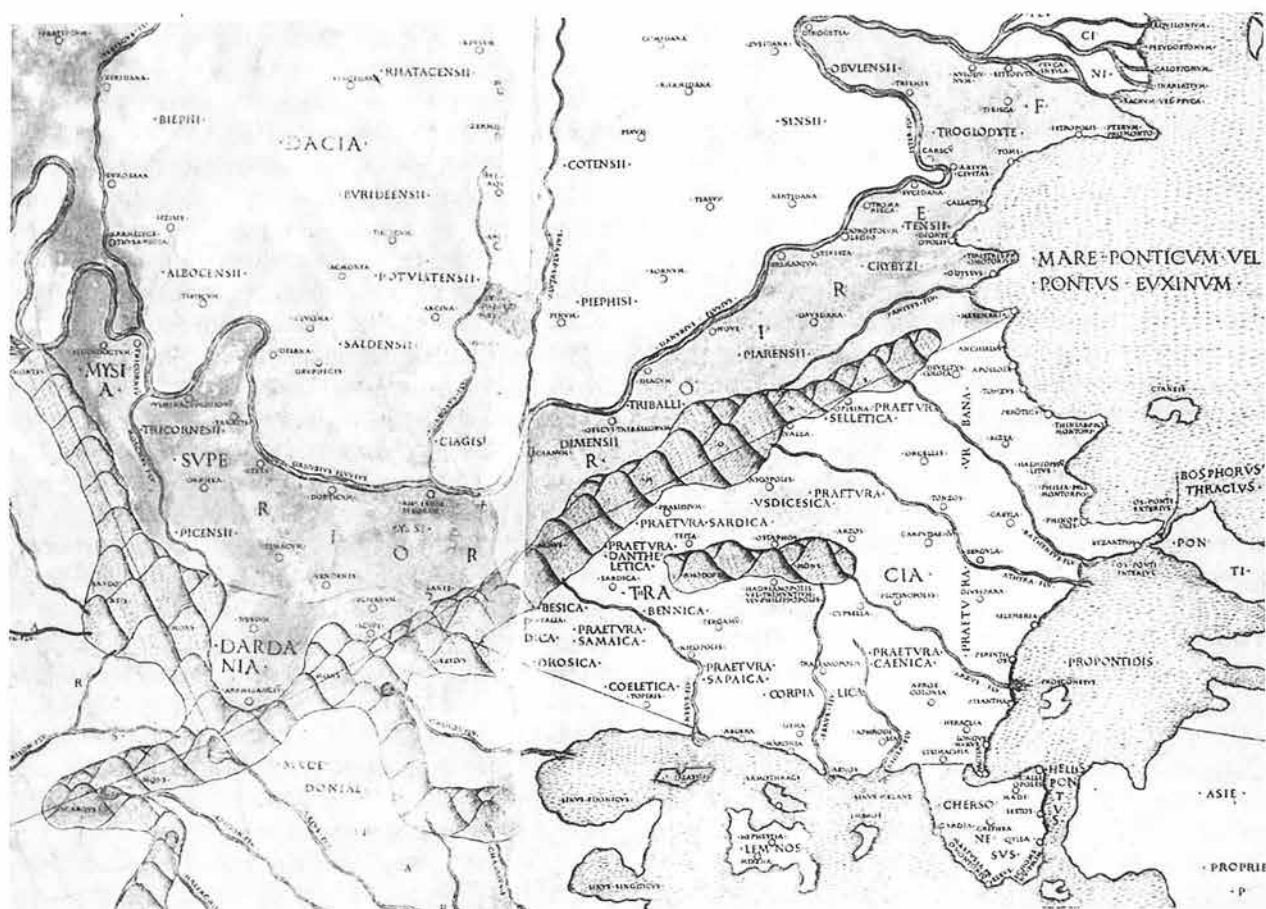
от X - XII в. често са използвали понятия от езическата си история.

В такъв случай може би Перперикон е носел това име и преди XIII-XIV в., откогато са първите сигурни данни. По някакви неизвестни днес причини то не е запазено в писмените източници. Извършването на огнени ритуали на Перперикон още от дълбока древност вече е доказано по археологически път. През 2002-2003 г. беше разкрита голяма овална зала, изсечена грубо в скалите. В самия център на помещението, на 3 м височина, се издига кръгъл олтар с диаметър 2 м, а до него е издълбана четирикръгълна каменна площадка (тронозис), за действията на жреците. Цялата повърхност на кръглия олтар е силно обгоряла от пален многократно огън (Овчаров и др. 2004, 19-22). Несъмнена е връзката с описаните в Тракия светилища на Дионис, където са правени предсказания по височината на лумващия върху олтара огън (Фол 1991, 157-160).

Находките от залата с олтара датират от късната бронзова епоха до края на античността. След приемането на християнството, в самото начало на V в., тя е била затрупана с пръст и превърната в склад за съхраняване на питоси. Тогава е изоставен

Обр. 2. Перперикон, Кърджалийско. Крепостната стена на Двореца-светилище
Fig. 2. Perperikon, Kardzali region. The defensive wall of the palace-sanctuary

Обр. 3. Клавдий Птолемей. Девета европейска карта, 1478 г. (по Улм Якоб Ангелус)
Fig. 3. Claudius Ptolemaeus. Ninth European map, 1478 (after Ulm Jacob Angelus)

и целият Дворец-светилище (Fol, Ovcharov 2002), част от който е помещението с олтар. Този дворец е укрепен и свързан с фортификацията на акропола, отстоящ само на няколко десетки метра над него. Неговото проучване продължава, но вече е видно, че грандиозният ансамбъл е тясно свързан, като планировка, с минойските дворци-лабиринти - мегароните.

Проучванията от последните две години показва и големите промени в основната крепост на върха, акропола. При приемането на християнството старите езически храмове там са превърнати в църкви, а са изградени и нови. Разкопките от 2004 г. дадоха възможност да се проследи и многократното преустройство на фортификационните съоръжения. Тънката средновековна стена е построена върху дебел насип от рушевини, покрили останките от споените със здрав хоросан зидове на античната куртина. Те пък съответно лягат върху развалини на дебели стени от добре издялани масивни каменни блокове, без никаква спойка (обр. 2). Безхоросановите зидове са от няколко периода, датиращи преди новата ера или в самото ѝ начало. Буквално в последните дни на археологическата кам-

пания започна проучването на южната порта на акропола. Оказва се, че тя е градена със суха зидария от огромни квадрати, дълги по 1,5 - 1,8 м и тежки стотици килограми. Вероятно става дума за „циклопски“ градеж от късната бронзова епоха. Това строителство идеално се свързва с изсечените в скалите на по няколко метра дълбочина сгради в акропола, за които вече се доказва, че са от същото време.

Направих това пространно описание на резултатите от проучването на акропола на Перперикон, защото те ме наведоха на интересна идея относно неговото най-старо име. Става дума за възможността там да се локализира един отдавна търсен древен град. Имам предвид града *Пергамон* (*Pergamum*), отбелязан в географските съчинения на римския учен Клавдий Птолемей. Точното време на неговия живот не е напълно изяснено (87 - 150 г. или 100 - 180 г.). Античният географ произхожда от Египет, най-вероятно от Александрия. Съчиненията му са оцелели в арабски вариант и към XII-XIII в. се завръщат в Европа. За пръв път са преведени на латински език от Джакомо Анджело през 1406 г. Малко по-късно, по текстовете на Клав-

дий Птолемей започват да се изготвят карти, тъй като той дава доста точни координати, включително в градуси (Toohey's Dictionary 1979, 521; Lexikon 1986, 644-645).

Така между XV - XVIII в. са направени значително количество карти по тези текстове. Те съдържат данни за оригиналното звучене, от началото на новата ера, на тракийските имена на местности, градове и племена. Забележително е, че почти всички наименования са антични и липсват такива, които са създадени в класическата византийска епоха. Точно там, и конкретно в 9-та европейска карта на „География“, се открива мистериозният град Пергамон, намирал се някъде в Родопите (обр. 3).

По обясними причини средновековните карти са доста неточни. Друг затрудняващ момент е, че Клавдий Птолемей не е познавал вътрешността на Родопите. Например в правените карти по неговите съчинения липсва река Арда. И все пак около Пергамон има „твърди“ наименования на градове, острови, реки и езера, които са с константни или малко изменящи се координати. Това са реките Хеброс (Марица) и

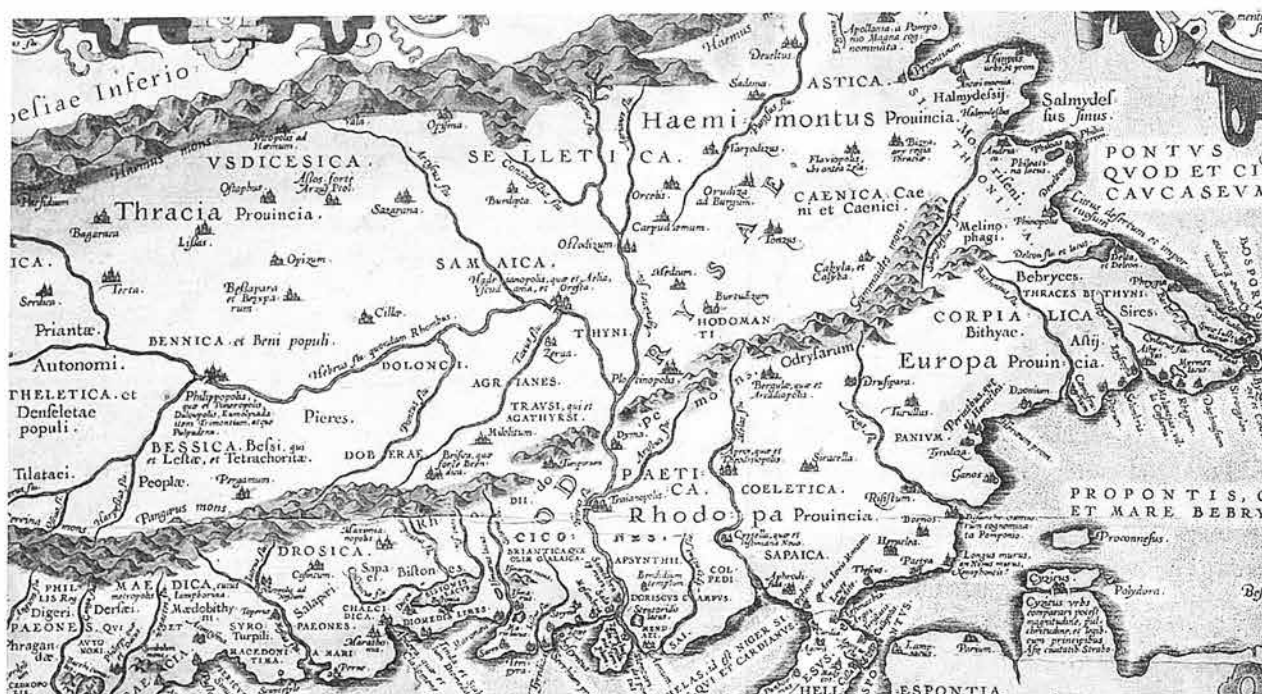
Нестум (Места), градовете Филипопол (Пловдив) и Адрианопол (Одрин), беломорските градове Мароней и Абдера, остров Тасос. Понякога на еднакви места се появяват Филипи и Бистонското езеро между Мароней и Абдера, описано още от Херодот. Отбелязаният град винаги е в Родопите и в източната част на заемащата от тракийското племе беси територия.

За настоящото изследване са използвани 10 средновековни карти. Шест от тях са публикувани в недатираното издание на гръцкия *Region of East Macedonia and Thrace* под названието *East Macedonia and Thrace. Views, maps, and monuments in graphics*. Това са три карти на А. Ортелиус от 1585 г. (обр. 5), както и на Йохан Лауренберг от 1651 г., Андре Мале от 1683 г. и Улрих Мюлер от 1693 г. Останалите четири екземпляра са микрофилмирани в Централния държавен архив - София под сигнатура КМФ 35, № 840/2, 840/23, 840/31 и 840/118. Това са карти на Якуб Ангелус от 1488 г. (изрично означена като реплика на Клавдий Птолемей), Филип Клувериус от 1652 г., Питер ван дер Аа от 1714 г. (обр. 6) и Никола Сансон от 1715 г.

Обр. 4. Карта на Мизия, Дакия и Тракия, 1802 г. (по Жозеф-Ромен Жоли)

Fig. 4. Map of Moesia, Dacia and Thracia, 1802 (after Josef Romain Jollie)

Обр. 5. Карта на Древна Тракия, 1585 г. (по Абрахам Ортелиус)
Fig. 5. Map of ancient Thrace, 1585 (after Abraham Ortelius)

Във всички тези случаи Пергамон, в латинската си форма *Pergamum*, е отбелязан като значителен град югоизточно от Филипол и западно от Адрианопол. Той остава северно от античните Маронея и Абдера, както и между теченията на реките Места и Марица. Особено важна е линията остров Тасос-Филипол, от която Пергамон почти във всички примери се намира източно и на 1/4 от цялото разстояние, взето от днешния Пловдив към Тасос. Филипи е далеч на югозапад, а Бистонското езеро се ситиура на юг-югоизток.

Сравнени със съвременна карта данните от средновековни източници, базирани върху Птолемеевата „География“, говорят, че Пергамон трябва да се е намирал в Средните или Източните Родопи и вероятно около средното течение на непознатата за тях Арда. Изборът от антични градове в този район не остава много възможности и определено насочва към единствения известен, Перперикон.

В европейската картография XIX в. е преломен. Като че ли изведнъж се изоставят старите, неточни карти и се преминава към такива, които малко се отличават от съвременните. С това обаче изчезват и античните наименования, а на тяхно място се появяват осъвременени. Един паметник помогна картината да бъде възстановена. Става дума за карта от 1801 г. (обр. 4), изпълнена в щаба на Наполеон от картографа Жозеф-Ромен Жоли. Очертаванията на Балканския полуостров, на бре-

говите ивици, местоположенията на реки и градове вече са съвсем като съвременните. Заедно с това стоят и наименования, подобни на тези от средновековните карти. Но най-важно е, че се появява река Арда (*Harpessus*) със ситиурано местоположение много близко до това в днешните карти. Точно над средното течение, там където сега е Кърджали, е отбелязан Пергамон. Той е в източния край на земята Бесика и точно на мястото, където днес археолозите разкриват останките на скалния град Перперикон.

Но може би тайната се крие в самото име? Повечето хора познават големия античен град Пергам на малоазийското крайбрежие на днешна Турция, обаче не вникват в съдържанието на думата. Отдавна е доказано, че *περγαμον*, *περγαμος* е тракийски ороним, с няколко значения: 1) кула, крепост, кале; 2) цитаделата на Троя; 3) град в Мизия (Милев 1992). По-прецизен е Д. Дечев, който отбелязва, с идващи още от Херодот примери, значението на *περγαμος* като крепост, укрепление на върха (*ἀκρόπολις*). Вторият вариант за него е споменатият у Клавдий Птолемей град, който той определя: *im Gebiete der bistonischen Xantoi* (в района на бистонския Ксантис). Третото съдържание също е конкретно - цитаделата на Троя (Detschev 1976, 363).

Последната смислова натовареност е особено интересна. Според най-новите проучвания на древна Троя, цитаделата

(Πέρυαμος) функционира между периодите Троя VI и Троя VIIb2, като е сравнима с тези на Кюл Тепе, Алишар Хююк и Богазкьой-Хатуша. Тя се намира в единна структура с „долния град“, който също е укрепен. През последните десетилетия на XI в. пр. Хр. там става прочутото преселване на тракийско население, носител на букел-керамиката. Но контактите на егейските острови с Трояда и Тракия датират през цялото II хил. пр. Хр. (Korfmann 1995, 173-182; Фол 2002, 76).

Така се достига до Перперикон и до неговата ранна история. Още в древни времена там е съществувала мощна цитадела с дебели до 3 м стени. Несъмнено е функционирал и „долен град“. Данните за него са още малко, но е сигурно, че той е бил оформен с дълбоки изсичания в скалите като акропола и Двореца-святилище. Вероятно той също е бил укрепен и е заемал огромна площ. Здравият „горен град“ на хълма спокойно би могъл да е бил наречен с името *Пергамон* и може би точно това е било ранното наименование на Перперикон. Засега Средните и Източните Родопи не предоставят други възможности за идентифицирането на Птолемеевия *Pergamum*.

При разкопките на Перперикон се опитвам да идентифицирам там дълго

търсеното главно святилище с прорицалище на Дионис в Родопите, известно в древния свят, според Херодот, колкото това на Аполон в Делфи. Откритата, изсечена в скалите, зала без покрив и със силно обгорял каменен олтар в центъра, доказва хипотезата за локализирането му в Източните Родопи, на границата между двата велики тракийски народа, беси и одриси. Само в такъв случай, според сведението на Дион Касий, в 29 - 11 г. пр. Хр. римляните са могли да го отнемат и да го дават на едните или на другите (Овчаров и др. 2004, 35). Направените по модела на Клавдий Птолемей карти също доказват това. Пергамон (*Pergamum*) винаги е в земята на бесите, докато одрисите са на изток, задължително зад Марица.

Всъщност, както и други антични градове, Перперикон може да е имал няколко имена. Това са по-скоро определящи прозвища, характеризиращи дадена забележителност на мястото. Ако Πέρυαμος е подчертавал здравината и мощта на крепостта, Ὑπερλύρος изтъква култовото значение на грандиозния мегалитен ансамбъл, древния огнен храм за тракийската религия.

Един от основните извори за главното святилище на Дионис в Родопите е известният пасаж от *Сатурналии* на неоплатоника Амбросий Теодосий Макробий, живял

Обр. 6. Карта на Тракия, 1714 г. (по Питер ван дер Аа)
Fig. 6. Map of Thrace, 1714 (after Pierre van der Aa)

в края на IV и началото на V в. Неговите данни за святото място са заети от елинския учен Александър Полихистор (I в. пр. Хр.) Именно в този кратък текст голямото родопско светилище е обозначено на хълма *Zilmissos* (Фол 1994, 102-105).

Може да се смята, че това понятие е късна коруптета на *Zalmoxis* и произхожда от тракийската глоса ζαλμός, която може да бъде тълкувана като защита на святото място, на извисяващия се връх. А. Фол говори за космическия връх на вратата *Залмоксис/Зилмисос*, където се е намирало главното свети-

лище на тракийския Дионис (Фол 2002, 303). Естествено не пренебрегвам култово-символичното значение на термина за обозначаване на божествената защита и покровителство. Но ако действително на Перперикон, в дълбока древност, се е намирал храмът на Дионис, не се ли долавя още една възможна релация между сигурното означение за крепост (Πέρραμος) и другото тракийско понятие за укрепена защита? Бъдещите археологически, исторически и лингвистични проучвания несъмнено ще хвърлят нова светлина върху повдигнатите въпроси.

Цитирана литература:

ГИБИ 1978: Гръцки извори за българската история, 8. София, 1978, 170-172.

ГИБИ 1982: Гръцки извори за българската история, 10. София, 1982, 364.

Милев 1992: А. Милев. Старогръцко-български речник. София, 1992.

Иречек 1899: К. Иречек. Пътувания по България. Пловдив, 1899.

Овчаров, Коджаманова 2003: Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Свещеният град Перперикон. Варна, 2003.

Овчаров и др. 2004: Н. Овчаров, Д. Коджаманова, М. Камарев. Светилището на Дионис на Перперикон - северния Делфи. Кърджали, 2004.

Фол 1991: А. Фол. Тракийският Дионис, 1. Загреб. София, 1991.

Фол 1994: А. Фол. Тракийският Дионис, 2. Са-

базий. София, 1994.

Фол 2002: А. Фол. Тракийският Дионис, 3. Назоваване и вяра. София, 2002.

Detschev 1976: D. Detschev. Die Trakischen Sprachreste (Philosophisch-Historische Klasse. Schriften der Balkankommission. Linguistischen Abteilung, 14). Wien, 1976.

Fol, Ovcharov 2002: V. Fol, N. Ovcharov. Perperik: Thracian Rock-cut Palace-Sanctuary. - In: Proceeding of the 8th Int. Cong. of Thracology, Sofia-Yambol 2000. Sofia, 2002.

Korfmann 1995: M. Korfmann. Troia. A Residential and Trading City at the Dardanelles. - *Politeia*, 1, 1995, 173-182.

Lexikon 1986: Lexikon zur Geschichte der Kartographie, 2. Wien, 1986.

Toodey's Dictionary 1979: Toodey's Dictionary of Mapmakers. Tring, Hertfordschire, 1979.

About the origins of the names of the rock town of Perperikon

Nikolai Ovcharov

Subject of this article is the important problem of the names of the rock town Perperikon situated in the Eastern Rhodope Mountains. The present name Perperikon (the full name is Hyperperperikon) is attested after the 12th century. It consists of two Greek words: *hyper* and *pyros* (fire). It is supposedly related to the gold extraction at the well-known mines situated in the town's vicinity. However, there is another possibility as well: that the name is earlier and is an echo of the ritual practices performed during millennia at the rock sanctuary, which existed there. I mean the idea of *hyperpyros* used by the Aristotle's school meaning „lighting a fire

on an altar“. One more interesting possibility appeared recently. The name of the town of Pergamos in the Eastern Rhodope Mountains has been found on European maps since the Middle ages. These maps are replicas of the lost works of the outstanding Roman astronomer and mathematician Claudius Ptolemaeus and contain lots of authentic information for the Thracian past. After careful research of a large number of maps, the author suggests that the earliest name of Perperikon was Pergamos. It was derived from the old Thracian word for a fortress, attested at other locations in the Balkans and Asia Minor as well.

Henrieta Todorova (ed.). Die prähistorischen Gräberfelder (Durankulak, 2). Deutsches Archäologisches Institut, Sofia, 2002.

Публикуването на къснонеолитния некропол край Дуранкулак в Североизточна България е величествено достижение на една група превъзходни съвременни български археолози. 28-те глави на Дуранкулак (написани от 13 специалисти) и чудесния каталог запознават международната аудитория с бляскавото селище. 1204-те гроба от културите Хаманджия и Варна са най-важният потенциален източник за изучаване на праисторическото общество в Централна и Югоизточна Европа. Докато високото качество на изданието съответства на великолепието на предметите от злато, мед и мида *Spondylus*, открити в много от гробовете, важни проблеми на представянето и интерпретацията на данните разочароват критично настроеният читател. В действителност, от томове научаваме повече за практиката на българската археология, отколкото за Дуранкулак в неговия праисторически контекст.

Липсва подробна обосновка на целите на изследването и невъзможността интерпретацията да бъде отведена отвъд простото разделяне на гробовете на групи по възраст и пол. Най-разочароващо, в случая, е отказът да се разгледа изключителното съдържание на некропола в контекста на съществуващия дебат за археология на смъртта. Главите, написани от К. Димитров и Г. Шварц-Макензен, са известен опит в това отношение, но казаното в тях няма никакво въздействие върху по-широката интерпретация на обекта. Въпреки забележката си, че гробът помага за определяне на връзките между живи и мъртви в общността, в същото време К. Димитров предполага, че гробните дарове документират вяра в живота в отвъдното и че духът на починалия запазва статуса, който е имал преживе. Г. Шварц-Макензен описва предизвикателна серия от етнографски примери, но след това не успява да посочи смисъла им по отношение на Дуранкулак.

По-голям е неуспехът на Дуранкулак да направи преоценка на хронологическите данни, приписвани на периодизациите на културите Хаманджия и Варна. Например, наистина ли Хаманджия I се отделя хронологически от Хаманджия II, III или IV? Би ли могло всяка „фаза“ на Хаманджия и Варна да представят различни, но хронологически едновременни ритуали на употреба, показване или депониране? Абсолютните дати, получени от проби от гробове, биха подложили тези въпроси на проверка. За най-голямо съжаление, датирани са материали единствено от шест гроба, а само три от тях предоставят изпол-

зваеми дати. Ако проблемът е в липсата на пари за подобни изследвания, то приоритетен въпрос става изпълнението на голям проект за датиране с международно финансиране. Не разполагайки с абсолютни дати, разкопвачите датират гробовете по културни фази на базата на керамичните форми и украси. Гробовете, в които липсва керамика, симптоматична за съответната фаза, са датирани по аналогия с най-близко разположените гробове, съдържащи такава.

Също толкова трудно е да приемем предложените в Дуранкулак интерпретации, които представят различните видове гробни дарове като пряко отражение на социалната организация, откъдето следва съществуването на три социални слоя. Половината от погребаните се отнасят към средния слой, а (понеже деца присъстват и в трите слоя) социалното положение се унаследява. Мъжете са имали по-висок социален статус от жените и децата, защото в мъжките гробове са открити по-голям брой (и по-разнообразни) гробни дарове. Жените, в чиито гробове са открити необичайни гробни дарове (напр. охра, керамични фигурки), са интерпретирани като жрици. Гробовете, в които липсват скелети (кенотафи), принадлежат на хора, които са умрели далече от дома: наличието на по-малък брой „женски“ в сравнение с „мъжките“ кенотафи (идентифицирани по „женски“ гробни дарове) показва, че жените са пътували по-рядко от мъжете. Кенотафите, съдържащи керамични фигурки, са или гробове на семейни идоли, или символични гробове на липсващи шамани. За да бъдем честни, в Дуранкулак са положени определени усилия за измерване и сравняване на гробовете според създадена система на точкуване, като точките се определят както от времето, вложено в производството на гробни дарове, така и от други фактори: голям череп на копитно животно носи 5 точки, череп на елен - 3, а на медните предмети е присъден брой точки в зависимост от тяхното тегло.

Този буквален прочит на материалната култура е изненадващ, тъй като Дуранкулак решително разклаща основите на традиционната употреба на гробните дарове за определяне пола на починалия. Каталогът дава информация за пола според гробните дарове (и положението на тялото), а също и според данните от физикоантропологичния анализ. В много случаи данните от физикоантропологичния анализ и този на гробните дарове си противоречат: изследванията на скелетите показват, че 29 гроба, определени според вида на гробните дарове като женски, са мъжки (или вероятно) мъжки. 96 гроба, определени според гробните дарове като мъжки, са идентифицирани като женски от антропологичния анализ. Дори като изключим мъжките гробове с несигурна идентификация, при 10% от

гробовете полът, определен по биологичен път, е в противоречие с полът, определен според вида на гробните дарове. Огромна е възможността за преосмисляне на установените тенденции по отношение на пол и род в погребалната практика на Балканите през неолита. За нещастие, не става ясно коя система за идентификация на пола е използвана при определяне на тенденциите в различните аналитични глави на публикацията. Това объркване прави невъзможна преценката или дори приемането на която и да е от интерпретациите на статус или демография, основаващи се на пола. По-сложните проблеми на идентичността и родовата принадлежност са пренебрегнати напълно.

Археолозите, интересуващи се от придвижването на праисторическите хора и контактите между културните групи, ще намерят много ценна информация, публикувана в Дуранкулак, особено в подробните изследвания на медта и мидите. За всички е интересно документирането на погребални угощения: струпвания на черепни фрагменти, зъби и, понякога, други животински кости (най-често от диво магаре, овца и говедо), заедно с керамични фрагменти, самостоятелно или в гроб. Това внимание към непряко свързана с гробове археология в рамките на един некропол и несвързани с гробовете действия, имащи отношение към смъртта, трябва да бъде приветствано. Важни са и около 50-те „шивашки комплекта“ (кремъчна пластина, черупка от миди *Unio*, шило и камък за оглаждане), откривани обикновено в малки керамични съдове, поставени в гробовете и интерпретирани като пособия за шиене или обработване на други материали. Представеното в Дуранкулак документиране на откритите в гробовете животински кости и осо-

бено на големия брой зъби от елен, е отлично и би насърчило една дискусия за връзките между хора и животни през неолита и схващането относно концепции от рода на домашен и див например. Разочароващо в случая е, че авторите не развиват по-нататък този дебат. Дискусията е ограничена до предположения, че ловците са давали еленовите зъби като почетен дар на хора с висок социален ранг или че определени семейства (sic!) са излагали на показ богатството, убивайки определени видове и брой животни.

Най-ценен и посвоему оправдаващ средствата, изразходвани за публикуване, е каталогът (на български и немски език). Списъкът на гробовете с всички налични данни (напр. полова принадлежност според антропометричните данни и вида на гробните дарове, възраст, поза, гробен инвентар, културна фаза) е добър източник за информация за студенти и специалисти по проблемите на европейския неолит и, разбира се, на гробната археология като цяло. Подобно пълно представяне, заедно с плановете на обекта и докладите на специалистите, отбелязва важен момент в развитието на българската археология, където останките от по-стари, по-малко задоволителни методи и интерпретации са заменени от нова научна откритост. Пълната информация е на разположение за разискване и читателите могат да работят по каталога, да следват предложенията, направени от специалистите, и да правят свои собствени заключения за обществата в културите Хаманджия и Варна. Това създава позитивна и вълнуваща атмосфера, която вдъхва нов живот на археологията на неолита в България и съседните райони.

Дъглас Бейли, Даниела Хофман

Laura Longo, Natalia Skakun (eds.).
The Roots of Use-Wear Analysis: Selected papers of S. A. Semenov. Published in the occasion of the Congress „Prehistoric Technology“ 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy.
Verona, 20-23 April, 2005. (Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona, 2). Sezione scienze dell'uomo, 7. Verona, 2005.

Любопитна е предисторията на труда, с който запознавам читателската аудитория. Интересен е контекстът на неговото представяне. Безусловна е необходимостта да бъде популяризиран.

През 2004 г. се навършиха 40 години от английския превод на монографията на С. А. Семьонов *Первобытная техника* (Семьонов 1957, Semenov 1964). Ефектът от своеобразния бум, който този труд предизвиква сред широката англоезична научна общност може да се охарактеризира най-кратко и изчерпателно като „40 години трасология в световен мащаб“. Куриозно е, че

освен *Первобытная техника*, нито един от останалите научни трудове на Семьонов не е своевременно преведен на западен език. Това се отнася дори за сериозни монографични трудове като *Развитие техники в каменном веке* (Семьонов 1968) и *Происхождение земледелия* (Семьонов 1974).

Неговото творчество наброява 45 самостоятелни разработки (монографии, студии и статии) и 4 съвместни публикации с неговия ученик и последовател В. Е. Щелински. Семьонов активно работи и публикува в периода от 1940 до 1975 г. Международната научна колегия по трасология инициира регулярните си научни форуми през 1977 г. Оттогава до днес трасологията премина през различни периоди: от бурен еуфоричен поддем (70-те и 80-те години на XX в.), през временен застой и скептично търсене на нови епистемологични хоризонти (последната декада на миналото столетие), до идеята за реално и необратимо обвързване на двете школи - източна и западна, започнало с международния конгрес през 2000 г. в Санкт Петербург, посветен на 100 годи-

ни от рождението на С. А. Семьонов. В хода на тези успехи и колизии трасологията, за жалост, успя да загуби част от изконното си научно съдържание: замислена и лансирана от родоначалника си като наука за следите върху праисторическите сечива, следи свързани с техниката на изработка (технологичен аспект) и следи индикиращи начините на употреба (функционален/утилитарен аспект), трасологията днес се разбира и практикува главно като изследване на следите от употреба с цел функционално идентифициране на сечивата. Несериозно и обречено е всяко праисторическо проучване, което разчита на традиционната типологизация на артефактите. Функционалният анализ е част от неотменния практически и методически инструментариум на съвременните изследвания. Неговите гносеологични възможности са големи, но рядко пълноценно изявени и приложени. Кръгът от въпроси, свързани с оптимизиране и унифициране на стандартите в процедурата и резултатността на трасологическите проучвания, прилагани от всички специалисти в колегията бяха поставени на разискване на последния конгрес във Верона, 20-23. 04. 2005 г.¹

Именно, на този форум, в контекста на кръглата маса, преминала под мотото „Функционалните изследвания и руското наследство“ беше представен и сборникът от подбрани научни статии на Семьонов, преведени на английски език с обновени илюстрации и бележки. Редактори на книгата са *Лаура Лонго* (Градски музей - Верона) и *Наталья Скакун* (Институт за история на материалната култура РАН - Санкт Петербург). В подготовката на изданието активно съдействие са оказали *Юг Плисон* (Център за научни изследвания - Ексан Прованс) и *Патрисия Андерсон* (Център за научни изследвания - София - Антиполис). Книгата съдържа пълен списък на публикациите на Семьонов, транскрибирани на английски език, въведение съдържащо отзиви на *Юг Плисон*, *Л. Лонго*, *П. Андерсон*, *Г. Коробкова* и *Н. Скакун* за творческия път на Семьонов, и три основни, нека ги нарека, глави - методология, технология и експерименти, които включват оригиналните научни разработки на Семьонов. Поради факта, че този сборник е замислен и реализиран като своеобразно закъсняло представяне на едно значимо научно дело, недостатъчно познато и осмислено извън руската научна общност, мисля че трябва да се отдаде дължимото внимание на кратките уводни статии на издателите.

Л. Лонго подчертава голямото практическо и теоретично значение на новаторската методология на Семьонов, която съчетава данни от експериментални реконструкции, етноархеологически аналогии и непосредствено наблюдение и идентифициране на микроследи от употреба върху автентични праисторически оръдия. Личността

на Семьонов, притежаващ удивително широка професионална и обща култура, и множество различни умения и склонности, е представена сред галерията от широко скроени и емблематични за развитието на археологията и социалната антропология личности като *А. Льоруа-Гуран*, *К. Леви-Строс*, *Ф. Борд*, *Л. Бинфорд*. *Л. Лонго* кратко формулира целта на сборника: да съдейства за актуализирането и контекстуализирането на научното наследство на Семьонов сред съвременната археологическа общност.

Г. Фьодоровна и *Н. Скакун* доразвиват тази идея, предлагайки нова и полезна информация за многостранните умения и широки интереси на Семьонов, който поставя началото на някои направления в археологическото търсене, които, за жалост, остават достойни само на неговите колеги и следовници, а години или декади по-късно някои от тях биват „преоткрити“ от западно-европейски учени, но по обясними причини се възприемат като иновации. Това се отнася особено за експерименталните програми и експедиции на Семьонов, обезпечили богата реферативна колекция от различни серии оръдия.

Юг Плисон и *П. Андерсон* са категорични в заключението си, че голяма част от работите на Семьонов са с напълно актуално звучене и могат да служат като модел за научен подход в областта на праисторическите технологии. Ерудицията на учения му отрежда място сред изявените концептуалисти на миналия век, по отношение на които клишета за догматизъм, марксистки уклон и т.н. са неуместни. Авторите, които са сред водещите изследователи в областта на трасологията подчертават, че с приносите си, както на емпирично, така и на теоретично ниво на археологията, Семьонов е учен от ранг, който и в наши дни част от специалистите от „западната школа“ не успяват да достигнат. Що се отнася до съизмеримите му величини, той може да се нареди между *Ф. Борд* (като степен на владение на специфични умения и техники) и *А. Льоруа-Гуран* (като обща визия за праисторическата технология). Краткият обзор на Плисон и Андерсон завършва с аргументация на съждението, че трасологията е сред фундаменталните направления на археологията.

След всички оценъчни обобщения за Семьонов, представени по-горе в резюмиран вид, е трудно, а и малко неуместно да се коментират обстойно публикувани в сборника негови статии. Те са подбрани от издателите с идеята да покажат и внушат на широката англичетяща аудитория стойността, значимостта и актуалността на научните му достижения. Раздел „Методология“ съдържа три статии: „Проучвания на следите от употреба върху каменните артефакти“, „Развитието на абразивната техника и значение то ѝ за древната икономика“ и „Производство и функция на каменните оръдия“, публикувани в оригинал съответно през 1940, 1961, 1970 г. Няколко факта заслужават внимание:

¹ Отделен материал за конгреса е поместен в рубриката „Преглед“ в този брой на списанието.

1. Още в първата си и най-ранна публикация Семьонов ясно и категорично разграничава два типа следи, свидетелстващи за употребата на праисторическите оръдия:

- деформации на работния ръб (утилизационен ретуш, микронащърбяване);
- микроизлъсквания на работните части.

Става очевидно, че основният упрек към Семьонов и неговата школа за недооценяване на микроизлъскванията и фокусиране върху макропризнаците от употреба като диагностични функционални показатели е неоснователен. Разграничителната линия между двете школи - вида на ползваните оптични увеличения и критериите за функционална идентификация - не се корени в недостатъци на предложената от Семьонов методология, а по-скоро в начините на приложението ѝ от неговите съратници и последователи. Това е ключов момент в закъснелата „реабилитация“ на учения.

2. Много полезни и евристични са наблюденията и заключенията му върху абразивната техника, която е сред най-значимите технологични достижения на неолита. Преимуществовата ѝ се свеждат до възможностите за равномерно и контролирано модифициране на обработваните повърхности до придаване на желаната форма и размери на оръдието, и оптимизиране на работните му части. Друго много съществено обстоятелство е разширяването на достъпните и ползвани от древния майстор суровинни ресурси - на абразия и шлифование се поддават много едрозърнести скални породи (диорит, базалт, нефрит, серпентинит), което частично намалява обременяващата зависимост на древните популации от находища на кремъчни и кварцови суровини.

3. В последната си статия Семьонов подчертава, че изучаването на техниката на производство на каменните оръдия е свързана с функцията им, но няма безусловна и презумптивна зависимост между тях. Функционалните изследвания са решаващият фактор за коректна интерпретация на древния кремъчен инструментариум, което авторът подкрепя с примери за мустриерски оръдия, вторично използвани като ретушори и за пластинки с еднакви морфометрични параметри, но свършени различни функции. Особено актуална е интерпретацията му на кремъчни артефакти от Молдавия (II хил. пр. Хр.) с форма на полумесец и покриващ бифасиален ретуш. Видимите силни излъсквания на повърхностите в конкавната част на изделията са предполагали третирането им като сърпове, но микроанализът навежда Семьонов на мисълта за обработка на почва и хипотезата му за тези специфични оръдия е, че са палешници от рало. Две декади по-късно оръдия от същия тип (от желязната епоха от северозападна Европа) бяха подложени на ре-интерпретация от А. ван Хейн, която с експериментни доказва, че са употребявани не като сърпове, а като своеобразни ножове за рязане на торфени

напластявания, които са били основният местен строителен материал през древността.

Най-големият раздел е наречен „Технология“. Той съдържа 12 статии с широк тематичен и културо-хронологичен обхват: от палеолитните ретушори в Костенки IV до златните ювелирни изделия на ранните номади от Казахстан; от керамичните (Ирак) и каменни (Узбекистан) сърпове до бамбуковите ножове и стрели от Виетнам, които са реконструирани на базата на каменни абразиви с връзвания и жлеbove на повърхността; от доказателствата, че неандерталците са си служили главно с дясната ръка, до индиректната реконструкция на инструменти за обработка на дърво по запазени следи върху дървени обекти от желязната епоха в Алтай; от обсидиановите сърпове от гробен контекст в Танзания до рогови „изправители“ за стрели от многочислени селища на обширната евразийска палеолитна ойкумена. Всяка от разработките е интересна и познавателна с евристичния си дух и възстановки на оръдия, техники и процеси. При това реконструкцията не са фантазмагорични, а базирани на експериментални тестове, етнографски аналогии и изключителна компетентност в областта на естествените науки като физика, химия, механика. Особено значима ми се струва една от избраните статии на Семьонов: „Каменни оръдия от епохата на ранните метали“, публикувана в оригинал през 1969 г. Ерудицията на Семьонов и отличното познаване на техническите параметри на оръдия от различни материали му позволяват да формулира някои много важни изводи:

- металните инструменти слагат край на разточителното разнообразие на кремъчните оръдия, защото един железен/бронзов нож със заострен връх фактически замества и изнема функциите на няколко кремъчни инструмента - нож, резец, свредел и стъргало;
- подобен функционален интегритет на металните оръдия съществува само през началната фаза на въвеждането на металообработването; по-късно металните оръдия също преминават през етап на диференциация;
- в някои от стопанските сфери на дейност каменните оръдия запазват приоритетното си значение: това се отнася за хромелните оръдия, абразивите, отчасти за каменните брадви и тесли. Това е валидно и за кремъчните кинжали със свършена бифасиална обработка и заострени ръбове, за кремъчните ножове с форма на полумесец, както и за кремъчните елементи на съставни жътварски оръдия.

Изкушена съм да отбележа в този ред на мисли, че темата за кремъчните оръдия през късните епохи, познаващи метала, намира своеобразно продължение, без да бъде изчерпана, в сериозното съчинение на С. Розен (Rosen 1997).

Последният раздел „Експерименти“ съдържа 3 статии, написани в интервала 1955 - 1965 г. Те впечатляват с широтата на интересите на Семьо-

нов, провокирали конкретно експериментиране и с мащабността на експерименталните му програми. Представени са подготовката и производство на широк репертоар инструменти (от юмручни клинове до микролити), направени от различни материали (кремък, едрозърнести скали, кост, рог, дърво) и употребата им в различни операции по обработка на камък, дърво, кост, рог, керамика, зърнени култури и др. Експерименталните експедиции на Семьонов в Прибалтика и Сибир през 50-те и 60-те години на XX в. предоставят огромен емпиричен материал за онагледяване и осмисляне на праисторическото стопанство от неговия технологичен и продуктивен аспект. Те му позволяват да обори редица битувачи в науката

несъстоятелни схващания за отделни технически аспекти на древното производство. Две от статиите в този раздел са конкретно посветени на апробацията на археологическото експериментиране като метод за проучване и разбиране на праисторическата технология.

В науката, както във всеки творчески процес, има слаби, силни и непреходни произведения и явления. Представеното по-горе, без никакъв привкус към апологетика, може обективно да се оцени като елемент от непреходните стойности в сферата на праисторическата археология.

Мария Гюрова

Цитирана литература:

Семенов 1957: С. Семенов. Первобытная техника. - МИА СССР, 54, 1957.

Семенов 1968: С. Семенов. Развитие техники в каменном веке. Ленинград, 1968.

Семенов 1974: С. Семенов. Происхождение земледелия. Ленинград, 1974.

Rosen 1997: S. Rosen. Lithics After the Stone Age: A Handbook of Stone Tools from the Levant. Walnut Creek, London, New Delhi, 1997.

Semenov 1964: S. Semenov. Prehistoric Technology. London, 1964.

Sven Conrad. Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Leipzig, 2004.

Гробната релефна пластика от провинция Долна Мизия отдавна е предмет на научни изследвания. Широките интерпретативни възможности на материала мотивират непрестанния интерес към тази категория паметници. Книгата на С. Конрад е поредното проучване, посветено на надгробните плочи от провинцията за периода края на I в. пр. Хр. - началото на IV в. Предлаганата монография представлява докторска дисертация на автора към Философския факултет на Университета „Мартин Лутер“ в Хале, защитена на 22 май 1998 г. В структурно отношение книгата се състои от аналитична част, каталог на паметниците и илюстрации.

В Глава 1 (с. 1-4) авторът представя обекта на изследване, историографския преглед, методите и критериите на изследване. Още в самото начало е въведено разграничаването на стелите от гръцки и римски тип. Дадени са ясни формулировки за понятийния апарат, като е аргументирана употребата на термина стела. В историографската част, в сбит вид, са представени изследванията, свързани с визираната проблематика. Проследено е постепенното натрупване на емпирична база и динамиката в развитието на проучванията по темата. Направена е критична оценка на основните приноси и пропуски в предходните изследвания. Накрая са представени мето-

диката и конкретните задачи, които си поставя изследването.

В Глава 2 (с. 5-16), в синтезиран вид е разгледано историческото развитие на изследваната територия. Маркирани са основните репери при създаването на провинцията и нейното постепенно военно и административно усвояване. Важен акцент е проследяването на промените в граничната линия. Авторът се отнася скептично към наложилото се напоследък мнение за изместването на границата между Горна и Долна Мизия по времето на Хадриан (срв. Тачева 2000, 60-65). Обосновано, от методическа гледна точка, е възприемането на Стара планина като идеална граница между териториите на Тракия и Долна Мизия. В края на Глава 2 е направен кратък преглед на градските територии по крайбрежието и във вътрешността.

Глава 3 (с. 17-24) разглежда употребата и на други категории гробни паметници (саркофази, ари, ципуси), издигани заедно със стелите в некрополите. Обобщеното изследване на последните оценявам положително, макар да не стои като непосредствена задача за монографията. Това е пръв опит за обобщени наблюдения върху различни категории гробни паметници от Долна Мизия. Спорно е мнението на автора, че стелата на *Tiberius Iulius* (Taf. 1 I) е част от оградната стена на могила, заради конвексно оформената си лицева повърхност. Аргументирано е възприемането на руините при Лесичери като част от гробен градеж, а не като храмова постройка. Представеното графично възпроизвеждане на особените

гробни паметници от района на Никополис ад Иструм (Taf. 4, 3) все още е хипотетично и не се приема от някои учени (Boyadjiev 2003, 50-51, fig. 5). Прегледът на саркофазите, гробните олтари и гробната скулптура е общ, с акцент върху тяхното разпространение и произход. В края на главата е отделено внимание на паметника при Тропеум Траяни, чиято връзка с надгробните стели е проследена в следващите глави. Ограниченият обем не е позволил на автора да представи наблюденията си върху повече аспекти на тези категории гробни паметници. За целите на книгата е постигнат баланс между информативност, обзорност и маркиране на проблемните ситуации.

Глава 4 (с. 25-34) третира критериите за датиране на гробните стели. От методическа гледна точка с основание е предпочетен комплексният метод. В повечето случаи е постигната датировка в рамките на четвърт век, която е достатъчна за целите на изследването. Последователно са проследени епиграфските данни. Направен е подробен преглед на стационарираните в провинцията военни части. Уточнени са хронологическите граници при употребата на различни именни и граматични форми. В стегнат вид са представени основните хронологически възможности на гробните формули и императорските гентилни имена. Обърнато е особено внимание на палеографските изменения на надписите. Анализът е концентриран най-вече върху центровете с богата лапидарна продукция.

Типологията на гръцките стели е проследена в Глава 5 (с. 35-38). За първи път е приложен диференциран подход при анализа на материала от провинцията. При изграждане типологията на стелите авторът е взел под внимание не само формалните признаци на паметниците, но и тяхното историческо и генетично развитие. Разграничени са четири типа гръцки стели - релефни стели с проста рамка (Тип А), наискоси (Тип В), стели с дъговидно оформена рамка на релефното поле (Тип С) и неразчленени стели с фронтон (Тип D), с техните форми и варианти (Taf. 9-10). Основната форма, определяща вътрешното типологично развитие, е отделена като първи вариант. При всички варианти на гръцките стели са посочени хронологическите и териториални рамки на тяхната употреба, влиянията и тяхното развитие във времето. При много от формите е отбелязана връзката им с и произхода от вотивните паметници. Предложената от автора типология представлява изчерпателна, подробна и съобразена с особеностите на материала система. Нейното изграждане се основава на методически издържани и генетично обусловени критерии.

Следващата Глава 6 (с. 39-56) е логично продължение на предходната. Аргументирано е отделното разглеждане на т. нар. римско-дунавски тип стели. Типологията е разработена, от структурна гледна точка, съобразно утвърдени критерии (Gabelmann 1972, 70-71; Pflug 1989, 30-31; Faust 1998, 40-42). С. Конрад определя 10 типа стели, с

форми и варианти (Taf. 11-13), отразяващи едновременно многообразието и стандартизацията на надгробните плочи. Медальоните (Тип XI) и смесените стели (Тип XII) са отделени като особени форми. Според най-важния, обединяващ признак, плочите са разделени в три големи групи: стели с рамка (Тип I-IV), стели-едикули (Тип V-VI) и неразчленени стели (Тип VII-X). Всеки тип е дефиниран с основна изходна форма, деривати и варианти. Уеднаквяването на типологичните критерии при подреждане на различните групи позволява дори предвиждането на незасвидетелствани форми сред изследвания материал. Авторът отделя внимание и на рамката, като основен, обединяващ признак. Създадената от С. Конрад типология представлява първият опит за комплексно обхващане на огромния гробен материал в една достатъчно гъвкава и същевременно адекватна типологична система, притежаваща неоспорима функционалност. Нейното разработване е резултат от внимателното и задълбочено изследване на особеностите на материала при съобразяване с неговия амбивалентен характер.

Глава 7 (с. 57-70) разглежда различните аспекти на иконографската тема *coena funebris* в Долна Мизия. Обърнато е внимание на произхода на сюжета, пренасянето му в гробната сфера и причините за популярността на изображението. При изследването на релефите акцентът е поставен върху стиловите и иконографски изменения, както и върху изграждането на надеждна хронология. Визираните промени са проследени отделно за крайбрежните градове, лимеса и вътрешността на провинцията в обособени хронологически рамки. Аргументирано е влиянието на локалната елинистическа традиция и са посочени основните центрове на влияние - Бизантион, Кизик, Самос и т.н. С. Конрад отбелязва зависимостта на количеството гробна продукция от социално-икономическите условия. Чрез детайлен анализ авторът разграничава няколко стилови групи с влияния от различни центрове. Обосновано е развита тезата за създаване на схема на „погребално угощение“, типична за Одесос, чрез комбинирането на различни стилови и иконографски елементи от началото на II в. Застъпено е мнението за самостоятелното развитие на тези релефи в града поне от средата на II в. Изведени са важни стилови наблюдения, имащи отношение към хронологията на паметниците, както и към тяхната репрезентативна стойност. В продукцията на Томи е отбелязано ранното въвеждане на портретни изображения в релефите с *coena funebris*. Сюжетът е слабо застъпен в Хистрия, за което основателно са потърсени исторически причини - нападението на костобоките, предизвикало настаняването в града на охранителна военна част. Нейното присъствие обуславя преориентацията на художествената продукция към римски модели. При анализа на сюжета от вътрешността на Долна Мизия и по лимеса е констатирано ограниченото разпространение на характерната

за западните провинции схема. В зоните на концентрация на подобни релефи е установено преимуществено гръцко влияние от понтийските центрове или Тракия. Важен е изводът, че този сюжет е предпочитан от цивилните граждани. Анализът на релефните изображения с „погребално угощение“ се отличава с детайлност и прецизност. Постигнати са съществени резултати в стилово-хронологическото подреждане на паметниците при отчитане на съответните влияния. Смятам, че по-задълбоченото изследване на социалния и символен аспект на сюжета не би било излишно, макар да не е формулирано като непосредствена задача от автора.

В Глава 8 (с. 71-78) са разгледани конните изображения върху надгробните плочи от Долна Мизия. В началото е проследена художествената традиция на сюжета от елинистическата епоха в понтийските градове. Маркирани са основните моменти в произхода на изображението от вотивния релеф в гръцкия свят. Особено внимание е отделено на плочите от Одесос, явяващи се преки продължители на предримската традиция. Проведен е подробен стилов анализ на конните изображения, като са маркирани важни хронологически реперни и композиционни промени. В иконографско отношение е проследена употребата на сравнително малко типове и варианти. Обърнато е внимание на връзката между антитетично поставените конници и Диоскурите, като са потърсени и аргументи от различен характер. Интерпретацията на символната стойност на конната фигура е концентрирана основно върху желанието за херойна епифания на починалите. Макар с известни уговорки, тази интерпретация се приема от автора и за конните паметници на военни лица. Специално внимание е отделено на стелата на *Iulius Satorius* (№ 485), която в иконографско отношение следва западни модели. Основателно е отбелязана символната и изразна сила на конното изображение независимо от неговата професионална окраска. Подобно на *coena funebris*, конната фигура притежава многопластова семантична стойност, чието разбиране не може да бъде сведено до една или две конкретни прояви. Поради тази причина е необходимо особено разглеждане на символичния аспект на темата в отделна част. Освен предложените, съществуват и други възможности за интерпретация на образа. Не е коментирана връзката на конните релефи с многобройните вотивни паметници на т. нар. „Тракийски Херос“. Игнорирана е зависимостта между възрастово-статусната позиция на починалия и изборът на конен релеф. Още М. Кремер определя конните стели като паметници на починали младежи (Cremer 1991, 55-70). Сред материала от Долна Мизия, според мен, съществуват достатъчно примери, подкрепящи, именно, тази интерпретация. Коректно е да бъде отбелязана възможността за нейното съществуване при анализа на конните релефи. Не е достатъчно обосновано и твърдението, че дори

и върху паметниците на военни лица конната фигура запазва като цяло характер на херойна епифания. Достойнството и гордостта от военната служба винаги са силен мотив за нейното представяне върху гробните плочи с помощта на различни средства. Неслучайно, както подчертава и С. Конрад, военните лица рядко избират изображението на „погребално угощение“ върху гробните си плочи, докато техният брой при стелите с конници е значителен. Този факт не може да няма отношение към войнската принадлежност на починалите. По-коректно, според мен, би било твърдението за представянето на последната с помощта на гръцката иконография. Нейното преобладаване е обусловено, от една страна, от доминацията на гръцката художествена традиция в съответните центрове, а от друга - от елинската културна принадлежност на майсторите.

В Глава 9 (с. 79-82) са проследени особеностите на следващия изобразителен сюжет. Употребата на стоящи и седнали фигури основателно е свързана с елинистическата художествена традиция в понтийските градове. Маркирани са важни влияния от Бизантион и Смирна. Доколкото е възможно на базата на наличния материал, са проследени техните стилови и иконографски особености. По подобен начин и тук една по-обстойна интерпретация на символната и репрезентативна стойност би допълнила съществено анализа на останалите аспекти на изображенията.

В Глава 10 (с. 83-86) е засегнато развитието на портретните изображения в гробния релеф на Долна Мизия. Проследено е хронологическото развитие на портретните изображения. Изтъкната е спорадичната им употреба в I-II в., ограничена само до някои важни военни и градски центрове. Вниманието на автора е концентрирано върху продукцията на столицата Томи, съвсем оправдано. В този център е засвидетелствано проникването на портрета по времето на Флавиите. Особено внимание е отделено на медальона от Ескус, като важен репер за навлизането на портрета в репертоара на ателиетата по Дунав. Чрез детайлен анализ на стиловите му особености авторът аргументира изработването му под келтско влияние. За художествената продукция на II в. е проследено преобладаването по-скоро на източнотракийското портретно изкуство. През III в. е отбелязано нарастване на портретната продукция при рязко снижаване на нейните художествени качества. За сюжета бюст не е предложена съответната оценка на символната и репрезентативна стойност, подобно на предходните глави.

В Глава 11 (с. 87-92) са анализирани останалите релефни сюжети. Маркирано е различното отношение към професионалните изображения при гръцките и римски стели. В рамките на тази глава е акцентирано върху войнишките изображения, които представляват и най-голям процент особено през III в. Последните са идентифицирани като войници от помощни части. Отделено е внимание и на различни знаци и символи, показ-

ваши войската принадлежност на починалите. Подробно са разгледани и гладиаторските релефи, представляващи следващата по важност и количество категория. Уместно е изтъкнат източнотръшкият характер на изображенията, както и връзката на гладиаторските игри с императорския култ. Отново Томи е изявен като център с най-много подобни релефи. На базата на изследваните гробни паметници е показано провеждането на гладиаторски борби в Томи, Одесос, Марцианополис и Дионисополис.

Отделните елементи и символи от гробната символика са анализирани в Глава 12 (с. 93-98). Изтъкната е силната роля на гръцкото възприемане в областта на гробното изкуство. Проследяването на символичната стойност и разпространението на отделните мотиви и елементи е извършено чрез обединяването им в групи. За всеки символ е потърсена семантичната и репрезентативна стойност, както и връзката му с гробната стела. Важен принос е извеждането на мотива „съд с изстраващи от него ластари“ от долния фриз на паметника при Тропеум Траяни. Идентификацията е подкрепена с наблюдения върху хронологията и териториалното разпространение на мотива.

Някои допълнителни аспекти на гробните стели от Долна Мизия са разгледани в Глава 13 (с. 99-100). Проследени са наличните данни за материала, от който са изработени гробните плочи. За част от понтийските паметници е предположен малоазийски произход. Останалите стели показват употребата на местен камък, най-вече варовик. Проследени са и етапите от изработката на стелите. Важни са наблюденията за изписването на някои надписи само с боя, както и за гравирването на надписа след издигането на плочата върху гроба. Направен е обобщен преглед на оскъдните данни за оцветяване на надгробните плочи, като е застъпено мнението за оцветяване предимно на отделни техни части.

Глава 14 (с. 101-110) засяга аспекти, свързани с хората, които издигат надгробните плочи. На базата на данните от надписите са проследени правното положение и етническата принадлежност на починалите. Съответните резултати са изведени в таблица. Потвърдено е силното присъствие на малоазийски преселници, както по крайбрежието на Понта, така и във вътрешността. Отбелязана е особената позиция на столицата Томи, където е засвидетелствано и наличието на много лица с римско гражданство. Този факт е обяснен със засиленото присъствие на военни и административни функционери. Социалният статус на разглежданите лица показва принадлежност преимуществено към средния провинциален слой, състоящ се до голяма степен от търговци, занаятчии и дребни земевладелци. При анализа на военните лица е в сила подобно наблюдение: стели издигат основно легионерите и средните военни чинове (*centuriones, principales*). Обърнато е внимание и на данните за роби и ос-

вобожденци. Съществено допълнение към тази глава би представлявало изследването и на семейните отношения и полово-възрастовите зависимости, свързани с различната степен на лична репрезентация.

Заклучителната Глава 15 (с. 111-112) представя в синтезиран вид основните изводи от изследването на паметниците. Аргументирано е твърдението за наличието на ателиета в повечето градове и военни лагери. За Одесос, Томи, Нове и Ескус дори е предположено функционирането на повече от едно ателие през определен период от време. Без да подлагам на съмнение казаното, смятам, че за голяма част от центровете в провинцията може да се говори не за ателиета, специализирани в производство на надгробни плочи, а по-скоро за такива, изработващи различни категории лапидарна продукция. При типологическото развитие на римските стели отново е подчертано влиянието от областта на Средния Дунав. Посочени са и центровете, участвали пряко в създаването на ателиета по Долен Дунав. Авторът застъпва схващането, че само до началото на II в. може да се говори за „койне данубиана“. След това провинциите развиват собствена художествена култура. При анализа на релефната украса отново е подчертано влиянието на северозападна Мала Азия. Показан е хетерогенният характер на релефните изображения върху стелите от Добруджа и северния предбалкан. По отношение на социалните измерения на стелите от Долна Мизия отново е изтъкната принадлежността им към средните цивилни и военни слоеве. В края на аналитичната част е прибавен обширен списък на използваната литература и употребените съкращения на корпусите и периодиката (с. 113-123).

Втората част от книгата е каталог с коментар на разглежданите в главите паметници (с. 126-266). Той е организиран на географски принцип. Обхванати са 526 цели и фрагментирани надгробни плочи. Огромното количество събран и анализиран материал позволява на С. Конрад успешно да допълни и коригира предходните изследвания по темата. В края на текстовата част на каталога са изведени необходимите показалци за местонамирането и съхранението на паметниците, както и препратките към използваните корпуси.

Илюстративната част се състои от 140 табла. Типологията на стелите е представена графично в 5 табла, осигуряващи лесна и бърза ориентация в предлаганата типологична система. Териториалното разпространение на най-важните типове стели и основните релефни изображения е илюстрирано с 8 карти. В края на книгата е приложена карта с местонамирането на плочите. На табла от 22 до 140 са представени фото изображенията на разглежданите надгробни стели. Подреждането на паметниците не е извършено по каталожни номера, което създава известна трудност при ползването на фотосите, но дава възможност за нагледно проследяване на развитието на релефните сюжети и форми стели.

Свен Конрад е събрал и анализирал в монографичния си труд огромен по обем материал от цялата провинция Долна Мизия. Въпреки наличието на траен научен интерес към темата, изследването представя един нов, качествено различен подход към материала. Изградена е детайлна типология на гробните плочи, която може да служи като еталон за бъдещите проучвания в тази област. Създадена е надеждна хронология на паметниците, базирана върху комплексни данни. В подробности е проследено стилово развитие на гробния релеф, което предоставя основа за сравнения и надеждно датиране. Предложена е адекватна интерпретация на символиката на

релефните сюжети и елементи, като са изведени и много нови и важни наблюдения. Обърнато е внимание на социално-статусната и етническата характеристика на собствениците на гробни плочи. Анализът на стелите от Долна Мизия е проведен динамично в рамките на историческия, военно-политическия и административен контекст, което спомага за по-пълното и правилно интерпретиране на феномена. В заключение бих подчертал, че книгата на С. Конрад „Надгробните плочи от Долна Мизия“ представлява комплексно изследване с безспорни научни качества.

Марио Иванов

Цитирана литература:

Тачева 2000: М. Тачева. Северната граница на провинция Тракия до 193 г. - В: М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. София, 2000, 58-78.
Boyadjiev 2003: S. Boyadjiev. Essai de classification typologique de l'architecture funéraire en Moesie et en Thrace au 2e - 6e siècle. - Archaeologia Bulgarica, 2003, 3, 43-76.
Cremer 1991: M. Cremer. Hellenistisch-römischen Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien, I. Mysien. Asia

Minor Studien, 4. Bonn, 1991.
Faust 1998: W. Faust. Die Grabstelen des 2. und 3. Jh. im Rheingebiet. Bonner Jahrbücher, Beiheft 52. Köln, Bonn, 1998.
Gabelmann 1972: H. Gabelmann. Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein. - Bonner Jahrbücher 172, 1972, 65-140.
Pflug 1989: H. Pflug. Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie. Mainz, 1989.

Alexander Fol, Jan Lichardus (†), Vassil Nikolov (Hrsg.). Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Mainz, 2004.

От 23 юли до 28 октомври 2004 г. в Художествения и експозиционен център на Федерална република Германия в Бонн беше открита изложба *Траките. Златното царство на Орфей*. Както и при други изложби, осъществявани в чужбина, и тази е съпътствана от издаването на каталог на показваните експонати с обширна текстова част по темата на изложбата.

Освен стремеж да бъдат представени най-новите достижения при изучаването на тракийското наследство, допълнителен повод за осъществяването на изложбата беше и ознаменуването на 20 години българо-немско сътрудничество в археологическите проучвания в микрорайона на Драма, Югоизточна България. За голямо съжаление събитието не можа да бъде дочакано от починалия през пролетта на 2004 г. проф. Ян Лихардус, дългогодишен ръководител от немска страна на проекта Драма, човек с огромни заслуги за развитието на българо-немското научно сътрудничество в областта на археологията.

В началото на 2005 г. получих възможността да разгърна богато илюстрирания и чудесно оформен от полиграфическа гледна точка ката-

лог. Структурно той е разделен на 7 основни части, съпътствани от *Предговор* (Венецел Якоб), *Въведение*, очертаващо насоките за науката тракология в началото на XXI в. (Александър Фол) и *Заклучение* (Александър Фол).

Седемте раздела са озаглавени: 1. *Праистория*, 2. *Микенска Тракия*, 3. *Царски династии*, 4. *Богове*, 5. *Вяра и култ*, 6. *Тракийското техне*, 7. *Тракия Романа*.

Първият раздел е посветен на праисторията (Васил Николов, Калин Порожанов, Ян Лихардус). В обзора за археологическите култури на първите земеделци в днешните български земи (Васил Николов) е представен стегнат преглед за периодите на неолита, халколита и ранната бронзова епоха. С оглед на срещания се разноразнообразие в научния апарат, използван от различните автори в каталога, В. Николов се спира на по-сполучливия вариант за представяне на наличните стенописи и съответната специализирана литература, в която те са застъпени. В текста не са цитирани конкретни автори, а в общата библиография в края на каталога е направена сравнително представителна извадка от публикации на утвърдени автори като Г. Георгиев, В. Миков, П. Детев, Х. Тодорова, Р. Катинчаров, А. Радунчева, С. Чохаджиев, К. Лещаков, самия В. Николов и др. По този начин на читателя е предоставена

възможността сам да избира откъде да почерпи допълнителна информация, без задължително да му се натрапват едни научни становища за сметка на други. Въпреки положителните страни на това изложение не съм убеден доколко в една изложба, която е замислена тематично като *Златното царство на Орфей*, е необходимо и оправдано присъствието на праисторическа част, която да предхожда изложението за тракийския период. Нещо повече, между периода на неолита и халколита, и тракийската култура в българските земи едва ли може да бъде търсена друга приемственост освен чисто териториална (въпреки отделни твърдения в рамките на каталога, за които ще стане дума по-долу). Може би основание за поместването на този текст в каталога са проучванията при Драма, при които водещо място има праисторията.

Втората част от раздел *Праистория* е назована „Индоевропейците в Евразия“ (Калин Порожанов). В рамките на едно стройно, като структура, изложение е направен кратък обзор на климатично-географските условия, на археологическата изворова база, на ономастиката и на културно-историческото и етническо развитие в географския ареал, който се свързва с тракийското културно наследство. Към текста могат да бъдат отправени критики. Частта определена като „Археологически структури“ или „Археологически източници“ (в зависимост от превода), всъщност, е лишена от конкретност и се ограничава до преразказ и кратко описание на общи за Средиземноморието и за европейския Югоизток културно-исторически процеси, както и до сбито предаване на хронологията и периодизацията за днешните български земи от ранната бронзова до желязната епоха. С оглед на наличната изворова база трудно може да се приеме твърдението на автора, че „консолидирането на тракийския етнос може да се установи по археологическия материал към края на халколита“ (с. 34). Същата висока степен на хипотетичност има и изказаното становище, че същинският ресурс на тракийската диаспора е неолитното население. Да се изказват подобни твърдения означава да не се държи сметка за немалкото хиатуси и кризи в обитаването, фиксирани до края на III и първата половина на II хил. пр. Хр. Връзката между високоразвитата халколитна култура в района на Варна и населението, обитавало Югоизточните Балкани две хиляди години по-късно, към днешна дата е по-скоро пожелателна, отколкото доказуема.

Последната част от раздел *Праистория* е посветена на българо-немските проучвания в микро-региона на Драма (Ян Лихардус, Александър Фол, Людмил Гетов, Франсоа Бертеме, Рудолф Ехт, Йохен Кубиниок, Илия Илиев). Това е частта от каталога, която като конкретност, яснота на изложението и теренна аргументация има най-много достойнства. Впрочем, тази обособеност е загатната и в рецензията на Стронк (Stronk 2005).

От гледна точка на представяне на резултатите от конкретни теренни проучвания за един сранително малък район подобно различие е разбираемо, но въпреки това остава впечатлението за трудно вписване в общата концепция на каталога и в научния подход, демонстриран в повечето от останалите текстове.

Вторият раздел е наречен *Микенска Тракия* (Валерия Фол). В началото на текста авторката предлага кратък обзор за културните процеси, които се развиват в Източното Средиземноморие и Предна Азия през II хил. пр. Хр. Въпреки някои неточности (да се твърди, както това е направено на стр. 113, че от XVIII в. пр. Хр. великите държави разполагали в армиите си с конници, освен с колесници, е несериозно!) в тази уводна част е потърсен обоснован преход към проблематиката на късната бронзова епоха в тракийските земи.

На стр. 95 откривам твърдението, че „историко-типологичното понятие „микенска Тракия“ е употребено за първи път от проф. Фол през 1972 г. Не знам защо, но през последните десетилетия колегията на българските траколози упорито отказва да си припомни, че терминът „Микенска Тракия“ е употребен и въведен в научно обращение за първи път от проф. Богдан Филев през далечната 1920 г. (Филев 1920). И ако до 1990 г. тази частична амнезия можеше да бъде обяснена с идеологическо-политическата забрана, наложена върху името на проф. Филев, то за времето от 1990 г. наетне няма разумно обяснение. Считам, че проф. А. Фол има достатъчно заслуги за българската наука, за да се създават допълнителни митове, които по-скоро правят лоша услуга на високия му научен авторитет.

Не може да бъде прието сериозно и твърдението, че „в археологическата реалност от Варна до Вълчитрън между края на халколита и бронзовата епоха в тракийските области мълчанието все пак се нарушава от тракийските етноними, теоними, антропоними и топоними от таблички с линеар Б, произхождащи от Кносос, Микена, Пилос и беотийска Тива“ (с. 96). От гледна точка на датата на посочените източници мълчанието със сигурност остава меродавно за един период от над две хиляди години, а ако се вземат под внимание най-новите интердисциплинарни датировки за Варненския халколитен некропол, то става дума за почти три хиляди години хиатус. Подобни твърдения могат да бъдат квалифицирани като екстраполация и изкуствени опити да бъдат подведени под общ знаменател всички златни (или от благороден метал) находки, откривани в днешните български земи.

В стремежа да се обясни същината на царската власт в микенския културен кръг изложението на В. Фол е получило по-скоро концептуална насоченост, но е пострадало откъм фактологическа подкрепа и не носи нищо ново. Аргументацията за пореден път не излиза извън рамките на Омировия епос и коментар на Вълчитрънското съкровище. В този смисъл, например, е пропус-

ната възможността да се подкрепи твърдението, че „царете от микенска Тракия могат да бъдат установени най-ясно при устието на Нестос и западно от него“ (с. 97) с актуални и конкретни теренни резултати от последните 10 години именно от районите на Места и Струма с обекти като Сандански, Кайменска чука, Копривлен и др. (Стефанович, Кулов 2001; Александров 2002).

Третият раздел, *Царски династии*, е представен с текстовете „Тракия и ранните велики държави“ (Кирил Йорданов), „Одриската държава“ (Кирил Йорданов), „Войни и въоръжение“ (Диана Димитрова) и „Царски градове, резиденции, храмове и селища в предримска Тракия“ (Любава Конова). От гледна точка на вътрешната структура последните два текста ми се струват не добре формулирани и аргументирани. Читателят остава с впечатлението, че въоръжението и военното дело са свързани единствено с царските династии и висшата аристокрация, както и, че селищните структури са обвързвани единствено с царската власт.

Първите две части на раздела могат да бъдат разгледани заедно. В текста, предложен К. Йорданов, като обем и проблематика са засегнати в напълно достатъчна степен българските и чужди научни достижения в областта на политическата история през последните десетилетия. Авторът се е спрял (с малки изключения) и на посочения по-горе по-сполучлив начин за представяне на научната книжнина, а именно - обща библиография. В нея е направена добра подборка на автори като Г. Кацаров, Г. Михайлов, А. Фол, М. Тачева, Д. Попов, К. Порожанов, самия К. Йорданов и др. В интерес на истината трябва да отбележа, че що се отнася до текста за Тракия и ранните велики държави, К. Йорданов е един от малкото автори на каталога, който е показал и добро познаване на съвременната чужда литература.

Във „Войни и въоръжение“ като положителен момент със сигурност могат да бъдат изтъкнати богатите лични теренни наблюдения на Д. Димитрова, които очевидно са намерили място в текста. Основните ми забележки са насочени към начина на цитиране и към някои от изказаните твърдения. Съждението, че „въз основа на ценността на материала металните оръжия са били достъпни само за царя и аристокрацията“ (с. 127) не издържа на научна критика, още повече за период, в който достъпът до желязо, мед и бронз не е бил ограничен. Становището, че поради ценността на метала често гробове с представително въоръжение се интерпретират като царски или аристократични, е по-скоро проблем на интерпретаторите, отколкото на материала, обект на изследване. Ако изходи от презумпцията, че металните оръжия са достъпни само за царя и аристокрацията, непредубеденият читател би следвало да очаква, че или останалата част от войните са въоръжени само с лъкове и прашки (в случай, че тежестите не са оловни и

върховете на стрелите не са бронзови), или че многобройните тракийски армии, за които се говори в началото на текста на Д. Димитрова, са били само от аристократи. Може би тази логическа неяснота се дължи на структурата на текста, в който накратко са представени основните типове и видове въоръжение, но няма анализ (освен кратко изброяване за видовете войски в армиите на тракийските царе) (с. 132) на характерните особености при различните войни и начините на водене на бойни действия, както предполага заглавието.

Друга забележка следва да бъде отправена по отношение на цитирането. Авторката се спира на конкретно посочване по публикации и находки. След като е избран такъв подход, редно е автори като В. Василев (с основни приноси за изучаването на тракийското въоръжение) да бъдат споменавани с тяхното собствено име, а не резултати от техни проучвания да бъдат цитирани по едно помощно помагало за студенти (Китов, Агре 2002), чиято стойност е спорна (Гоцев 2003). Впрочем, В. Василев е напълно игнориран от общата библиография. Не става ясно защо едни автори са назовавани с техните конкретни приноси (Китов, Буюклиев), а за други, (Василев 1980; Църков 1994; Торбов 1997; Торбов 2000 и др.), някои от които имат съвсем актуални нови публикации, включително и защитени дисертации по проблематиката, да се прави изключение.

Последната част от раздел *Царски династии* е озаглавена „Царски градове, резиденции, храмове и селища в предримска Тракия“ (Любава Конова). Авторката отделя значително внимание на социкултурното понятие град, както и на основните черти при формиране на „дворцовото стопанство“ в Средиземноморието и Предна Азия. Проследени са най-ранните процеси на централизация, които по археологически път могат да бъдат установени в понтийската зона, макар да не е ясно какво е общото между тях и тракийското общество от късната бронзова и желязна епоха. В крайна сметка след като се връща към основната тема на изложението си, Л. Конова достига до твърдението, че селищната система през късната бронзова епоха се променя и от по-ранните селищни могили се преминава към изграждане на селища на трудно достъпни, укрепени места, както и към, евентуално (?), прилежащи към тях агломерации, в близост до водоизточник (с. 135). Читателят научава, че провеждането на археологически разкопки на такива места е трудно осъществимо, но данните, които се придобиват от топографията на местността и от обследването на терена позволяват да се предположи, че и там характеристиките са идентични с тези в континентална Гърция и островите. Не става ясно защо в Егейското пространство археологическите разкопки са напълно възможни, а в България не са. Но пък явно това не е толкова важно, след като и без теренна интервенция високо квалифицира-

ните български специалисти могат да направят съответните изводи.

Обединяващото звено между дворец и храм се дава въз основа на разкопките в Пловдив и Кабиле. Информацията, че върху възвишенията на Небеттепе е открита царска резиденция-мега-рон, в която са разкрити култови огнища очевидно не е съобразена с факта, че при една от тези есхари става въпрос за научна фалшификация (Кисъв 1996), която беше обект и на заниманията на междуведомствена комисия. За сметка на това връзката между власт и култ при Кабиле изглежда сигурна, а на новината, че за единия от двата разкрити храма на акропола се предполага, че е дълго търсеното светилище на Артемида Фосфорос най-много ще се радват проучвателите на обекта. Микенска представа за укрепен владетелски център е открита и при Свещари, което с оглед на сравнително краткия живот на града от края на IV до средата на III в. пр. Хр. е забележително.

След като приключих с прочита на раздела, който би трябвало да е свързан със селищните структури в Предримска Тракия, останах с впечатление, че в информацията за проучвания на тракийски селищни обекти за последните 25 години, с която авторката разполага, има съществени пропуски. Не мога да си обясня по друг начин пълното непознаване на най-новите резултати в областта на селищната археология. Няма нищо казано за къснобронзовите обекти при Кайменска чука и Копривлен (Стефанович, Кулов 2001; Александров 2002), а тяхното познаване само би подкрепило опитите на Л. Конова да открие „микенската връзка“ в Тракия. Липсват напълно селищни обекти (някои с много висока степен на проученост) като Перник (Чангова 1981), Васил Левски (Кисъв 1994), Копривлен (Божкова, Делев 2000; Божкова 2002), Халка Бунар (Тонкова 2002). Доста остарели и поспестени са познанията за Сборяново, при положение, че през последните години има поне 3 нови публикации, които могат да бъдат използвани (Стоянов 1996; Стоянов 1997; Stoyanov 2003). Впрочем, това далеч не са всички новопроучвани селища. Липсва поглед и върху обобщаващи научни разработки, които се вписват напълно в проблематиката, с която авторката на тази част от каталога се е нагърбила (Чичикова 1985; Домарадски 1998; Гоцев 1992; Gozev 1997; Stoyanov 2000; Попов 2002 и др.). Би могло да се очаква, че след като се говори за резиденции евентуално може да се срещне, заедно с позоваване на конкретната публикация, името на учения, допринесъл съществено за въвеждането на терминологията, тясно свързана с този дял от проблематиката на тракийските селищни структури (Димитров 1958). Особено неравнодушен и силно възмутен съм от начина, по който е цитирана информацията за емпорион Пистирос - анонимно и свенливо с името на сборника („Пистирос и Тасос“), издаден в Ополе! Този обект има проучвател и проуч-

вателят си има име! Казва се Мечислав Домарадски. Направил е прекалено много за българската наука и за селищната археология в частност, за да си позволява някой да ползва резултатите от труда му, без да цитира коректно името му. Елементарната професионална етика го изисква! За Пистирос има многобройни публикации, включително и в чужбина, и дори човек да не е съгласен с предлагани хипотези и анализи, редно е да се цитира коректно (Домарадски 1995; Домарадски 1998; Bouzek, Domaradzki, Archibald 1996; Bouzek, Domaradzki, Archibald 2002).

Ще се спра по-подробно и на приложената към текста карта, която също търпи значителни критики, и която е симптоматична за някои основни слабости в предлагания картен материал в рамките на каталога. Съгласно надписа под картата тя представя „Селища, некрополи и светилища от бронзовата епоха до римската императорска епоха“. Ако спазва точно приложената легенда, професионалният читател ще достигне до изненадващи нови познания. Със синя точка са отбелязани гръцките колонии, а с червена гръцките метрополии. От легендата разбираме, че метрополии са Амфиполис, Пидна, Мароней..., а във вътрешността на страната такива селища са Ускудама, Виза, Берое, Кабиле, Севтополис и пр. Най-новите резултати всъщност се отнасят до днешна Северна България, където са локализирани гръцките метрополии Дуранкулак, Капиново и Балей. А южно от днешния град Русе е открита нова гръцка колония с име Александрово (вероятно свързана с похода на Александър III от 335 г. пр. Хр.?). Като се вземе предвид географската близост би могло да се предположи, че колонията Александрово е основана от метрополията Капиново, намираща се само на стотина километра в южна посока. От гледна точка на зададената в легендата хронологическа граница (до римската императорска епоха) към гръцките метрополии безапелационно са били присъединени и Сердика, и Пауталия. Впрочем, Пауталия като цяло има нерадостна съдба в рамките на каталога. В картата на с. 137 тя е на мястото на Перник, в картата на с. 312 е назована Дауталия, а в картата на с. 325 вече носи името Пауталия. Тези разночетения и демонстрираната географска неустойчивост на селището по отсечката Драгичево - Невестино биха могли да обяснят защо до ден днешен прословутият племенен център на дентелетите все още не е локализиран. Недоразумения, като изброените по-горе далеч не са единствените в картата, но по-добре да оставя любознателния читател да се позабавлява сам.

Нямам представа на какво се дължат тези и много други подобни грешки в картния материал, приложен към редица от текстовете в каталога, но очевидно е липсвала координация при редактирането, а и редакцията на картите в много случаи е свършена некачествено.

Четвъртият раздел се нарича *Богове* и съдържа две части.

Първата от тях е „Тракийската орфика или два пътя към безсмъртието“ (Александър Фол). Авторът е предал в синтезиран вид резултатите от дългогодишните си изследвания и многобройните си публикации в тази област. Очевидно в този текст се съдържа идейното ядро, около което гравитират повечето от текстовете в рамките на каталога. Изложени са анализите на автора за култа към Великата богиня майка и нейния син, дуалната представа за бога, имената, функциите и значенията на божествената двойка, образувана от богинята майка и нейния син и пр. В края на текста са направени обобщения за тракийската орфика, като вяра и за двата култови пътя към безсмъртието.

Към снимковия материал, който е приложен към текста, могат да бъдат отправени известни критики. Единствено за първата снимка е указано, че „Фотографиите в това есе показват тракийските скални и пещерни светилища в района Тангарда“ (с. 178). Другите снимки са останали без текст и за читателя не става ясно какво точно представляват структурите, които са заснети.

Втората част от раздел *Богове* е „Трако-фригийски контакти“ (Мая Василева). Както и за автора на първия текст в този раздел и за Мая Василева може да бъде казано, че проблемът, по който е писала, отговаря напълно на нейната професионална ориентация и опит. Между другото, авторката на текста е една от малкото, в каталога, които не само не са показали избирателно цитиране, а са демонстрирали и много добро познаване на новата чуждоезична литература по избраната проблематика.

В основата на изложението е информацията за наличието на родствени връзки между траки и фриги, която се открива в писмените извори. Накратко е изведено актуалното от областта на лингвистиката. Потърсени са аргументи за родствени черти между траки и фриги, като съставни части от микенското койне, за общото в техния пантеон, обществена структура и пр. Поне за мен на голяма част от тези съждения им липсва достатъчна археологическа аргументация (конкретно от българска страна). На много от обектите, които са представени на снимковия материал или са визирани в текста, все още няма теренна интервенция или, ако има такава, тя не е публикувана.

Петият раздел на каталога, наречен *Вяра и култ*, е разделен на две части. От структурна гледна точка неговото обособяване е излишно и той може спокойно да бъде обединен заедно с предходния раздел *Богове*. В началото на първата част „Митичната и легендарна Тракия“ (Елка Пенкова) се прави уточнението, че при своите контакти със съседите гърците често обличали във формата на митове и легенди това, което възприемат от действителността (с. 203). Веднага след това започва обстойно изложение върху тракийския пантеон, основните персонажи в него и върху тракийската орфика, като цяло осно-

ваващо се върху трудовете на проф. Фол и проф. Маразов. Анализите с малки изключения се опират върху отделни съдове от Рогозенското съкровище. Не става ясно дали целта на текста е да запознае читателя, в синтезиран вид, с информацията, която се открива за Тракия в митологията, с някои от известните легендарни персонажи (част, от които са изброени в началото на текста) или с предполагаемия генезис и пътища, по които е достигнала тази информация до нас. Остава по-скоро впечатлението, че главната цел е да бъдат разкрити на читателя основните принципи на тракийската орфика. Всъщност много от казаното се повтаря с прочетеното в оригинал в предходната глава, няколко страници по-горе.

Втората част от раздела се нарича „Светилища“ (Валерия Фол). Водещо място е отредено на мегалитните паметници. След кратко изложение, в което се посочва географският ареал на разпространение и датировката в различни части на Европа на мегалитната култура, (в частност за егейските острови от средата на II до средата на I хил. пр. Хр.) авторката изказва становището, че подобно датиране указва само кога съоръжението е използвано за последен път, но всъщност то е по-ранно. За съжаление силното желание за датиране по-рано от късната бронзова епоха (с. 213) трудно може да бъде удовлетворено от гледна точка на вече немалобройните теренни резултати, които подкрепят датирането на мегалитни паметници в Тракия основно през ранножелязната епоха. В случая бих посочил резултатите на колегите Георги Нехризов и Даниела Агре. Последните проучвания показват ясно, че конвенционалната интерпретация на долмените като гробници, а често и като родови гробници, има далеч по-сериозни основания за съществуване в сравнение със стремежите да се натоварват долмените с допълнителни култови и астрономически функции. Разбира се, че едно гробно съоръжение е свързано с култа, но това все още не го прави светилище. Казаното по-горе е по повод споменаването на долмените (правилно отбелязани като най-многобройните мегалитни паметници в Тракия) в текст, в който би трябвало да се говори за светилища. За сметка на присъствието на долмените може да бъде отбелязано отсъствието на съвсем актуални и важни за темата „светилища“, нови обекти, какъвто например е откритият и проучен кромлех при Долни Главанак (Nekhrizov 2000). Тук е мястото да кажа, че селективното четене, отказването да бъдат цитирани други публикации освен собствените и явното несъобразяване със становището на проучвателите на дадени обекти е основен недостатък и на този текст от каталога. Подобен е примерът със снимката (с. 215), на която е даден „хероонът Мишкова нива“, при Малко Търново, Югоизточна България.“ Не е обяснено какво прави снимката на гробница, чиито характеристики и датировка ясно са отправени с теренни аргументи от страна на проучвателя в римската епоха (Delev 1985, 77-

79), в текст, който се занимава (или би трябвало) със светилищата от предримския период. Кръгът на специалистите, които работят по проблемите на мегалитните паметници и скалните светилища не е никак малък (Делев 1982; Делев 1982а; Кисъв 1990; Domaradzki 1994; Нехризов 1994; Nekhrizov 2000 и др.) и присъствието поне на някои от тях, пък макар и в рамките на общата библиография, би било от полза.

В крайна сметка от подобен подход е пострадало съдържанието на текста, тъй като от гледна точка на категориите светилища в изложението са представени само скални светилища (и то в непълнен от гледна точка на различните типове паметници вид - б.а.) и подмогилни съоръжения, които са интерпретирани като култови. Налице са съществени структурни и информационни пропуски, които е можело да бъдат запълнени от вече налични обобщаващи публикации (Domaradzki 1994) или от нови публикации за отделни паметници (Балканска 1998). В изложението липсват и актуалните ямни светилища, все по-широко представени през последните години (Георгиева 1991; Бонев, Александров 1993; Балабанов 1999; Вълчева 2002; Tonkova 2003 и др.). Ако авторката беше прегледала проучванията в Драма, част от този каталог, щеше да се убеди, че ямен комплекс има и там.

За сметка на тези пропуски читателят получава нова порция от „свещеното орфическо учение“ (с. 220).

В текста се срещат и откровено неверни твърдения, като това, че скалните ниши са обърнати само на юг (с. 214). Предполагам, че всички ниши, които са издълбани не точно от юг, но пък са съобразени със съответната идеологическа доктрина, могат категорично да бъдат считани за ниши с южно изложение. Всяка издълбана от запад, север или изток и обърната на юг скална ниша би имала основно, приносно значение за безкрайно интересната проблематика, свързана с този тип паметници. За решаването на тази важна научна задача бих препоръчал на авторката да се запознае със скалните комплекси при Глухите камъни, Долно Черковище, Кован кая, Джанка. Списъкът може да бъде продължаван още, но на първо време е достатъчен.

Шестият раздел на каталога е наречен *Тракийското техне* и се дели на три части.

Първата от тях се нарича „Могилни, гробници, храмове“ (Георги Китов) и съдържа няколко подчасти - 1. Архитектура - гробници и храмове, 2. Тракийската скулптура; 3. Тракийската стенопис; 4. Тракийската торевтика. Естествено, в началото на изложението място намират резултатите от многобройните могилни проучвания на самия автор. Сигурен съм, че практичната класификационна система, според която могилите се делят на: много малки (до 1, 7 м), малки (до 4 м), средни (до 8 м), големи (до 15 м) и много големи (над 15 м) (с. 240), е направила впечатление в Германия, където спорадично също се провеж-

дат могилни проучвания. В синтезиран вид са представени наблюденията на автора за размерите на могилите, характера на насипване на могиления насип, проблемите за наличието на символни могили, ритуалите, съпътстващи погребението, различните видове гробни конструкции и пр. Г. Китов отделя особено място на подмогилните съоръжения, интерпретирани като храмове, както това е направено и от В. Фол в предходния текст на каталога. Голяма част от информацията в двата текста се припокрива. Трудно може да бъде прието твърдението на Г. Китов, че идентифицирането на монументалните подмогилни съоръжения като храмове и нововъведението в професионалната терминология вече почти не се оспорват в професионалните среди (с. 248), като са цитирани имената на Д. Гергова (Гергова 1996) и М. Русева (Русева 2000). Тук могат да бъдат споменати най-малкото и имената на И. Венедиков (Venedikov 1998), И. Маразов, М. Чичикова (Čičikova 1989; Chichikova 1998), Ю. Вълева (Valeva, Gergova 2000), Аликс Барбе, Никол Бланк (Barbet, Blanc 1998), Д. Стоянова (Стоянова 2002; Стоянова 2002а) и това далеч не са единствените представители на научната гилдия, които, меко казано, не са съгласни с цитираните по-горе иновации.

Сред опитите да се анализират конструктивни особености на подмогилните тракийски храмове читателят открива изключително важното твърдение, че „вратите са задължителен атрибут на тракийския храм“ (с. 248), при което е цитирана Д. Стоянова (Стоянова 2002). Аз, разбира се, съм радостен да разбера, че нашите предци задължително са слагали врати и са познавали изтънко такъв архитектурен елемент, какъвто е вратата. Но след като Г. Китов е достигнал до това заключение, редно би било, без излишна скромност, да застане сам зад него. В цитираната публикация на Д. Стоянова се говори за „крила от врати на гробници в Тракия“ (подчертаването е мое), а когато се казва, че дървени крила на врати има в храмовата, жилищната и гробичната архитектура се визира гръцкият свят като цяло без да се анализират задължителните атрибути на тракийските храмове.

В текста на Г. Китов е обърнато отделно внимание на тракийската скулптура, доколкото я има, и на стенописа. С риск да стана банален ще повторя още веднъж, че освен собствените публикации е добре да бъдат представяни и тези на други автори, които се занимават със същата проблематика. Така например може да се очаква, че информацията за скулптурната украса в Свещарската гробница ще бъде цитирана по първопроучвателя М. Чичикова (Чичикова 1983; Чичикова 1988) или при анализа на стенописи или на гробничната архитектура могат да бъдат срещнати имената на Л. Гетов (Гетов 1988) или Ю. Вълева (Вълева 1985; Вълева 1988). Като структурна непълнота на текста бих отбелязал отсъствието на ювелирството, което би могло да бъде

представено накратко заедно с торевиците (Gergova 1987; Tonkova 1994; Tonkova 1997). Още повече, че в рамките на изложбата са били представени многобройни експонати, които биха аргументирали добре присъствието на текст с такова съдържание.

Интерес предизвиква първата карта от раздела (наречена „Съкровищни находки и метални находища“), въпреки че не става ясно каква е нейната връзка с могили, гробниците и храмовете. Читателят може да види, че съкровищните находки се локализируют най-вече в днешна северна България, а рудните находища (очевидно почерпени от съвременната геоложка карта на страната) са почти изцяло в южните и западните райони. Вероятно е търсена някаква връзка между съкровищните находки с евентуалните източници на суровини. Но в една от водещите в областта на археометалургията държави (в която освен катедрите по археометалургия в редица висши учебни заведения има и два големи специализирани центъра като Фрайберг и Бохум) на автора биха задали въпроса какви са теренните основания за подобна хипотеза, има ли доказателства, че през късната желязна епоха са били разработвани точно тези находища и че металът за посочените съкровищни находки произхожда от тези области.

Следващата част от раздел *Тракийското тех-не* се нарича „Тракия и моретата“ (Калин Порожанов). Извън вече познатото за тракийската таласократия предизвиква интерес и прави добро впечатление прегледът на най-актуалните находки на медни слитъци полуфабрикати от късната бронзова епоха (с. 268-270). От друга страна анализът на предполагаемите предколониални селищни структури по крайбрежието изглежда не достатъчно подкрепен от теренна гледна точка. В сравнение с други части от каталога текстът е сравнително голям като обем, което е позволило на автора да направи по-подробен преглед на западнопонтиската и на егейската колонизация. Би могло да се очаква, че общата библиография на каталога ще присъства по-убедително името на Христо Данов, един от доайените в изследването на тази проблематика в българската наука.

Последната част от раздела се нарича „Трако-гръцки синтези“ (Любава Конова). Изворовата база, ползвана за написването на текста, е остаряла и регионално ограничена. Наред със сравнително доброто познаване на проблематиката в понтиската зона и разсъжденията за синкретизма в областта на пантеона, на заден план са останали вътрешните райони, които дават добри възможности за анализ на селищни обекти като Кабиле, Севтополис, Пистирос, Свещари, Халка Бунар, некрополи като Дуванлий, Шипка-Шейново, Старосел и пр. Липсва и новото в областта на епиграфиката, което пряко засяга темата за трако-гръцките синтези (Домарадски 1995; Велков, Домарадска 1995; Domaradzka 1996; Domaradzka 2002 и др.). Бих казал, че

на авторката, в търсене на божественото, ѝ е убягнало ежедневието, битово ниво на синтез.

Седмият и последен раздел на каталога се нарича *Тракия Романа*.

Обемите на текстовете по темите, засегнати в него, са най-кратки в сравнение с останалите части на каталога.

Първата част е „Тракия Романа - траките и Рим“ (Ирина Шопова). В текста, макар и строен като структура, има определен дисбаланс. На римската урбанизация и процесите, свързани с нея, е обърнато по-малко внимание, отколкото на интересната история за тракийския аристократ и офицер Спартак, неговите 200 сподвижници от гладиаторската школа в Капуа и пр. Има и отделни терминологични неясноти от гледна точка на категориите селища по лимеса и връзките между тях.

Втората част от раздела е наречена „Тракийският Херос“ (Елка Пенкова). И тук не е избегнато избирането на цитирани и изказването на твърдения, които не отговарят на съвременното състояние на проучванията и на изворовата база. Ползвани са датировките на М. Оперман за животинските фризове, но самият Оперман, макар и споменат на други места в текста, не е цитиран с този си принос (с. 315). В общата библиография е цитиран общо LIMC, но не и LIMC, VI, 1992, (LIMC 1992), който конкретно се отнася до материята, върху която е писала Елка Пенкова. Може би в каталог за изложба в Германия следва да се обърне по-голямо внимание на факта, че немската наука също има приноси в проучването на проблемите, свързани с тракийския конник.

Липсват или съвсем пестеливо са представени български специалисти, които от години работят по тази научна проблематика (Гочева 1985; Гочева 1992; Gočeva 1983; Gočeva 1986; Gočeva 1998; Ботева 1985; Ботева 1998; Ботева 2000; Ботева 2002; Boteva 2000 и др.). Публикациите са многобройни, голяма част от тях са в чужбина и тяхното пълно отсъствие от текста или от общата библиография е меко казано странно. Още повече, че могат да бъдат посочени публикации по конкретни проблеми, на които Елка Пенкова се спира в своето изложение. За сметка на това многократно са цитирани други автори, чиито основни научни занимания не са насочени точно в тази област. Впрочем, тази критика може да бъде вменена в рамките на посочения вече проблем за дисбалансираността, от гледна точка на професионалното ниво, авторски колектив на каталога.

Като пример за неоправдано твърдение може да бъде споменато казаното на с. 319, че сцената „лъв, нападащ бик“ се среща само когато конникът е Аполон. Един кратък и бегъл преглед на каталога на Г. Кацаров бързо убеждава, че това просто не отговаря на истината. Правенето на генерални изводи, въз основа на минимална фактологическа база, е недостатък, който често се среща на страниците на каталога.

В последната част „Тракия Христиана“ (Ири-

на Шопова) отново се открива несъответствие по отношение на заявена тема и изложено съдържание. Наред с известното от общата църковна история читателят с интерес се запознава с „монотеистичните тенденции в трако-орфическата вяра“ (с. 323) и с поучителната легенда за сина на Посейдон и Кера Бизас, от която се разбира, че докато царят го няма, нападението на северните съседи е отблъснато от жената на Бизас, начело на останалите съпруги на войни. Успокоителен е изводът, че от гледна точка на орфическо-култовата реалност царската резиденция е успешно защитена (с. 325-326). Но нищо повече не се казва за основните центрове на ранното християнство в тракийските земи и за отделни, конкретни паметници, свързани с този исторически процес.

В края на каталога, заедно със заключението на проф. А. Фол *Живо наследство*, са представени хронологическа таблица (Кирил Йорданов, Ралф Глезер) и обща библиография. Тук искам да отбележа, че всички цитирани от мен публикации, в рамките на настоящия текст, са излезли до 2002 г. (с изключение на едно заглавие от 2003 г., което е ползвано в каталога) и са били достъпни на авторите. Литературата е по-скоро примерна и може да бъде допълвана.

Към достойнствата на каталога могат да бъдат посочени сравнително добрите анотации и фактът, че в изложбата са намерили място редица находки, които все още очакват своята публикация, което от своя страна дава възможност те да влязат, поне частично, в научно обръщение.

Поредната и последна изненада в каталога откривам в списъка на авторите (с. 384), в който четирима от тях са се „накичили“ с образователната и научна степен „доктор“, която все още не притежават. Подобна постъпка е некоректна към останалите автори, а и към хората, които честно са положили немалък труд и са изминали нелекия и често много бавен научен и (не на последно място) административен път до придобиването на съответната научна степен. Ако пък целта е да се придаде по-голяма научна тежест на каталога, то ефектът е по-скоро обратен. Всъщност, явлението е симптоматично за българската археология. През последните години в областта на медийната археология виждаме много професори, доценти, старши научни сътрудници и доктори, които иначе, в пределите на конвенционалната наука, нямат документални основания да се титулуват така. В случая явлението е преминало границата (независимо в кой смисъл)!

След като подробно се запознах с каталога на изложбата в Бон, не се почувствах просветен (да не се бърка с посветен), а по-скоро възмутен. Каталогът демонстрира откровен дисбаланс като професионално ниво на текстовете. Налице е пълно разминаване на авторите по от-

ношение на професионална подготовка и компетентност, по темите, за които е поет ангажимент да се пише.

В началото на ХХІ в. българската тракология показва, че все още не се е излекувала от някои детски болести. Пример за това са селективното четене и още по-избирателното цитиране, слабата, а често и нулева теренна аргументация; опитите да се „напъха“ наличната археологическа и изворова база в предварително зададени теоретични постановки; както и извеждането на обобщения, за които трудно могат да бъдат намерени конкретни теренни факти. Една хубава максима гласи, че това, за което не може да се говори, трябва да се мълчи! Тук си задавам въпроса, а какво да правим, когато много ни се говори? Заглавието на една от монографиите (всъщност брошура без справочен апарат, издадена по повод на българското участие в Европалия), на която често са се позовавали повечето автори на каталога, е „Мълчанието проговаря“. Ще си позволя да перифразирам - не знам дали мълчанието трябва да проговаря, но в случая по-важното е, че мълчанието е проговорило на немски език. Запознат съм добре с педантичния начин на библиотечно снабдяване в Германия, за да знам, че каталогът със сигурност е влязъл в библиотеката на всеки немски университет. Мога само да си представя какви са реакциите! През последните няколко години успях да се запозная с каталозите на няколко изложби, правени в Бон. Такива бяха каталозите за хетите, ацтеките, каталогът на чудесната като концепция и изпълнение изложба *Хора, времена, пространства. Археология в Германия* (Menghin, Planck 2002). От изброените каталогът *Траките. Златното царство на Орфей* е най-слабият. Лично аз като български археолог се чувствам засегнат и не желая проучванията за бронзовата и желязната епоха да бъдат представяни в чужбина по такъв гротесков и откровено слаб, като професионално ниво, начин. В крайна сметка следва да бъде зададен въпросът кому е необходимо подобно амбулантно правене на изложби и писане на каталози в чужбина? Ако целта на текстовете в каталога е да се сведат до обикновения читател, в опростен вид, най-новите постижения в проучванията на тракийската древност, то могат да бъдат посочени кардинални пропуски. Ако пък целта е била най-новото да се представи пред научната колегия, то формата и изпълнението са слаби. Която и от двете цели да е преследвана, опитът, поне за мен, е неуспешен. С едно съм съгласен - каталогът е репрезентативен по отношение на сериозните проблеми, които съществуват в българската наука, поставила си за цел изследването на тракийската античност.

Цитирана литература:

- Александров 2002:** С. Александров. Селище от късната бронзова епоха край с. Копривлен. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 61-82.
- Балабанов 1999:** П. Балабанов. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. - Археология, 1999, 3-4, 62-76.
- Балканска 1998:** А. Балканска. Тракийското светилище при „Демир баба теке“. София, 1998.
- Бонев, Александров 1993:** А. Бонев, Г. Александров. Багачина - тракийски култов център. - Археология, 1993, 1, 24-30.
- Божкова 2002:** А. Божкова. Стратиграфски наблюдения върху пластове на селището от I хил. пр. Хр. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 83-90.
- Божкова, Делев 2002:** А. Божкова, П. Делев. Копривлен и културната общност на Югозападна Тракия през VII - V в. пр. Хр. - Известия на Народния музей - Бургас, 4, 2002, 80-97.
- Ботева 1985:** Д. Ботева. Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница. - Археология, 1985, 4, 31-38.
- Ботева 1998:** Д. Ботева. Тракийският конник в системата на тракийския пантеон. - В: Jubilaeus, 1. Сборник в памет на акад. Д. Дечев. София, 1998, 23-27.
- Ботева 2000:** Д. Ботева. Изображения-разкази върху оброчните релефи на тракийския конник: I. Херосът в света на боговете (анализ на база данни). - В: Jubilaeus, 3. Сборник в памет на проф. Б. Геров. София, 2000, 22-43.
- Ботева 2002:** Д. Ботева. Изображения-разказ „Лов на глиган“ върху оброчните релефи на Тракийския конник - анализ на база данни. - В: πύθη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 395-406.
- Василев 1980:** В. Василев. Производство на тракийски шлемове в Родопите. - Археология, 1980, 3, 1-18.
- Велков, Домарадска 1995:** В. Велков, Л. Домарадска. Котис I (383/2-359) и емпорион Пистирос в Тракия. - В: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения, Емпорион Пистирос I. Септември, 1995, 73-87.
- Вълева 1985:** Ю. Вълева. Структурният стил в декорацията на тракийските гробници от класическата и от елинистическата епоха. - Археология, 1985, 4, 18-26.
- Вълева 1994:** Ю. Вълева. Македонски и тракийски монументални гробници. - Проблеми на изкуството, 1994, 3, 55-62.
- Вълчева 2002:** Д. Вълчева. Ямно светилище. - Копривлен, 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма 1998-1999. София, 2002, 102-123.
- Георгиева 1991:** Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II - I хил. пр. н. е.). - Археология, 1991, 1, 1-11.
- Георгиева и др. 1999:** Р. Георгиева, Т. Спиридонов, М. Рехо. Етнология на траките. София, 1999.
- Гергова 1996:** Д. Гергова. Обрядът на обезсмъртяването в древна Тракия. София, 1996.
- Гетов 1988:** Л. Гетов. Мъглижката гробница. София, 1988.
- Гоцев 1992:** А. Гоцев. Проучвания върху селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България. - Хелис, 1. София, 1992, 70-82.
- Гоцев и др. 2003:** А. Гоцев, Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, ИК Авалон, 2002, 430 стр. (рецензия). - Археология, 2003, 1, 60-64.
- Гочева 1985:** З. Гочева. Култът на Тракийския конник на територията на гетите. - Североизточна България: Древност и съвремие, 1. София, 1985, 189-197.
- Гочева 1992:** З. Гочева. Проблеми на култа и иконографията на Тракийския конник. - Балкански древности, 1992, 2, 67-70.
- Делев 1990:** П. Делев. Тракийският град при Свещари - една възможност за историческа идентификация. - Terra Antiqua Balcanica, 4, 1990, 97-109.
- Делев 1982:** П. Делев. Сакар планина и Източни Родопи. - Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 173-262.
- Делев 1982а:** Проблеми на тракийските мегалитни паметници. - Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 398-427.
- Димитров 1958:** Д. П. Димитров. За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха. - Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, 683-701.
- Домарадски 1982:** М. Домарадски. Тракийските укрепителни съоръжения IV-II в. пр. н. е. - Поселищен живот в Тракия, 1. Ямбол, 1982, 44-60.
- Домарадски 1995:** М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения. Емпорион Пистирос 1. Септември, 1995.
- Домарадски, Танева 1998:** М. Домарадски, В. Танева. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Емпорион Пистирос 2. Септември, 1998.
- Домарадски 2000:** М. Домарадски. Употребата на тухлата в предримска Тракия. - Известия на Националния Исторически музей, 11, 2000, 87-90.
- Кисъв 1990:** К. Кисъв. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолян-

- ско и Пловдивско. - В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 64-74.
- Кисъв 1994:** К. Кисъв. Някои аспекти на селищното развитие в горното течение на река Стряма през късната желязна епоха. - Поселен живот в Тракия III. Ямбол, 1994, 104-111.
- Кисъв 1996:** К. Кисъв. Принос в проучването и датировката на глинобитното култово съоръжение от Пловдив (Небеттепе) и неговата роля в изясняване локализацията на тракийския град Одрюза. - Годишник на департамент археология НБУ, 2-3, 1996, 225-231.
- Китов, Агре 2002:** Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002.
- Нехризов 1994:** Г. Нехризов. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. - Минало, 1, 1994, 2, 5-11.
- Нехризов 1999:** Г. Нехризов. Погребални практики в Източните Родопи през първото хилядолетие пр. Хр. - *Rhodopica*, 1999, 1, 21-24.
- Попов 2002:** Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI - I в. пр. Хр. София, 2002.
- Русева 2000:** М. Русева. Тракийска култова архитектура. Ямбол, 2000.
- Стефанович, Кулов 2001:** М. Стефанович, И. Кулов. Постройка от късната бронзова епоха край Благоевград. - Известия на исторически музей - Благоевград, 21, 2001, 18-30.
- Стоянов 1996:** Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции (част 1). - История, 1996, 5/6, 84-92.
- Стоянов 1997:** Т. Стоянов. Гетската столица при Сборяново - проучвания, резултати, исторически проекции (част 2). - История, 1997, 1-2, 72-84.
- Стоянова 2002:** Д. Стоянова. „Гръцката врата“ в Тракия. - В: *литър.* Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 494-505.
- Стоянова 2002а:** Д. Стоянова. Монументална архитектура в Тракия през V-III в. пр. Хр. Строителни материали, техники, конструкции, ордери. - Автореферат на дисертация за получаване на образователна и научна степен „доктор“. София, 2002.
- Тонкова 2002:** М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 148-196.
- Торбов 1997:** Н. Торбов. Криви тракийски ножове от III в. пр. Хр. - I в., открити в Северозападна България. - Известия на музеите в Северозападна България, 25, 1997, 15-46.
- Торбов 2000:** Н. Торбов. Мечове от II - I в. пр. Хр. открити в Северозападна България. - Известия на музеите в Северозападна България, 28, 2000, 11-34.
- Филов 1920:** Б. Филов. Тракийско-микенски отношения. - Сборник в чест на проф. Иван Шишманов. София, 1920, 40-53.
- Чангова 1981:** Й. Чангова. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. - В: Перник, 1. София, 1981, 52-106.
- Чичикова 1983:** М. Чичикова. Гробницата от Свещари. - Изкуство, 1983, 4, 18-27.
- Чичикова 1985:** М. Чичикова. Тракийският град (по археологически данни). - *Terra Antiqua Balcanica*, 2, 1985, 85-93.
- Чичикова 1988:** М. Чичикова. Свещарската гробница - архитектура и декорация. - *Terra Antiqua Balcanica*, 1988, 3, 125-143.
- Църов 1994:** И. Църов. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. - Известия на Историческия музей - Велико Търново, 9, 1994, 97-123.
- Barbet, Blanc 1998:** A. Barbet, N. Blanc. Peinture et architecture. - In: Nicole Blanc (eds.). *Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique IV siècles avant J.-C. - IV siècles après J.-C.*, Paris, 1998, 14-19.
- Boteva 2000:** D. Boteva. A propos des „secrets“ du Cavalier thrace. - *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 2000, 26/1, 109-118.
- Bouzek et all 1996:** J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. Archibald. *Pistiros 1. Excavations and Studies*. Prague, 1996.
- Bouzek et all 2002:** J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald. *Pistiros 2. Excavations and Studies*. Prague, 2002.
- Chichikova 1998:** M. Chichikova. Le tombeau des Caryatides à Sveshtari. - In: Nicole Blanc (eds.). *Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique IV siècles avant J.-C. - IV siècles après J.-C.*, Paris, 1998, 27-31.
- Čičikova 1989:** M. Čičikova. Le tombeau monumental de Tracie. - In: *Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda Romanità*. Venezia, 1989, 49-58.
- Domaradzka 1996:** L. Domaradzka. Graffiti, with pls. XXVIII-XXXI A. - In: *Pistiros, 1. Excavations and Studies*. Prague, 1996, 89-95.
- Domaradzka 2002:** L. Domaradzka. *Pistiros and Its Contribution to Classical Greek Epigraphy*. - In: *πύλη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов*. София, 2002, 294-306.
- Domaradzki 1994:** M. Domaradzki. Les lieux de culte thraces (deuxième moitié du II-e - I-er mil. Av. J.-C.). - *Helis*, 3, 1994, 69-108.
- Delev 1984:** P. Delev. Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria. - *Anatolica*, 11, 1984, 17-45.
- Delev 1985:** P. Delev. Two Tholos Tombs at Malko Tirnov. - *Thracia Pontica*, 2. Jambol, 1985, 74-84.
- Gergova 1987:** D. Gergova. Früh-und altereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. - *PBF*, XIV, 7, München, 1987.
- Gočeva 1983:** Z. Gočeva. Einige Grundelemente in der Ikonographie des thrakischen Reiters. - *Eirene*, 16, 1983, 2, 51-56.
- Gočeva 1986:** Z. Gočeva. Les traits caractéristiques de l'iconographie du Cavalier Thrace. - *BCH*, 14, 1986, 137-145.

Gočeva 1998: Z. Gočeva. Particularites de l'iconographie du cavalier thrace à Odessos et dans son territoire. - *Pulpudeva*, 6, 1998, 121-128.

Gozev 1997: A. Gozev. Characteristics of the Settlement System During the Early Iron Age in Ancient Thrace. - *Acta Hyperborea*, 7, 1997, 407-419.

LIMC 1992: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, 6. Zürich, München, 1992.

Menghin, Planck 2002: W. Menghin, D. Planck. (Hrsg.). *Menschen. Zeiten. Räume. Archäologie in Deutschland*. - Konrad Theiss Verlag. Stuttgart, 2002.

Nekhrizov 2000: G. Nekhrizov. A cromlech near Dolni Glavanak in the Eastern Rhodopes (preliminary communication) - In: L. Nikolova (ed.). *Technology, Style and Society. Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory*. BAR International, 854. Oxford, 2000, 319-324.

Stoyanov 2000: T. Stoyanov. Spatial Pattern and Economic Development of NE Thrace 7th - 2th Century B.C. - In: *Pistiros et Thasos. Structures commerciales dans la péninsule Balkanique aux VII - II siècles av. J.-C.* Actes du Symposium, Septemvri 1998. Opole, 2000, 55-87.

Stoyanov 2003: T. Stoyanov. The Getic Capital at

Sboryanovo: New Excavation Issues & Research Developments. - *Thracia*, 15, 2003, 413-423.

Stronk 2005: <http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2005/2005-04-38.html>. J. Stronk. Alexander Fol, Jan Lichardus (†), Vassil Nikolov, Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. - In: *Bryn Mawr Classical Review*. Mainz, 2005.

Tonkova 1994: M. Tonkova. Vestiges d'ateliers d'orfèvrerie thraces des Ve-IIIe s. av. J.-C. (sur le territoire de la Bulgarie). - *Helis*, 3, 1994, 175-214.

Tonkova 1997: M. Tonkova. Traditions and Aegean Influences on the Jewellery of Thrace. - *Archaeologia Bulgarica*, 1997, 2, 18-31.

Tonkova 2003: M. Tonkova. Late Iron Age Pit-Sanctuaries in Thrace: The Contribution of the Studies at Gledacevo. - *Thracia* 15, 2003, 479-504.

Valeva, Gergova 2000: J. Valeva, D. Gergova. Monumental Tombs, Tomb Paintings and Burial Customs of Ancient Thracia. - In: S. Steingräber (Hrsg.). *Investings in the Afterlife*. Tokyo, 2000, 182-189.

Venedikov 1998: I. Venedikov. Thracian Royal Tombs. - In: *Ancient Gold. The Wealth of the Thracians*. New York, 1998, 72-83.

Мурад Магомедов. Древнее Болгарское Царство на Кавказе. Махачкала, 2005.

Мурад Гаджиевич Магомедов не е чуждо на българските изследователи име и присъствие. Дългогодишните тесни контакти на автора с българските учени намират израз и в публикациите му в български научни издания (Магомедов 1981, Магомедов 1989).

Основните задачи на автора на монография са две. Първата от тях е да представи, в популярен стил, облика на културата на Приморски Дагестан, разкривана в резултат на десетилетни интензивни разкопки, сред чиито пионери е авторът. Всъщност, представените интерпретации обобщават написаното в по-ранни авторови монографии (Магомедов 1983; Магомедов 1994). Втората задача е въз основа на писмените източници да се обоснове изборът на заглавието.

Магомедов радикализира възгледите си относно хипотезата за идентичността на (пра)българите и на берсилите, като обявява „българите-берсили“ за носители на културата на Приморски Дагестан. Във въвеждащите части на книгата и в заключението Магомедов отбелязва външното сходство и „не само духовното, но и отчасти кръвното родство“ между съвременните българи и дагестанци, и се връща към историята на контактите между изследователите на ранносредновековната проблематика на двете страни¹.

¹ *Международен симпозиум на археолозите в Шумен през 1976 г., участие на българския археолог Тодор Балабанов в разкопки с автора в Дагестан, гостувания на Д. Димитров и журналистката от БНР П. Найденова в Дагестан, и направените от тях изказвания там.*

Авторът прилага новаторски подход към писмените източници и към историята на „българите“ въобще, за да „вдигне завесата над тайната на етносоциалните процеси“ и да очертае „контурите на свързаните с номадите древни държавни образувания в Прикаспия, и съхранилите се до наши дни етнически връзки на изчезнали и днес живеещи поколения“ (с. 10).

В четири глави (2, 3, 5, 6) са представени основните паметници и облика на ранносредновековната култура на Приморски Дагестан. Ареалът ѝ, между и по теченията на реките Терек и Сулак, със своите уникални географски и стратегически характеристики, е определящ за ролята ѝ на зона на усядане на редица номадски народи, както и на контактна територия на различни по тип цивилизации и култури. Изследванията върху културата са добре известни на българските специалисти, но не може да не се споменат някои от нейните особености.

Тя възниква внезапно през I - III в. на територията на днешен Южен Дагестан и Северен Азербейджан (с горна граница до IV - V в.) като компактна култура с развити и устойчиви, синкретични по характера си изяви и „стъпни“ корени, като запазва основните си характеристики до насилствения ѝ край в началото на VIII в., съвпадащ с арабските победи над хазарите. Появата ѝ се бележи с регистрирането на зряла, като форми, технология и орнаментация, сива керамика изработена на грънчарско колело, с изключително разнообразие на погребалните практики със „стъпни“ паралели (в стационарни некрополи са разграничени шест типа погребения, сред които специфичен катакомбен тип) и с възникване, предимно в подстъпите на планинските доли-

ни, на редица укрепени центрове-крепости и „градища“, оставили културен пласт до 4 м. Ключов паметник на културата е градището Верхний Чирюрт на река Сулак (VI - VIII в.), идентифицирано от автора с града Беленджер, станал първата хазарска столица. В прилежащия му некропол е направено уникално откритие - останки на четири църкви с арменски източници, разположени сред група аристократични катакомбни погребения с християнски артефакти, от които се съди за успехите на известната от много извори активна мисионерска дейност в региона, провеждана през периода от кавказките християнски държави.

В Пета глава, посветена на културата на Хазарския каганат, авторът обобщава някои от уникалните параметри на културата на Приморски Дагестан. Сред тях са урбанистичният характер, запазилата се полиетничност при нивелиращата и стандартизираща роля на общата стопанска култура, устойчива социална диференциация, поддържането на баланса между новопристигащи номади-завоеватели и вече уседнали такива, съвместяването на номадската с развитата земеделско-занаятчийска икономика, на активните търговски и религиозни контакти със Закавказието и военната политика, водена от аристокрацията, обитаваща в близост до градищата в укрепени резиденции. В монографията авторът търси прототипите на керамичното производство в Приуралието (Башкирия и Волгоградска област), в находища, датирани в последните векове преди Новата ера, оставени от уседнало население от сарматския културен кръг. Керамичният материал, сочен като един от източниците на формиране на т. нар. Салтово-Маячка култура, предлага богати възможности за паралели. В него С. Ангелова и Л. Дончева-Петкова търсят първообраза на някои форми от сивата керамика в България от VIII - X в. (Ангелова, Дончева-Петкова 1990). За катакомбите, откривани под големи общи могилни насипи, отличаващи се с дълбока до 10 метра шахта-дромос, със вход и камера с покрив, напомнящ профил на юрта, авторът предлага нови възможни прототипи, а именно, скитски катакомби от Северното Черноморие (Херсон и Понтикапей), като не изключва и възможностите за средноазиатски паралели. По въпроса за погребалните обреди Р. Рашев (Рашев 2004, 146-151) обобщава основанията на В. Ковалевская (Ковалевская 1981, 51), М. Магомедов (Магомедов 1983, 173) и Д. Димитров (Димитров 1987, 67) за вероятния (пра)български характер на ямните гробове.

Описвайки градищата и крепостите (с. 77-80), Магомедов сочи, че част от тях са персийско наследство от края на IV в. до издигането на Дербентската стена и разглежда разнообразните строителни техники, посочвайки съвременните им, до и след установяването на Хазарския каганат, източници в Кавказ и Средна Азия. Богати са възможностите да се търсят паралели с културата на Дунавското ханство и по линия на строи-

телните практики. Въпросът за пътищата на таква влияние разглежда М. Ваклинова (Ваклинова, 2003).

В Седма глава авторът излага подробно хипотезата, защитавана и в книгата му „Каспийская Атлантида“ (Магомедов 2004), за локализацията на третата хазарска столица - Итил на някогашното устие на Волга, на 10 м дълбочина под съвременното ниво на Каспийско Море.

Макар по-голямата част от монографията да се придържа строго към описанието на паметниците (приложени са 31 рисунки и снимки), основанията на представянето на културата и хипотезите за пътищата на нейното формиране и влияние трябва да бъдат търсени в археологическия материал, публикуван в по-ранните монографии на автора.

Главите 1, 2 и 8 са посветени на етнополитическата история на Приморски Дагестан. Въз основа на анализа на писмените източници, в Първа глава, авторът доразвива някои свои възгледи и предлага нови идеи за „българите на Кавказ“.

„Страната Берсилия“ териториално е идентифицирана изцяло с ареала на културата на Приморски Дагестан. Тя е разглеждана като единствено съществуващата политическа формация на север от Дербентския проход. За нейни етнически субекти са посочени само берсилите-българи. Авторът забравя за отразеното в многобройните исторически извори последователно военно-политическо пристъпване в Източното Предкавказие на хуни (края на IV-V в.), савири (първата половина на VI в.), хазари (съюзници на тюрките до образуването на Хазарския каганат през втората половина на VII в.) и прикаспийски хуни (VII в.). „Царството на хуните“ със столица „Варачан“, идентифицирана от някои изследователи с град „Беленджер“, а от други - свързвана с наименованието „Берсилия“, е присъединено към хазарската държава, превърнала ареала на културата на Приморски Дагестан в свое първоначално държавно средище. „Берсилия“, позната от писмените сведения (от VIII - XII в.), е географско-историческо, а не политическо наименование, което включва в своя обхват най-вече територията на Приморски Дагестан (Артамонов 1962, 130). За основните обитатели на Берсилия са сочени, винаги разграничените един от друг в изворите етноими - хуни (често пъти събирателен етноним), савири, хазари, българи, беленджери. Освен етноним, Беленджер е и топоним, название на едноименния град, и синоним на „Берсилия“, и на етнонима - берсили. Не случайно в първата си монография Магомедов пише за „Страната Беленджер“ и за „Царството на хуните“. Същевременно, относно локализацията на берсилите са известни три сведения (едно от I в. пр. Хр. и две от VII в.), които сочат остров, околностите на Волга или остров в устието ѝ. Локализацията на берсилите на Волга не може да бъде смятана за абсолютна, предвид тяхното номадиране, както и поради предложената от Магомедов различна то-

пография на района, за разглежданата епоха.

Берсилите са определени от автора като най-древните (пра)българи, пристигнали заедно със скитите в Европа, като тюркски народ, произлязъл от общата древно-тюркска прародина, обитавана от хуни, останалите там други прабългари и хазари. Авторът не търси втората прародина на берсилите в Приуралието (Магомедов 1989), а в Скитското Черноморие. В тази връзка той идентифицира берсилите с познатите от античните историци „царски скити“, т.е. „скити-басилени“. Според автора, хуните, българите (не-берсили) и хазарите пристигат в европейската степ и Прикавказието в качеството си на тюркски народи около началото на новата ера, когато българите-берсили напускат земите на Северното Черноморие и трайно заемат територията на Приморски Дагестан. Във връзка с доказване на предложената ранна хронология са цитирани известни писмени сведения на арменски автори (предимно от V в.) за атакуващи от Кавказ през II, III и началото на IV в. хуни, хазари и берсили, както и за кавказки хакани. По все още неизясненият напълно въпрос в каква степен и кои от тези сведения могат да бъдат считани за достоверни или за анахронизми спрямо приетата разграничителна хронология на началото на Великото преселение на народите (края на IV в.) Магомедов (с. 23), пренебрегвайки направените от Артамонов анализи (Артамонов 1962, 16-18, 51-53, 130-131, 181-192), приема тяхната абсолютна точност. Пред тази дилема е изправена и българската историография, във връзка с хронологията на сведенията на Моисей Хоренски за двете (пра)български миграции в Армения от II в. пр. Хр., и през втората половина на IV в. Сведенията на Моисей Хоренски за българи и берсили също са приемани безрезервно от Магомедов и са отнесени към българите-берсили. В Осма глава авторът се произнася за една много по-ранна (около новата ера) от приетата хронология на процесите на тюркизиране на народите на Кавказ и на съвременен Дагестан, свързани с българите-берсили.

В Четвърта глава процесът на възникването на Хазарския каганат към средата на VII в. с политически център „Берсилия“ е представен от автора като сключването на взаимноизгоден политически брак между хазарите, описани като многобройна група аристократи, представители на тюркския род Ашина и местните берсили, които освен в държавно-стопанско, били развити и във военно отношение. Така авторът пренебрегва сведенията на изворите, представящи ранните хазари (VI-VII в.) като могъщи завоеватели - номади. Съгласно ексцентричната авторова интерпретация на популярната хипотеза за пренасяне по династична линия на вътрешно-тюркското политическо противоборство между Ашина и Дулу към Хазарския каганат и Велика България (Артамонов 1962, 162-170), берсилите-българи застават на страната на хазарите срещу своите единоплеменници, поради развитите се през векове-

те дълбоки различия. Така на източнокавказките (пра)българи, които съгласно група извори могат да бъдат търсени и сред обитателите на мултиетническата „Страна Берсилия“, е иззета ролята на самостоятелен етнически субект. Изобщо налице е подмяна на сведенията за (пра)българите в полза на берсилите, за които данните след IV в. са оскъдни. Когато намери за добре, авторът използва в качеството им на синонимни сведенията за източнокавказките (пра)българи, запазвайки монопол върху разпознаването на „българите-берсили“, т.е. на „по-автентичните“ (пра)българи. Според автора, известното сведение на Захарий Ретор от средата на VI в., за обитавачи на север от Дербент българи, народ „със свой език“, който както и аланите притежава „градове“, за разлика от посочени 13 народа с номадски характеристики, сред които фигурират савири, хазари и отново българи и алани, се имат предвид българите-берсили, обитавачи столичното „градище“ Верхний Чирюрт. Когато авторът коментира сведения за берсилите, срещащи се паралелно със сведенията за (пра)българите, той им придава по-голяма тежест. Позовавайки се на сведенията на Руста/Гардизи (края на IX - началото на X в.), че волжките българи се делят на три вида - „берсула“, „аскал“ и „булгар“ (Заходер 1967, 28) авторът заключава, че водещата група във Волжка България е била на берсилите, и че изначално (пра)българите се делили на тези три племена (с. 19). Погрешният извод за посоченото деление на (пра)българските племена, правен въз основа на пренасяне на коментираното сведение към ранната история на (пра)българите, а не към населението на Волжка България от X в., е характерно общо място за рускоезичната научна литература по въпроса (Артамонов 1962, 131). Ибн Фадлан, посетил през 922 г. Волжка България, разграничава три групи сред нейното население - „суваз“ (сувар), „ескел“ и „баранджар“ и съобщава титлата на волжко-българския владетел Алмуш - „цар йълтгъвар, цар на булгарите“. Под универсалния етноним „Сакалиба“, Фадлан вероятно има предвид цялото волжко-българско население или (пра)българската група (Ковалевский 1956, 138, 139, 132). Слабите разминавания между информацията на двата източника, които се отнасят предимно за етнонимите, позволяват да се предполага тъждествеността на берсулите на Руста/Гардизи с баранджарите на Фадлан. Предвид това, че Фадлан ги описва като голям род от 500/5000 мюсюлмани, изследователите традиционно определят тази група като изселници от град Беленджер. Единственото известно сведение, от което може да се направи някаква връзка между историческото смесване на етнонимите българи и берсили, е поправката на названието „Беленджер“ у арабския автор Табари (IX-X в.) от неговия съвременен коментатор Казам Бек като „Балк“, „Булкер“ (Артамонов 1962, 184, 206). Авторът познава посоченото сведение от труда на дагестанския историк Мирза Казем-бек - „Дер-

банд-наме“ от 1851 г., написан на основа на местни хроники. Въз основа на това сведение, приведено като втори аргумент за (пра)българско-берсилската идентичност, Магомедов твърди, че най-древното название на Беленджер „... е било Булхар, което възникнало вследствие на това, че градът станал най-древният център на осядане на българите, с името на който е свързано възникването на страната Берсилия“ (с. 46). Впрочем, това е основата, на която Артамонов предлага хипотезата си, гласяща, че берсилите и савирите (по-късните сувари), се отнасят към българските племена и че самите прикаспийски хуни и тяхното „царство“, и управляваща династия са български. Интересно е сведението на Магомедов за няколко съвременни дагестански топонима, далечен отглас от пребиваването в региона на хазари, берсили и българи като „Хазар-кала“, „Баршлъй“, „Балхар“ (с. 112-115).

Заслужава да се отбележи, че във втората половина на монографията Магомедов, по подобие на по-ранните си трудове, започва да пише единствено за „берсило-хазари“ (в наименованието на Осма глава), за „берсило-хазарска култура“, за Хазария, идентична с „Берсилия“. Хазарско-берсилската близост е многократно подчертавана от изследователите на базата на писмените източници. Промяната на терминологията става възможна въз основа на извършените спекулации с изворите на страниците на Първа и Четвърта глава - новост в структурно отношение, спрямо по-ранни монографии и в отделни пасажии от края на други глави, което създава впечатление за поредно „съшиване с бели конци“ към познатата тъкан на по-ранните монографии на Магомедов.

Така разгледаните субективни съждения на автора са предложени на основата на избирателен подход и безкритично отношение към изворите и към дългогодишните научни полемики по тяхното тълкуване. Прави впечатление, че използваната литература е основно на руски език, предимно до началото на 80-те години на XX в. Представената в монографията картина на социално-политическите и религиозни процеси на културата на Приморски Дагестан, по данни от археологическия материал, се движи в сковани интерпретационни рамки. Стилът на монографията стои встрани от постиженията на големите рускоезични учени-извороведи, както и от новите тенденции в бурно развиващата се руска „Археология на степите“ и особено на Хазарския каганат.

Трябва да се отбележи, че въпреки своето засилено дагестанско-центрично звучене, последната монография на Мурад Магомедов предлага една умерена процедура по „избор на предци“ в контекста на съвременните национални и наднационални употреби на историята на (пра)българите в рамките на Руската Федерация. Авторът изразява своето критично отношение към някои пантюркски по характер идеи за автохтонността на тюркоезичното население на Кавказ, сходни по ексцентризма си с обогатяващия се арсенал

на крайните форми на татарстанския, български национализъм, определен в един български документален филм като „волжко-българизъм“.

Много от твърденията на Магомедов, макар и не защитени, са допустими като резултат на научната интуиция, родила редица аналогични теории всред безкрайното поле на възможности по тематиката. Например, широко известни са изгражданите отдавна от историците-палеолингвисти теории за отделянето от масива на тюркското езиково семейство на особен вид тюркски език, означаван като „чувашки“, или като „български“ тип език. Отдавна се изказват предположения за изначална или придобита етническа и културна близост между българи, хазари и берсили и вероятно не случайно, Артамонов въвежда термина „българи-берсили“. Не бива да се изключва една по-ранна (от края на IV в.) поява в Европа на посочените етноними, предвид характерните за преселенията в степта вековни процеси на миграции и свързаните с тях етнически разкъсвания и трансфер на племенни названия. Например от тюркски, тибетски и китайски извори е известен азиатски клон на берсилите. Друг такъв пример дава познатото от „Худуд“ (X в.) име на народ и планина в Северен Кавказ - „В.н.н.др.“, сходно с „вхндур-булгар“ на Хоренски, с „оногундури“ и с вероятно използваните за дунавските българи - „В.н.нд.р.“ от Джайхани и „Нандор“ от унгарците.

Мурад Магомедов е един от най-значимите изследователи на културата на Хазарския каганат. Разкриваната с неговото активно участие култура на Приморски Дагестан е археологически феномен за евразийския кръг на „номадския свят“. Разглежданата култура има ключово значение за осъзнаването на културно-историческия потенциал на ранните европейски номади и за осмисляне генезиса на хазарския свят, към който се е числяла и Волжка България. Подтикваща към множество идеи за директно на етнокултурни връзки и типологически паралели с трите ранносредновековни български държави, книгата е вдъхновяваща за всеки изкушен от историята на (пра)българите. За българската научна и обществена мисъл остава предизвикателството да постигне баланса между плюсовете и минусите от тази, на пръв поглед, екзотична политическа употреба на (пра)българската история. Преди всичко, последната книга на Магомедов съдържа покана към българските учени за изнамиране на нови интеграционни форми и за диалог на ниво национални доктрини по линия на „прадедите“ в името на приятелството в науката и на запазените научни връзки, посредством които би могло да се напредва в изучаването на древните култури, паметници и история на Кавказ, основа за осмисляне на съществен дял от българската история.

Илия Мечков

Цитирана литература:

Ангелова, Дончева-Петкова 1990: С. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. Традиции в прабългарската излъскана керамика. - Добруджа, 7, 1990.

Артамонов 1962: М. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962.

Ваклинова 2003: М. Ваклинова. Зад стените на Дербент. - В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 2003.

Димитров 1987: Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.

Заходер 1967: Б. Заходер. Каспийский свод сведения о Восточной Европе, 2. Булгары, мадары, народы Севера, печенеги, русы, славяне. Москва, 1967.

Ковалевская 1981: М. Ковалевская. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе. - В: Плиска - Преслав, 2, 1981.

Материали 1976: Материали от българо-съветската среща. Шумен, 1976.

Ковалевский 1956: А. Ковалевский. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 - 922 гг. Исследование по мешхедской рукописи. Харьков, 1956.

Магомедов 1981: М. Магомедов. Население Приморского Дагестана в VII-VIII вв. - Плиска - Преслав, 2, 1981.

Магомедов 1983: М. Магомедов. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983.

Магомедов 1989: М. Магомедов. Булгары и Страна Берсилия. - В: Проблемы на прабългарската история и култура. София, 1989.

Магомедов 1994: М. Магомедов. Хазары на Кавказе. Махачкала, 1994.

Магомедов 2004: М. Магомедов. Прикаспийская Хазария. Махачкала, 2004.

Магомедов 2004: М. Магомедов. Каспийская Атлантида. Махачкала, 2004.

Рашев 2004: Р. Рашев. Прабългарите през V - VII век. София, 2004.

М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква светог Николе у Станичењу. Београд, 2005.

+ Изволением Отца и совершением Сина, и споспешением пресветаго Духа създа се и написа се храм сии светаго отца Никола съ подигом им с ексодом Арсение и Ефимие и Костандина. и... и свърши ся в дни благовернаго царя Йоана Асена: и при господине Белаур ... въ лето 6840.

Този ктиторски надпис стои от вътрешната страна над входа на старата църква при село Станичене, намиращо се на 10 км западно от Пирот (Р Сърбия и Черна гора). Открит под слой от варова мазилка преди почти 40 години, той, както и забележителните фрески, покриващи стените, добиват популярност едва в последните години.

Цялостният облик на паметника, отчасти резултатите от археологическото проучване на околния терен, са обект на едно предварително научно съобщение, подготвено след смъртта на проучвателя му Радивоје Любинкович (Љубинковић 1984). Малко по-късно с проблемите на живописиста в църквата се заема Смилка Габелич. Заедно с това тя подлага на нова оценка разчитането на ктиторския надпис. В споменатото име на владетеля - Иван Асен тя убедително разпознава българския цар Иван Александър (1331-1371) в първата година от властването му на търновския престол (Габелић 1987), за разлика от Любинкович, който го свързва с цар Иван Стефан, син на сръбската принцеса и българска царица Ана-Неда. В средата на 90-те

години на XX в. С. Смядовски публикува изчерпателен текстови анализ на надписите в храма (Смядовски 1994). След десетилетен престой на археологическите находки в лабораторията на Народния музей в Белград и дълга работа върху многобройните и интересни останки от средновековни тъкани, сред които табели с извезани името и титлата на „Иван Александър, цар на българите и на гърците“ през 2001 г. консерваторите А. Нитич и Ж. Темерински обявяват наблюденията си върху особеностите на материала и техниките за изработване на богатата везба (Нитић, Темерински 2001). Интерес към тези материали проявява и Н. Овчаров, който коментира вида и начина на изпълнение на монограмите (Овчаров 2003).

Днес, в резултат на общи действия по издирване и обработка на цялата запазена документация от проучването на архитектурния и живописен паметник, от археологическите разкопки и останалите находки, пред научната общност е книгата на М. Попович, С. Габелич, Б. Цветкович и Б. Попович. Те са обединили усилията си, всеки в своя област, за едно изчерпателно и задълбочено изследване, каквото църквата при Станичене заслужава.

В текста паметникът е добре ситуиран във времето и пространството чрез преглед на следите в историческите извори. Използвани са в пълнота досегашни краеведски проучвания за Пиротския край, основаващи се на сведенията в турски фискални документи, джелепкешански списъци и списъци на отоманските войници. Отдавна записани спомени на стари жите-

ли на селото също дават значими податки за съдбата на храма през XVIII и XIX в.

Смъртта на Р. Любинкович - ръководителя на археологическото проучване във вътрешността на църквата и околното пространство, и необходимостта да се осъществи публикацията само по запазената документация, са определили характера на тази част. М. Попович е успял да извлече максимално информация от подробните дневници и документирането на находките, част от които не са били добре съхранени и следите им се губят. Възможно най-подробно са отразени етапите на теренната работа по кампании, технологията на разкопаване и проучване на градежа, полевите консервационни дейности.

В отделна глава е разгледана архитектурата на църквата и етапите на изграждането ѝ. Установено е, че най-старият културен слой е образуван във времето на нейното строителство и няма никакви по-ранни следи. Разграничени са пет строителни фази от началото на 30-те години на XIV в. до 1829 г., когато за патрон на църквата е прогласена св. Петка. Преустройствата засягат притвора и допълнителни сгради. Последните промени са направени в контекста на консервационните работи през 70-те години на XX в. През цялото време на съществуване на храма не е променена от предназначени строителни дейности основната му част - наоса. Пробит е само един прозорец отвор на южната стена и е разширен този в олтара. Първоначалният под, който вероятно е бил настлан с тухли, е бил неколккратно нарушаван. Сигурно е запазването на автентичната живопис в храма, датирана от цитирания ктиторски надпис.

В текста е изяснен начинът на градеж, груб, от речни волутъци, който се различава от имитацията на блоков градеж с изравнителни тухлени редове, видима при проучване на фугите и от вида на постройката в представения от ктиторите дар.

Авторът отбелязва голямата близост на станиченската църква с тези в Беренде и Калотина, както и че като идеен модел най-вероятно са служили еднокорабните църкви на хълма Трапезица в Търновград.

В главата „Гробове в църквата и некропола“ се обръща внимание на няколко елемента. Изтъква се, че е проучена само централната част на некропола, непосредствено около църквата. Образуването му е започнало след изграждането на храма, а подреждането на гробовете в редове е съобразено с постройката. Макар и с много малко податки, на базата на дневниците са направени антропологични наблюдения, при които е набелязано съотношение по пол и възрастов признак, както и по расова принадлежност.

Сериозно внимание е отделено на начина на погребване и на гробните конструкции. Подробно са описани вероятните ктиторски гробо-

ве в наоса и нартекса. Едни са градени с тухли, а други с особена технология на полагане на мъртвия в дървен ковчег, който е бил заливан от всички страни с маса от дребни камъни и голямо количество хоросан. Само най-богатият на находки гроб е бил засводен, с една не много прецизно изработена тухлена конструкция. Поради честата липса на надгробни паметници в източнобалканските земи се засяга накратко проблемът с разкритите три двустрешни покрития-паметници, които намират паралели в югозападните (динарски) балкански територии.

За гробните находки са открити достатъчно и убедителни паралели в български и сръбски археологически обекти от същата епоха.

Публикуването на некропола е съпроводено от подробен каталог на гробовете и находките в тях.

Тъй като 27% от откритите в гробните съоръжения предмети са текстилни части от облекло със златна и сребърна бродерия, на тях е посветена обособена част, представена от Б. Попович. Най-интересни са фрагментите от тъкани, по които е златовезан растителен орнамент с дребни цветове и пъпки, а между тях са разположени фигурки на елен, жерав и двуглави орли. Изключителни по историческата си стойност са и 6 съхранени цели ленти с подписа-монограм на българския цар Иван Александър, открити в гроб № 15. Бродерията на монограмите е изпълнена със сребърни нишки.

Техниките на тъкане и бродиране не е в центъра на работата, което би било излишно след наскоро публикуваното подробно проучване на този проблем в статията на А. Нитич и Ж. Темерински. Отбелязано е само наличието на грешки при изпълнението на златовеза. Вниманието е заострено към начина на изписване на името на владетеля и характера на бродерията - „златен клавиш“, който показва, че дрехата, върху която са били монтирани монограмите, е изработена от дворцови майстори. Тъй като в титлата на Иван Александър е възприета формулата „цар на българите и гърците“ и едва ли такава претенция би била приета в константинополския палат, то изработването ѝ най-вероятно е свързано с българска царска работилница.

Задълбочено са представени разсъжденията за произхода и символиката на мотивите. Набелязани са, макар на места в хипотетичен порядък, византийските и западноевропейските влияния в изработването на текстила и бродериите. В целия текст се изтъква същността на двуглавите орли като ясен символ на властта от XII в. насетне. А наличието на полета с името на владетеля говори, че именно той е бил притежател на неофициалната дреха, с която е дарил свой васал, каквато практика е засвидетелствана в източноравноправния византийски културен кръг.

Десетте ктиторски портрета в западната част на наоса са най-голямото достойнство на живописата в църквата „Св. Никола“ в Станичене. Те, както пише и авторът на седмата глава от книгата Б. Цветкович, „откриват истински корпус на различни представители на българската аристократична класа от първата половина на 14 век“.

Направен е коментар на четенето на ктиторския надпис над входа, при който изследователят се солидаризира в основните си изводи със С. Габелич и С. Смядовски относно идентифицирането на владетеля с българския цар Иван Александър.

Портретите са обстойно описани, съпроводени с цветни илюстрации и графични рисунки на най-интересните образи. Представените костюми са важен изворов материал (съпоставени и с гробните находки) за познаване на аристократичния костюм от този период.

Надписът и изображенията говорят за многобройно семейство или няколко семейства. Подобни примери има множество от цялата територия на Балканите през XIII - XV в. Затова отделните елементи - жестове, инсигнии, възраст - могат да помогнат за разбиране на общностни, йерархични и роднински отношения между изобразените. Именно в тази посока са авторовите търсения за тези непознати от други исторически паметници герои. Направен е сериозен и мисля, успешен опит за идентификация на някои от погребаните в наоса и притвора лица от портретите. В изобразените като вече покойни (с кръстосани пред гърдите ръце) преди стенописването на гробничния храм млада аристократка, двама боляри и един монах са разпознати погребаните в наоса, вероятно деца и техни сродници на замонашената ктиторска двойка. Самите Арсений и Ефимия са били погребани в специално изградената двойна гробница в южната част на първичния притвор, а непосредствено от север до тях е бил вероятно гробът на споменатия Костадин. В работите на Р. Любимкович и на С. Габелич с тази личност се свързва най-богатият гроб № 15 от некропола и откритите в него останки от златовезаната царска дреха. Б. Цветкович, на базата и на направените при разкопките антропологични наблюдения за възрастта на погребания, логично предполага, че там е намерил покой отрасналия вече Крубан - син или внук на ктиторите, изписан заедно с тях като дете и по-късно награден от цар с дрехата, носеща неговите монограми.

Във всички случай става въпрос за българско семейство, представители на провинциалната аристокрация, с висок обществен чин и свързани служебно, а защо не и роднински с българския самодържец.

Най-обширно място е отредено на живописата в църквата. С много внимателно вглеждане в детайлите са описани сцените от трите верти-

кално разположени пояса и останките от фрески в пропукания още в османската епоха и доста пострадал свод. На полукръглия свод са били изобразени стоящи фигури на старозаветни пророци, което личи от малкото запазени късове. Вторият и третият пояси са свързани с *Великите празници* и *Страданията Христови*. Пространството на втория пояс на западната стена е посветено на Богородичните празници - *Успение* в южната част и *Въведение на Мария в храма* в северната третина. Богородица е в центъра на дейсисна композиция в олтарната конха, придружена от патрона на църквата св. Никола и от много почитания в западните български територии св. Константин-Кирил Философ, както и в *Благовещение* в северната част над нишата на презвитерия.

При всички сцени е обърнато внимание на особеностите при построяване на композицията, на фоновете, на характеристиките на образите, на детайлите. Във всички случаи са търсени възможно най-близки аналогии с живописни паметници от целия Балкански полуостров. В *Благовещение* е забелязан нетипичен за времето и за стенната живопис червен фон, който намира аналогии в иконописата. В *Преображение* и във *Възкресение* дрехата на Христос е в светло охра и златисто, като цветовете се разминават с обичайно възприетото за сцените бяло.

Един от елементите, в които художникът е внесъл свой отпечатък и оценъчно отношение във фреските, са сцените на Христовите страдания - *Ругание*, *Пилат си измива ръцете*, *Пътят към Голгота*, *Качване на кръста*, *Разпятие*. Особена е декорацията на дрехите, кърпите върху главите и в ръцете, или чорапите на героите, натоварени с негативна роля. Те са запълнени с дребни мотиви в черно и това ги откроява сред останалите присъстващи. Оригинално привнесен мотив в *Пътят към Голгота* и *Разпятие* са шапките на войника, влаещ Христос и на Лонгин. За всяка от сцените са открити характерните елементи или особеностите в избора на детайлите. Такъв е носеният от Христос в лява ръка кръст с трънен венец на него във *Възкресение*, който много напомня същата композиция в Бояна. Нетрадиционен е червеният цвят на христовата дреха в *Пилат си измива ръцете*, както и мястото на божия син в сценичното пространство. Внимателно са коментирани всички елементи от лицевите изображения, както и облеклата на светците в първия пояс.

След обстойното описание и разсъждения върху детайлите във всяка сцена са обобщени наблюденията за стиловите особености на живописата в Станичене. Най-важният извод е, че изкуството на станиченските майстори не почива върху класическите решения на Палеологовата епоха в живописата, с която са синхронни. Отличават го разбираемост на сценичната

постановка, привлекателност на образите и многоцветие. Фреските се открояват с декоративност и педантичност при обработката на образите и общата композиция. С. Габелич подчертава, че „те пленяват със звучния колорит на топлата тоналност, в която най-изразително е отношението между зелената и червената боя“. Към общия вкус на епохата ги свързва преди всичко малкият формат на рисунката. Полетата са доста, за да поберат необходимите сюжети и дори в случаите с *Ругание* и *Пилат си измива ръцете*, с *Пътят към Голгота* и *Издигане на кръста*, се преливат. Действието се развива в много плитко предно пространство и сред оскъдни архитектурни елементи. Пейзажът е преднамерено геометризиран и превърнат в абстрактно пространство. Отделянето от действителността е постигнато и чрез разноцветните фонове на картините. В много от фреските художникът е правил избор - заедно със задължително присъстващите образи, той е подбирал определени детайли, които в голямата си част са рядко срещани. Такива са случаите с кръста с трънен венец и златистата дреха на Христос във *Възкресение*, като в същото време липсват обичайните за сцената разбити врати на Ада и разхвърляните около тях метални аксесоари - панти, ключалки, катинари, ключове, вериги. Така концепцията на произведението остава в същността си архаична, каквито са и моделите за картината. В композициите от първия пояс на правите светци владее ред и симетрия. Жестовите навсякъде са неподдържани от емоция дотолкова, че от драматизъм са лишени дори *Разпятието* и *Оплакването*. В *Успение на пресвета Богородица* майсторът е вложил представата си за упокойния храм. Той е отхвърлил множество детайли, но е възприел три изразително погребални символа - свещник, цитат от Заупокойната литургия и ангел-психопомп.

Много от характеристиките - червените и трицветните фонове, статичността, липсата на изявена емоционалност, внимателният и дълбоко премислен избор на предмети и символи, неяснотата на пространството, в което се развива действието - намират аналогии в иконописта, в миниатюрата, във фрески от XII-XIII в. от близките околности (търсят се паралели главно с Беренде и донякъде с Калотина) или в отдалечени краища на Южна Гърция (Пелопонес, Лакония), където работят мести художествени групи със своя специфика. С. Габелич изтъква, че дори могат да се забележат елементи, наследени от ранно-християнско време. Към по-стари примери насочват и образите на светците в първата зона, както и орнаменталната декорация с имитацията на мраморни плочи, и с характерния за XII-XIII в. разделителен фриз между първи и втори пояс със сърцевидните форми на растителния мотив.

Сериозно внимание е обърнато на присъствието в станиченската живопис на два образа - св. Константин Философ и св. Прокопий, известен като покровител и защитник на град Ниш. В изображението на св. Прокопий е отразен местният култ, а значително количество примери показват, че почитанието към славянския първоучител е силно разпространено в средновековна България.

Тези обобщения насочват към определяне на принадлежността на живописца в Станичене към произведенията на малките художествени работилници на Балканите, които се открояват със свои качества и самобитност. Не е изяснено докрай дали стенописите са дело на един или повече майстори. Отбелязани са само известни различия в цветовете на инкарнацията на лицата, в изразителността на движението.

Значително по-кратък е прегледът на фреските в нартекса и на стенописните фрагменти, открити при разкопките в насипа под обновявания под. На външната западна стена на църквата, в двата горни пояса, са изобразени сцени от житийния цикъл на патрона на църквата св. Никола, насочени към сюжети на Спасение, т.е. св. Никола като помощник и като посредник между смъртните и отвъдния свят. Фризът с бюстове на светци, освен от патрона, е доминиран от образите на свети врач и на неидентифицирани мъченици. В първата фигурална зона са изобразени прави св. св. Константин и Елена, вероятно цар Иван Александър и владетелят на Видинската област Белаур. Както и в наоса декоративният цокъл е двуделен. Стенописите в запазената част от притвора са доста повредени поради дългото им излагане на атмосферните влияния. Затова и вниманието е насочено повече към идентификацията на сюжетите, а не толкова към художествените характеристики. Установено е, че подборът на сцените и разполагането им е обичайно за пространства, предназначени за погребения.

Прегледът на живописца е придружен от каталог на надписите. Не е правен нов текстови анализ, тъй като предложения от С. Смядовски е сполучлив и напълно възприет.

М. Попович е направил кратък преглед на съдбата на църквата по време на турското робство, като в реконструктивен порядък се връща към фазите на строителните преустройства през тази епоха.

Основните тези за характера на станиченската църква и нейните фрески за изведени отново в заключителния преглед. Храмът на св. Никола е здание, което по скромния си вид на архитектурата и грубия градеж не се различава от малките селски църкви от ранното средновековие до ден днешен. Ясно е неговото особено значение според гробните находки и доминацията на аристократичните ктиторски портрети. Тези елементи определят „Св. Никола“ като

аристократичен духовен обет и гробен храм. Местното му значение се определя от особена почит към славянския първоучител Константин Философ и покровителя на град Ниш св. Прокопий. Съвременна на палеологовата епоха е широката популярност на Богородичния култ. Живописът на „станиченската работилница“, в която се разпознава двойственост на художественото решение или присъствието на различни почерци на зографите, по дух е консервативна и не почива на класическите решения на палеологовия ренесанс.

Пълнотата на изследването внасят и двете приложения към книгата. Първото - „Почистване, консервация и реставрация на живописът“ от ръководителката на консервационната дейност по стенописите З. Живкович - дава важни сведения за начините на работа и използваните химически компоненти, което е изключително важно за по-нататъшното съхранение на паметника. Второто приложение, с автор е М. Лазич, се отнася до историята на дървения иконостас и иконите в съвременния

статут на храма, носещ името на св. Петка. Художественият анализ и оценка на тези произведения са показали, че най-старите и ценни икони - престолна икона „Св. Йоан Предтеча“ и иконата на храмовата покровителка св. Петка - най-вероятно са произведения на работилите активно в пиротския край Георги иконописец и зограф Йоан от Самоковската художествена школа.

Книгата е богато илюстрирана във всичките си части. Тя е снабдена общо с 99 чертежа, снимки и рисунки в основната част и в приложенията, от които 40 в цвят.

Новото издание е сериозен пример за задълбочено и всестранно проучване на един архитектурен, живописен и археологически паметник и качествено му представяне пред научната общност. Забавянето на публикацията след проучването му е плод на различни обстоятелства, но това е дало възможност паметникът да намери най-доброто си лице.

Снежана Горянова

Цитирана литература:

Габелић 1987: С. Габелић. Прилог познавања живописа цркве Св. Никола код Станичења. - Зограф, 1987, 18, 22-35.

Љубинковић 1984: Р. Љубинковић. Црква светог Николе у Станичењу. - Зограф, 1984, 15, 76-84.

Нитић, Темерински 2001: А. Нитић, Ж. Темерински. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. - Саопштења, 2001, 32-33, 7-26.

Овчаров 2003: Н. Овчаров. Златовезана дреха с монограми „цар на българи и гърци“ на българския владетел Иван Александър от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Пиротско. - *Paleobulgarica*, 2003, 2, 76-83.

Смядовски 1994: С. Смядовски. Надписите към стенописите от църквата „Св. Никола“ край с. Станичене, Нишко (1331/1332 г.). - *Paleobulgarica*, 1994, 3, 17-43.

Сборник Преслав, 6. Тотю Тотев (ред.). София, 2004.

През 2004 г., след 10 годишно прекъсване, излезе от печат том 6 от научната поредица „Преслав“. Той включва докладите от проведената през 2003 г. (29-30 май) във Велики Преслав научна конференция „Културата на Велики Преслав IX - XIV в.“, посветена на 50-годишнината от смъртта на видния проучвател на втората българска столица - Йордан Господинов (1872-1953).

Подреждането на статиите е тематично. В първата част са представени материали свързани със спорните въпроси на крепостното строителство във В. Преслав. Тук са включени публикациите на С. Витлянов „Проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град на В. Преслав (1982-1989 г.)“ и С. Бояджиев „Отново за втората крепо-

стна стена в очертанията на дворецовото укрепление на В. Преслав“. Вторият автор се връща към спора за хронологията на „третата“ крепостна стена. Критичните бележки са насочени към интерпретацията на участъка в книгата на С. Бонев „Царският дворец във В. Преслав. Площадът с фиалата - (IX - XIV в.)“.

Обширният материал на Т. Михайлова представя нови данни за характера на т. нар. административна сграда и площта около нея. В централното помещение проучвателката открива доказателства за първоначалното ѝ функциониране като езически храм и отнася построяването ѝ в началото на IX в.

Основният по обем материал в сборника включва допълнения и нови интерпретации на християнската култова архитектура. Т. Тотев предлага информация, свързана с ранното църковно строителство на княз Борис - монументалната базилика в

местността Стамбол йолу. Авторът представя откритите при разкопките архитектурни детайли, богата каменна пластика и колекция от строителна керамика с популярния знак - ипсилон. Особено внимание заслужават рядко срещани по своята иконография кръстове - енколпиони. Към базиликалното строителство в Преслав насочва публикацията на П. Георгиев и Я. Димитров „Разкопки при базиликата „Гебе Клисе“ през 1995 г. Установената към южната стена на базиликата пристройка от втората половина на IX в. авторите сравняват с аналогични при храмовете в Плиска и Преслав и я интерпретират като гробнична, но неизползвана по предназначение. Към края на X в. тя е послужила за складиране на битово-производствен инвентар, а след нейното разрушаване мястото е използвано за християнски некропол. Статията на Д. Овчаров и С. Дончева „Монументалните преславски базилики - генезис, архитектурен тип, развитие“ свързва началото на строителство на базилики в Преслав с влиянието от Дворцовата църква в Плиска. Авторите обособяват отделна преславска група. Паметниците са съпоставени с католиконите на манастирите при Равна и Черноглавци, където са приложени сходни принципи на построяване.

С въпросите на църковната архитектура е свързана публикацията на С. Иванов „Градеж на Преславските базилики“. Акцентирано е върху недостига на проучвания върху градежа на християнски храмове. Направен е опит за обвързване на съществуващата типологизация на църковни строежи на база плановото им устройство с данни за използваните строителни похвати и материали.

В публикацията „Църквите в Тузлалъка - анализ на данните“ П. Георгиев анализира данните от проучванията на манастирските църкви. Особено внимание се обръща на четирите плочи с гнезда за инкрустация на рисуванa керамика, преупотребени за настилка в параклиса и втората (горна) църква. Авторът приема, че са взети от по-ранния храм. Мнението на П. Георгиев е, че те са от надгробия, които имитират „покривала“ от везан текстил. Характерът на орнаментиката го води към заключението, че три от тях следват особеностите на литургично облекло на архиереи. Плоча № 1 той свързва с гроб на владетел-свещец. Авторът предлага той да бъде отъждествен с канонизирания св. цар Петър. В резултат на анализа, архитектурният ансамбъл в Тузлалъка се тълкува като манастир - патриаршеска резиденция, където прекарва последните години от живота си св. цар Петър Български.

Нов поглед към някои от Преславските манастири представя Р. Костова в публикацията „Манастирската болница“ в местността Аврадака, Преслав, в светлината на византийските типичи“. Нейната интерпретация се опира на писмени свидетелства за архитектурната уредба и обзавеждането на манастирските лечебници, представени във византийски типичи. Пространствената „разпиляност“ на сградите от комплек-

са в местността Аврадака спира вниманието на Р. Костова за нова идентификация.

В том 6 на сборника са включени изследвания, свързани с различни сфери на духовната и материална култура на Преслав. В своята „Двустранна оловна иконка с Богородица Киконтиса и разцъфнал кръст от Преслав“, К. Тотев разглежда оловни икони с различна форма, разнообразен иконографски репертоар и гръцки надписи. Авторът се спира на паметник от Преслав, принадлежащ към тази група.

С интересни находки запознава публикацията на Ж. Аладжов. В нея се разглежда произходът и специалната употреба на две тесери (сфрагидии) - жетони, раздавани по различни поводи от името на византийския император.

С проблемите на средновековното българско изкуство, произход и развитие е свързана публикацията на С. Станилов „Принос към проучването на преславската рисуванa керамика“. За своето изследване той използва изобразителен мотив, който трайно присъства в репертоара на преславските образци - т. нар. щриховани листа или листа с щриховани бордюри. С. Станилов намира паралели сред унгарските образци на художествения метал и прави извода за косвеното им влияние във времето на неговия ранен период от края на IX - началото на X в.

Изчерпателна е публикацията на М. Инкова „Проблемът за коланите с вертикални ремъци през християнския период на Първото българско царство“. Авторката прави пълен стилово-морфологичен анализ на откритите от този период в града и определя два основни типа. Паметниците на художествения метал от Преслав са разгледани и в публикацията на С. Дончева „За един вид орнаментална украса в ранносредновековната българска металопластика“. Авторката обогатява с нов материал многобройната група коланни украси с мотив - тип вейка. На металопластиката е посветена и работата на В. Плетньов „Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България“. Представени са различни типове, сходни с примери от колекцията на Музея във Варна и откритите на други места в страната. От използваните примери и сравнителния анализ авторът стига до извода за тяхното отливане в каменни калъпи и дата - X в. Оригинална интерпретация представя В. Йотов в статията „За някои паметници от Велики Преслав“. Вниманието на автора е фокусирано върху три известни находки от Преслав, за които привежда скандинавски паралели.

В „Още нещо за Преславската цивилизация“ Р. Рашев представя разяснения за феномена преславска култура. Конкретните паметници, на които се опира, са рисунки-графити от колона в църквата с гроба на чъргубия Мостич. Разгледан е въпросът за възпроизвеждането на сцени от професионални творби на изобразителното изкуство, разделено в три нива. Последното най-високо ниво Р. Рашев свързва с Преславската култура от християнския период.

В том 6 от поредицата „Преслав“ намират място извънстолични паметници, които показват влиянието на Преславската култура. За връзката на столицата с други старобългарски центрове е съобщението на Р. Василев „Керамика от X век от Голямото кале край град Завет, Исперихско и Велики Преслав“, както и това на Д. Момчилов „Пластичен орнамент преславски тип от Маркели“.

В своята публикация Г. Майсторски обръща внимание върху употребата на костени пуансони в средновековните занаяти. Разяснявайки качества на костта, авторът предлага нова интерпретация - използване при украса на кожени изделия. С изделия от кост е свързана и публикацията на К. Константинов „Прибори за хранене от Велики Преслав“. Тя представя луксозен комплект прибори и допринася за изясняване бита на столичните жители.

В своята публикация „Сравнителна характеристика на руническите паметници от Велики Преслав“ С. Венелинова предлага палеографско изследване на 178 броя рунически паметници от обекти във Велики Преслав. Типологизирана е употребата на съчетания с формообразуващ характер, открити са паралели с други паметници.

В статията „За църквата „Св. Петър в Бугарех“ Е. Коцева предлага ново осмисляне на публикуваната от А. Турилов информация за освещаване на български храм, свързан със св. ап. Петър на 28 април. Статията на Н. Николов „Префиксални глаголни модели в старобългарския пълен превод на огласителните слова на Св. Кирил Йерусалимски (ГИМ, СИН 478)“ разглежда особеностите на глаголната префиксация и начина на превод на тези глаголи в изследвания ръкопис.

Г. Атанасов разглежда църковната организация в Североизточна България и Добруджа между 971 и 1020 г. Според автора след 971 г. има два митрополитски центъра в съответствие с двете стратегии: Доростол и Йоанопол. Първа катедра - Йоанопол (Преслав) е наследник на старохристиянския Марцианопол, докато втората е

най-вероятно Томи - Констанца (за дн. Централна и Северна Добруджа). Според Атанасов няма сигурни източници, от които да става ясно, дали Василий II е оставил двете митрополии. По-вероятно е митрополията от Преслав да е била преместена в Дръстър - главният административен град в тези земи.

В „Архивите на стратегия Велики Преслав и областния център Перперикон - сравнителен анализ по сфрагистични данни“, авторите Н. Овчаров и Д. Стоименов изтъкват важното място на Перперикон като административен и духовен център през VIII - XII в.

В своето съобщение „За Преслав след въстанието на Асеневци“ Ж. Жекова се спира върху развитието на града през т. нар. следстоличен период. На базата на сфрагистичния и нумизматичен анализ е изказана идеята за възможно продължение на столичния статус на града след въстанието на братята Асен и Теодор-Петър.

Данни за бита на живеещите в комплексите на Вътрешния град предлага изследването на Л. Нинов „Остеологични проучвания на материали от Дворцовия комплекс във Велики Преслав“.

Сборникът завършва с материали, свързани с живота и делото на Йордан Господинов. В публикацията си Т. Балабанов обръща внимание върху слабо известни страни от тях. Приложени са 9 дневника, част от поетичното творчество, както и библиография на трудовете му за периода 1910 - 1949 г. С живота и всеотдайната дейност на преславския учител и археолог е свързана публикацията на К. Стоева. В работата е включена част от личния архив, кореспонденцията на Й. Господинов.

Със своята всеобхватност и високо научно ниво т. 6 на сборник „Преслав“ дава сериозен принос за разширяване и задълбочаване на познанията върху Преславската култура и нейното място в проблематиката на българското Средновековие.

Гергана Илиева

Международен конгрес „Праисторическа технология. 40 години по-късно: функционалните проучвания и руското наследство“, Верона, 20 - 23 април 2005 г. Проблемът *quo vadis* пред една научна дисциплина

Представянето на научния форум, състоял се във Верона, заслужава и изисква кратко ретроспективно въведение, което по смисъл напълно отговаря на замисъла, целите и реализацията на коментирания конгрес.

Като научна дисциплина, трасологията има сравнително кратка, но интензивна и впечатляваща история. През 1964 г. в Лондон излиза от печат английският превод на пионерската монография на учения от Санкт Петербург Сергей Аристархович Семьонов „Первобытная техника“, публикувана в оригинал през 1957 г. В английски превод съчинението звучи буквално като „Праисторическа технология“, название, което адекватно и интригуващо въвежда в проблематиката на труда. Ентусиазираното начало и бързият възход на трасологическите проучвания през 70-те години на XX в. бележат нови перспективи сред западните праисторици (особено от гледна точка на техническа обезпеченост) и обогатяват методологическата рамка на трасологията с идеята за регламентиране на процедурния аспект на изследванията и на допустимите интерпретационни нива на палеостопански реконструкции. От този момент започва и паралелността в развитието на трасологията - от една страна, представителите на руската школа, в чието лоно се заражда и формулира тази научна дисциплина, от друга - силна и мотивирана колегия от ентусиазирани западно-европейски учени, бързо прогресиращи на техническо, емпирично и аналитично равнище. Желязната завеса, като клише от политическия жаргон, не е задоволително обяснение за това успоредяване и взаимно изолиране в развитието на едно и също научно направление, но тя е удобно оправдание за дълбоките негативни последици от този процес. Една от сериозните причини е непреодолимата (частично и досега) езикова бариера, силно затормозяваща професионалния обмен и сътрудничество. Възможностите за контакт, дебати и координиране на насоките на развитие на, условно казано, двете школи (източната - афиширана като школа на слабите увеличения в микроскопската обсервация и западната - средата на приложение на високи технологии и практически иновации) се свеждат основно до международни форуми с широко представителство на практикуващи трасолози. В историята на „науката за следите“ са записани вече 7 международни конгреса:

- 1977 г. в Бърнаби (Канада), форум, който цели да очертае теоретичната рамка на трасологичните проучвания, а на ниво методика офи-

циално лансира и заявява амбициите на анализите с използване на силни микроскопски увеличения и авангардни технологии: очакванията са големи и пропорционални на инвестициите в техническото обезпечаване на проучванията;

- 1985 г. в Тюбинген (Германия), форум, който отчита предизвикателството (и симптоматичната безпомощност) пред необозримото многообразие от микроизлъсквания, изискващо критерии за адекватна диагностика и интерпретация; провокиран е нов прочит на концепциите за формирането на излъскванията върху кремъчните сечива и на метрично-количествените параметри като критерий за идентификация на излъскванията, респективно за функционално дефиниране на артефактите;

- 1987 г. във Валбон (Франция), форум, който прокарава градивната идея за целесъобразността от комбиниране на формално диференцираните методи на слабите и силните увеличения като необходима (но не неизбежна) практическа процедура на трасологическото проучване;

- 1989 г. в Упсала (Швеция), форум, който поставя на обсъждане интерпретационните възможности на изследванията на микроследите на праисторическите оръдия: отчитане на факта, че микроследите не са панацея на търсенията и проучванията в областта на палеоекономика - методът има своите кризисни периоди и реални ограничения; това е времето, в което един от най-изтъкнатите трасолози, французинът Юг Плисон, оповести символично „...върщане към комплексността на оръдието“;

- 1990 г. в Лиеж (Белгия), форум, който апелира за по-задълбочено вникване и развиване на методологическите аспекти на трасологическите проучвания: коментират се границите на безспорност *versus* нееднозначност в разчитането на микроследите от употреба върху древните сечива, тези кодирани знаци, които ни препращат в многопластовите и енигматични праисторически контексти;

- 2000 г. в Санкт Петербург (Русия), емблематичен избор за провеждането на конгреса, средата, считана за традиционен приемник на научното наследство на Семьонов, родоначалника на трасологията. Присъствието, напълно закономерно в конкретния случай, на повечето съратници и последователи на Семьонов и на неговата школа създаде специфична обстановка и своеобразен количествен баланс в представителството на специалистите по трасология. На фона на неизбежното емоционално въздействие на контекста, на форума бяха поставени на градивно обсъждане проблеми, целящи постигане на равновесие в качеството и използваемостта на резултатите от трасологическите проучвания. Тенденцията за оптимизиране (и известно унифициране на завършения научен продукт на функци-

оналните изследвания) беше изведена като приоритетна и стратегическа задача пред интернационалната колегия.

Последният от серията конгреси се проведе от 20 до 23 април 2005 г. във Верона, Италия. Преди да резюмирам оценката си за него, трябва да отбележа, че материалите от първите пет научни форума са публикувани и представляват основният корпус на специализираната литература по проблемите на праисторическата технология и функциология. Материалите от Санкт Петербург са подготвени за печат и се очаква да излязат в най-близко време, материалите от Верона са в процес на подготовка за печат.

Верона събра около 150 учени от страни като Австралия, Аржентина, Белгия, България, Великобритания, Германия, Грузия, Гърция, Дания, Испания, Италия, Китай, Норвегия, Полша, Румъния, Русия, САЩ, Украйна, Франция, Холандия, Хърватска, Чехия, Япония. Нашата страна беше представена от двама учени: *Мария Гюрова* (АИМ-БАН), участвала с доклад и презентация в научна сесия и в дискусиите на кръглата маса, и *Боряна Матева* (Исторически музей - Исперих), която се представи с постер. Отличната организация на конгреса беше дело на съвместните усилия на Градския музей по естествена история и Университета във Верона, координирани от сътрудника на Музея *Лаура Лонго*.

Научната програма на конгреса протече в рамките на 3 дни под формата на 5 научни сесии и последвала широка дискусия. Темите на секциите бяха формулирани както следва: методология, лов и събирателство, производство на храни, социален контекст, погребални практики. Презентациите бяха предимно с компютърна визуализация, нивото на постерите беше много високо. Представените и разисквани доклади, обособени в изложената по-горе тематична схема, съдържаха материали, резултати, хипотези и теоретични концепции на ниво от експериментална археология и етноархеология през различни методи и средства за трасологическо наблюдение и документация, до интерпретация на функционалната база данни и включването ѝ в реконструктивни модели и системи. Общото наблюдение от изслушването на участниците е това, че разделителната линия между условните „източна“ и „западна“ школа продължава да бъде нееднаквото разбиране и осмисляне на наследството на Семьонов: според неговите преки последователи направеното от него се възприема като даденост и етап, който не се нуждае от верификация, препотвърждаване или преосмисляне, защото достатъчно изчерпателно и убедително е очертал насоките и пътищата за усъвършенстване на проучванията върху праисторическата технология и функциология. В лоното на това внушително наследство те са концентрирани върху допълване на културно-хронологическата рамка на разработките на Семьонов, т.е. нещо като емпирично обновяване и обогатяване на една завършена тео-

ретична концепция. Представителите на „западното“ направление в трасологическите проучвания слабо познават и съответно по-бегло и повърхностно осмислят наследството на Семьонов. Те проявяват подчертано евристичен дух и насоченост в научните си дирения, възпроизвеждайки праисторически артефакти, техники и умения. Това води до реконструкции на производствения цикъл на оръдията и възстановява тяхната „социална биография“ в рамките на отделно селище, археологическа култура или културна общност. По същество същото в различна степен е направено, а и продължава да се прави от представители на руската школа в трасологията. Несъмнено е обаче, че екстраполирането на резултатите от трасологическите проучвания добива различно интерпретативно внушение в научните разработки на представителите на двете школи.

В духа на изложените разсъждения протече и кръглата маса, която беше логичен завършек и семантичният акцент на конгреса. Нейната тема беше „От изток на запад: функционалният анализ и аналогичните разсъждения през призмата на научната практика“. Акцентът на кръглата маса беше поставен върху обективната оценка на наследството на Семьонов и възможностите за адекватното му разбиране и прилагане, което реално и потенциално е от ключово значение за поставянето на функционалните проучвания на солидна и еднозначна основа - и като практика, и като теория. В дискусията взеха участие *Наталья Скаун*, *Наталья Алексахинченко*, *Сергей Васильев* и *Анатолий Филипов* (Русия), *Юг Плисон* и *Патрисия Андерсон* (Франция), *Анелу ван Хейн* (Холандия), *Мария-Естела Мансур* (Аржентина), *Роберто Риш* и *Игнасио Клементе-Конте* (Испания), *Ричард Йеркес* (САЩ) и *Мария Гюрова* (България). Руските представители осветлиха някои малко известни страници от научната биография на Сергей Семьонов, представиха непознати на научната общественост негови трудове, които, преведени на английски език и оформени като масивно книжно тяло, бяха раздадени на всички участници в конгреса. *Н. Скаун* направи обстойно експозе за съвременното състояние на експериментално-трасологическата лаборатория на Института за история на материалната култура в Санкт Петербург. Много задълбочена и висока оценка на творчеството на Семьонов и неговия ученик *В. Е. Щелинский* беше дадена от *Юг Плисон*, който характеризира концепцията на Семьонов като фундаментална и релевантна за археологията. В този смисъл беше и изказването на *И. Клементе*. Неговият сънародник *Р. Риш* зададе реторичния въпрос какъв вид познание получават и предлагат специалистите трасолози, след което изложи стройна и издържана концепция за епистемологичните аспекти на функционалния анализ. В предложената от него схема за познаваемост на праисторическото производство и функциониране на обществото, анализът на следите от употреба върху сечивата е първото и

много съществено стъпало от сложна аналитична система, реконструираща технологията, производителността и социалната организация на древните общества. За финал той повтори въпроса си доколко сме в състояние да надскочим първото стъпало. На определени процедурни и гносеологични аспекти на функционалните изследвания бяха посветени изказванията на *А. ван Хейн*, *П. Андерсон* и *М. Гюрова*. Те се свеждаха до идеята за оптимизиране на възможностите за адекватни и релевантни класификации на следите от употреба; диференциране на определени нива на аналогии и уподобяване като метод за интерпретация и разбиране на праисторическия инструментариум; обогатяване и обновяване на реферативната база данни за функционална идентификация; необходимостта от активен контакт и сътрудничество между специалистите, съпроводен с обмен на информация и опит, за да се разширяват рамките на познание и да се стесняват тези на ненужно повторение в изследователския и творчески процес. *М. Гюрова* припомни симптоматичното по време на конгреса в Санкт Петербург въвеждане на термина „трасология“ в номенклатурата на английски език. Предвид факта, че този термин е безалтернативен в употребата си на руски, френски, български, полски и др. езици, тя предложи възприемането му и от англоезичната научна общност, подчертавайки, че „трасология“ е по-адекватно, изчерпателно и отговарящо на съдържанието на

научната дисциплина понятие, а възприемането му би имало и определено символично и обединяващо значение и звучене. Предложението предизвика оживен дебат, но, макар че застъпниците на английския термин *use-wear analysis* - „анализ на следите от употреба“ - да бяха малцинство, консенсус не се постигна.

Последният ден от конгреса беше посветен на екскурзии с познавателна цел. Завладяващата си красота и богатствата на музеите си разкриха градове като Риволи, Тренто и Болцано, където в рамките на изключително атрактивно представена и професионално издържана експозиция е изложена и мумията на известния праисторически ловец от Алпите - Оци.

С неподправената си атмосфера на професионализъм, градивност, толерантност и добронамереност, представеният форум може да се окаже като голяма крачка напред в осъществяването на идеята за наука и научна общност, ако не без граници, то поне със съзнанието за тяхното необходимо премахване. Остава надеждата, че позитивната насоченост и резултатност на конгреса във Верона ще намери логичното си продължение в рамките на заявената и обособена Специализирана комисия и сесия на подготвящия се 15 конгрес на Международната организация за пра- и протоисторически науки, който ще се проведе в Лисабон през септември 2006 г.

Мария Гюрова

Международен симпозиум „Кратка разходка из Балканите: първите земеделци в Карпатския басейн и съседните райони“ Лондон, 20-22 юни 2005 г.

Международни конференции по проблемите на балканската праистория са рядко явление извън географските рамки на съвременните балкански страни. Един от малкото подобни примери беше проведеният в Лондон симпозиум в периода 20-22 юни 2005 г., озаглавен „Кратка разходка из Балканите: първите земеделци в Карпатския басейн и съседните райони“. Организатори на научния форум бяха *Микела Спатаро*, *Паоло Биаджи* и *Стивън Шенън*, а негови спонсори - Центърът за еволюционен анализ на културното поведение, Британската академия, Университетът Ка Фоскари във Венеция, Фондация Бутринт, Фондация Лигабуо и Юнивърсити Колидж Лондон. В конференцията участваха представители на страната домакин, Италия, Германия, Франция, Полша, Хърватска, Унгария, Албания, Сърбия и България. Трябва да се подчертае, че българската праистория беше пропорционално представена, за разлика от проведения в Истанбул миналогодишен семинар „Как е стигнало земеделието в Европа?“, където имаше само един

български участник. Работната програма на конференцията обхвана два и половина дни, организирани в 4 сесии: „Произход и развитие на ранните земеделски култури в Централните Балкани“, „Технология и материална култура“, „Селищни модели, вярвания и култове на първите земеделци“, „Съседни и периферни райони“.

След приветственото слово на организаторите в лицето на *Стивън Шенън* се пристъпи към първия доклад на първата сесия, представен от *Джон Нандрис*, дългогодишен преподавател в Юнивърсити Колидж - Лондон. В резюме беше изложена концепцията за „Началния неолит в умерения пояс“, обединяваща данни от естествените науки, археологията и етноархеологията и защитаваща тезата, че неолитът е начин на поведение, което е по-скоро единно и интегрирано явление, отколкото поредица от археологически култури, формулирани на национален принцип.

Вторият доклад представи резултатите от впечатляващия по обем от данни (253 обекта, 800 растителни вида, 1 300 абсолютни дати) съвместен проект на Шефийлдския университет и Археологическия институт на Юнивърсити Колидж Лондон. *Сю Колидж* (Юнивърсити Колидж Лондон) обобщи археоботаническия аспект на процеса на неолитизация като наличие основно на 8 първоначални вида културни

растения - 3 житни и 5 бобови.

Янош Козловски (Краковски университет) коментира възможностите за автохтонно развитие и влияние от Близкия Изток в процеса на егейската неолитизация в светлината на данните от кремъчните сечива.

Също прехода мезолит/неолит разгледа докладът на *Клайв Бонсал* (Единбургски университет), обобщаващ резултатите от дългогодишните проучвания в района на Железни врата. Бяха представени аргументи за и против сравнително късната неолитизация (6000 г. пр. Хр.) на местното мезолитно население. Отново Банат, но неговите низини, а не дунавското крайбрежие беше обект на следващото съобщение с автор *Дан Чоботару* (Тимишка археологическа секция), който акцентира върху раннеолитното селищно развитие и неговата връзка с особеностите на местната околна среда.

Амбициозното намерение на *Адриан Лука* (в съавторство, Университет на Сибиу) да докаже сравнително ранното (6200 г. пр. Хр.) присъствие на напълно развита неолитна култура в Трансилвания не беше достатъчно успешно осъществено с представянето на резултатите от статистическите анализи на керамика от структури, т. нар. землянки, което накара *Дъглас Бейли* (Кардифски университет) да изкаже крайното мнение, че може би неолитът не е съществувал изобщо.

Докладът на *Лолита Николова* (Солт Лейк Къмюнити Колидж, Университет на Юта), която не присъстваше на симпозиума, беше прочетен от нейно име. Това попречи повдигнатите от Николова въпроси за неолитизацията в контекста на ежедневието да бъдат разбрани и дискутирани по същество.

Ненад Тасич (Белградски университет) сподели огромните трудности, които съпровождат археологическите проучвания в Сърбия през последните 10 години. По „липса на нови проучвания в областта на неолитизацията“, Тасич представи резултатите от свое изследване за развитието на орнамента върху раннеолитната керамика. Понякога привидно сложният орнамент според автора може да се сведе до няколко прости геометрични елемента, вписани в квадратно поле.

Сравнително слабо познатият ранен неолит на Албания беше представен от името на *Музафер Коркути* (Археологически институт, Тирана), който не присъстваше на симпозиума. Заедно с предложената синхронизация на балканските неолитни култури беше отправена покана за съвместни проучвания на албанския неолит.

Вторият работен ден и втората научна сесия започнаха с българско участие. *Иван Гацов* (АИМ - БАН) представи връзките между кремъчните материали от обекти в България и района на Мраморно море в Турция. Според Гацов, освен вече общоприетите пътища на неолитизация по Места и Струма, е възможен и трети маршрут - по Марица.

Резултатите от изследването на 38 обсидианови сечива от 10 неолитни селища в Трансилвания

и Банат бяха представени от *Паоло Биаджи* (в съавторство, Университет Ка Фоскари, Венеция). Те потвърждават, че суровината произхожда от Словакия (33 сечива) и от Унгария (5 сечива) и няма данни за използване на обсидиан от о-в Мелос.

Последният доклад в тази сесия беше изнесен от *Микела Спатаро* (Археологически институт, Юнивърсити Колидж - Лондон) и дискутира един сравнително непознат метод на изследване на керамични предмети, който цели да се определи характерът на суровините, използвани за производството на керамични предмети за ежедневна и сакрална употреба. Една и съща формула в приготвянето на глинено тесто е използвана на сравнително голяма територия - от Словения до Централна/Източна Румъния, Южна Сърбия и Западен Банат. В допълнение, анализът на съдове, фигури и олтари от Доня Браневина показва използването на една и съща суровина при производството на тези различни по функция предмети.

Началото на третата сесия беше поставено от *Йоханес Мюлер* (Кийлски университет) със сравнението на селищната организация със съответстващите ѝ социални перспективи на три неолитни общества, представени от три селища - Алденхофен, Околище и Димини. Изследването демонстрира три различни модела на производство, пространствена организация на селищата и на културната среда, и следователно три различни нива на неолитизация.

Резултатите от 25-годишните проучвания в района на Южна Панония бяха представени от *Корнелия Минихрайтер* (Академия на науките - Загреб). Преди тези изследвания, доказващи присъствието на раннеолитни заселници, районът на Северна Хърватска не е смятан за територия, обхваната от културата Старчево.

Хипотезата за многовариантен процес на неолитизация на Балканите и по-специално на българските земи беше предложена от *Васил Николов* (АИМ - БАН). Началото на неолита в българските земи се характеризира с голямо разнообразие на културни явления, проследимо в значителните разлики в орнаментацията на раннеолитната керамика.

По принцип слабо дискутираният аспект на неолитизацията - погребалните обреди на ранно-земеделските общества беше обогатен с резултатите от изследването на *Крум Бъчваров* (АИМ - БАН), показващи един общ елемент на неолитните общества в широкия диапазон на Югоизточна Европа, Анатолия и Леванта: наличие на гробове в керамични съдове.

Еlegantно решение на проблема за интерпретацията на структури, които нямат очевидно селищен характер, беше предложено от *Аласдар Уитъл* (Кардифски университет). Дискутирайки находките и резултатите от интердисциплинарните изследвания на раннеолитна негативна структура (яма) от Ечегфалфа в Унгарската равнина от гледна точка на сезонността и различни стопански практики, *Уитъл* предложи интерпретация на Ечегфалфа 23 като малко и изолирано

селище на култура Кьорош.

Провокативността в изказванията на *Дъглас Бейли* от предишния ден беше характерна черта и на неговия доклад, организиран като критика на интерпретацията на ями като жилища-землянки, в този случай от археологически проучвания в Телеорман, Румъния. В духа на доклада на А. Уитъл, Бейли пледира за едно не толкова атрактивно лице на неолита, характеризиращо маргиналните части на културната среда, което обаче също заслужава вниманието на археолозите.

Последната сесия, проведена в третия работен полуден, беше открита от *Джон Чапман* (Дъръмски университет). Демонстрирайки наличието на широк диапазон от екзотични/импортни предмети в редица раннеолитни селища, Чапман дискутира „живота“ на артефактите в периода след тяхното създаване до тяхното депониране, своеобразното „одомашняване“ на предмети и суровини, произхождащи от далечно разстояние, в сравнение с контекста им на местонамиране.

Предварителните резултати от интердисциплинарните изследвания на колектив от унгарски специалисти бяха представени от *Естер Банфи* (Археологически институт-УАН, Будапеща). Докладът убедително демонстрира, че отсъствието на данни за даден период поради липсата на про-

учвания (в случая, на прехода от мезолита към неолита в района на Балатон) може да се преодоолее със съвместни палеоекологични и археологически проучвания, в които данните от различните дисциплини взаимно се допълват, за да очертаят пълноценна картина на човешко присъствие.

Последният доклад от работната програма беше представен от *Ерик Крюбези* (в съавторство с *Жан Гилен*, съответно Тулузки университет „Пол Сабатие“ и Колеж дьо Франс, Париж) и дискутираше биоархеологическия аспект на неолитизационните проблеми. Серия от научни анализи на скелети от раннеолитните некрополи край Ведровице (Моравия) и Нитра (Словакия) показват редица характерни черти, както за средиземноморско, така и за местно население.

Симпозиумът беше закрит от *Стивън Шенън*, който обобщи докладите и дискусиите от работните дни, подчертавайки определено положителния характер на подобни форуми, където специалисти от различни страни и в различни области, работещи по близки проблеми, могат да споделят резултатите от своята работа и същевременно да допринесат за „сглобяването“ на общата картина - в този случай, ранните етапи на балканския неолит.

Бисерка Гайдарска

Международен семинар „Социални и културни измерения на употребата на оръдия: перспективи при избора“, Нант, 3-5 септември, 2005 г.

Международният проект *Свидетелства за ранно земеделие и технологично наследство* към Европейската научна фондация е с обновена и амбициозна програма, дългосрочно фокусирана върху проучване на динамиката на развитие на доиндустриалното земеделие в широк социално-културен контекст. Една от основните познавателни задачи на проекта е да разчупи някои неадекватни представи за ранното (доиндустриално) земеделие като ретрограден елемент от традиционната, трудно поддаваща се на изменения култура. Обединявайки усилията и търсенията на учени от различни страни и различни, допълващи се специалности, проектът разработва теми в областта на археоботаниката, археологическите свидетелства за древни земеделски сечива и начините на тяхното действие, особеностите и структурите на древния пейзаж с акцент върху (потенциално) обработваемите терени. Тези теми се разработват и интерпретират от гледна точка на тяхната релевантност по отношение на земеделските практики.

Научната програма на проекта е с подчертано интердисциплинарен характер; хронологическият обхват е от неолита до индустриалното общество, а пространствената рамка включва Европа, Средиземноморието и Близкия Изток.

Структурата на проекта е в съответствие с неговите основни цели и задачи и включва специалисти, обединени в три екипа, чиито теми са:

1. избор и разнообразие на културните насаждения;
2. умения, процеси и свързаните с тях оръдия;
3. земеделски терени.

България е представена с по един участник в екипи 1 и 2, съответно *Елена Маринова* (СУ „Св. Климент Охридски“) и *Мария Гюрова* (АИМ-БАН).

В рамките на проекта се провеждат ежегодни пленарни работни срещи на всички участници за координиране на проучванията и приоритетите. От своя страна екипите провеждат самостоятелни ежегодни семинари, включващи презентация на всеки участник, дискусии по конкретни научни проблеми, както и по стратегическите задачи на проекта - летни студентски семинари, публикационна дейност, развитие и обновяване на уебсайта.

Тазгодишната среща на участниците в екип 2 се състоя в Нант (Франция) от 3 до 5 септември. Темата на семинара беше „Социални и културни измерения на употребата на оръдия: перспективи при избора“. Участниците, шестнадесет учени от България, Гърция, Дания, Испания, Мароко, САЩ, Франция и Холандия, представиха свои проучвания и разработки върху различни видове сечива и инструменти, използвани в контекста на ранните и традиционни земеделски практики. Въпросите, които представляваха теоретичната

рамка, респективно акцентите в презентациите и в последвалите ги дискусии, могат да бъдат формулирани по следния начин:

- дали и как земеделските процеси се влияят от фактори като възраст, пол, класова, етническа и религиозна принадлежност;

- в каква степен неписаното родово право, а впоследствие и правно регламентирани норми, предопределят избора на технически средства и осъществяването на земеделски дейности;

- зависимост на този избор от по-рационални категории като сезонност, пространствена организация, приемственост и ефикасност на операциите;

- в каква степен спецификата на системата оръдия/техники е детерминирана от етническо-регионални особености, включително идеята за съперничество, конкуренция, надпревара, надмощие;

- какво казват писмените извори и исторически документи за социалните измерения на земеделския труд.

Научната сесия беше открита от *Каролина Карпински* (Франция), организатор и домакин на семинара. Бяха изслушани и обсъдени 6 доклада. *Франсоа Сиго* (Франция) разви идеята си за нееднозначността в подхода и интерпретирането на древните инструменти, която е обусловена както от спецификата на техните технически параметри, така и от липсата на пълен еквивалент в назоваването, сиреч трактовката на изделията. Това постави въпроса за изготвяне на многоезични речници, подготвени с помощта на всеки от участниците в екипа. *Томас Шипер* (Франция) направи нов оригинален и аргументиран прочит на теоретичната рамка на семинара, като обогати въпросите и даде интригуващ отговор на част от тях. *Хеле Йенсен* (Дания) представи интересни данни за кремъчни сърпове от неолитната епоха и за по-късни метални сърпове, често намирани под формата на колективни находки. Това поставя въпроса за надутилитарното им осмисляне и интерпретация, чието решение е сравнително лесно за металните изделия. *Анелу ван Хейн* (Холандия) изложи тезата си за преосмисляне на клишето „сърпове“, когато става дума за внушителни кремъчни оръдия с бифасиална обработка, характерна дъговидна форма и морфология, и визуално различни излъсквания от употреба. Нейните експерименти показват, че тази категория изделия е служила за разфасоване на торфени маси, използвани за строителни нужди. *Джон Уитакър* (САЩ) сподели богатия си опит в употребата на експериментални сърпове, изработени по праисторически образци, и наблюдението си, че личните предпочитания, умения и усет на работещия са важни критерии при избора на оръдие. В по-общ аспект Уитакър аргументира ефикасността и предимствата на сърпове с назъбващо поставени кремъчни елементи. *Каролина Карпински* запозна аудиторията с проучването си върху каменни и дървени валяци за вършитба, употребявани във Франция през XIX в.

Първият ден от семинара включваше и реално практическо предизвикателство - посещение в Екомузея за селско стопанство в близкото градче Виньо дьо Бретан, където се извършваше оформяне на харман за вършитба. Част от участниците в семинара се включиха в тази акция, замислена в рамките на експерименталната програма на проекта *EARTH* и осъществена от местните ентусиасти, поддържащи с доброволни дарения и труд изключително богата експозиция от оръдия на труда и машини, бележещи развитието на селското стопанство в региона.

Второто за деня заседание включваше 4 доклада. *Мария Гюрова* (България) представи проучванията си върху древни земеделски оръдия в рамките на проблематиката на проекта. Тя изтъкна факта, че богатите археологически свидетелства от българските земи са от изключително познавателно значение, защото убедително разкриват много ранната употреба на еволюирал тип сърп (от началото на неолита), както и на диканя (*tribulum*) през халколита. Функционирането на диканя е археологически засвидетелствано от кремъчни артефакти, но се нуждае от археозоологични данни за евентуалната употреба на животинска тяга, което би одревнило въвеждането на тази иновация поне с 2 хилядолетия. *Патриция Андерсон* (Франция) представи филм с данни за употребата на дикани в традиционното алжирско стопанство и го съчета с най-новите технологии за проучване на кремъчните елементи от експериментални дикани - трибологични измервания и анализ на фитолити от артефактите и обработваната слама. Сесията завърши с изслушване на две представителки на екип 1. *Гозет Кремер* (Франция) представи възможностите за контакт и виртуално сътрудничество с широка мрежа от европейски организации и институции, занимаващи се с опазване на културното наследство в областта на агропасторализма. *Леонор Пеня* (Испания) сподели опита си от организацията на семинар на ръководения от нея екип 1, проведен в Астуриас и посветен на разисквания върху интерпретацията и оценката на разнообразието (във времето и пространството) на отглежданите култури и посеви. Ретроспективният преглед в тази насока неминуемо се свежда до надеждността и представителността на археоботаническите и палинологичните изследвания.

През втория ден от семинара бяха представени 3 доклада. *Куафа Кадим* (Мароко) изнесе богатонагледен доклад за основните типове и функционирането на индивидуални и колективни зърнохранилища в Северозападно Мароко, в контекста на етноархеологията и агрономията като базов научен подход към проблема. *Паскал Верден* (Франция) изложи резултатите от фитолитния анализ на материали (зърнени култури) от римска вила в Северна Франция. Експозето показва възможностите на фитолитния анализ за решаване на практически въпроси, като евентуалното предназначение на структури от различен контекст. *Пабло Ариас* (Испания) направи обширен

преглед на разликите в избора на праисторически технологии в зависимост от въздействието, съпровождащо всяко ново заселване на човешки групи, и последвалото усвояване на съответния терен с природните му дадености. В тази рамка беше развита идеята за постъпателния и бавен процес на неолитизация на Северна Испания, изразяващ се в продължителен контакт и инфилтрация между носителите на новата икономика и локалния мезолитен субстрат.

Презентациите бяха последвани от широка дискусия върху обогатяването на базата-данни в уебсайта и темповете на подготовка на публикации в рамките на екипа. Релаксиращ завършек на деня беше посещението в Музея на земите на Рец, където отново станахме свидетели на богата и разнообразна експозиция, представяща бита и поминъка на хората от праисторията до близкото минало.

Последният ден на семинара протече в двореца Шатобриан, приютил богата музейна сбирка, посветена на развитието на орното земеделие и онагледяваща с експонати и дидактическа информация еволюцията на ралото до въвеждането на машинната обработка на земята.

Хосе-Луис Миньоте (Испания) представи проучване върху употребата на оръдия и земеделски дейности през преходния период между средновековието и модерната епоха в Кастилия на базата на задълбочен прочит на съществуващата нормативна база. Бяха оповестени интересни аспекти на регулацията и контрола върху ползването и собствеността на земята, отразени в конкретното регионално законодателство. Бер-

нан Симонел (Франция) показва стойностно етнографско проучване върху добива на зехтин в Южно Мароко, акцентирайки върху различните начини за производство на зехтин и тяхната продуктивност, както и съответните регулаторни механизми в този трудоемък поминък. Хара Прокопиу (Франция) запозна аудиторията с интересните резултати от проучването си върху хромелни камъни от Крит. Изхождайки от презумпцията, че различните породи скали предполагат и функционално вариране на мелничните оръдия, авторката изненадващо достига до извода, че изборът на суровина е по-скоро концептуален и продиктуван от възможностите и рентабилността на преоформяне, обновяване и реутилизация на оръдията. Тази концепция се осмисля и прилага през бронзовата епоха в егейската ойкумена.

Заседанията на този много ползотворен семинар протекоха в рамките на три дни, наситени с доклади, иновационни идеи, градивни обсъждания, посещения на градове и музеи и осъзнаване на факта, че хората в тази част на Франция (департамент Лоар-Атлантис), не само обичат и ценят селскостопанския труд, но и са го превърнали в своя почетна визитна картичка. А това респектира и навежда на тъжни мисли за хора и страни, в които праисторическото земеделие от емблема и гордост за учените-праисторичници се превръща в безотрадната алтернатива за част от отрудените ни съвременници.

Мария Гюрова

Девети международен конгрес по тракология: Тракия и Понтийския свят, Кишинев - Вадул луи Вода, 6-11 септември 2004 г.

Поредният, Девети конгрес по тракология¹ се проведе от 6 до 11 септември 2004 г. в курортното селище Вадул луи Вода, недалеч от столицата на Р Молдова - Кишинев. Предварително обявената генерална тема „Тракия и Понтийския свят“ предвиждаше обособяването на три отделни работни секции: I. Индоевропейците и Тракия: археология, история, лингвистика. II. Траки

от север, северозапад и запад на Евксинския понт и техните връзки със съседите; III. Тракийското етно-културно наследство в светлината на археологията, етнографията, фолклора, лингвистиката, изкуството, обичаите и вярванията. Интересът към така дефинираните работни теми, ако се съди по заявените участия - около 120 доклада, несъмнено беше твърде голям.

Откриването на Конгреса стана на 7 септември 2004 г. в заседателната зала на Молдовския държавен университет под ръководството на председателя на Организационния комитет проф. д-р Йон Никулица. Приветствия към участниците в Деветия международен конгрес отправиха представители на университетското и държавно ръководство. С внимание беше изслушан отчетния доклад на генералния секретар на Международния комитет за индоевропейски изследвания проф. дин Александър Фол. В него се отразяваше работата на комитета между VIII и IX конгрес по тракология, организационните промени в областта на издателската дейност. Обявена беше и перспективата за бъдещата работа по организацията и провеждането на X извънреден конгрес по тракология в Атина през 2005 г.

¹ *Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, 1. Chişinău - Vadul lui Vodă, 6 - 11 sept. Chişinău, 2004.*

Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, 2. Chişinău - Vadul lui Vodă, 6 - 11 sept. Chişinău, 2004.

Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, 3. Chişinău - Vadul lui Vodă, 6 - 11 sept. Chişinău, 2004. Имената на участниците и заглавията на докладите в настоящото съобщение са цитирани съобразно работната програма на конгреса.

След тържественото откриване на Деветия международен конгрес по тракология деловата работа продължи в курортното селище Вадул Луи Вода. Невъзможността на голям брой участници да вземат пряко участие в работата на Конгреса наложи обединяване в една работна секция на участниците от I и II секции. Секция III осъществи самостоятелно своята работа, променяйки състава на участниците си съобразно техните научни и тематични интереси.

В работата на I и II секция бяха представени повече от 25 доклада на археолози и историци - изследователи от Молдова, Румъния, Украйна, Русия². Тематичното разнообразие на дискутираните въпроси и изследванията с обобщаващ характер несъмнено представляват известна трудност при тяхното представяне. Интерес предизвикаха онези доклади, които имаха пряко отношение и стояха най-близо до обявената обща тема на Деветия конгрес по тракология. В този смисъл биха могли да бъдат цитирани докладите на *О. Левицкий* (О некоторые итоги исследования взаимоотношений раннегальштатских, фракийских, общностей с населением Северного Причерноморья), *Й. Никулица*, *А. Ничич* (Considerations concerning the evolution of the ceramic decoration to the end II millenium - beginning of the first millenium BC in the Balcan-Carpathian-Pontic space), *Ян Бузек*, *Й. Юркова*, *Л. Домарадска*, *В. Танева* (Interrelations between Thracians and Greeks in inner Thrace during the Classical period), *В. Бънар* (Einige Bemerkungen zu Austausch- und Distributionsformen griechischer Importe im nordwestlichen Gebiet des Schwarzen Meeres), *Н. Матвеевич* (La pénétration des amphores thassiennes en espase Nord-Ouest du Pont Euxin du IV - le milieu du III siècle av. J. -C.).

Преобладаваха доклади с археологическа тематика, засягащи въпроси, свързани с изследвания в областта на праисторията *В. Бикбаев* (Хронологическая колонка памятников фазы В 3 - этапы С 2 культуры Кукутень - Триполье чулулско-солонецкой возвышенности), *Г. Буареу*, *Așezări fortificate ale culturii Cucuteni între Prut și Nistru*; *Р. Мунтяну*, *Г. Димитруая* (Bronze Age discoveries near the slat springs in the piedmont region of Moldova), *О. Ларина* (О погребальном обряде культурной группы Гордиешть-Хородиштя); проучвания на местни археологически обекти - *С. Агулников* (Формирование погребального обряда белозерской культуры в Северозападном Причерноморье), *А. Левински* (The ceramics as a chronological index for the Getian vestiges of the Middle Dniestr VI - IV c. BC), *В. Билкова* (Geto-Thracian pottery from the Lower Dnieper settlements),

² В секцията бяха изнесени 27 научни доклада - някои от които представяха съвместни резултати от колективните изследвания на няколко автори. В първите два тома са публикувани 40 доклада на автори, заявили участие в Деветия конгрес по тракология. Информация за работата на секцията получих от проф. Ян Бузек (Пражки университет), комуто изказвам дълбоката си благодарност!

както и такива, отнасящи се до културни характеристики *В. Дергачов*, (The domestication of the horse), *С. Иванова* (О мировоззренческих представлениях индоевропейцев), *А. Арнуц* (The décor from the rhyton from Poroina - scene of libation or of initiation?). Предвид предстоящата научна експедиция до археологическия обект Сахарна с внимание беше посрещнат доклада на: *А. Левинский*, и *С. Коваленко* (Городище гетов на Днестре - Сахарна - Ла Ревекин).

През втория ден от работата на секцията бяха представени и няколко доклада с историческа тематика: *М. Високий* (Раннее халкидское законодательство: от Фракии до Сицилии); *М. Алексиану* (Un héritage indo-européen: la sanction de la déshonneur militaire chez les Hittites et les Daces), *Г. Трохани* (Aspects concernant des rituels de fondation chez les gèto-daces), *К. Тимок*, (Die dako-römische Verhältnisse im 1 - 2 Jh. n. Ch), *Х. Пон* (The Western and North-Western part of preroman Dacia before the Roman-Dacian wars at the beginning of the 2nd century A. D).

С интригуващ характер прозвуча докладът на *А. Пешан*: The lead plates with „dacian“ inscriptions - a genial fake or a great discovery?

През двата работни дни (7 и 8 септември) в Секция III бяха изнесени повече от 20 научни доклада. Широкият тематичен спектър на заявените 36 доклада предполагаше представяне на резултати, свързани с наблюдения и изследвания върху селищното развитие и архитектура, езиковедски проучвания, история, изкуство, етноложки изследвания.

Докладите на *В. Вороник*, *В. Бубулич*, *Н. Телнов* (Первое поселение свободных даков в III в. н. э. на территории Республики Молдова у с. Прутень), *Н. Урсулеску* (Considérations sur les relations entre les gèto-daces et sarmates entre Sireth et Pruth Ier - IIIe siècles) бяха с подчертано археологически характер. Представени бяха резултати от проучванията на керамичен център при село Прутен, Фалешетски район (западно от Прут). Те са провеждани от 2001 до 2003 г. и са разкрити 4 пещи за изпичане на керамика. Според технологията при направата на откритите цели и фрагментирани керамични изделия те са разделени на три групи: керамика на ръка, керамика, изработена на гърнчарско колело и вносна римска керамика.

Наблюдения върху развитието на архитектурата, строителството и селищното развитие в Тракия се съдържаха в докладите на *Й. Хатлас* (The Thracian heritage in Eastern Thracia) и *М. Зуромски* (Some important features of towns' development in Thracia). Личните наблюдения на *Й. Хатлас* от гробничната архитектура на проучени тракийски гробници от европейската част на днешна Турция (Виза, Лозенград и др.) дават по-широка представа за строителството на тези съоръжения.

Докладите с езиковедски характер включваха широк кръг от въпроси. В този смисъл бяха пред-

ставени изследвания свързани с етническите промени на територията на Дакия и земите по долното течение на Дунав А. Фалилеев (Place-names and ethnic groups in Dacia and adjacent territories). Анализът на данни, отнасящи се до личните имена от Витиния с тракийски, трако-витински или витински произход в доклада на О. Габелко (Новые данные о вифинских личных именах) стояха в основата на направените изводи за етническата характеристика на Витиния. Представените резултати от М. Габински (Balkanisms and presumed autochthonous substratum features - their interrelation), А. Епемиа (Substratul thraco-dacic în toponimia românească), Р. Габриела (Un héritage du substrat en roumain - l'alternance occlusive: s'occlusive) и Е. Плешиа (Contribution à l'étude du roumain Codru) бяха свързани с проучванията им върху езиковедски проблеми на балканските общества и в частност на днешното румънско. В общата тематика някак необичайно стояха докладите на А. Гроза (Cu privire la așezarea slavilor în Tracia) и Й. Тентюк (Tradiții thraco-geto-dacice în ritul și ritualul funerar medieval timpuriu de la Est de Carpați).

От докладите с исторически характер беше представен само един - на И. Тодоров (Thracia eine Römische Provinz). М. Петкулеску (Military equipment graves in Moesia Inferior) въз основа на находки от Долна Мизия и на стиловия анализ извършен върху тях проследи процесите на романизация като пряк резултат от военизирането на провинцията през II - III в.

В заключителната част от заседанията на Секция III бяха представени доклади с етнологическа тематика - А. Бежан, Л. Мърюя (Simbolul mitic al lupului dacic, reminiscență în tradiția românească), Ал. Фортуна (Unele considerații privind ritualul „uni-

ții prin moarte“), Л. Хангану (Образ Великой Матери богов и некоторые фракийские наслоения в румынской и болгарской этнологии) и др.

През третия работен ден на Деветия международен конгрес по тракология (9 септември) участниците присъстваха на заключителните сутрешни заседания в обединените I и II секции. Тук се състоя и импровизираното закриване на деловата работа на Конгреса. Отчетена беше дейността на отделните секции и изнесените доклади. Изказаните благодарности за организацията и творческите условия за работа в курортното селище Вадул луи Вода бяха приети със задоволство от домакините³. Известно недоумение предизвика предложението на проф. д-р Йон Никулица - председател на Организационния комитет, работата на Конгреса да продължи с бъдещи научни форуми, в които да се представят резултати от изследванията на античността в североизточната част на Черноморския басейн.

В последния ден на Деветия международен конгрес по тракология (10 септември) се проведе научна екскурзия до археологическите обекти Орхейул Век и Сахарна.

На 11 септември 2004 г. участниците в Конгреса отпътуваха от курортното селище Вадул луи Вода.

Иван Тодоров

³ Бих искал да подчертая безупречната организация при провеждането на заседанията в отделните секции, събирането на докладите от участниците и тяхното издаване. Експедитивността при разпращане на вече публикуваните материали е другата голяма заслуга на организаторите на научния форум

Изложба „Всички те са герои“, Клайнвекторф, Австрия, 4 май - 1 ноември 2005 г.

Най-големия австрийски военен мемориал от XIX в. Хелденберг край Клайнвекторф, провинция Долна Австрия, предостави пространството си от 4 май до 1 ноември 2005 г. за изложба, наречена „Всички те са герои“. Изложбата се проведе под патронажа на министър-президента на провинция Долна Австрия Е. Прюл и откриването ѝ събра представители на науката, културата и бизнес средите в провинцията.

Мемориалът се намира в един от най-живописните райони на провинция Долна Австрия, само на около 40 км от столицата. Той представлява импозантен архитектурен ансамбъл, доминиран от разположената в центъра на двора му надгробна колона и паметник на фелдмаршал Радечки. Комплексът е обграден с обширен парк с алеи, в английски стил, по протежение на които са разположени бюстове на генерали, офицери и

войници от кралската австрийска армия с безспорни заслуги за създаването на австрийската държавност.

През 2004 г. започва цялостна реконструкция на мемориала. Пространството му е разширено с нова експозиционна зала, създадена е и нова паркова площ, а съществуващите постройки са основно реставрирани.

Замисълът на изложбата „Всички те са герои“ значително надхвърля рамките на строго специализираните археологически изложби. Тя е съставена от две взаимно допълващи се части - археологическа (куратори - проф. Ф. Дайм и д-р В. Нойбауер) и художествена (проф. В. Пюлер-Функ и д-р Г. Куглер). Като във всяка от тях, чрез различни проявления и интерпретации, е развита темата за зараждането, функционирането и отмирането на митовете, съпътстващи създаването на представата за героя - древен и съвременен. Със своите над 800 експоната, представени от музеи от Австрия, България, Германия, Румъния, Чехия и Унгария и над 2400 кв. м

закрита експозиционна площ, изложбата запознава широк кръг публика с най-известните герои, започвайки от библейските сюжети и героите от античната митология, преминава през германските саги, и свързаните с утвърждаването на австрийската държава исторически личности, и достига до героите на нашето време.

Първата част на изложбата, озаглавена „Всички те са герои“, е разположена в отделен, изграден специално за целта, павилион в подножието на хълма, на който е построен самият мемориал. Върху площ от над 1200 кв. м, обособени в просторна зала с обширен балкон, е проследено развитието на термина герой от античността до днешния ден. Темата е илюстрирана чрез 18 от възможните интерпретации, обхващайки хронологически дълъг исторически период - от класическата древност до съвременното ни, когато реалните герои „съжителстват“ с „героите“ от комиксите и киберпространството.

Най-ранните паметници, чернофигурна керамика, представят зараждането и функционирането на митовите за някои от най-известните герои в античния гръцки свят - Тезей, Херакъл, Ахил, амазонките и Пентезилая. Освен с археологически паметници, темата е разработена и като са показани по-късни творби, инспирирани от представите за древните герои.

Във втората част на изложбата е поставен акцент върху огромното значение на митовите за произхода на народите от Средна Европа, в контекста на по-нататъшната им съдба и при създаването на националните държави. Темата е илюстрирана с богата колекция от разнообразни паметници на изкуството от XIX в., исторически картини, рисунки, графика и скулптури. За въздействието на експонатите допринася и доброто съчетаване на естествено и изкуствено осветление, и уметелото използване на мултимедия.

Темата, обединяваща експонатите в следващата част на изложбата, е свързана и с историята на мястото на експозицията - военните мемориали и култът към героите от войните - измислени или реални. Експонатите там напомнят за времето на кървавите диктатури на XX в. и съпротивата срещу тях. Чрез документи за живота на повече или по-малко известни застъпници на човешките права се илюстрира „тихата“ страна на героизма и различните концепции, които обществото изгражда за тях.

Героите на днешния ден са представени чрез две контрастни теми - за оставащите често завишаги невидими герои от забързаното ни ежедневие и понякога твърде бързо създаваните, и също тъй бързо забравяни митове за поп, кино, и спортни звезди.

С послание специално към младата публика е подредена последната част, посветена на опасността и уловките, които киберпространството и неговите „герои“ създават.

Втората част на изложбата, която представлява и ядрото ѝ, е озаглавена „Енигматичните па-

лисади“. Тя е развита във втората зала, непосредствено зад мемориала и градинското пространство до нея.

Акцентите са два. Първият е свързан с възстановяването на ежедневния живот през неолитната епоха. Реконструирана е една от палисадите и свързаните с нея жилищни и работни помещения. Вторият акцент е посветен на процеса на проучването на откритите досега над 40 подобни съоръжения в Австрия.

Палисадите са изградени в един относително кратък период между 4800 и 4500 г. пр. Хр. на територията на съвременна Австрия. Те са изградени от дървени колове, които след време не оставят никакви наземни следи от съществуването си. Ето защо документирането и археологическото им проучване стана възможно едва в последните двадесет години, благодарение на развитието на технологиите. Диаметърът на тези съоръжения варира силно между 40 до 180 м. Ширината на заобикалящите ги ровове също е внушителна от 4 до 10 м, с триъгълно сечение и дълбочина, достигаща на места до 6 м. Те имат една или две входни врати и съответно мостове, които ги съединяват с околното пространство. Предназначението им и до днес, поради отсъствието в и в непосредствена близост около тях на информативни находки, е противоречиво коментирано. Вероятно са култови центрове на селища, слънчеви храмове или най-старите астрономически обсерватории на света. За тълкуването на съоръженията съществена роля има и ориентацията на входните врати в посока изток-запад. Колебания в ориентацията също се наблюдават, но повечето данни дават основание да се приеме функционирането им като слънчев календар на къснонеолитното земеделско население от този район. Вероятността те да са слънчев календар се подкрепя и от събраните данни за съпадения между мястото на слънчевия изгрев и залез, в периодите на зимното и лятно слънцестоене, както и от обстоятелството, че погледнато от палисадите в звездното небе неизбежно присъстват Плеядите и особено ярките звезди от съзвездие Орион.

Възстановяването на една такава палисада и на две от прилежащите ѝ жилищни и стопански помещения в оригинален размер, въз основа на данни от провежданите в продължение на повече от петнадесет години разкопки, е направено с оглед на няколко основни цели. Първата от тях е запознаването на съвременното общество с характера на културата през този далечен исторически период с помощта на приложната археология, която добива все по-голяма тежест като метод за изследване през последните години. Втората цел е с виртуални средства да се постигне максимално приближаване до ежедневието на хората, създали тези съоръжения. За изпълнението на тази цел авторите на изложбата са съчетали автентични материали с компютърни възстановки. Виртуалното пътуване през времето дава възможност на публиката не само да се пре-

несе в далечни епохи, но и да се запознае с най-важните археологически методи и техники, които правят това пътуване възможно. Така в темата за възстановяването на миналото естествено се вплита и темата за усилията, които са необходими от страна на археолозите, за да може обществото да получи достоверни и обширни сведения за пътя, който е изминало до днес. В този смисъл и самите археолози са представени като „герои“ на своето време.

Българските паметници съставляваха съществена част от археологическите експонати във втората част на изложбата. Те бяха привлечени, за да може по-пълно да се илюстрира духовния живот на неолитното и халколитно население в Европа, и да се даде възможност на посетителите да направят сравнение между спецификата на развитие на култовата пластика в различните ѝ райони. В изложбата бяха показани мъжки и женски култови статуетки от българските земи, и от двата периода. Селищната могила Караново, въз основа на чиито материали е изградена и хронологията на Югоизточна Европа, беше представена с една от най-елегантните статуетки на седяща женска фигура с издължено тяло, датираща от период Караново III-IV, т.е. началото на втората половина на VI хил. пр. Хр. (късен неолит). В Австрия толкова ранни паметници от този тип не са познати и затова статуетката беше един от акцентите на изложбата.

Култовата пластика от ранния неолит беше представена от полуизправена керамична антропоморфна фигура, тип, който съществува от началото на неолита до края на халколита.

Експонирани бяха и две антропоорнитоморфни мъжки изображения от къснонеолитното селище Любимец. Първото е моделирано като вер-

тикална дръжка на капак и представлява хоризонтално удължена глава върху цилиндрична шия. Лицето е моделирано като две конкавни зони. Изложена беше и мъжка глава, също от Любимец, датирана в период Караново III-IV, която е с портретни черти. Тези два паметника бяха включени в изложбата, тъй като те маркират зараждането на едно ново за Тракия явление в неолитната пластика - мъжки глави с протопортретни черти. Процесът завършва в края на неолита като най-ранните паметници произхождат от селището при Сапарева баня, в долината на Струма. Мраморните антропоморфни фигури от късния халколит бяха представени с една женска статуетка от Старозагорски минерални бани.

Пътуването във времето, което изложбата реконструира, завършва в парка зад залата, където посетителят може сам, с помощта на оригинални оръдия на труда от периода, да разпали огън, да омеси или изпече късче хляб, да оформи керамичен съд или дори да шлифова каменни топки. Там той можеше да получи и изчерпателна информация за процеса на изграждане на всяко едно съоръжение, за начина на отглеждане на различните култури, за производството на керамика, добива на дърво и други дейности.

Изложбата беше придружена с богата културна програма, включваща придружаваща изложба, посветена на независимостта на Австрия, концерти, дни на различните занаяти от областта и др. За улеснение на посетителите през празничните дни организаторите предоставиха възможност за специални програми за всеки от членовете на семейството.

Красимира Карадимитрова

Временна изложба „Нови находки във фондовете на Националния археологически музей“, 13 декември 2005 - 28 февруари 2006 г.

На 13 декември 2005 г. под патронажа на Председателя на Българска академия на науките акад. Иван Юхновски в Националния археологически музей беше открита изложба „Нови находки във фондовете на Националния археологически музей“. Организирането на тази експозиция беше наложено от впечатляващите резултати от приключилия археологически сезон, през който сътрудниците на Археологическия институт с музей при БАН ръководиха проучванията на 65 археологически обекта в страната. Всички те са свързани с изпълнение на инфраструктурните проекти на територията на България, както и с решаването на конкретни научни задачи. Изложбата имаше за задача да покаже не само самите находки, но и да даде максимална информация на публиката за целия процес на археологическо-

то проучване, което се осъществи чрез богато илюстрирани цветни постери. В тях чрез фотографии, ситуационни планове, карти и текст се представят обектите, подредени според начина им на финансиране, като се спазва логично хронологическия принцип.

Най-ранни са палеолитните материали от пещерите Козарника и Редака II, открити в културни пластове с дата 40000 - 36000 г. пр. Хр. Между тях особено важна е огърлицата от охлюви, която според откривателите, може би е най-старата известна досега. Хронологически следват неолитните материали от селищната могила край Капитан Димитриево, Пещерско - керамични фигури на Великата богиня-майка и модели на житни зърна, свързани с култа към плодородието от края на VII и началото на VI хилядолетие пр. Хр.

Впечатляващо е откритието от района на Белеврен, община Средец, където е разкрит символичен гроб в могила - каменно струпване, върху което са положени керамични фигури на мъж и

жена, - придружени от съдове, чиято датировка се отнася към IX в. пр. Хр. Един от тях е с необичайни размери и форма - три гърла и устия, и засега няма познати аналогии в България.

От проучената надгробна могила в м. Ванчови чуки до Симеоновград произхождат керамични съдове, сред които е голям атически кратер с червенофигурна украса, употребен като погребална урна и датиран в последната третина на V в. пр. Хр.

Безспорно най-бляскав в експозицията е ритонът от гроб на тракийски владетел от средата на IV в. пр. Хр., открит в могила между Маламирово и Златиница, Елховско. Намерени са голям брой стрели, меч, бронзова цедка и червенофигурен съд (това са само материалите постъпили във фонда на АИМ), които внасят още един шрих в представата за вярванията на древните траки и тяхната изключително висока материална култура.

Многослойният обект Карабюлюк, Ябълково, Хасковско, който включва селище от неолитната епоха, тракийско ямно светилище от V - началото на III в. пр. Хр. и средновековно селище от IV - VI и XI-XII в., е представен с богат керамичен материал, монетно съкровище от елинистическата епоха, както и фрагмент от керамичен предмет (съд или икона) без аналог в България.

През 2005 г. бяха проведени най-мощабните проучвания от 20 години насам в първите бъл-

гарски столици Плиска и Велики Преслав. Сведенията за архитектурата и градоустройството, които се добиха, са много по-важни от открития подемен материал, който по традиция не е много богат. Все пак се открояват позлатената апликация и златна монета от Плиска, пръстенът с монограм и друг златен от Велики Преслав, както и голям брой медни монети, оловни печати, бронзови токи и апликации от Втората столица. Освен в старите столици проучванията продължиха и в друг средновековен обект - Аула на хан Омуртаг при Хан Крум, Шуменско. Към откритите през миналата година три гроба с готски накити, се прибави още един, проучен през 2005 г., в който бяха намерени фибули, тока, брошка, огледало и накит от маниста от различни материали - планински кристал, стъкло, кехлибар и глина. Ситуацията на некропола, открит в близост до базилика, както и две по-рано открити църкви от IV-V в., дават основание на разкопвача да интерпретира обекта като готски епископски център.

От периода на късното Средновековие XIII-XIV в. са паметниците от столицата Велико Търново. Продължилите проучвания на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ обогатиха представата за богатството от мотиви и колорит в сграфито керамиката, показаха нови и слабо познати монограми изписани върху съдовете. Откритата костна лъжица, досега единствена в

Временна изложба „Нови находки във фондовете на Националния археологически музей“, 13 декември 2005 г.

Temporary Exhibition „New Finds in the Collection of the National Museum of Archaeology“, 13th of December 2005

България от този период, допълни сведенията за културата през Второто българско царство.

От това време е, проучваната и през тази година църква с некропол при Горско ново село, където бяха открити сребърни женски накити и коланна украса.

Масштабните археологически проучвания през 2005 г., и безспорно добрите резултати от тях, налагат да се споменат и източниците за тяхното финансиране. Това са Археологически институт с музей при БАН с целеви бюджетни средства и

от дарения, и Национална компания „Железопътна инфраструктура“.

Изложбата беше открита от министъра на културата проф. Стефан Данаилов, който в приветственото си слово подчерта, че за първи път във вековната история на Музея, само няколко месеца след откриването си, археологическите паметници са представени вече пред публика и „заживяват“ наново.

Дочка Владимирова-Аладжова

Защитени дисертации

Владимир Славчев. Контактите между Северозападното Черноморие, Добруджа и горско-степната зона на Източна Европа през прехода от ранен към късен енеолит (по данни от керамиката). Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2005.

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключение, библиография и три приложения.

В увода са дефинирани основните цели и задачи на дисертационния труд, определен е неговият хронологически и географски обхват. Цел на изследването от една страна, е да се проследи развитието на археологическите култури, разпространени в района на Добруджа, Северозападното Черноморско крайбрежие и горско-степната зона на Източна Европа, по време на прехода от ранен към късен енеолит, а от друга - на базата на компаративно изследване на керамиката да се проследят взаимните им връзки. За постигане на тези цели е систематизирана откритата до момента керамика от посочената територия и период. Керамичният материал е разпределен в хронологически и (или) териториални групи, в които са включени археологически култури, за да бъдат отчетени хронологически и териториално общата им динамика.

Хронологическият и териториалният обхват са взаимосвързани. Разгледани са финалните фази от развитието на археологическите култури Хаманджия, Сава и Прекукутен-Триполие А, чийто ареали съвпадат с разглежданите региони в средата на петото хилядолетие пр. Хр, или по-точно с периода 4600-4550 - 4500-4400 г. пр. Хр.

В каталога на дисертацията са включени над 600 единици, произхождащи от 17 обекта от територията на България, Молдова и Украйна, подбрани от над 30 000 цели съда и керамични фрагменти.

В Глава I, *Историографски преглед на проучванията на последните фази на културите Хаманджия, Сава, Прекукутен-Триполие А и връзките*

между тях, е направен пълен преглед на проучванията за изследвания период. В резултат на анализа се стига до извода, че няма общо мнение относно края на културите Хаманджия и Сава. Причините са две: първата - подхода към проблема, а втората - липсата на достатъчно публикуван материал от затворени комплекси с ясен стратиграфски контекст. Наличието на контакти, обаче между носителите на културите Прекукутен, Хаманджия и Сава през последните им фази на развитие са проучени, но не са анализирани механизмът, причините и крайните резултати от тези връзки. Детайлното изясняване на тези сложни отношения изгражда картината на културните влияния по време на прехода от ранен към късен халколит в североизточната част на Балканския полуостров.

Глава II е посветена на методиката на изследване на керамиката. В проучването е ползвана, доказалата своята рационалност, методика, разглеждаща керамичния материал от три аспекта - технологичен, формален и декоративен. Резултатите са обобщени в Приложение I.

В Глава III, IV и V е предложен сравнителен анализ на керамиката от последните фази на културите Хаманджия и Сава, Прекукутен-Триполие А и Хаманджия, Сава и Прекукутен-Триполие А.

Последната част на дисертационния труд е Заключение, в която са обобщени основните резултати от проучването на керамиката.

В средата на V хил. пр. Хр. в североизточната част на Балканския полуостров протичат интензивни интеграционни процеси. Племената, обитаващи тази територия поддържат помежду си оживени контакти, способстващи динамичното им израстване и преминаването им към следващ етап на развитие - периода на късния енеолит. Причините за осъществяването на връзки между културите именно тогава, а не по-рано са в модела на поведение на носителите на култура Прекукутен-Триполие А. Още с нейното формиране започва процес на непрекъснато разширяване предимно на изток, но и на юг. Едва към края на втората фаза на развитие, в южна посока, култура Прекукутен-Триполие А става контактна с култура Хаманджия.

Въз основа на непубликувани, нови и преанализирани находки се установява четвърта фаза на култура Хаманджия, която до този момент е с неясно съдържание. Изводите от изследването, допълнени с резултати от анализа на погребалните практики в региона, определят специфичния облик на разглежданата фаза, дължащ се на интензивно вътрешно развитие от една страна, а от друга - на засилените контакти със съседни култури. В този смисъл е потвърдена необходимостта от обединяване на култура Сава с Хаманджия през последната им фаза на развитие. Разликите между двете се дължат на различното им наследство и специфика на контакта с близките култури. Проследяването на вътрешната хронология на последната фаза на културата Прекукутен-Триполие А дава основание да се изгради нейна нова двуделна периодизация. Чрез изработването на единна класификационна схема, базирана на систематизиране на технологичните показатели, форма и орнаментика на съдовете, открити в проучваната територия, керамичният материал е превърнат в историческо свидетелство за същността и насоките на културните контакти през V хил. пр. Хр.

В края на ранния енеолит в североизточната част на Балканския полуостров, в резултат на активни връзки, се обособява конгломерат от култури, в който влизат културите Прекукутен-Триполие А, Хаманджия и Сава. Интензивните контакти между тях водят до сближаване, най-значимо доказателство за него е използването, по цялата територия, на щампована и канелирана керамика. Процесите на взаимно проникване продължават и през първия етап на късния енеолит, но с намален интензитет. В резултат се появява гранична, контактна зона между ареалите на културите Прекукутен-Триполие А и Хаман-

джия, на т. нар. Болградски вариант на култура Гумелница. Влиянието на съседните култури (Боян, Поляница, Марица и пр.) сменят, през следващите фази, контактните зони и приоритетите на влияние. Те се оформят по-скоро като търговско-обменни, отколкото културно-консолидационни. Затова и в трите зони, горско-степната (Кукутен-Триполи), Черноморското крайбрежие (Варна) и във вътрешността на Добруджа, Лонгоза, (Гумелница) всяка култура разкрива своя собствена специфика.

Приноси на дисертацията са: въз основа на непубликувани, нови и на преосмислени, открити по-рано находки се отделя, установява и изследва от гледна точка на керамичния материал, четвърта фаза на културата Хаманджия; археологическите материали се използват като доказателство за правомерността на обединението на културите Сава и Хаманджия през последната им фаза на развитие; установена е и вътрешната хронология на последната фаза на културата Прекукутен-Триполие А; създадена е нова двуделна периодизация, с описание на съдържанието на всеки от новообособените етапи; разработена е класификационна система, основана на технологически, формални и орнаментални показатели; установено е наличието на културни влияния, в началото на прехода от ранен към късен енеолит, предимно от север на юг, от културата Прекукутен-Триполие А към културите Сава и Хаманджия, а в края на периода - в обратна посока; изведен е генезисът на култура Варна и на т. нар. Болградски вариант на култура Гумелница.

На 12.05.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор”.

Радка Златева-Узунова. Керамични ансамбли от ранната бронзова епоха на територията на Горнотракийската низина. Характеристика на ансамблите и стратегия на използваните суровини. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2005.

Дисертационният труд се състои от увод, четири глави и заключение.

В Увода са определени териториалният обхват, хронологическата рамка на изследването, както история на проучванията по проблема. Изяснена е геоморфологичната и геоложка структура на Горнотракийската низина.

На територията на Горнотракийската низина са разположени културите Езеро, Юнаците, селищни могили и голям брой обекти от ранната бронзова епоха, които дават възможност за ре-

конструкция на културно-географските системи за снабдяване със суровини и пътят на движението им в Европа.

Хронологически дисертационният труд обхваща периода 3300-3200 г. пр. Хр. В историографията са разглеждани въпроси, свързани с хронологията, периодизацията на отделните ранно бронзови култури и техните контакти.

От геоморфологична и геоложка гледна точка Горнотракийската низина е представена като район със специфичен релеф, климат, почвена покривка и система от подпочвени води. Този преглед е необходим при изясняване на произхода и състава на кремъчните скали в България.

В Първа глава на изследването е развита методиката за анализ на праисторическите каменни ансамбли. Предложен е терминологичен речник с технологични и типологически определения.

Втора глава е посветена на характеристиката на кремъчните ансамбли от ранната бронзова епоха от територията на Горнотракийската низина.

на. В тази част на изследването чрез макроопис, петрографски и лабораторен анализ на каменните структури са направени изводи за пътищата на разпространение на каменните суровини и тяхната технико-типологическа структура.

В Трета глава е изложена интерпретация на ранно бронзовите ансамбли от територията на Горнотракийската низина. Стига се до констатацията, че цялостна реконструкция на производствената верига не може да бъде направена, поради липсата на информация за проучени находища и работилници, както и поради ограничените възможности за анализ на вещественния състав, непресяване на седиментите при някои обекти, отсъствието на данни за триизмерна локализация и стратиграфия на находките и пр.

В Четвърта глава е изведен сравнителен анализ на кремъчните ансамбли от Горнотракийската низина, разположени в по-широк географски и хронологически контекст. От който се стига до извода, че в структурата на ансамблите преобладават оръдията. Елементите на дебидажа са значително по-редки, като пластини се срещат често от отломъци. Единични са артефакти от подготовка и поправка, отпадъци от производствен процес и ядра. Ансамблите от ранната бронзова епоха от Горнотракийската низина имат сходни характеристики по-скоро с местната неолитна традиция.

В последната част на дисертационния труд - Заключение, въз основа на анализираният ансамбли от ранната бронзова епоха са изведени характеристики и закономерности на кремъчната индустрия.

Структурата на ансамблите е характерна за обекти от селищен тип. Доминират едноплощадкови ядра, върху конкреции, в крайна фаза на експлоатация, за отломъци, без подготовка. Повечето са с конична форма, полуоколни отломъци с подготвени ударни площадки. Използвани са техниките на посредник и натиск.

Таня Христова. Културни модели през бронзовата епоха в Северна България (втората половина на III - първата половина на II хилядолетие пр. Хр). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2005.

Дисертацията се състои от увод, четири глави и заключение.

Целите на дисертационния труд са обособени в три големи групи: теоретична, методическа и конкретно проблемна, в които се предлага анализ на археологическия материал. Основната задача е да се изведат спецификите на всеки отделен културен модел, в контекста на други подобни. Затова са описани характеристиките на културното развитие и обособяването на отделните

Типологически в комплексите доминират ретуширани пластини, стъргалки, и пластини с напречно затъпяване. Продукцията е от висококачествени суровини.

Кремъчното производство през ранната бронзова епоха, по своите параметри, се доближава до средните от халколита, т.е. няма технологически упадък, а се наблюдава устойчиво развитие в техниката, типологията и суровините. От сравнителния анализ на материалите, Горнотракийската низина се разглежда като обособена територия за каменна индустрия през ранната бронзова епоха. Ансамблите от Горнотракийската низина, Северна Гърция и Източна Тракия са част от една културна група със свои локални особености, което се доказва чрез кремъчния материал.

Приноси на дисертацията са: представен е анализ на кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в района на Горнотракийската низина; изградена е единна класификация на силицитните разновидности, на базата на макроскопски наблюдения и лабораторни анализи; маркирани са моделите на снабдяване, пътища за разпространение и особености при използването на каменните суровини; технико-типологическата характеристика и метричния анализ на дебитажа, разкриват тенденции и промени в характеристиките на колекциите; за първи път при материали от ранната бронзова епоха е приложен пространствен анализ; широкият хронологичен и териториален обхват на сравнителното изследване точно и коректно дефинират позицията на Горнотракийската низина като обособена територия за раннобронзово кремъчно производство; създадена е фактологична база за бъдещи интердисциплинарни изследвания; в научно обръщение е въведена обемна и детайлна информация.

На 17.11.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидатата научната и образователна степен „доктор“.

археологически култури; анализиран е отделният микромодел, за да се определят основните му параметри и разлики, отграничаващи го от други такива, синхронни, предхождащи го или следващи.

В изследването е предложен историографски преглед на проучванията и на съществуващите периодизационни системи, анализиран е конкретен археологически материал; проследено е културното развитие в днешна Северна България; типологията на отделните микро- и макромоделите е поставена в контекста на Долнодунавския басейн, а също е съпоставен със тези от Централна и Югоизточна Европа.

Структурата на дисертацията е съобразена с наличния археологически материал, степента на неговата проученост и с проблематиката по темата, разгърната в рамките на културното разви-

тие в съседните на Северна България територии.

В Глава I, *Географски, хронологически и културни рамки на изследването* е определен териториалният му обхват, - днешна Северна България (земите между Дунав, на север, Стара планина на юг, съвременната западна граница на Р България с Р Сърбия и Черно море, на изток). От друга страна днешна Северна България е част от Долнодунавския басейн, обхващащ земите от двете страни на реката, от Железни врата на запад до вливането ѝ в Черно море на изток. Долнодунавският басейн се дели на три части: Западна, Централна и Източна. В този смисъл описаната територия е част от Балканския полуостров, който в културно отношение е кръстопът между Източното Средиземноморие, Северното Черноморие и Централна Европа.

Предложена е хронологическата рамка на изследването, според която българските земи и Долнодунавския басейн са анализирани в контекста на Централноевропейската хронология и периодизация на бронзовата епоха, от една страна и на Егейско-анатолийската, от друга. Според приетата периодизационна схема изселването попада хронологически в последната трета на ранната бронзова епоха II, ранната бронзова епоха III, средната бронзова епоха и началото на късната бронзова епоха, като акцентът е поставен към проучване на културните модели от ранната бронзова епоха III и средната бронзова епоха. Обособените и анализирани, в Глава I, културни явления от днешна Северна България, в описания хронологически период се свързват с култура Коцофени, Глина, Ямна култура, Севорзападнопонтийски културен кръг, култура Вербичоара и култура Тей.

В Глава II, *Елементи на културното развитие през втората половина на III - първата половина на II хил. пр. Хр. в днешна Северна България*, са анализирани основните елементи на културното развитие през разглеждания период.

Селищно развитие

В днешна Северна България при селищата от ранната бронзова епоха III е открито различие по отношение на геоморфологичното им местоположение. Предпочитани са места в съседство с реки. Регистрирани са шест групи, според спецификата им:

- селища, разположени върху ниска, равна, незаливна речна тераса: м. Салтиров водопой, Козлодуй, в м. Бяла вода и пр.;

- селища на равнинни места: в м. Саков геран, село Полско Косово, м. Гергевата могила, Горно Павликени и пр.;

- селища на високи места и гриндури: м. Могилата, Якимово, м. Градище, село Дичин и др.;

- селища на плата: м. Гяур Пунар, Тутракан;

- селища върху стръмни, естествено укрепени височини: м. Багачина, село Сталийска махала, м. Градището, село Якимово, м. Килер, Козлодуй и др.;

- селища в пещери: Мусалиево.

Информацията за селищното развитие през първата половина на II хилядолетие е недостатъчна. Обектите, в които са открити материали от култура Тей, и които могат да се интерпретират като селища, показват разнообразие от гледна точка на местоположението си:

- селища разположени върху речна тераса - Новград;

- селища разположени на плата - м. Гяур Пунар, Тутракан;

- селища разположени върху селищна могила - селищна могила Русе;

- крайбрежни селища - Езерово;

- селища в пещера - Деветашка, Табашка и пр.

Картината на селищното развитие в днешна Северна България е различна. От гледна точка на геоморфологията там са обособени няколко области: аридна (Добруджа), полуаридна (Лудогорие), крайбрежието на Черно море и района по течението на Дунав. Във вътрешността на Добруджа и Лудогорието селища от втората половина на III и първата половина на II хилядолетие не са регистрирани. Специфика е открита при обектите от Черноморското крайбрежие, които са обитавани през втората половина на III и първата половина на II хилядолетие. Там са констатирани влияния на култури през различни периоди.

Погребални обреди

В дисертацията са анализирани всички достъпни гробни комплекси - плоски и могилни некрополи и гробове, за посочения период. Установени са промени в териториалното им разпространение и в погребалния обред. Въз основа на стратиграфски анализ на надгробни могили от Плачидол I, Рилци, Шабла, Царевброд, Мадара и пр., са отделени четири вида гробове: гробове с правоъгълна гробна яма, без отстъп, със скелети открити по гръб, със свити в коленете крака (Шабла, Рилци, Царевброд, Калугерица и др.); гробове с правоъгълна яма с отстъп, със скелети, открити по гръб и свити в коленете крака (Плачидол); гробове с овални ями, мъртвият е положен полуналяво/полунадясно със свити крака; гробове с правоъгълни ями, в които мъртвият е положен в поза хокер или е полуналяво/полунадясно със свити крака (Кюлевча, Плачидол, Мадара и пр.). Констатирано е разнообразие по отношение на практикуваните обреди в определен географски район - трупополагане в плоски гробове (днешна Северна България и Дунавското крайбрежие) и трупополагане в могилни гробове (вътрешността на Североизточна България).

Метални предмети и металообработка

Типовете метални предмети, отнесени към ранната бронзова епоха и средната бронзова епоха са: брадви, тесли-длета, шила, ками, ножове, игли и пр. Прегледът на предметите от бронз от днешна Северна България не показва рязка граница в металообработката. Бронзовите изделия откриват връзки със земите от Егейско-анатолийския свят, Северното Черноморие и Централна Европа.

В Глава III на дисертационния труд се поставят основните елементи на културното развитие в днешна Северна България със съседни територии и преди всичко с района на север от река Дунав, за да бъдат оформени културните микромоделите - селищни, погребална, модели на обработката и производството на метални изделия.

В Глава IV са определени и характеризирани културните модели, разпространени през обсъждания период. Изяснен е характерът на археологическите култури в зададените териториални и хронологически параметри, и са изведени три културни модела - „номадски модел“, културен модел „Глина“ и културен модел Вербичоара-Тей.

В последната глава на дисертацията Заключение са направени основните изводи за културното развитие на културни микро- и макромоделите през втората половина на III - първата половина на II хил. пр. Хр. в днешна Северна България.

Хронологически най-дълъг живот има „номадският“ културен модел. Вследствие на високата си мобилност и централизирано управление неговите носители пренасят този модел по мирен път в южна и западна посока в територията между Тракия, Долнодунавския басейн и Унгария, като влияят на средата и създават непрекъснатост в системата на културните общности. В западната част на Долнодунавския басейн са разпространени археологически култури, характеризирани се с уседнал начин на живот, стройна йерархична система и смесен характер на стопанството. В резултат на контакта между отделните култури в Долнодунавския и Среднодунавския басейн, в края на ранната бронзова епоха III, настъпват промени, свързани с появата на нови археологически

култури - среднобронзови (Тей, Вербичоара, Отомани и пр.).

Географското положение на тези културни модели определя контактната им позиция с културите от Егейско-анатолийския свят, Северното Черноморие и Централна Европа. Тези уседнали култури, разпространени в Долнодунавския басейн продължават своето съществуване и след изследвания период през късната бронзова епоха и началото на ранна желязна епоха и стават част от генезиса на траките на Балканския полуостров.

Приноси на дисертацията са: анализ на всички селищни обекти от ранната бронзова и средната бронзова епоха; проучени са всички гробни комплекси и е предложена хронологическа и културна интерпретация; събран и анализиран е целият керамичен и метален материал; доказано е съществуването на култура Глина, Тей и Вербичоара в днешна Северна България; предложена е археологическа обосновка на термина „културен модел“, като са проследени връзките и отношенията му с други археологически термини; за първи път са изведени микромоделите: селищна култура Глина, Тей, Вербичоара; погребални модели в източната част на Долнодунавския басейн и металообработващи модели; на базата на данни от отделните микромоделите и археологически артефакти са изведени четири културни модела с техните характеристики: Коцофени-Костолац-Вучедол, културен модел „Глина“, „номадски“ културен модел, културен модел Тей-Вербичоара. Посочени са взаимодействията им в хронологически и териториален план, и са поставени в контекста на културно-историческото развитие в Централна и Югоизточна Европа.

На 28.04.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Георги Нехризов. Керамичният комплекс от ранната желязна епоха в Източните Родопи. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2005.

Дисертационният труд се състои от въведение, три глави, заключение, списък на използваната литература, каталог на обектите, карти и графични илюстрации.

Във *Въведението* са представени целите и хронологическите рамки на изследването, направен историографски преглед и оценка на проучванията в района на Източните Родопи.

В резултат на проведения анализ на керамичния комплекс от ранната желязна епоха от Източните Родопи, чрез компютърна обработка, са определени технологическите характеристики на керамиката, местонамирането на всеки съд

или сигнификативен фрагмент в класификационните схеми на категориите съдове и е представена нанесената върху керамиката украса. По този начин са изведени основните закономерности в развитието на керамичния комплекс в района. Така са открити традициите в керамичното производство през бронзовата епоха и се маркират основните тенденции в еволюцията на всички аспекти на керамичния комплекс.

Изследването на керамичния комплекс от ранната желязна епоха в Източните Родопи е проведено на базата на 102 археологически обекта, датирани в края на II - I хил. пр. Хр. Представителни са 12 обекта, където са проведени стратиграфски проучвания и целият открит керамичен материал е обработен статистически. Непосредствените наблюдения на тези обекти, осигурява тяхното значимо място при анализа и заключенията. Основното ядро на изворовата база е изградено от материали с ясен стратиграфски контекст, це-

ли или графично възстановими съдове или фрагменти, които дават точна характеристика на керамичния комплекс от Източните Родопи.

Хронологическият обхват на дисертационния труд е от първата половина на I хил. пр. Хр., разделя се на два периода, а границата между тях е началото на VIII в. пр. Хр.

В *Първа глава* на дисертационния труд е изяснена методиката на изследване, обработката, технологичната характеристика, морфологичните белези, характеристика на украсата. С помощта на *Microsoft Access* се автоматизира документирането на археологическите находки и се оптимизира статистическата им обработка. При анализ на материала се ползват данни само за действително съществуващи характеристики: начин на изработка, повърхност, примеси, изпичане, покритие, цвят, форма, украса. Всяко класификационно ниво е съпроводено с описание и графичен пример в „Каталог на формите“, според който става описването на съд или фрагмент. На базата на техниката на нанасяне украсата по повърхността на съда са изведени следните видове украса: шампована, врязана, набодена, пластична, канелюри, вдълбана, апликирана, *тип Цепина*.

Втора глава от дисертационния труд представя керамичният комплекс от Източните Родопи според две основни характеристики технологична и декоративна. Анализът на керамиката обхваща материали от 102 обекта. Общият брой на керамичните фрагменти, обработени и въведени в компютърната система е 54566, като 51051 са работени на ръка, а 3515 - на грънчарско колело. Чрез статистически анализ са изведени технологичните характеристики, валидни за изследвания керамичен комплекс. Типовото разпределение на материала е в зависимост от степента на обработка на повърхността, примесите, изпичането, покритието и цветът.

Характеристиката на украсата е представена на базата на анализ на данните от всички обекти от Източните Родопи. Целта е да се изяснят проблемите свързани с честотата на използване и разпространение на различните видове украси и на основните декоративни мотиви.

Най-масово разпространеният вид, независимо от тяхната видова или хронологическа принадлежност, е пластичната украса. Най-широко представеният орнамент е лентата, прилепвана върху гърнета с грубо обработена повърхност. С относително по-нисък дял върху съдове се срещат и други пластични орнаменти - пъпка, бутон, кел, бутони.

Шампованата украса, с присъщия ѝ геометричен стил, е типична за декорация през ранната желязна епоха в Тракия. Сред материала е установено изключително разнообразие в комбинирането на няколко водещи орнамента с триъгълници, осмици и украса нанесена с мидена черупка. Многообразието в шампованата украса произтича както от съчетаването на сложни орнаменти, така и от разнообразието на използваните

печати. Повечето от откритите печати са за нанасяне на най-популярните шамповани орнаменти - окръжности, псевдошнур, S-ове.

Друг елемент от украсата на керамиката от Източните Родопи са канелюрите, ползвани преди началото на ранната желязна епоха, но в комбинация с шампованите орнаменти стават основен, характеризиращ белг. В сравнение с шампованата декорация, канелираната е по-бедна на мотиви, тъй като се изисква допълнително третиране на повърхността на съдовете.

През ранножелязната епоха се срещат и най-старите техники, ползвани за орнаментация на керамични съдове - врязана, набодена, вдълбана, апликирана и рядко срещаната в Източните Родопи украса *тип Цепина*.

Чрез анализ на технологичните и декоративни характеристики на материала от Източните Родопи е представена типология на категориите съдове според тяхната форма, разпространение и произход.

На базата на статистически наблюдения са изведени дванадесет категории съдове: амфоровидни, чаши и кантаросовидни съдове, чаши, двойни съдове, съдове със скосено устие, паници, купи, хранилища, питоси, гърнета, миниатюрни съдове, цедки, капаци и др.

В *Трета глава* е представена характеристика на керамичните обекти, след обработка на материал от четири тракийски обекта от Източните Родопи - Ада тепе, Чала, Резбарци, Долни Главанак.

В последната глава на дисертационния труд *Заклучение* са обобщени спецификите на керамичното производство през ранната желязна епоха в Източните Родопи, съпоставени с тези от Тракия. Въз основа на установените закономерности при керамиката в Източните Родопи се достига до извода, че съществува приемственост във формите и типовете керамични съдове, произвеждани през късната бронзова и ранната желязна епоха, като и че навлизат нови категории и форми, които нямат връзка с такива от предходната епоха - хранилища, купи, биконични паници и др. Най-сериозни са промените в декоративния стил и техниките на украса. Установените в Източните Родопи особености в производството на керамика, в периода от края на късната бронзова епоха и началото на ранната желязна епоха, са сходни с тези в Горнотракийската низина и съседните области в Югоизточната част на Балканския полуостров. Една от най-важните промени в керамичното производство през разглеждания период е въвеждането на шампованата украса. Анализът на категориите керамични съдове носи информация за хронологията на възприемане на основните орнаменти на шампована украса, който доказва тезата за разновременното въвеждане в употреба на основните шамповани орнаменти на ранната желязна епоха в Тракия и противоречат на мнението за регионално, а не хронологическо разграничаване между окръжностите и S-овете. Приведените примери в дисертационния

труд достатъчно добре илюстрират богатството и многообразието на характерния за Източните Родопи декоративен стил, в който ключово място има украсата чрез щамповане. Категоричното предпочитание към отпечатаната украса и многобройните паралели във формите на съдовете с материали от Югоизточна Тракия разкриват принадлежността на керамичния комплекс от Източните Родопи към културния кръг на *керамична група Пиеничево*.

Проучването на отделните аспекти на културното развитие (погребални обичаи, култови практики) показва, че Източните Родопи са район с висока концентрация на скални мегалитни паметници, а този факт несъмнено се отразява върху особеностите на културното развитие, както и в керамичното производство.

Приноси на дисертационния труд са: публикуването на голям брой неизвестни досега тракийски обекти от Източните Родопи; при обработването на керамиката е приложена неизползвана до момента методика за изследване; изградени са класификационни системи за всички установени категории съдове от ранната желязна

епоха в Тракия; предложен е каталог на регистрираните мотиви и композиции за всички орнаменти на всеки вид украса; в контекста на откриване на съдове е определено основното предназначение на всички категории съдове и е проследено развитието им в хронологията; доказано е хронологическото, а не регионалното разграничение между основните орнаменти на най-характерната украса за Тракия през периода на ранната желязна епоха - щампованата; за първи път е дефинирана типология на глинени печати за насяне на щампована украса върху керамична повърхност; за пръв път е установено предпочитание към съдовете за пиене при провеждане на определени обредни действия на някои светилища от Източните Родопи; очертани са основните характеристики на керамичния комплекс от ранната желязна епоха в Източните Родопи и са установени закономерности валидни и за Югоизточна Тракия.

На 22 декември 2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Маргарит Дамянов. Полис, хора, хинтерланд в Северозападното Черноморие (VII - III в. пр. Хр.).

Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“.
София, 2005.

Дисертационният труд се състои от въведение, три части с общо шест глави, заключение, списък на съкращенията, библиография и илюстрации.

Във въведението е представена обосновка на темата, формулирани са целите и задачите на изследването. Разгледано е развитието на елинските апойкии, в рамките на Черноморското крайбрежие - между Одесос на юг и Олбия на север. Анализирани са периодът от VII - VI - до първата половина на III в. пр. Хр.

В дисертацията са разграничени три елемента - полис, хора, хинтерланд.

Полисът отразява колектива гръцки заселници, които възпроизвеждат характерните за Елада начин на живот и култура. Техният израз се намира в основаното селището с облик на античен град.

Хората са селскостопанската или по-общо казано стопанската територия на полиса, която осигурява неговото съществуване. Отвъд границите на хората започва хинтерланда. Това са територии, които не са под контрола на полиса и са обитавани от негръцко население. Целите на изследването са следните: да се проследи развитието на елинските колониални полиси в зададения район и вписването им в местната среда; изясня-

ване на отношенията, доколкото има данни, между гръци и негръци; извеждане на явленията, които дефинират тези отношения. Предложената дисертация се основава изключително на публикувани материали, което обуславя и спецификата на поставените цели и задачи. В този смисъл, изследването има ясно изразен историографски аспект и затова в него често се следват съществувачи в археологическата наука насоки.

В Първата глава на Част I, *Гръцката колонизация и хинтерландът на Северозападното Черноморие*, е представена елинската колонизация в региона на Черноморското крайбрежие. Отделени са няколко етапа на колонизационно движение. Към първия етап спада появата на елински селища в Северна Добруджа и на брега на Днепро-Бугския лиман, датирани около средата на VII в. пр. Хр. Хронологията следва с основаването на Одесос (милетска апойкия) - първата половина на VI в. пр. Хр. Всички останали елински колонии, в разглеждания регион, са предмет на академични спорове. Ако се съди по археологическите данни (писмени липсват), Томи възниква в първата половина на VI в. пр. Хр., но полисите характеристики и институции се появяват през елинистическия период (III в. пр. Хр.). В рамките на анализирания регион съществуват още няколко селища, известни от писмените извори, които имат отношение към гръцката колонизация - Бизоне, Карон Лимен, Тирзис, но тъй като имат неясен статут нямат отношение към усвояването на региона от елините.

Във Втора част на Глава I се дискутира статутът на ранните елински селища в Северозапад-

ното Черноморие. Анализирано е противопоставянето на понятията *емпорион* и *полис*, както и разликата *апойкия* и *полис*. Терминът *апойкия*, според М. Дамянов, обозначава началния период от съществуването на селищата, когато те нямат институции и градски облик. Всъщност, думата *емпорион* се разпространява през Класическата епоха и чрез нея се разграничават селища с различен статут, включително и самостоятелните полиси. *Емпорион* подчертава съсредоточаването на търговска дейност. Обзорът на археологическите данни, за разглежданите колонии, показва, че урбанизацията на новоосновените селища е неравномерен процес, който протича по различен начин, но е засвидетелстван в организацията на пространството.

Втора глава от Част I, *Хинтерландът на Северозападното Черноморие. Траки и скити*, представя хинтерландът на елинските полиси в Северозападното Черноморие, с формиралата се към момента на основаване на колониите ситуация и процесите през последвалите столетия. Основна специфика на тази територия е динамиката в разселването на двата етнически масива - скити и траки.

Част II на дисертационния труд, *Некрополите и населението на елинските полиси в Северозападното Черноморие*, е разделена на две подглави - *Исторически сведения за смесени групи население в района на черноморските колонии. Възможности за интерпретация* и *Некрополите на елинските полиси в Северозападното Черноморие и на селищата в техните територии*. В първата глава са проучени няколко групи смесено население, локализирани чрез писмени извори, в разглеждания регион. Две от тях са в района на Олбия - Херодотовите калипиди или „елино-скити“ (V в. пр. Хр.) и „микселините“ (втората половина на III в. пр. Хр.). Последната група е на „смесените елини“, населяващи околностите на Дионисополис. Първият извод, който се прави на базата на писмените свидетелства, е, че става дума за население етнически смесено, получено от връзката между елини и местни обитатели. Вторият извод, пак според изворите, е че тези групи нямат зависим статус към гражданското тяло на полиса, нито пък има основания да бъдат сравнявани със закрепостени за земята земеделци.

Във втората подглава са разгледани некрополите на елинските полиси и териториите около тях. Затворените гробнични комплекси дават основания да се правят изводи, относно социалния статус и етническата принадлежност на погребаните. За тази цел са анализирани некрополите от Одесос, Дионисополис, Калатис, Томи, Истрия, Оргаме, Олбия, Березан и гробничните комплекси от Бизоне.

Акцетът на изследването е поставен върху *Териториите на елинските полиси в Северозападното Черноморие*, проучени в Част III на дисертацията. Там се локализира онази територия, която осигурява съществуването на полиса и му

позволява да съхранява елинския си вид. Тези земи са гранична територия между елинската общност и „варварския“ хинтерланд.

Както предходната част така и тази е разделена на две подглави: *Проблеми на териториите на елинските колонии* и *Териториите на елинските полиси в Северозападното Черноморие*.

В първата глава най-общо е представена проблематиката, свързана с полисната територия - в Елада и в колониите. Изведени са критерии за ограничаване на колониалната елинска територия от подколониите или големи периферни селища.

Във втората глава на Част III са изведени критерии (след проучване на териториите на Одесос, Дионисополис, Калатис, Истрия, Олбия и пр.) за усвояване на дадена хора, т.е. появата на паметници в определена територия със сходни характеристики, които въз основа на засвидетелствана култура се свързват с елински полис, а не с „варварски“ хинтерланд.

Последната част на дисертацията е заключението. В него са обобщени изводите от изследването на елинската колонизация в района на Северозападното Черноморие. На първо място е изведена хронологията на процесите. Първите елински колонии възникват в райони, които са най-засегнати от разместването на населението в хинтерланда през VII в. пр. Хр. От началото на и най-вече в средата на VI в. пр. Хр. около оформените колонии се появява мрежа от сателитни селища. Две са причините поради, които те се свързват - активността на елините и еднаквата култура на обитателите с тази на центъра и на полиса. Това обстоятелство от своя страна позволява да се оформи сравнително голяма хора в районите на Северна Добруджа и на Днепро-Бугския лиман. Обвързването на периферните селища с активността на елините е процес, който не протича хомогенно, и при който „варварите“ не живеят изолирано, а проникват сред представителите на колониалното население.

Приноси на дисертационния труд са: изследването има териториален обхват, какъвто досега не е предлаган; представен е сравнителен анализ на различните исторически ситуации, въз основа на които са направени нови изводи; проследени са процесите в хинтерланда и са анализирани отношенията между скити и траки; разпространението на елински импорти дава данни за развитието на колониите в проучвания регион; колониите от българското крайбрежие са поставени в рамките на дискусията полис-емпорион. Анализът показва, че ранните селища би трябвало да се разглеждат като полиси; проследени са проблемите на демографския облик на колонните; за първи път в българската историческа литература са приложени, използваните в чужди изследвания методи и модели; събрани са данни за елинските некрополи в изследвания регион; за пръв път са проучени стопанските територии на Одесос и Дионисополис, като са предложени пространствени и хронологически граници. По

този начин елинската колонизация е поставена в контекста на българското крайбрежие; разгледа-но е отношението на полисите, техните терито-рии и хинтерланда, което до момента не е праве-но за цяла Североизточна Тракия; събрана и ана-лизирана е наличната информация за некрополи-те на Одесос и Дионисополис; направени са нови наблюдения върху некрополите на колониите, които попадат извън границите на България; формулирани са нови изводи относно етническа-та и социалната структура на населението на Ка-

латис, Томи, Истрия, Олбия; въз основа на срав-нителния анализ са коригирани и допълнени те-зи, относно стопанските територии на полисите по Северозападното Черноморие; предложени са нови идеи за проникването на негръцко насе-ление в колониите през различните етапи от тяхно-то съществуване.

На 17.11.2005 г. Специализираният научен съ-вет по стара и средновековна история, археоло-гия и етнография при ВАК присъди на кандида-та научната и образователна степен „доктор“.

**Анета Петрова. Надгробният релеф
от градовете по Западния Понт
(VI - I в. пр. Хр.).**

**Дисертация за присъждане на образова-
телна и научна степен „доктор“.
София, 2005.**

Дисертацията се състои от въведение, три части, заключение, каталог, списък на цитирана-та литература и илюстрации.

Във *Въведението* са дефинирани параметрите на изследването - териториален и хронологически обхват, изворова база, цели, задачи и методи на изследването. В тази част е предложен преглед на историографията върху надгробния релеф.

Териториалният обхват на дисертацията об-хваща областта на Западното Черноморие (край-брежната зона между Ахтопол на юг и Оргаме - делтата на река Дунав). В този район са антични-те центрове Аполония, Месамбрия, Одесос, Дио-нисополис, Калатис и Истрия, от чиито некропо-ли са паметниците обект на изследване.

Хронологическите граници на проучването са поставени в VI в. пр. Хр. до I в., тъй като на практика не може да се направи разлика между релефите, датирани в I в. пр. Хр. и тези от I в. В рамките на този широки хронологически об-хват дисертацията е разделена на три епохи - ар-хаика, класика, елинизъм, съобразен с разлики-те в типа, стила и начина на изработка, особено-стите в значението на изображението върху над-гробните релефи от трите периода.

Надгробните паметници са съществена част от епиграфския материал и пластиката, открити в Западнопонтийските полиси. Общият брой на публикуваните находки е 305. Като част от елин-ския надгробен релеф паметниците са анализира-ни от гледна точка на неговото цялостно развитие от една страна, а от друга като локален арте-факт, със своя регионална специфика.

Изследователските методи са различни, но включват иконографски анализ, анализ на фор-мите и сравнителен анализ, както на паметници-те от района, така и извън него. За определяне работата на ателиетата е приложено метрологич-но, технологично и стилово проучване.

В *Част I, Типология и характеристика на над-гробните паметници*, е изведена типология на

паметниците по хронологически и композицио-нен принцип.

Архаичните паметници, открити в Аполония и Хисаря, по форма са равни (неукрасени), с ре-лефен антемион и са преобладаващи. Качество-то на повечето екземпляри е добро и отразява тенденции, характерни за региона. Броят на отк-ритите класически паметници е значително по-голям (141 бр.). Предпочитаната форма е равна-та плоча, изработена от варовик. Рядко се сре-щат стели с корниз. За тази група е характерна липсата на релефни фигурни композиции, а ук-расата е ограничена в рисувани орнаменти. Предпочитани са паметници с малки размери (максимална височина 1 м), едноформатни - с фронтон и с антемион. Надгробните стели от елинистическата епоха са 160. Количеството им в Аполония намалява за сметка на нарастващия им брой в други полиси - Месамбрия. Най-разп-ространиена през този период е стелата с фрон-тон, срещана в няколко разновидности. През то-зи период преобладават надгробните паметници с релефна украса.

Анализът на иконографията и стила на из-следваните надгробни релефи, показва влияние от различни центрове на производство, но тези влияния рядко са демонстрирани в чист вид. Ос-новните фигури са предадени в различни, типич-ни за епохата, позиции, които в някои случаи са породени от популярни статуарни типове. Жен-ските фигури се представят предимно седнали, винаги облечени в хитони и химатион. Позите подчертават високото им социално положение, допълнено със смирение и сдържаност. Мъжката фигура върху надгробните релефи се среща в по-разнообразен начин - седнал, изправен, с вдигна-та ръка и пр.

Върху надгробните релефи се изобразяват атрибути символизиращи богатство, престиж, социално положение, образование: кутия, огле-дало, свитък, палмов лист, амфора, китара, оръжия и др. Други надгробни релефи от Запад-ното Черноморие са с изображение на животни (куче, птица), мебели, вероятно подчертаващи социалното състояние на починалия.

Част II, Изработка на надгробните паметници, е посветена на материалите, ползвани при напра-вата на стели в района на Западното Черно-

морие. Най-голям е броят на паметници, добити от черупчест варовик и мрамор.

Мраморът е предпочитан материал в периода на архаиката, но най-широко използван е през елинистическата епоха. Варовикът е в изобилие в изследвания район.

На базата на проучените паметници са идентифицирани няколко ателиета в Аполония, Месамбрия, Одесос. Работилници в останалите полиси не могат да бъдат изведени категорично, макар да има отделни податки.

В третата част на дисертацията са разгледани надгробните релефи в отделните западнопонтийски центрове в контекста на общите тенденции и локални особености.

Заклучението на дисертационния труд представлява обобщение на резултатите в изследването, съобразено с хронологическата рамка.

Приноси на дисертационния труд са: за пръв път се обобщават всички известни надгробни паметници от района на Западното Черноморие, анализирани от гледна точка на форма и украса, с акцент върху релефната декорация; на базата на анализ на формите, иконографията и стила на релефната декорация са изведени основните центрове, оформящи типологията на надгробни-

те паметници от Западнопонтийския регион; регистрирани са локални специфики в надгробния релеф, които се отразяват в използването на характерни за отделни центрове елементи в една композиция; изведени са разлики в начина на изобразяване на починалия в йонийските и дорийските колонии; установени са композиционни разлики върху релефите от север и на юг от Хемус; изведени са локални специфики в ползването и тълкуването на части от иконографските схеми или на отделни елементи от композицията; изведена е непрекъснатост в производството на надгробни релефи в района на Месамбрия; направен е опит за определяне характеристиките на отделните полисни ателиета; констатирано е ползването както на местен, така и на вносен материал; направена е характеристика на производството и използването на надгробните паметници (релефи) във всеки от западнопонтийските полиси; данните от надгробните паметници са използвани като извор за реконструкция на социалната история на Аполония.

На 24.11.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Добрин Антонов. Изделията от благороден метал в Северна Тракия - технологичен анализ и локализация на местни ателиета за производство (VI в. пр. Хр. - I в.).

Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София, 2005.

Дисертационният труд се състои от Въведение, три глави, заключение, библиография и три приложения.

Във *Въведението* са представени научните изследвания, свързани с изделията от благороден метал в Древна Тракия, изведени са целите и задачите на дисертацията, определен е нейният географски и хронологически обхват.

В дисертационния труд са публикувани находки от съвременните територии на Северна България, Южна Румъния (частта между Дунав и Карпатите) и Североизточна Сърбия. Това е територията, в която през класическата и елинистическата епохи (VI в. пр. Хр. - I в.) се зараждат, развиват и отмират държавните обединения на трибали и гети, играещи важна роля в историята на Стария свят. От второто десетилетие на I в. регионът е в пределите на римската провинция Мизия, където дейността на тракийските ателиета не спира.

Богатата на природни ресурси Северна Тракия привлича гръцките колонизатори и търговци още през VII в. пр. Хр., тъй като до тогава голя-

ма част от изделията, изработвани от благороден метал са внос. Местната тракийска аристокрация е основен потребител на вносна продукция от благородни метали. Този факт е свързан с вярата, че натрупването на благороден метал, както и контролът върху него, е олицетворение на военна и политическа мощ.

В изследването са разгледани само обработката на злато и сребро. Дисертационният труд се основава на сравнителен, хронологическо-типологически, технологически и отчасти стилистически анализ. Целта е да се интерпретират от археологическа гледна точка броят и възможностите на местните ателиета; характерът на производство на изделия от благороден метал в Северна Тракия; да се проследи прилагането на техниките на изпълнение и да се проследи пътят на благородния метал от получаването му до превръщането му в готово изделие.

В *Глава I, Инструментариум, технологии и изворови данни за развитието им (VI в. пр. Хр. - I в.)*, е представена работилницата (ателието) от гледна точка на персонал, инструментариум, устройство и оборудване.

Според функционалните си характеристики инструментите са разграничени в три категории - основни, същински и спомагателни, и измервателни.

Специфичен за първата категория инструменти е фактът, че те не са задължителни за изработката на едно изделие от благороден метал. Типично за тях е, че служат за обработване на суровината до заготовка - пещи, поти, железни

лопатки, чукове, груби пили, валяци и пр.

Втората група, същински и спомагателни, инструменти включва: длета, поансони, клещи, пинсети, шила, пробойници, печати, матрици и др. От функционална гледна точка тези инструменти служат за фината изработка и украса на изделието.

Към третата категория спадат измервателните уреди. Те са групирани, поради ограничения брой находки от този вид, според предназначението им - за измерване на тегло, обем, чистота на благородния метал и др. Структурно и функционално те най-много се доближават до екземплярите, открити в средновековните и възрожденски ателиета, което улеснява възстановката им за периода VI в. пр. Хр. - I в.

Глава II, Природни ресурси, инструменти и данни за ателиетата на територията на Северна Тракия, е посветена на изследване на залежите на благородни метали на територията на Северна Тракия и разработването им от местното население. В тази част на дисертационния труд се разискват природните ресурси и залежи, като основна предпоставка за установяването и дейността на стационарни ателиета в региона. Фактите и находките, анализирани в Глава II, представят наличните до момента данни за ателиета на торевти и ювелири, ползващи ресурсите на Северна Тракия. Водещи фактори при интерпретацията са контекста на намиране, стила на изработка на изображенията върху повърхността на изделието и концентрацията им в даден район.

От предложения анализ в дисертацията става ясно, че Северна Тракия е контактна зона на майстори от различни области от гръцкия свят, които обаче не са основавали свои стационарни ателиета. Изключения са черноморските колонии, където съществува изцяло гръцка по организация и произвеждане продукция в ателиетата.

Изследването на известния досега инструментариум от Северна Тракия показва, че част от работещите там ювелири и торевти са обучавани от гръцки майстори. Тракийският им произход и детайлното познаване на родната култура, позволява на местните майстори в максимална степен да отговорят на изискванията на тракийската аристокрация. От местонамирането на находките авторът прави извод, че във вътрешността на Северна Тракия са функционирали поне шест стационарни ателиета - три в Сборяново и в Драгоево, а в Централна Северна и Северозападна Тракия, освен при Багачина, са локализирани още две - при Якимово и във Великотърновско.

В *Глава III, Изделия от благороден метал от Северна Тракия - извор за местни майстори и ателиета*, е представен технологическият анализ на известните от територията на Северна Тракия изделия от благороден метал от периода VI в. пр. Хр. - I в.

През периода VI в. пр. Хр. - I в. изделията от злато и сребро се поръчват и употребяват от аристократичната прослойка на гети и трибали, като са събразявани с естетическите желаниа и възгледи на съответния владетел и аристократ.

Информацията, извлечена от анализа на инструментите, ползвани от тракийските майсторите, обективно показва възможностите на стационарни ателиета, както и местните техническите и стилови характеристики. Времето до края на V в. пр. Хр. се отличава с внос на гръцки изделия от злато и сребро, вдъхновяващо в техническо и композиционно отношение местните майстори, чиято дейност е сведена до претворяване на изделия от ранножелязната епоха. През VI в. пр. Хр. тракийските ювелири усвояват тънкостите на топлинната обработка и листовото позлатяване (което става една от най-широко използваните декоративни техники), постигат триизмерност на изделията и градят свои композиционно-декоративни системи.

Приноси на дисертационния труд са: на базата на непубликувани находки и на реинтерпретирани такива са анализирани по функционален признак устройството и производствениите операции в работилниците на торевти и ювелири от класическата и елинистическата епохи, като началната информация е съпоставена с данните от Северна Тракия; в дисертационния труд са събрани и анализирани инструменти на местни майстори от Северна Тракия, които са съпоставени както помежду си, така и с изделията от благороден метал; направен е опит да се установят оптималните възможности и умения на местните майстори, както и приблизителният брой стационарни ателиета на територията на Северна Тракия; определена е технологическата и техническа вероятност изделието от благороден метал да е произведено в местно ателие или от пътуващ майстор; предложена е нова интерпретация на датировката на известни и многократно публикувани инструменти на ювелири, както и на изделия от благороден метал; при изследване устройството на инструментариума на севернотракийските работилници като паралели са приведени неизползвани или повърхностно засегнати досега източници на информация: средновековни и възрожденски златарски ателиета, старозаветни библейски текстове; на базата на работа със Рогозенското съкровище и няколко практически експеримента е предложена тезата за широкото използване на съставни дървени матрици при цялостното оформяне и нанасяне на декорацията на съдове от злато и сребро.

На дата 2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Надежда Кирова. Медицината в провинции Долна Мизия и Тракия в периода I края на III в. (по археологически данни). Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. София, 2005.

Дисертационният труд се състои от увод, осем глави, заключение, библиография, каталог и приложения.

В уводната част са формулирани основните цели, задачи и методите за тяхното постигане. Определен е териториалният и хронологически обхват на изследването. То обхваща територията на римските провинции Долна Мизия и Тракия в периода I - III в.

Първа глава от дисертацията е посветена на историографията по проблема, не само във връзка с двете провинции, но и като цяло за Римската империя.

Втора глава, *Медицината в предримската епоха и нейните проявления през римската епоха*, очертава териториалният обхват на медицината като наука във времето и пространството. Проследено е възникването на римската медицинска традиция под влияние на гръцката и източната медицина, в контекста на предримските археологически находки (група гробове от Драгодан, Караново, Кочериново, Мъдрец и пр.) и наследените тракийски лечебни практики, които оказват влияние върху медицинското познание в проучвани район на Римската империя.

В Глава трета, *Класификация на медицинските инструменти и пособия*, е предложена класификация на всички инструменти и пособия, които се свързват с прилагането на медицината през римската епоха. Обособени са пет основни групи, в които инструментариумът е разпределен, така че да бъде изведено разграничението между медицина и козметика.

Първата група обхваща режещи, терапевтични и диагностични инструменти (скалпели, ланцети, щипци, куки, хирургически игли пр.). Инструментите, ползвани при специализирани операции в различните дялове на медицината (стоматология, гинекология, урология и пр.) са анализирани във втора група - специализирани инструменти (катетър, вагинален спекулум, гинекологична кука, длето, клещи за костна хирургия и др.) Към трета група спадат помощните инструменти (сонди, сонди-шпатули, сонди-лъжички, плочи за стриване на лекарства, везни). Това са инструменти с разнообразни функции. Използвани са във фармацията, но някои от тях са употребявани и в бита. В четвърта група са систематизирани съдовете за съхранение и смесване на медикаменти (тубуси, пиксиди, стъклени съдове, керамични съдове, хавани). Козметичните инструменти са в пета група.

Глава четвърта на изследването разглежда въпроса за изработката на медицинските инстру-

менти (материал, техника на изработка и украса, специфика, местопроизводство).

В Глава пета, *Антропологични, епиграфски и нумизматични данни за медицината в Долна Мизия и Тракия*, са обединени всички данни, които заедно с описаните инструменти и пособия, допълват представата за развитието на медицината през римската епоха.

В Шеста глава, *Медицина, религия и магия*, е проследена връзката между медицина и религия. Доказателства се откриват в няколко посоки - храмове, светилища на здравеносещи божества, оброчни плочки, епитети, теофорни имена, амулети.

Различните аспекти на медицинската практика са анализирани в Глава седма на изследването - военни, семейни лекари, локализация на лечебните центрове, специализация в отделни клонове на медицината и др.

Темите свързани с балнеолечението, хигиената, хранителният режим и фармакологията са изведени в последната, Осма глава на дисертацията - *Хигиена, водолечение и хранителен режим. Лекарствени средства*.

В Заключение са обобщени данните от направения преглед на медицинските инструменти и други материали от българските земи, свързани с медицината и нейното развитие през римската епоха.

Медицинските инструменти от българските земи като вид са известни и в останалите римски провинции. Разнообразие се забелязва при помощните инструменти, които като количество преобладават. Формата, материалът и украсата са съобразени с функциите на инструмента. От археологическите проучвания се стига до заключението, че се очертават два типа гробове - на лекари и на фармацевти. В този смисъл се отделят райони със засилено представяне на материали с медицинско предназначение - Одесос, Марцианопол, Драгодан, Караново, Кочериново и др. Датирането на медицинските инструменти е затруднено, тъй като в рамките на разглеждания период те не се изменят съществено. Заключение за периодизацията им се прави главно от декорацията. Личната хигиена и медицинското обслужване безспорно се отразяват върху средната продължителност на живота в периода I - III в. От епиграфския материал се констатира наличието на лекарско съсловие и за висок социален статус на лекарите в провинциите Долна Мизия и Тракия. В тази връзка протича и проучването на лекарския инструментариум, откъдето се съди за лекарските специалности: общо практикуващ лекар, офталмолог, ветеринар, гинеколог, уролог, специалист по костни травми и др.

Научните приноси на дисертационния труд са: за първи път в българската археологическа наука е предложено обобщение на всички данни, свързани с медицината и нейното развитие в провинциите Долна Мизия и Тракия; създадена е детайлна класификация на всички инструменти

и пособия, които се свързват с медицината и фармацията. За всички медицински инструменти е предположена употреба и разнообразие във функциите; разграничени са медицината от фармацията и от козметиката, доколкото това е възможно през античността; дефинирано е мястото на науката медицина през римския период, обърнато е внимание на факторите, които стимулират нейното развитие; събрани, систематизирани и интерпретирани са всички данни (археологически, епиграфски, антропологически и нумизматични) свързани с медицинската практика и нейното прилагане; за първи път в археологиче-

ската наука е проследена връзката между религия, медицина и магия; въз основа на проучените инструменти е изведена специализация на отделните медицински клонове; дефиниран е социалният статус на лицата, ангажирани с медицинската практика; проучени са всички възможни места за медицинска практика; за първи път е проучен въпросът за хигиената, термите и водолечението в контекста на медицинското лечение.

На 12.05.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Павлина Владкова. Технология, функции и типология на предметите от кост и рог в Долна Мизия и Тракия през I - IV в. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“.
Велико Търново, 2005.

Дисертационният труд се състои от въведение, четири глави, заключение, библиография, списък на илюстрациите, карта, графични възстановки, диаграми и каталог.

Във Въведението са представени основната цел на дисертацията, териториалните и хронологически граници, както и методите на работа.

Основната цел на изследването е систематизиране и изработване на типология на изделията от кост и рог, ползвани във всекидневието през римската и късноримската епоха от територията на Долна Мизия и Тракия.

Хронологическата граница е съобразена с окончателното налагане и утвърждаване на римската власт и с настъпилите промени в организацията на икономиката, като цяло, и на занаята свързан с обработката на кост в частност. За начална дата е приета 45 г., годината на основаване на римската провинция Тракия, а като крайна - IV в., когато Империята е разделена на Източна и Западна.

Методите на изследване са подчинени на основната цел на дисертацията - систематизиране на паметниците, изработени от кост и рог, и създаване на типология на базата на морфологически и хронологически анализ.

В разработката е представена възможно най-точната датировка на типовете предмети.

В Глава първа на дисертационния труд е направен преглед на изворите и историята на проучванията, както и на литературните сведения от античната епоха за технологията при обработването на кост и оборудване на работилниците. Литературните известия са приведени с цел да подкрепят тезата за развитието на занаята през цялата антична епоха, да илюстрират широкото приложение на този вид изделия, както във всекидневния така и в религиозния живот,

която се очертава на базата на археологическия материал. Прегледът на историографията показва, че в другите римски провинции изследванията на проблемите, свързани с технологията и типологията на предметите от кост и рог далеч надвишават тези за Долна Мизия и Тракия. Публикациите на находките в границите на съвременните български земи са откъслечни, непълни и малко на брой. Откритите костни изделия от периода I - IV в. не са обнародвани и настоящото проучване запълва тази празнота.

Глава втора представя технологичния процес на обработката на кост и рог през римската епоха. Разграничени са три етапа в техниката на обработка: груба работа, отделяне на заготовка, оформяне на отвори, украси, полиране, оцветяване. Обърнато е внимание на операциите рязане, оформяне, размекване на материала, сглобяване, декориране и пр. Систематизирани са данни за работилници в Долна Мизия и Тракия.

Глава трета е посветена на функциите на изделията от кост и рог. Предметите са разделени в осем групи, според предназначението им.

В първата група са включени изделията от рог и кост, ползвани при въоръжението и снаряжението - дръжки на мечове, държачи на ножници, пръстени-предпазители, закопчалки, висулки към кожени колани, детайли от конска амуниция.

Към втората група са причислени инструменти за шиене, предене, тъкане - игли, хурки, времена, совалки и др.

Третата група е посветена на тоалетните и козметични принадлежности, изработени от кост и рог - гребени, игли за коса, козметични пръчици, копчета, пръстени, гривни и др.

Четвъртата група обхваща апликациите от рог и кост, ползвани при декорирането на мебели.

В петата група са анализирани пособията за писане и смятане. П. Владкова се отнася с резерв към находките от тази група (Филипопол и Перник) и ги интерпретира като игли за коса със сложно профилирана част и медицински инструменти, а не като стилуси.

Шестата група обхваща музикалните инструменти от кост и аксесоарите към тях.

Пособията за игра и забавления са анализирани в седма група - зарове, пулове, жетони и др.

В осма група са представени култовите предмети.

В Глава четвърта е представена типологията и хронологическият анализ на находките. Хронологическият анализ на находките от кост и рог от Долна Мизия и Тракия показва, че през I в. този вид изделия не са характерни за материалната култура на населението. Находките са единични и е очевидно, че в провинциите не съществува традиция за изработка на предмети от кост и рог.

През II в. и около средата му се забелязва специализирано производство на костни изделия. Основно те се свързват с тоалета, козметиката, медицината и пр. Има данни, че в провинциите съществуват специализирани ателиета.

След средата на III в. в производството и употребата на костни и рогови предмети навлиза нова група, свързана с домашните занаяти - игли, хурки и пр. Към средата на III или IV в. продължават да се изработват пластини за рефлексен лък, стрели, пръстени-предпазители, закопчалки за кожени торбички, апликации, вретена, пособия за тъкачен стан и пр. Находките след IV в. показват, че производството на изделия от рог и кост са свързани главно с въоръжението, инструменти използвани в домашните занаяти, култови предмети, музикални инструменти, пособия за писане, декорации, козметични и медицински принадлежности.

В последната глава на дисертационния труд, Заключение, са направени обобщения за анализирания материал. Костните артефакти от Долна Мизия и Тракия през I - IV в. налагат извода, че по-голямата част от находките са характерни за времето на Римската империя. Типологически и хронологически те съвпадат с известните данни от други римски провинции. В голямата си част костните предмети имат римски произход или производството им е синтез между римската материална култура и чужди влияния („варварски“). Те се появяват през IV в. и са свързани с централно-азиатските номади. Сред обработените предмети липсват такива, характерни за тракийското население преди римското нахлуване. Някои от материалите, свързани с тоалета и козметиката, са работени по елинистически прототипи.

Технологията на изработка на изделия от кост в Долна Мизия и Тракия е подчинена на организацията в тези провинции. През I в. в Долна Мизия военната организация на провинцията не позволява развитие на продукцията, търговията и занаятите, а в Тракия местното население няма традиция да произвежда такива изделия.

По времето на Северите се наблюдава разцвет и в костнообработката. Местните работилни-

ци произвеждат продукция за нуждите на пазара. Анализът на находките показва серийно производство. В този период масово се използва стругът при изготвяне на изделия от кост. Най-характерни за този период са иглите за коса, тоалетните кутийки, пособията за игра, медицинските инструменти и пр.

След средата на III в. се наблюдава увеличение на костните изделия. Изработката на предмети има местен характер. Появяват се малки работилници, части от занаятчийски комплекси, към градските центрове, при военните лагери и в укрепленията. Технологичният процес не търпи промяна, защото предметите са от един и същ вид.

След началото на IV в. се наблюдава тотална промяна в производството. Еленовият рог, който до този момент е ползван ограничено в производството, измества костта. В сравнение с периода I - III в. броят на находките значително се увеличава. Типовете предмети, които се появяват през IV в. продължават да съществуват, макар и с леки изменения до VI в.

Проблемът за производството и разпространението на изделия от рог и кост през I - IV в. в Долна Мизия и Тракия е свързан с изясняване на икономическите и социални реалности за определения период. Появата на население, носещо нова култура, оказва силно влияние върху занаятите, търговията и традицията. Доказателство за тези промени са представените и анализирани, в дисертацията на П. Владкова, находки от рог и кост.

Приноси на дисертационния труд са: в настоящата дисертация за първи път е предложена типология на материалите от кост и рог, открити в Долна Мизия и Тракия за периода I - IV в.; привлечени са епиграфски и изворови данни за развитието на занаята костнообработка през античността и приложението на изделията в бита; направен е терминологичен речник на понятията, свързани с технологията, функциите и типологията на предметите от кост и рог през римската епоха; изведени са етапите на технологичния процес; определено е местоположението на работилници за обработка на костен материал в Долна Мизия и Тракия; определени са функциите на различните предмети; изготвена е цялостна класификация на находките от кост и рог от I - IV в. Датировката е съобразена с добре определени хронологически археологически комплекси, както от българските земи, така и от другите римски провинции; анализът е представен, както текстово, така и чрез таблици; илюстративният материал към дисертацията е дело на автора.

На 22.12.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Иво Д. Чолаков. Оръдия на труда от територията на България през периода I-VI в.

Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“.
София, 2005.

Дисертационният труд се състои от увод, девет глави, заключение, библиография, каталог и приложения.

Предмет на изследване са оръдията на труда от територията на България през периода I - VI в. Целта е да се очертае развитието на сечивата във времето от римския и ранновизантийски период. Различните оръдия на труда са анализирани в зависимост от предназначението и мястото, което заемат в античното стопанство. Проследена е приемствеността между предримски, римски и средновековни инструменти от един и същ вид, както и спецификите свързани с етнокултурните влияния.

Териториалният обхват на изследването е в рамките на днешна България, като се търсят и анализират паралели с други провинции на Империята. Хронологическите рамки съвпадат с установяването на римската власт и с края на античността, белязан от реформите на император Ираклий (610 - 641 г.).

В Първа глава са разгледани оръдията на труда, свързани със земеделие: наралници, обковки от рала и лопати, черясла, лопати, инструменти за рязане на тревни чимове, косери, сърпове, коси, мотики и др. Всеки вид инструменти е представен от един или повече типа. Според статистическата обработка на материала 54% от всички инструменти са земеделски оръдия на труда. Този факт потвърждава аграрният характер на античното стопанство.

Оръдията свързани със скотовъдството са проучени във Втора глава на дисертацията (чесала, уреди за сигниране, хлопки, ножици). Според статистическата обработка на материала, оръдията на труда свързани със скотовъдството заемат 15% от всички инструменти, предмет на изследването.

Оръдията на труда, свързани с дървообработване и каменоделство са коментирани в Глава трета. Включените видове триони, рукани, свре-

дели, длета, изземки, чукове, лостове, брадви, рендета, пили и др. заемат 24,5% от инструментите, включени в изследването.

В Глава четвърта са разгледани оръдията на труда, свързани с рудодобив и развитието на отрасъла в анализираната територия. Поради своята многофункционалност, сечивата свързани с този вид дейност са представени в предходните глави.

В Пета глава са представени оръдията на труда, свързани с обработката на метали: клещи, наковални, тигели, чукове, секачи и пробои.

В Глава шеста са коментирани инструментите, свързани със строителството - мистрии, отвеси, пергели.

В Седма, Осма и Девета глава са представени оръдията на труда, свързани с обработка на кожи (замби, пробои, кожарски ножове, шила, игли), домашни занаяти (игли за шиене, даращи), лов и риболов (куки за въдица и харпуни).

В последната част на дисертацията Заключение са обобщени хронологическите и териториалните рамки за развитие на оръдията на труда. Предложена е локализация на производствените центрове.

Приноси на дисертацията са: анализираните оръдия на труда са обединени с оглед тяхното предназначение и място в античното стопанство. Чрез различните типове инструменти е очертано тяхното хронологическо и пространствено разпространение в периода I - VI в. от територията на днешна България, което характеризира местното римско и ранно византийско стопанство; проследена е и е доказана приемствеността между предримски, римски и средновековни инструменти от един и същ вид, както и особености, свързани с етнокултурните влияния; систематизирането на събрания материал допълва утвърдената типология и класификация; локализиран са производствените центрове в разглежданата територия; проучена е връзката между етнокултурната традиция и влиянието ѝ върху стопанството в отделните райони; използвани са статистически методи за класификация и обобщение на данните.

На 24.11.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен „доктор“.

Константин Константинов. Битова култура в Плиска (VIII-XI в.).

Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“.
София, 2005.

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключение, библиография и приложения.

В Увода са представени основната цел, задачи и методите на анализ на формите на битова

култура на населението от столичния център Плиска в периода VIII-XI в.

В Първа глава, *Характер и съдържание на понятието битова култура. Теоретични аспекти*, се извеждат понятията бит и битова култура. Формулирано е определение, което стои най-плътено до археологическата интерпретация на темата: битова култура е система от материални условия и утвърдени форми на живот, предизвикващи след себе си определени битови на-

вици и ниво на културно развитие. В понятието за битова култура са включени жилището и неговите елементи (вътрешна организация на пространството, осветление, отопление и пр.), а като основни битови форми са изведени - храненето, хигиената, игрите и др. утвърдени практики от нестопанския начин на живот на населението.

Във Втора глава, *Домашна битова среда*, е анализирана планировката и външния облик на жилищните сгради в Плиска. Проучено е дворащото пространство с неговата роля и същност. Изследвана е домашната битова среда на жилищата в Плиска (интериор, битови предмети), отоплителни и осветителни съоръжения, както и различните заключващи устройства.

Основната битова дейност на населението е представена в Трета глава. В нея е представен нестопанският всекидневен начин на живот на населението от Плиска. Анализирани са начините за приготвяне на храна, видовете храна на трапезата, прибори за хранене, хигиена и хигиенни навици. От археологическия материал (пулове, жетони, ашици и пр.) се черпи информация за историческите извори от периода, според които игрите тогава са забранени от централната власт в държавата.

В Заключение са представени основните изводи и резултати от изследването.

С основание може да се твърди, че битовата култура на представителите на светската и на църковната аристокрация в Плиска, са на високо равнище. В техния всекидневен живот присъстват редица нововъведения и предмети на лукса,

които условно са определени като бит на метала. В повечето случаи те навлизат в българските земи като дарове на владетелския двор или по търговски път. В този смисъл анализът на битова култура показва съизмеримост на средновековната българска с културата на Византия и на Западна Европа в периода VIII - XI в.

Приноси на дисертацията са: за първи път в самостоятелно изследване, на базата на анализ и синтез на археологическите проучвания, е изяснена спецификата на битовата култура в българската столица Плиска; направен е историографски преглед на понятията бит и битова култура и в резултат е изведено определение, което най-точно да съответства на археологическата наука; в табличен вид е представено разпределението на битовия материал в основните сгради и архитектурни комплекси на територията на столицата; съпоставено е равнището на битовата култура на двете социални прослойки - аристокрация и обикновено население; изяснен е социалният произход и предназначение на публикуваните предмети на бита; анализирани са характерните белези на бита от Плиска с отделни ранносредновековни градски центрове с цел изясняване на културните връзки на столицата с местното население.

На 20.10.2005 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидатата научната и образователна степен „доктор“.

Мирена Славова

От Редакционната колегия на списание Археология

В *Seminarium Thracicum* 5, Втори академични четения в памет на академик Гаврил Кацаров, София, 2001, е поместена статията на Станислав Бонев „Некрополът на Аполония в местността Калфата“ (с. 133 - 141). Доклад със същото заглавие вероятно е бил прочетен по време на самите четения, организирани от Департамент „Общество и култура на Средиземноморието“ - Нов Български Университет и Институт по тракология - БАН. Появата на тази статия поражда редица въпроси, които засягат както проблема за плагиатството и морала в науката, а също така се отнасят и за отговорността на една редколегия, съставена от известни и уважавани учени.

Въпросната статия е буквален препис от само то заглавие до последната дума на статията на Кръстина Панайотова „Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата“, публикувана в сп. Археология, 1998, 3-4, 11-24. Трябва все пак да се отбележи, че в „статията“ на Станислав Бонев

са направени малки съкращения и в началото има разместен словоред на няколко места, а някои изречения просто са оставени недовършени.

В разглежданата публикация не само, че не е посочена използвана литература, но е преписвано и твърде неграмотно. Единствено на с. 134 е спомената „класификация на К. Панайотова“, но само за керемидени гробове и без да се посочи къде е направена тази класификация. При преписването или отпечатването на текста в *Seminarium Thracicum* 5 са допуснати груби правописни и терминологични грешки, които не само дразнят, но и подвеждат. Могат да се посочат като пример: „пегинета“ (леканета); „перепиди“ (керемиди); „гробнишна“ (гробнична); „кантоси“ (кантароси) и др.

В двата (!) случая, когато С. Бонев е направил опит да излезе извън преписвания текст и да каже нещо със свои думи, то е не само грешно, но и смешно. Цитираме:

- с. 137 „биче или глава на биче е най - разпространения обреден гробен инвентар в некропола“;
- с. 139 „през септември 1999 г. имах щастие-

то да участвам в разкопаването на огнище, в което открихме рибно блюдо с изобразени на него, в периферията, уникалното съчетание на две пантери, следвани от два лебеда, скарите за печене на риба...“.

Редно е организаторите и редколегията на *Seminarium Thracicum* 5 (проф. д-р З. Гочева,

проф. д.и.н К. Йорданов и доц. д-р К. Порожанов) да представят обяснение по случая, както и да бъде публикувано извинение от страна на редколегията на сборника в следващата книжка на *Seminarium Thracicum*.

Редакционна колегия на сп. Археология

Научни публикации на специалистите от Археологическия институт с музей - БАН през 2005 г.

А. Божкова. Находка на гръцка керамика от класическата епоха в Пловдивско. - Археология, 2004, 3-4, 52-60.

А. Гоцев. Тракийски култови центрове в Западните Родопи. Проблеми на проучванията. - В: Земите на България - люлка на тракийската цивилизация, 2. София, 2005, 63-66.

А. Чолакова. Стъклени съдове от ранновизантийското укрепено селище при Дичин, Велико-търновско (предварително съобщение). - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 729-738.

Б. Божкова, Д. Давидова. Редки римски монети от фонда на Археологически музей - Пловдив. - Нумизматика и сфрагистика, 9, 2002-2003, 12-19.

Б. Божкова. Монетите на Стоби от нумизматичната колекция на Археологически институт с музей (АИМ) - София. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 29-44.

Б. Божкова. Монетни находки от археологически комплекс (I - VII в.) „Южен парк-Лозенец“, София. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 73-86.

Б. Петрунова. Некрополът в местността „Латински гробища“ до град Панагюрище. - В: Земите на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 139-142.

Б. Петрунова. Ранни паметници на османската култова архитектура в българските земи. София, 2005.

Б. Русева. Златото от Добруджа 1954 (IGCH 796?). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 1-14.

Б. Русева. Нов курioз в сребърното монетосечение на западнопонтийските гърци през III в. пр. Хр. - В: Монетите и банкнотите възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р. Х. Харитонов. В. Търново, 2005, 63-69.

Б. Русева. Фрагмент от съкровището Миндя 1959 (IGCH 664). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 15-23.

Б. Томова. Две каменни икони от XVII век. - Нумизматика и сфрагистика, 9, 2002-2003, 73-77.

Б. Томова. Женски накити за глава от с. Крайненци, Дупнишко. - Известия на Националния исторически музей, 15, 2005, 99-105.

Б. Томова. Монетите като накит в един надгробен паметник. - Анали, 2004, 1-4, 167-170.

Б. Томова. Смесено съкровище от с. Бели Извор, Врачанско. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 141-144.

В. Григоров. Средновековна диадема-прочелник от Националния археологически музей - София. - Археология, 2004, 3-4, 61-62.

В. Динчев. Късноантични обществени складове от Thracia и Dacia. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica

Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 277-295.

В. Кацарова. Археологически данни за топографията и характера на тракийското селище, предшестващо римския град Пауталия. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 392-404.

В. Кацарова. Границите на пауталийската градска територия през IV - VI в. - една възможна реконструкция. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 10, 2005, 151-158.

В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I - VI в. В. Търново, 2005.

В. Николов. Култовите масички от тел Казанлък. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 10-18.

В. Николов. Постигания на академичната археология. Светлини и сенки върху археологическото наследство. - Археология, 2004, 3-4, 102-105.

В. Николов. Сондажни проучвания на Юрганджийската селищна могила до Коньово, Новозагорско. - Археология, 2004, 3-4, 37-46.

В. Николов. Тел Караново и тел Капитан Димитриево - реperi на неолитна Тракия. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи, 1. София, 2005, 59-62.

Г. Кабакчиева. За историята на античната вила „Армира“ и нейните владетели. - In: Heros Hephaisistos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinoва. Veliko Tarnovo, 2005, 393-407

Г. Кабакчиева. Изкуство и култура в Римска Тракия I - IV в. - В: Колекция Васил Божков. София, 2005, 93-102; 104-207.

Г. Кабакчиева. Римска и сива излъскана керамика. - В: Кастра Мартис. Квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 81-127.

Г. Китов, Д. Димитрова. Нови царски гробове в Долината на тракийските владетели. - Известия на музеите в Южна България, 21, 2004-2005, 23-48.

Г. Китов, Д. Димитрова. Предговор. - В: Земите на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 10.

Г. Китов, Е. Божинова. Манчова могила от ранножелязната епоха в Долината на тракийските владетели. - В: Земите на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 115-121.

Г. Китов. Александровската гробница - авторство на стенописите и някои конски амуниции от Тракия и Скития. - В: Траките и околният свят. София 2005, 149-164.

Г. Китов. Аристократична Тракия - погребални обичаи и изкуство. - Анали, 2005, 1-4, 15-46.

Г. Китов. Богат гроб в могила Светица. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 420-426.

Г. Китов. Могилна археология. - В: Земите на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 90-99.

Г. Китов. Нови свидетелства за величието на тракийската култура. - В: Древните българи в

- основите на световната история, материална и духовна култура и цивилизацията. София, 2005, 115-128.
- Г. Китов.** Тракийската археология и научното наследство на Богдан Филев. - В: Земице на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 244-247.
- Г. Кузманов.** Късноантична керамика. - В: Кастрa Мартис. Квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 128-180.
- Г. Кузманов.** Късноантични лампи. - В: Кастрa Мартис. Квадрибургий и кастел (Разкопки и проучвания, 33). София, 2005, 181-189.
- Г. Нехризов.** Спасителни разкопки на долмени при с. Оряхово, общ. Любимец. - В: XXIV среща на музеите от Югоизточна България, 1. София, 2005, 80-81.
- Г. Нехризов.** Спасителни разкопки на ямно светилище от желязната епоха при гр. Свиленград през 2004 г. - В: XXIV среща на музеите от Югоизточна България, 1. София, 2005, 82-83.
- Д. Агре, М. Христов.** Каменни сечива от бронзовата епоха от СЗ България. - Известия на Националния исторически музей, 15, 2005, 9-15.
- Д. Агре.** Могилы от римската епоха в Централна Странжа. - Известия на Националния исторически музей, 15, 2005, 43-74.
- Д. Агре.** Накити от ранножелязната епоха от Ябланишко, Централна България. - In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ogne nova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 214-221.
- Д. Агре.** Семейни гробни съоръжения от територията на Централна Странжа (I хил. пр. Хр. - IV в. сл. Хр.). - В: Земице на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 104-109.
- Д. Аладжова.** Епархът и провинциите през VI-VII в. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. София, 2005, 147-150.
- Д. Аладжова.** За произхода на късносредновековна бронзова матрица от Шуменската крепост. - Археология, 2004, 3-4, 69-72.
- Д. Аладжова.** Златно монетно съкровище (V век) от Кюстендил. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 45-52.
- Д. Аладжова.** Златото като аргумент в отношенията между Рим и Варварите през V век и нумизматичните данни от България. - В: Монетите и банкнотите възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р. Х. Харитонов. В. Търново, 2005, 136-143.
- Д. Аладжова.** Музеят като институция. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 9-14.
- Д. Аладжова.** Непубликувани монети от I в. пр. Хр. - I в. сл. Хр. от Североизточна България. - В: Земице на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 238-243.
- Д. Аладжова.** Нумизматичен фонд. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 9-14.
- Д. Аладжова.** Съкровище от Старо село, Тутраканско. - Нумизматика и сфрагистика, 9, 2002-2003, 28-35.
- Д. Гергова, Д. Вълчева.** Проучвания на западния некропол на Сборяново. - Хелис, 4, 2005, 62-78.
- Д. Гергова.** Съкровището от Летница. Структура и функции. - In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ogne nova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 59-72.
- Д. Гергова.** Въведение. - Хелис, 4, 2005, 13-16.
- Д. Гергова.** Златните „сандали“. - Годишник на Департамент Средиземноморски и източни изследвания - НБУ, 2, 2004, 37-40.
- Д. Гергова.** Нови данни за тракийски традиции в средновековната българска култура. Парадните шлемове. - В: Корени на българската цивилизация. Академична интердисциплинарна конференция. София, 2005, 141-150.
- Д. Гергова.** Светлини и сенки. Хладнокръвие и чувства. Програма ФАР-промоция на културното наследство в Разградска област. - Паметници, реставрация, музеи, 2005, 4, 55-60.
- Д. Гергова.** Свещарските гробници - близнаци и тракийският път към безсмъртието - реалности и проекти за бъдещето. - Детайли, 2004, 4, 86-89.
- Ж. Аладжов.** Великият цар Иван Александър и средновековният Перперек. - В: Проф. С. Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 306-338.
- Ж. Аладжов.** Мадарският конник и тракийската богиня Бендида. - В: Земице на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 86-88.
- Ж. Аладжов.** Прабългарски тип амулети от Кюстендил, Сърбия и Македония. - Известия на Исторически музей Кюстендил, 10, 2005, 243-249.
- З. Димитров.** *Nicopolis ad Istrum, Philippopolis, Augusta Traiana* - общи белези в архитектурната украса. - Известия на Регионалния исторически музей - Велико Търново, 20, 2005, 92-105.
- З. Димитров.** Декоративни елементи в гробната архитектура на Анхиало през римската епоха. - In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ogne nova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 408-423.
- З. Димитров.** Капители с кошница, украсена с гладки листа от Римска Тракия. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 224-237.
- З. Димитров.** Колонни капители от I - III в. в колекцията на АМ-Варна. - Известия на Народния музей - Варна, 38-39 (53-54), 2002-2003, 263-307.
- И. Йорданов.** Печат на Плисковския архиепископ на България Георги, намерен в Залавар, Унгария. - В: Културни текстове на миналото. Носители, символи и идеи, 1. В. Търново, 2005, 160-164.
- И. Йорданов.** Печати на византийската фамилия Ватаци (XI-XII в.). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005.
- И. Йорданов.** Печати на византийски сановници от западен произход (XI-XII в.), намерени в днешна България. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 181-201.

- И. Йорданов.** Печати на нобелисими и протонобелисими, намерени в България. - Антична древност и средни векове, 36, 2005, 104-127.
- И. Йорданов.** Печати на фамилията Пигонити (XI в.), намерени в България. - В: Монетите и банкнотите възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р. Х. Харитонов. В. Търново, 2005, 159-166.
- И. Йорданов.** Уникален старобългарски сфрагистичен паметник. - В: Проф. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 243-248.
- И. Сотиров.** Монетосеченето на деспот Яков Светослав и българо-унгарските отношения през третата четвърт на XIII в. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005.
- И. Щерева. В. Нешева.** Богоспасният Царевград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000. - Археология, 2004, 3-4, 94-96.
- Й. Алексиев.** 30 години Филиал на Археологически институт с музей при БАН - В.Търново. - Археология, 2004, 3-4, 109-112.
- К. Бъчваров.** Ernestine S. Elster, Colin Renfrew (eds). Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece, 1968-1970, 2. - Археология, 2004, 3-4, 89-92.
- К. Бъчваров.** Къснохалколитен гроб от Помощица, Поповско. - Археология, 2004, 3-4, 47-51.
- К. Бъчваров.** Международен симпозиум „Праисторическа Струма“, Кюстендил-Благоевград, 27.09 - 01.10.2004. - Археология, 2004, 3-4, 120-122.
- К. Бъчваров.** Посещение на учени от Археологически институт с музей в САЩ. - Археология, 2004, 3-4, 117.
- К. Дочев.** Иконографски и палеографски допълнения за медните монетосечения на цар Константин Асен (1257-1277). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 115-136.
- К. Дочев.** Нови варианти медни монети на цар Теодор Светослав (1301-1322). - В: Монетите и банкнотите възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р. Х. Харитонов. В. Търново, 2005, 172-176.
- К. Карадимитрова.** Бююк джамия. Сградата на музея. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 29-37.
- К. Карадимитрова.** Нови посветителни надписи от Рациария. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 205-221.
- К. Карадимитрова.** Печати върху строителна керамика от провинция Мизия в колекцията на Националния археологически музей. - В: Академични четения в чест на 110 години от рождението на Я. Тодоров. София, 2004, 103-128.
- К. Карадимитрова.** Фонд „Каменни паметници“. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 46-50.
- К. Меламед.** Вариации по А. Н. Афанасьеву. - В: Русская словесность в мировом культурном контексте. Материалы международного конгресса. Москва, 2005, 126-129.
- К. Меламед.** Временни изложби в Националния археологически музей, 1905 - 2005 г. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 93-09.
- К. Ников.** За една група сиви съдове от Югоизточна България. Към въпроса за появата на сивите амфори в Тракия. - In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005.
- К. Панайотова, Д. Недев, А. Ермари.** Археологически проучвания на некропола на Аполония през 2004 г. - В: XXIV среща на музеите от Югоизточна България, 1. София, 2005, 18-19.
- К. Панайотова.** Амфори „кипърски“ тип от Аполония Понтика. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 540-554.
- К. Панайотова.** Теракоти с подвижни крайници от Аполония Понтийска. - In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 140-147.
- К. Тотев, А. Пейков.** Кръстовидни оловни медальони от България. - Известия на Народния музей - Варна, 38-39 (53-54), 2002-2003, 406-416.
- К. Тотев, В. Плетньов.** Бронзова матрица със светци-войни от Варненския археологически музей. - Известия на Народния музей - Варна, 38-39 (53-54), 2002-2003, 396-405.
- К. Тотев, Н. Ботева.** Стеатитова икона със сцената Разпятие Христово от Историческия музей в Севлиево. - Археология, 2004, 3-4, 62-68.
- К. Тотев.** Византийски процесияен кръст от първите разкопки в Плиска. - В: Проф. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 216-219.
- К. Тотев.** Два сграфито съда с подглазурни кирилски надписи от новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във В. Търново. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи, 1. София, 2005, 212-215.
- К. Тотев.** Процесияен кръст от Провадийско. - Известия на Народния музей - Варна, 38-39 (53-54), 2002-2003, 392-395.
- Л. Вагалински.** Гладаторски керамичен релеф от Югозападна България. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4). София, 2005, 89-90.
- Л. Вагалински.** Рисувана керамика от края на късножелязната епоха в Северна България. - В: Земята на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 205-207.
- Л. Дончева-Петкова.** Одърци, 2. Некрополи от XI век. София, 2005.
- Л. Нинов.** Животински кости от некрополите при Одърци. - В: Л. Дончева-Петкова. Одърци, 2. Некрополи от XI век. София, 2005, 461-466.

- Л. Перничева, С. Танева.** Зала Праистория. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 109-116.
- М. Янева, Г. Китов, Д. Димитрова, С. Пристафова, А. Сарафов, Р. Кендерова.** Геолого-геоморфоложки изследвания на подмогилни зидани постройки от Долината на тракийските владетели. - В: 80 г. Българско геологическо дружество. София, 2005, 221-224.
- М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова.** Преславският дворец след Станчо Ваклинов. - В: Проф. С. Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 11-23.
- М. Ваклинова.** Към нашата Лили Ботушарова. - Годишник на Археологическия музей в Пловдив, 9, 2004, 2, 7-8.
- М. Ваклинова.** Последни експозиции. Зала Средновековие. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 130-140.
- М. Гюрова.** Кремъчните артефакти в контекста на диагностичните находки. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 6, 2005, 88-103
- М. Гюрова.** Първи българо-гръцки научен симпозиум „Родопите - древната и непознатата планина“. - Археология, 2004, 3-4, 117-120.
- М. Долмова-Лукановска.** Разцвет на българската култура при управлението на Иван Александър. - В: Теодосиеви четения: 640 години от успението на преподобни Теодосий Търновски. В. Търново, 2005, 197-203.
- М. Долмова-Лукановска.** Ранновизантийският град на хълма Царевец, град Велико Търново. - Известия на Регионален исторически музей - Русе, 9, 2005, 73-84.
- М. Долмова-Лукановска.** Царските корони на търновските владетели. - В: Юбилеен сборник „СУБ и развитието на науката и висшето образование“. В. Търново, 2005, 93-102.
- М. Доткова.** Книгопис на българската нумизматика и сфрагистика 1992-2003. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 231-265.
- М. Манов.** Два надгробни паметника от елинистическата епоха от Рупите (Мулетарово), Петричко. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 183-186.
- М. Манов.** За монетите с легенда ΟΔΡΟΣΩΝ. - Numismatica Bulgarica, 2003, 1, 69-75 (отпечатано 2005 г.).
- М. Манов.** Къде е Хераклея Синтика? Още веднъж за един епиграфски паметник от Югозапада на България. - Археология, 2004, 3-4, 78-81.
- М. Манов.** Нов тип контрамарка върху бронзови монети на скитския владетел Сариак. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 33-39.
- М. Манов.** Нови типове монети на скитския владетел Елис. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 25-27.
- М. Рехо.** Грижата (cultus) за красотата на тялото в Тракия през римската епоха: из колекциите на Археологическия институт с музей - София. - В: Земи на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 153-164.
- М. Рехо.** Зала Трезор - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 116-120.
- М. Рехо.** Постоянните експозиции на Музея от 1905 до 1993 г. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 55-91.
- М. Рехо.** Централната зала - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 120-130.
- М. Робов.** Манастирът на Теодосий Търновски при Килифарево - история на проучвания. - В: Теодосиеви четения: 640 години от успението на преподобни Теодосий Търновски. В. Търново, 2005, 177-190.
- М. Робов.** Меден обков с „Разпятие“ от Велико Търново. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи, 1. София, 2005, 40-45.
- М. Робов.** Некрополът в източната част на северната галерия на църквата „Св.40 мъченици“. - В: Проф. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 391-400.
- М. Робов.** Разкопките на Моско Москов на църквата „Св.Димитър“ през септември 1906 год. и резултатите от новите проучвания. - В: Моско Москов. Юбилеен сборник. В. Търново, 2005, 63-75.
- М. Тонкова.** Изображения на накити върху трите канички с глава на жена от Панагюрското съкровище. - In: Heros Nephaisstos. Studia in honorem Liubae Ogneva-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 262-276.
- М. Тонкова.** Проблемът за човешкото жертвоприношение в Тракия. - В: Земи на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 67-73.
- М. Христов, Т. Христова.** Праисторическо селище от халколита и ранната бронзова епоха при с. Лепица, община Червен бряг. - Фондация Арете. Бюлетин, 2, 2005, 1, 11-19.
- Н. Овчаров, Д. Коджаманова.** Мегалитният паметник при с. Татул в светлината на една нова находка. - В: Земи на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 83-86.
- Н. Овчаров, Д. Стоименов.** Сфрагистични свидетелства за византийската аристокрация през XI-XII в. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи, 1. София, 2005, 196-202.
- Н. Овчаров.** За идентификацията на сгради на скриптории, канцеларии и архиви в страни от православния културен кръг. - Минало, 2005, 3, 5-20.
- Н. Овчаров.** Основни хронологически периоди в развитието на древния Перперикон. - В: Земи на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 74-83.
- Н. Овчаров.** Перперикон. Цивилизацията на скалните хора. София, 2005.

- Н. Овчаров.** Християнският Ахридос. - В: Проф. С. Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 327-335.
- Н. Тонков.** Възможности за приложение на магнитния метод при проучване на могили (примери от некропола при Свещари). - В: Земите на България - люлка на тракийската култура, 2. София, 2005, 268-275.
- Н. Шаранков, В. Кацарова.** Нови данни за водоснабдяването на пауталийските терми. - Археология, 2004, 3-4, 7-16.
- П. Георгиев, Я. Димитров.** Проучвания на дървено укрепление в Плиска през 2004 г. - Археология, 2004, 3-4, 112-113.
- П. Георгиев.** „Етиопите“ от Българската апокрифна летопис. - Сборник в чест на проф. д.ф.н. Иван Добрев. София, 2005, 186-198.
- П. Георгиев.** „Руническият“ надпис № 20 от Мурфатлар - четене и коментар на културно-религиозните идеи. - В: Културните текстове на миналото: носители, символи и идеи, 3. София, 2005, 149-156.
- П. Георгиев.** Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I). - Археология, 2004, 3-4, 27-36.
- П. Георгиев.** Градовете-убежища в раннобългарската култура. - В: Проф. Станчо Ваклинов и българската средновековна археология. В. Търново, 2005, 190-202.
- П. Георгиев.** За населението в Източна Стара планина през античността и ранното средновековие. - В: Земите на България - люлка на тракийска култура, 2. София, 2005, 176-182.
- П. Георгиев.** Манастирът от X в. при с. Черноглавци, Шуменска област. - ГСУ-ЦСВП, 93 (12), 2005, 71-79, 355-356.
- П. Георгиев.** Митът за детето Испор и неговите културно-исторически реалии. - В: Черно море между Изтока и Запада: митове, идеология, история (Десети юбилейни понтийски четения, Варна, 2004 г.). София, 2005, 77-82.
- П. Георгиев.** Одна гипотеза о роли Болгарской церкви в сохранении дела Кирилла и Мефодия в Панонии. - Byzantinoslavica, 63, 2005, 264-265.
- П. Георгиев.** Тридесет години Филиал на АИМ при БАН - Шумен. - Археология, 2004, 3-4, 105-108.
- П. Георгиев.** Фанагурис, Томитуракан и Великая Болгария. - Античная древность и средние века, 36, 2005, 34-50.
- П. Илиева, И. Сотиров.** Обща история на фондовете на Музея. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 37-46.
- П. Илиева, Х. Прешленов, М. Тонкова, Т. Стоянов.** Люба Огненова-Маринова - ученият, учителят и човекът. - In: Heros Nephaisistos. Studia in honorem Liubae Oggenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 7-14.
- Р. Милчева.** Два женски портрета от първата половина на 3 век. - In: Heros Nephaisistos. Studia in honorem Liubae Oggenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 445-451.
- Р. Рашев, К. Красильников.** Могилник у Караманите (Северовосточная Болгария) и биритуалните могили в Восточной Украины. - В: Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Луганськ, 2005, 149-152.
- Р. Рашев, Я. Димитров, С. Иванов.** Разкопки в Дворцовия център на Плиска. - Археология, 2004, 3-4, 115-116.
- Р. Рашев.** Втората война на Симеон срещу Византия (913-927) като литературен и политически факт. - Преславска книжовна школа, 8, 2005, 152-162.
- Р. Рашев.** За една група „прабългарски надписи“. - В: Проф. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 159-162.
- Р. Рашев.** Някои добавки и уточнения за езическия период в Българския апокрифен летопис. - Старобългаристика, 2005, 3, 61-71.
- Р. Рашев.** Прабългарите през V - VII век. София, 2005.
- Р. Рашев.** Съчетанията от графична рисунка и рунообразен надпис в Равна и Мурфатлар. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи, 3. София, 2005, 140-148.
- С. Бонев.** Идеята за Царския дворец във Велики Преслав четвърт век след Станчо Ваклинов. - В: Проф. С. Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 203-210.
- С. Бонев.** О стиле преславского икононого образа в X в. - Byzantinoslavica, 63, 2005, 260-261.
- С. Бонев.** Трапезна керамика със сграфито украса от Преслав. - Преславска книжовна школа, 8, 2005, 231-237.
- С. Петрова.** M. A. Gutierrez Behemerid, La decoration arquitectonica en la colonia Clunia Sulpicia (Studia Arqueologica, 92) Universidad de Valladolid, Valladolid, 2003, 262p., 267 ill. - Археология, 2004, 3-4, 96-98.
- С. Петрова.** Музеят и публиката. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 141-145.
- С. Станилов, М. Инкова, В. Григоров.** Проучване на тайните ходници във Вътрешния град на Плиска през 2004 г. - Археология, 2004, 3-4, 114-115.
- С. Торбатов.** Heros Nephaisistos (предварителни данни за античния култов център край Телериг, Южна Добруджа). - In: Heros Nephaisistos. Studia in honorem Liubae Oggenova-Marinova. Veliko Tarnovo, 2005, 80-91.
- С. Торбатов.** Матиополис - един *happax* в късноантичната топонимия. - Археология, 2004, 3-4, 22-26.
- С. Торбатов.** Нови открития в могилен некрополи край село Великово, Добричко. - Добруджа, 17-18, 2000, 32-60 (излязла от печат през 2005 г.).
- С. Торбатов.** Ранновизантийско монетно съкровище от кастела Carea/Creas (провинция Скития). - Нумизматика и Сфрагистика, 9, 2002/2003, 20-27 (излязла от печат през 2005 г.).

- Т. Христова, В. Григоров.** Национална археологическа конференция, Видин, 30.05 - 03.06.2005 г. - Археология, 2004, 3-4, 128-131.
- Т. Христова.** Селищно развитие в Северна България през втората половина на III и първата половина на II хилядолетие пр. Хр. - В: *Земите на България - люлка на тракийската култура*, 2. София, 2005, 17-26.
- Х. Попов.** Към проблематиката на строителната керамика от селищния обект при с. Копривлен, Гоцеделчевско. - In: *Heros Nephaistos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova. Veliko Tarnovo*, 2005, 345-355.
- Х. Попов.** Тракийски градове и римски градове. Има ли приемственост? - In: *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4)*. София, 2005, 610-618.
- Х. Прешленов.** Благодетели на полиса: *αὐδρεῖς αἰσῶται καὶ εὐεργεταὶ* в Месамбрия Понтика през елинистическата и римската епоха. - In: *Heros Nephaistos. Studia in honorem Liubae Ogdenova-Marinova. Veliko Tarnovo*, 2005, 104-113.
- Ц. Попова.** Археоботанични и писмени свидетелства за появата и разпространението на лозата. - *Хелис*, 4, 2005, 183-187.
- Ц. Попова.** Използване на растения за ритуални цели. - В: *Земите на България. Люлка на тракийската култура*, 2. София, 2005, 259-264.
- Я. Бояджиев, Й. Асланис, С. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова.** Селищна могила Юнаците - проучвания през 2002 г. - В: *Археологията - интердисциплинарни изследвания (НБУ, Департамент Археология, 6)*. София, 2004, 169-174.
- Я. Бояджиев.** Ролята на околната среда за възникване на най-ранната каменна архитектура. - В: *Археологията - интердисциплинарни изследвания (НБУ, Департамент Археология, 6)*. София, 2004, 16-21.
- Я. Николова, М. Робов.** Храмът на първите Асеневици. Църквата Св. Димитър във Велико Търново. В. Търново, 2005.
- S. Alexandrov.** Bronze Age barrow graves between the Danube and the Balkans: stratigraphy and relative chronology. - In: *In the steps of James Harvey Gaul, 3 (In honor of H. Todorova)*. Sofia, 2005, 317-330.
- S. Alexandrov.** The Earliest Mycenaean pottery imports in Bulgaria. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“ (BAR International Series, 1350)*. Oxford, 2005, 47-50.
- S. Alexandrov, W. David.** Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta. *Bibliotheca Musei Apulensis XVIII. Alba Iulia, Verlag ALTUP S.A.* 2002, Teil 1 à 2. - *Archaeologia Bulgarica*, 2005, 2, 107-108.
- A. Bozkova.** A Pottery Group with Geometric Decoration from a Thracian Site at Koprivlen in Southwestern Bulgaria - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“ (BAR International Series, 1350)*. Oxford, 2005, 85-90.
- A. Bozkova.** Hellenistic Cantharoi from Southwestern Bulgaria. - In: *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, 4)*. София, 2005, 46-51.
- P. Delev, H. Popov.** Das antike Strassennetz im mittleren Mestagebiet. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“ (BAR International Series, 1350)*. Oxford, 2005, 103-107.
- I. Gatsov, T. Efe.** Some Observations on the Early Bronze Age II Chipped Stone Artifacts from Kulluoba (near Eshishehir), Inland Northwestern Anatolia. - *Anatolia Antiqua*, 13, 2005, 111-118.
- I. Gatsov.** A prehistoric settlement of Assagi Pinar: Some Preliminary Observation. - В: *Културните текстове на миналото*, 1. Велико Търново, 2005, 63-66.
- I. Gatsov.** Feuersteinartefacte. Typologie. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, 4. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnitt, 1993-1999*. Wien, 2005, 375-386.
- I. Gatsov.** Some observations about bullet core technique during VII/VI mill. BC in the area of Aegean, Marmara and Black sea. - In: *How did farming reach Europe (BYZAS, 2)*. Istanbul, 2005, 213-220.
- P. Georgiev.** L'écriture runiforme de Murfatlar. Une expérience de lire et de commenter. - In: *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*. Braila, 2004, 425-436.
- A. Gotzev.** Contribution to the study of the Thracian cult practices of the 1st millenium B.C. in the Western Rhodopes. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“ (BAR International Series, 1350)*. Oxford, 2005, 156-162.
- J.-L. Guadelli, N. Sirakov, S. Ivanova, S. Sirakova, E. Anastassova, P. Courtaud, I. Dimitrova, N. Djabarska, P. Fernandez, C. Ferrier, M. Fontugne, D. Gambier, A. Guadelli, D. Iordanova, N. Iordanova, M. Kovatcheva, I. Krumov, J.-C. Leblanc, J.-B. Mallye, M. Marinska, V. Miteva, V. Popov, R. Spassov, S. Taneva, N. Tisterat-Laborde, T. Tsanova.** Une séquence du Paléolithique inférieur au Paléolithique récent dans les Balkans: La grotte Kozarnika à Oréchetts (Nord-Ouest de la Bulgarie). - In: *Les Premières Peuplement en Europe. Actes du colloque international „Données récentes sur les modalités de peuplement et sur le cadre chronostratigraphique, géologique et paléogéographique des industries du Paléolithique inférieur et moyen en Europe“*, Rennes, 22-25 septembre 2003 (BAR, 1364). Oxford, 2005, 87-103.
- M. Gurova.** Feuersteinartefakte. Functionanalyse. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, 4. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnitt, 1993-1999*. Wien, 2005, 387-409.
- M. Gurova.** Eléments de faucilles néolithiques en silex de la Bulgarie: évidence et contexte. - *Archaeologia Bulgarica*, 2004, 3, 1-14.
- S. Hiller, V. Nikolov, F. Lang.** Tell Karanovo 2002-2004. Vorbericht. Salzburg, 2005.

- P. Ilieva.** Los ricos funerales tracios. - In: LOS TRACIOS. Tesoros enigmáticos de Bulgaria, Obra social fundación la caixa, 59-62.
- P. Ilieva, I. Cholakov.** Ein Hortfund von Metallgegenständen der frühbyzantinischen Epoche aus Stara Zagora. - *Archaeologia Bulgarica*, 2005, 3, 53-87.
- I. Jordanov.** Contribuții sigilografice la istoria eparhiei Vidinului în secolul al XI-lea. - *Cercetări numismatice*, 9-11, 2003-2005, 527-535.
- G. Kabakchieva.** Spätromische importierte Keramik in der heutigen Bulgarien. - *Acta RCRF*, 39, 2004, 285-291.
- G. Kabakchieva.** Art and Culture in Roman Thrace 1st - 4th Century. - In: Collection Vasil Bojkov. Sofia, 2005, 93-102, 104-207.
- G. Kabakchieva.** Bibliographie der RCRF für Bulgarien, Russland, Ukraina und Moldavien für 2004 - In: Bibliographie der RCRF für 2004, 14-15, 45.
- A. Keenleyside, K. Panayotova.** A Bioarchaeological Study of the Greek Colonial Population of Apollonia Pontica. - *Archaeologia Bulgarica*, 2005, 2, 21-38.
- G. Kitov.** More Discoveries in the Valley of the Thracian Kings. - *Orpheus*, 15, 2005, 43-65.
- G. Kitov.** New Discoveries in the Thracian Tomb with Frescoes by Alexandrovo. - *Archaeologia Bulgarica*, 2005, 1, 15-28.
- G. Kitov.** The Newly Discovered Tomb of the Thracian Ruler Seuthes III. - *Archaeologia Bulgarica*, 2005, 2, 39-54.
- G. Kitov.** Thracian Tumular Burial with a Gold Mask near the City of Shipka, Central Bulgaria. - *Archaeologia Bulgarica*, 2005, 3, 23-37.
- G. Kitov.** Hellenistic Age Golden Ornaments from Tumuli near Kazanluk. - In: Heros Hephaistos. *Studia in honorem Liubae Ogneva-Marinova*. Veliko Tarnovo, 2005, 251-261.
- R. Milceva.** Bildnis des Marc Aurel. - In: Stephanos *Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov* (*Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, 4). София, 2005, 500-503.
- R. Milceva.** Römische Porträts im Archäologischen Nationalmuseum Sofia. Beier - Beran, 2005.
- G. Nekhrizov.** Archaeological Map of Bulgaria 1994-1999. - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“* (BAR International Series, 1350). Oxford, 2005.
- G. Nekhrizov.** Cult Places of the Thracians in the Eastern Rhodopes Mountains (end of the 2nd - 1st millennium BC). - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“* (BAR International Series, 1350). Oxford, 2005, 153-158.
- H. Popov.** Urbanisierungsprozesse bei Thrakern und Illyrern - Modelle der Stadtwerdung. - In: J. Biel, D. Krause (Hrsg.). *Frühkeltische Fürstensitze. Älteste Städte und Herrschaftszentren nördlich der Alpen. Internationaler Workshop zur keltischen Archäologie in Eberdingen - Hochdorf 12. und 13. September 2003* (Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg, 51). Baden, 2005, 71-77, 120-124.
- T. Popova.** Archaeobotanic data about the origin of the fruit trees on the territory of Bulgaria. A view of the past. - *Archaeologia Bulgarica*, 2005, 1, 37-45.
- H. Preshlenov.** Inequalities. Society of the Cities along the Bulgarian Black Sea Coast in *Imperium Romanum*. - In: Stephanos *Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov* (*Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, 4). София, 2005, 630-635.
- R. Rašev, V. Dinčev, B. Borisov.** Le village byzantin sur la territoire de la Bulgarie contemporaine. - In: J. Lefort et al. (eds.). *Les villages dans l'Empire byzantin (IVe - XVe siècle)* (Réalités byzantines, 11). Paris, 2005, 351-362.
- R. Rashev.** Quelques remarques sur l'Onglos. - *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*. Brăila, 2004, 277-282.
- M. Reho.** Ceramique attique a figures noires et rouges - In: *Nessebre*, 3. Sofia, 2005, 30-50.
- B. Rousseva.** A New Interpretation of the Gold Treasure from Dobroudja (IGCH 796 ?). - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“* (BAR International Series, 1350). Oxford, 2005, 253-258.
- M. Tonkova.** Les dépôts d'offrandes du Deuxième âge du fer dans le sanctuaire thrace de Babjak, le Rhodope Occidental - In: J. Bouzek, L. Domaradzka (eds.). *The Culture of Thracians and their Neighbours. Proceedings of the International Symposium in Memory of Prof. Mieczyslaw Domaradzki, with a Round Table „Archaeological Map of Bulgaria“* (BAR International Series, 1350). Oxford, 2005, 163-187.
- N. Tonkov, M. H. Loke.** John Wiley & Sons, Ltd. (Published Online: 5 Dec 2005, DOI: 10.1002/arp.273).
- T. Tsonev.** Discovering Eastern Europe: perspectives of future cooperation of WAC with Bulgaria and with Eastern European Countries. - *Archaeologies*, 2005, 2, 102-108.
- L. Vagalinski.** Late Antiquity Burnished Pottery and Barbarian Presence South of the Lower Danube. - In: M. Mirkovic (Hrsg.). *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz*. Belgrad, 16-19.10.2003. Belgrad, 2005, 249-253.
- P. Valev.** Der Parthenon. Ideen und Realisierung. - *Thracia*, 16, 2005, 285-306.
- P. Valev.** The Thracian Religious Complex „Ostrusha“. - *Orpheus*, 15, 2005, 99-111.
- B. Zlateva, M. Kuzmanov, I. Kuleff, R. Djingova, D. Gergova.** Multi-element analysis of bones for dietary reconstruction of the inhabitants of Thracia at Hellenistic times (Bulgaria). - *Berliner Beiträge zur Archäometrie*, 20, 2003, 117-131.

Събрал и подготвил за печат:
Сергей Торбатов

Александър Фол (1933-2006)

След кратко боледуване на 1 март 2006 г. почина проф. Александър Фол. Отиде си един от най-видните представители на българската историческа наука, ерудиран и обаятелен университетски преподавател и утвърдена фигура в българския обществен-политически и културен живот. Напусна ни един проникновен познавач на античната древност и признат авторитет в областта на тракийската история и култура.

Александър Николаев Фол е роден на 3 юли 1933 г. в София в семейство на видни столични интелектуалци. Получава солидно образование във Втора мъжка гимназия и в. Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където се дипломира в специалностите „история“ и „класическа филология“. Скоро след завършването си е избран да провежда семинарни занятия със студенти по история, най-напред като хоноруван, а след това и като редовен асистент. Академичната кариера на Александър Фол се оказва негово призвание и съдба; в аудиториите на Алма Матер той остава повече от 45 години, до края на живота си, преминавайки последователно през званията асистент (1961), доцент (1972) и професор (1975 г.). Поколения студенти ще помнят неговите лекции по история на стария свят, по тракология и по антична и тракийска култура в Историческия и във Философския факултет на Софийски университет, и в Нов български университет.

Дълговечен остава интересът на проф. Александър Фол към тракийската древност, на която той посвещава две докторски дисер-

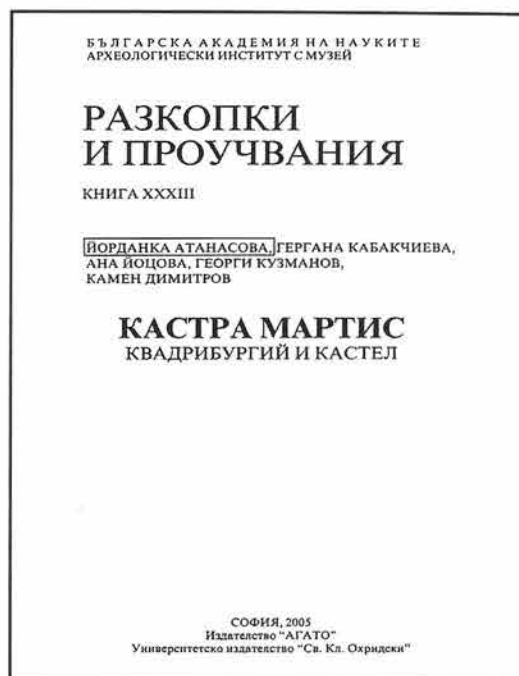
тации, повече от 20 книги и над 250 научни статии. Тезата му за придобиване на научната степен „доктор“ от 1966 г. е на тема „Траките в западните римски провинции“, а тази за „доктор на историческите науки“ е посветена на „Тракийския орфизъм“ и е защитена през 1985 г. Впечатляващо дълъг и широко известен на студенти и учени хуманитаристи е списъкът с научните му публикации. Емблематични за изучаването и изследванията на историята на българските земи в древността са и ще останат трудовете на професор Фол *Демографска и социална структура на древна Тракия (I хил. пр. н. е.)* (1979); *Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век пр. н. е.* (1972); *Тракия и Балканите през ранно елинистическата епоха* (1974); *История на българските земи в древността. Част първа. Родовообщинен строй и възникване на робовладелски отношения*, (1981); *Политика и култура в древна Тракия* (1990) и др. С непреходна актуалност се отличават и днес изследванията му върху изворите за историята на древна Тракия, върху различни аспекти на тракийската религия и култура, върху Рогозенското съкровище и други археологически открития и находки, върху древностите на Странджа и множество значими проблеми на тракийската древност.

С грижа за ефективността на научните изследвания е съпътствана и административната биография на проф. Александър Фол. Той инициира и спомага за създаването и успешното функциониране на редица научни институции, органи и прояви: Института по тракология при БАН, на който става пръв и дългогодишен директор (1972-1992); Международния съвет по тракология и индоевропеистика (главен секретар); международните конгреси по тракология между 1972 и 2005 г. и др. Името на проф. Александър Фол е сред учредителите и издателите на множество научни издания поредици, томовете и сборници като *Thracia, Studia Thracica*, Тракийски паметници, Извори за историята на Тракия и траките, *Orpheus* и др. Той е бил дългогодишен член на специализирания научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография, на факултетни и научни съвети, включително член на научния съвет на Археологическият институт с музей при БАН. Личността и делото на професор Фол имаха огромно значение за международното признаване и утвърждаване на тракологията като научна дисциплина. Признание за неговото научно дело представлява избирането му за чуждестранен член на Германския археологически институт, на Сръбската академия за наука и изкуства и на ред други авторитетни научни общества и институции.

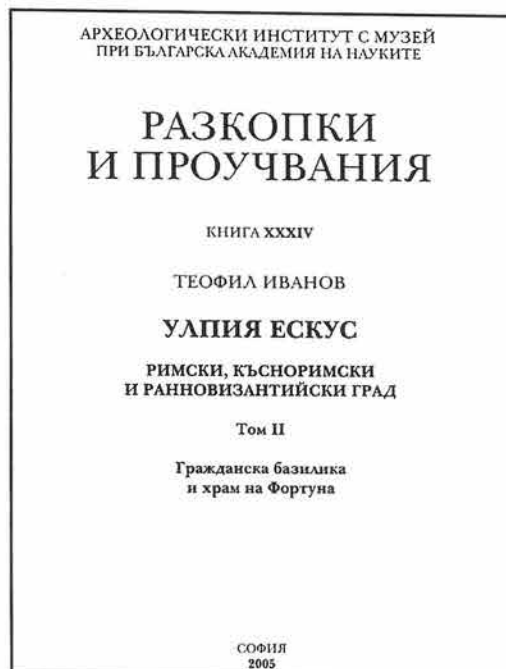
Sit tibi terra levis, magistre!

Анелия Божкова

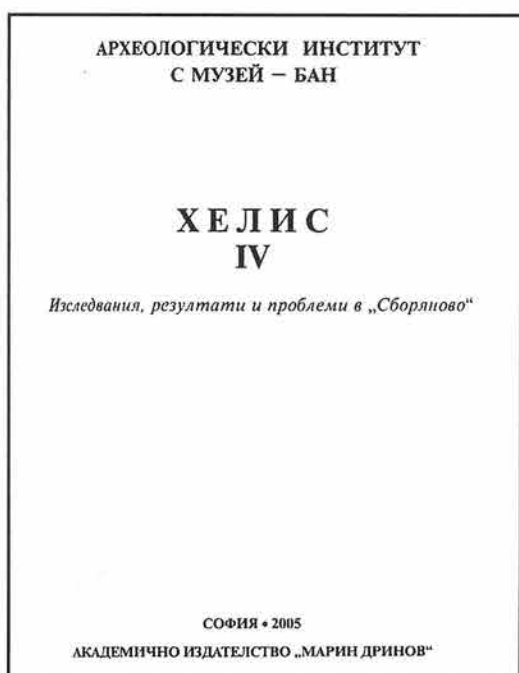
Публикувани през 2005 г. научни книги по археология на българските земи
Academic books on archaeology of Bulgaria published in 2005

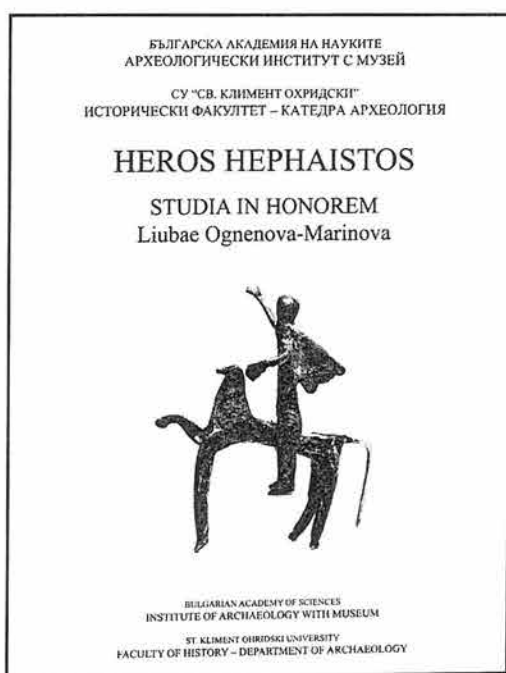
Йорданка Атанасова, Гергана Кабакчиева, Ана Йоцова, Георги Кузманов, Камен Димитров (ред.) (Разкопки и проучвания, 33). Кастра Мартис. Квадрибургий и кастел. София, 2005.
Yordanka Atanasova, Gergana Kabakchieva, Ana Yotsova, Georgi Kuzmanov, Kamen Dimitrov (Eds.) (Razkopki i prouchvania, 33) (Excavations and Research, 33). Castra Martis. Quadriburgium and Castellum. Sofia, 2005.

Теофил Иванов. Улпия Ескус. Римски, късноримски и ранновизантийски град, 2. Гражданска базилика и храм на Фортуна. (Разкопки и проучвания, 34). София, 2005.
Teofil Ivanov. Ulpia Oescus. Roman, Late Roman and Early Byzantine city, 2. Civic basilica and a temple of Fortuna. (Razkopki i prouchvania, 34). (Excavations and Research, 34). Sofia, 2005.

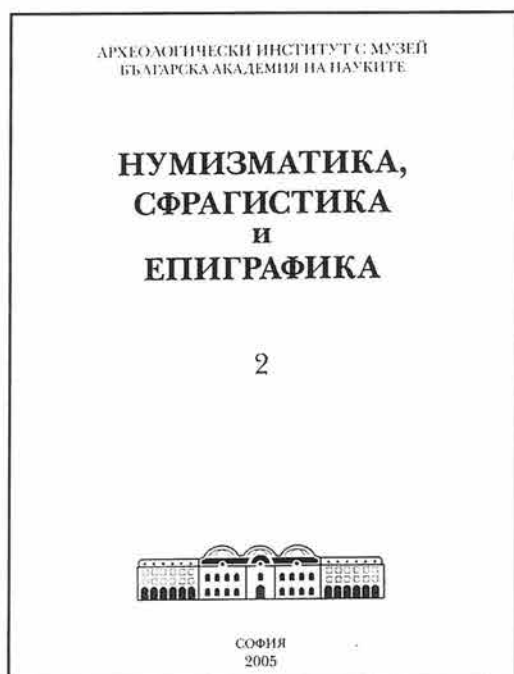

Хелис, 4. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново“. София, 2005.
Helis, 4. Investigations, Results and Problems in „Sboryanovo“. Sofia, 2005.

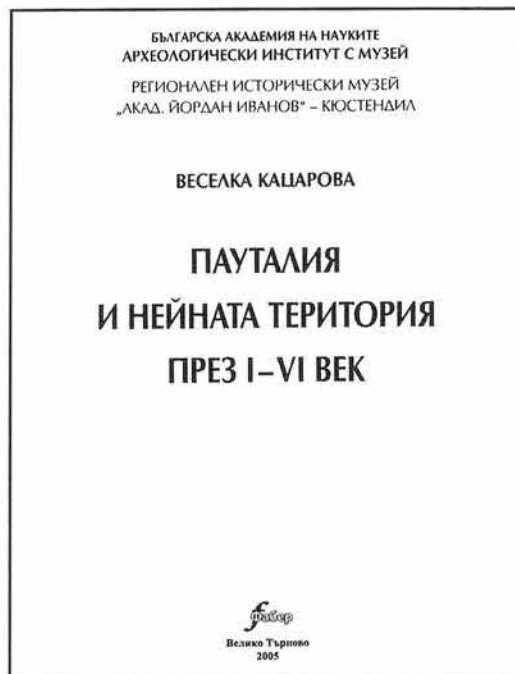

Heros Nephaisstos. Studia in Honorem Lubae Ognenova-Marinova. Sofia, 2005.
Heros Nephaisstos. Studia in honorem Lubae Ognenova-Marinova. Sofia, 2005.

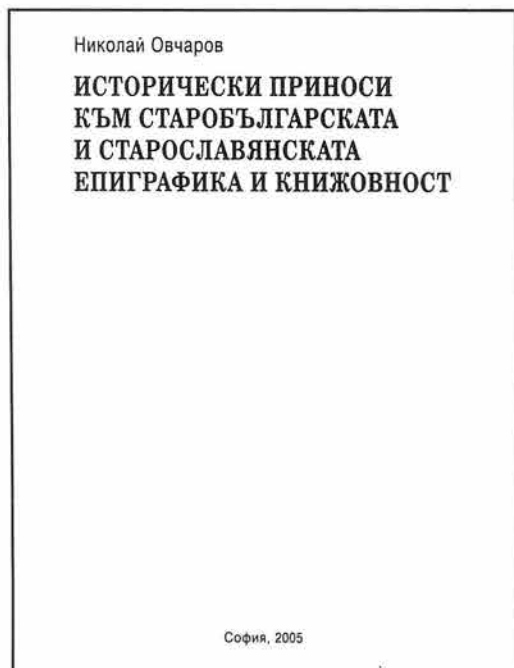
Публикувани през 2005 г. научни книги по археология на българските земи
Academic books on archaeology of Bulgaria published in 2005

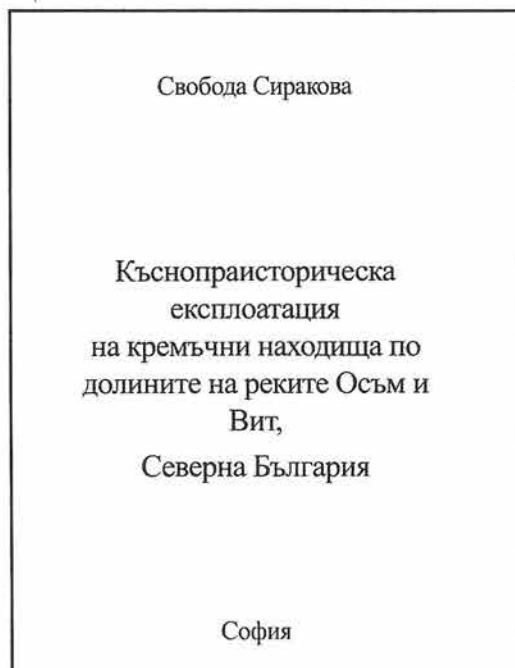
Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2. София, 2005.
Numismatica, sphragistica and epigrafica, 2. Sofia, 2005.

Веселка Кацарова. Пауталия и нейната територия през I - VI век.
Велико Търново, 2005.
Vesselka Katsarova. Pautalia and the Related Territory from the 1st to 6th Century AD. Veliko Tarnovo, 2005.

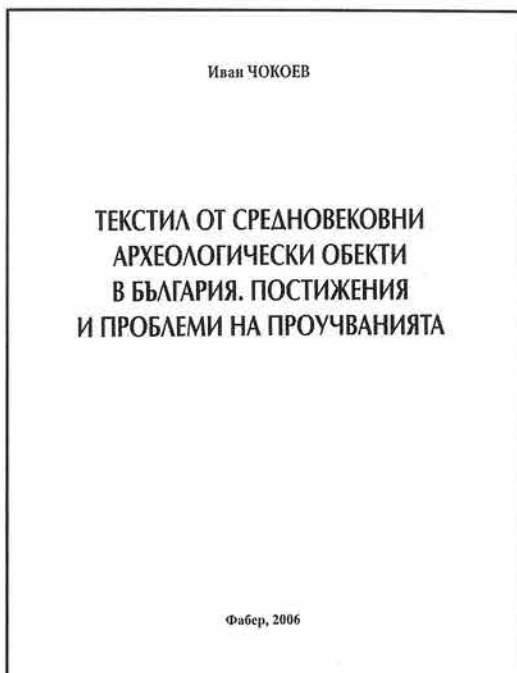

Николай Овчаров. Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София 2005.
Nikolai Ovcharov. Historical Contributions to the Old-Bulgarian and Old-Slavic Epigraphy and Literature. Sofia, 2005.

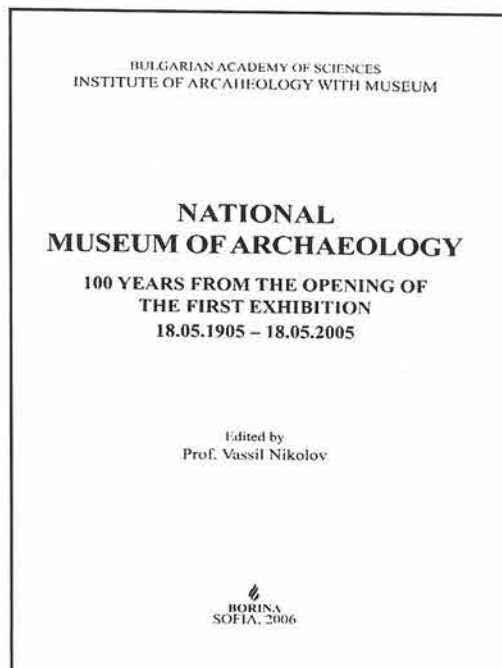

Свобода Сиракова. Къснопраисторическа експлоатация на кремъчни находища по долините на реките Осъм и Вит, Северна България. София, 2006.
Svoboda Sirakova. Late Prehistoric Exploitation of Flint Raw Material Outcrops along the Osam and Vit Rivers, North Bulgaria. Sofia, 2006.

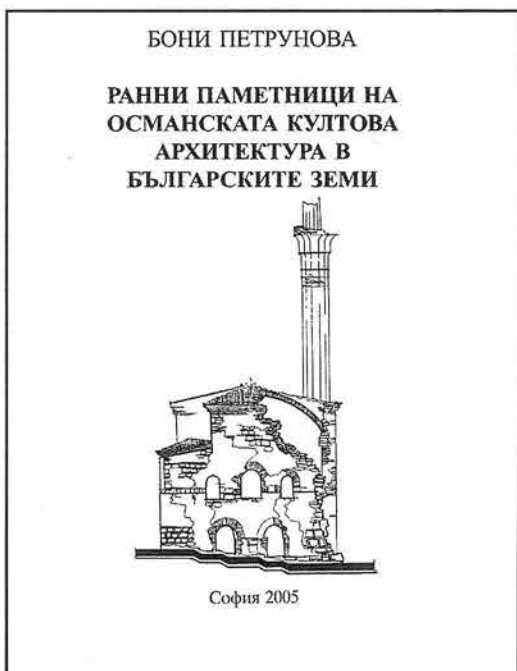
Публикувани през 2005 г. научни книги по археология на българските земи
Academic books on archaeology of Bulgaria published in 2005

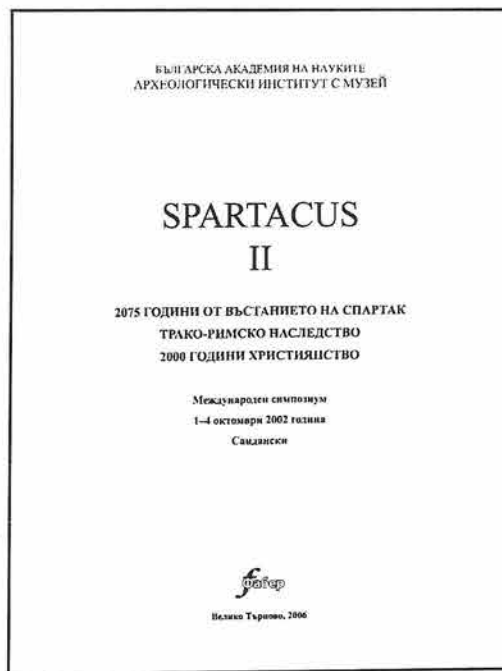
Иван Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постигания и проблеми на проучванията. Велико Търново, 2006.
Ivan Chokoev. Fabrics from Archaeological Sites in Bulgaria. Research Achievements and Problems. Veliko Tarnovo, 2006.

Vassil Nikolov (ed.) National Museum of Archaeology. 100 years from the first exposition. 18.05.1905 - 18.05.2005. Sofia, 2005.

Бони Петрунова. Ранни паметници на Османската култова архитектура в Българските земи. София, 2005.
Early Monuments of the Ottoman Cult Architecture on the Bulgarian Territories
Bonie Petrunova. Sofia, 2005.

Spartacus, 2. 2075 2075 години от въстанието на Спартак трако-римско наследство. 2000 години християнство. Велико Търново, 2006.
Spartakus, 2. 2075th Anniversary of the Insurrection led by Spartacus. Thraco-Roman Heritage. 2000 Years of Christianity. Veliko Tarnovo, 2006.

За контакт с авторите:

Васил Николов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: vnikolov@dreambg.com

Лиляна Перничева: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@clubcable.com

Румяна Георгиева: Институт по тракология, ул. Московска 13, София 1000

Надежда Кирова: ОП „Стара София“ със СИМ, Екзарх Йосиф 27, София 1000,
e-mail: kirova77@abv.bg

Павел Георгиев: Археологически институт с музей - БАН, Филиал Шумен,
e-mail: pavel_g@gbg.bg

Стойчо Бонев: Археологически институт с музей - БАН, Филиал Шумен

Венелин Бараков: Специализиран музей - Трявна, пл. Кап. Дядо Никола, Трявна 5350

Борис Д. Борисов: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“,
e-mail: bdborisov@abv.bg

Снежана Горянова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@clubcable.com

Виолета Нешева: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@clubcable.com

Цветана Комитова: Исторически музей - Благоевград, ул. Рила 1, Благоевград 2700

Иван Хавезов: Институт по обща и неорганична химия,
ул. „Акад. Георги Бончев“ бл. 11, София 1113
e-mail: havezovi@svr.igic.bas.bg

Елена Русева: Институт по обща и неорганична химия,
ул. „Акад. Георги Бончев“ бл. 11, София 1113
e-mail: elruss@svr.igic.bas.bg

Крум Бъчваров: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: krum_bacvarov@sofianet.net

Мартин Христов: Национален исторически музей, Витошко лале, София,
e-mail: martohristov@yahoo.com

Георги Китов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: kittemp@abv.bg

Анастасия Чолакова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@clubcable.com

Румен Иванов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@clubcable.com

Методи Даскалов: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@clubcable.com

Катя Трендафилова: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aim-bas@clubcable.com

Константин Тотев: Археологически институт с музей - БАН, Филиал Велико Търново,
e-mail: mrobov@abv.bg

Николай Овчаров: Археологически институт с музей - БАН, Съборна 2, София 1000,
e-mail: aia_ira@abv.bg

Георги Митрев: Пловдивски университет „П. Хилендарски“, Цар Асен 24, Пловдив 4000,
e-mail: gmmitrev@yahoo.com

Рашо Рашев: Археологически институт с музей - БАН, Филиал Шумен,
e-mail: rashorashev@abv.bg

This journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (а, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. *The Danube in Prehistory*. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. *The Azmak Mound in Southern Bulgaria*. - *Antiquity*, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. *Der Fels im Kultus der Thraker*. - In: *Festschrift Rudolf Egger*, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photos) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points the top end. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen representations are delivered on a magnetic carrier in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF) format, not less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for schemes. Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) should be used for representations of vector type.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one sixth of the original text.

· Manuscripts are delivered on a magnetic carrier, in any WinWord version. File type: .rtf; font: Times New Roman, 12 pt.; page margins: 3.5; space line: 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A print-out of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and marked in color. Only manuscripts in full completion are accepted.

Annual subscription for *Arheologia* is EUR 33 for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: HVB Biochim Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Sq., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308010009, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, *Arheologia Journal*.

